

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 56

*Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст.
в сучасному науковому контексті*

Ніжин – 2009

УДК 821.161.206+94/477/9"

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52

Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 3 від 29.10.2009 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із
філології (Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 4. — С. 50) та історії
(Бюлетень ВАК України. — 2000. — № 2. — С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук;
д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Бурав-
ченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор. НАН України
В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н.,
доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., ст. наук. співроб. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д.
мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Матвеева; д. мист., ст. н.
співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; д.
мист., проф., член-кор. АМН України Ю. О. Станішевський; д. мист., проф.
С. В. Тишко; к. мист., доц. О. Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. — Вип. 56 : Проблеми філології,
історії та культури ХІХІ–ХХ ст. в сучасному науковому контексті / [відп. ред. і
упорядник Г. В. Самойленко]. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009.
— 375 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009

© Самойленко Г. В.

УДК 378 (09) (477.51):81

Ю.В.Якубіна

До питання літературної освіти Миколи Гоголя: російська мова і словесність у Гімназії вищих наук

У статті розглядається проблема літературної освіти Гоголя. Автор зосереджує увагу на особливостях викладання російської мови і словесності в Ніжинській гімназії.

Ключові слова: філологічна наука, російська словесність, навчальна література, шкільні вправи, засвоєння знань з курсу російської словесності.

В статье рассматривается проблема литературного образования Гоголя. Автор сосредоточила внимание на особенностях преподавания русского языка и словесности в Нежинской гимназии.

Ключевые слова: филологическая наука, российская словесность, учебная литература, школьные упражнения, усвоение знаний из курса российской словесности.

Problems of Gogol's philological education are analysed in this article. Main attention is paid to peculiarities of presentation and studies of Russian literature and language during his stay in Nizhyn.

Key words: philological science, Russian literature, educational literature, school exercises, the mastering of knowledge, from the course of Russian literature.

Становлення освіти першої третини XIX століття співпало з періодом формування російської філологічної науки. Парадигма дефініції "словесність" не мала чітких обрисів, що не могло не позначитися на викладанні дисциплін словесного циклу. Окремі філологи визначали її змістове наповнення – "здатність виражати думки за допомогою слів" (О.Нікольський), інші сприймали як спільну назву словесних наук чи науку про слово. Вимагала свого розв'язання проблема співвідношення

поезії й прози [1, с. 99–109]. Послідовне теоретичне обґрунтування російська словесність отримала завдяки діяльності й працям О.Нікольського, Я.Толмачова, М.Греча, О.Мерзлякова, М.Кошанського та ін., підручники яких знайшли практичне застосування у навчальних закладах класичного типу Російської імперії, включаючи й Гімназію вищих наук.

У процесі літературної підготовки ніжинських гімназистів багато-предметному курсу російської мови і словесності приділялася особлива увага, відповідно до визначеного на державному рівні курсу: "Мова Словенська, тобто висока, і класична Російська Словесність повсюдно мають вводитися й схвалюватися" [2, с. 58]. Високі вимоги до його викладання висував І.Орлай, обстоюючи базову в своїй педагогічній системі думку про рідну мову як віддзеркалення духовного й інтелектуального потенціалу народу [3, с. 70–92]. Свої переконання він виклав у листі "О необходимости обучаться преимущественно отечественному языку и нечто о обучении языкам иностранным", надрукованому у міністерському збірнику [4]. Зрозумілим видається розпорядження почесного попечителя, щоб у стінах пансіону, поряд із наглядачами-іноземцями, "російський" наглядач К.С.Павлов звертав увагу на "вірне й чисте вживання Вітчизняної мови, найбільше у тих місцях, де вимова й говір мають суттєву відмінність" [5]. Засвоєним іще з гімназичних років уявленням про загальнослов'янське значення російської мови Гоголь значною мірою зобов'язаний впливу І.С.Орлая [6, с. 260–261].

Розроблена І.С.Орлаєм з вимогою "неукоснительного выполнения" програма складного курсу відповідає концепції, згідно з якою словесність розглядається як "предуготовительная наука для высших трех академических классов", де мають викладатися логіка і "вища словесність". Знання російської мови і словесності перевірялися під час екзаменів двічі на рік, на відміну від іноземних мов, які проводилися наприкінці навчального року [7].

Початково, до утворення класів, у курсі російської мови і словесності викладалася елементарна граматику, яку читав у першому відділенні учитель російської мови Ф.І.Чекієв та початки логіки у другому і третьому відділенні у викладі мол. професора російської словесності П.І.Нікольського.

З 1822 року гімназисти вивчали словесність по класах. У 1–3 класах двічі на тиждень вивчали граматику, яку після звільнення Чекієва викладав К.А.Персидський [8]. Починаючи з 4 класу, читання складних предметів словесного циклу потребувало професорської кваліфікації,

тому саме проф. російської словесності П.І.Нікольський у 4–6 класах читав риторику, у 7, 8 і 9 – теоретичну і практичну логіку з "вищою словесністю", що підтверджується його звітами [9] й короткими планами курсів [10].

З відкриттям старших класів постала потреба у професорі російської словесності, проте І.С.Орлай відмовився від запропонованої почесним попечителем кандидатури Рашкова через брак документально підтверджених доказів про ґрунтовну освіту. Саме тому в журналі Конференції (30 червня 1822 р.) затверджені вимоги до претендентів на посаду викладача Гімназії: документальне підтвердження про академічну освіту, зафіксоване в дипломі право викладання наук в університетах, академіях і ліцеях, позитивна оцінка "вищим начальством" фахового рівня [11, с. 63]. Тож якщо не брати до уваги молодші класи, фактично за викладання російської словесності в Гімназії вищих наук протягом усього її існування відповідав професор П.І.Нікольський, від його естетичних уподобань значною мірою залежало "коло попередніх прочитань" (Р.Барт) гімназистів, набуття культурного досвіду з подальшою проекцією на власну творчість. Діяльність відданого класичній літературі XVIII ст. П.І.Нікольського, яка визначалася естетичним каноном поезики Н.Буало, привертала увагу дослідників. Виходячи з прочитаних крізь призму "справи про вільнодумство" спогадів апологета сентименталізму І.Г.Кулжинського і романтика Н.Кукольника, оцінювали її здебільшого негативно. Йому інкримінували "равнодушие к науке, крайнюю ограниченность и дилетанство" [12, с. 35], а захоплення "ложноклассической литературой" [13, с. 286] палкого прихильника російського класицизму викликало "загальний осуд" [14]. Інколи вдавалися до прикрих фактичних помилок, ідентифікуючи П.Нікольського як "автора распространенной тогда теории словесности, "реторики" О.С.Нікольського [15, с. 17]. Ще з дореволюційних часів склалися полярні за оцінками думки дослідників, які мали доступ до джерельної бази Гімназії, на визначення ролі Нікольського у розвитку літературних нахилів гімназистів. М.Лавровський порівнював вплив Нікольського, який видавався гімназістам "рішучим старовіром" (Н.Кукольник) у розумінні літератури й філософії, з діяльністю професора Московського університету О.Мерзлякова: літературу "викладав ту ж саму і пояснював ті ж хибнокласичні зразки, до того ж виражалася така ж підозрілість і недовірливість до нового напрямку в літературі, який тоді з'являвся". При тому вчений визнавав, що П.І.Нікольський

"залучав до вивчення російської літератури до Пушкіна і пробуджував бажання до літературних занять" [11, с. 75]. На виправдання П.Нікольського В.Коробка зауважував: "...не можна не сказати, що вивчення літератури всюди на той час мало схоластичний характер" [16, с. 276]. Натомість М.Сперанський вважав, що для гімназистів і, зокрема, Гоголя визначальним чинником була самоосвіта, а не уроки П.Нікольського за програмою, написаною "всезнаючим Орлаєм" [17, с. 18].

Історія цього питання, так само як і "справа про вільнодумство", вимагає об'єктивного розгляду, ознаки якого присутні у дослідженнях Г.Колосової [18], О.Супронюк, Ю.Манна ін. Сучасними вченими характер стосунків між професором словесності й гімназистами розглядається як складний діалог, кожна із сторін "зазнавала протилежному впливу і щось з нього засвоювала". Ураховуючи вплив "домашнього і родинного середовища", Ю.Манн віддає належне отриманій Гоголем у Ніжині літературній освіті, який "своєю гарною начитаністю в літературі попереднього століття, своєю глибокою повагою до її найвидатніших постатей, особливо до Ломоносова і Державіна", був зобов'язаний "гімназичним рокам, а значить, і Нікольському" [19, с. 86–87]. Підставною видається аргументована точка зору О.Супронюк, яка наголошує на "безумовному впливі естетичних смаків і особистості Нікольського на становлення творчих інтересів Гоголя і його товаришів". Навіть зважаючи на "критичне й іронічне ставлення вихованців до літературних смаків" П.І.Нікольського, не можна не помітити цього впливу, який позначився "і на теоретичних уявленнях, і на перших літературних спробах" [20, с. 38]. На особливу "риторичність гоголівської прози й драми", яка у "контексті підкреслено дериторизованої літератури XIX століття" виглядає анахронізмом, звертає увагу О.Іваницький, вбачаючи в подібному підході спосіб звернення до різночасового досвіду, засобом до поєднання якого і слугує риторика [21].

Запрошений до Ніжинської гімназії вищих наук В.Г.Кукольником, якому "способности и сведения" свого колишнього учня були "довольно известны" [22, с. 12], П.І.Нікольський отримав класичну освіту спочатку в Московській слов'яно-греко-латинській академії, потім у Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті, де вчився разом із майбутніми викладачами Царськосільського ліцею О.І.Галичем й О.П.Куніциним [23, с. 222]. Педагогічну практику розпочав 26 грудня 1807 р. на посаді старшого вчителя філософії, "изящных наук" і політичної економії губернської гімназії. Деякий час виконував обов'язки директора. Згідно з

послужним списком, за свою діяльність неодноразово заохочувався грошовими винагородами [24]. У Ніжинській гімназії П.І.Нікольський був відомий як однодумець і помічник з діловодства В.Г.Кукольника, після смерті якого опікувався у період тимчасового правління документацією і справами навчального закладу. Він розглядався як потенційний, серед "налицо состоящих" у Гімназії професорів, претендент на директорство після смерті В.Г.Кукольника. На запит попечителя Харківського учбового округу щодо "изыскания чиновника достойного заменить столь важную потерю для нового заведения", О.Г.Кушелев-Безбородько зазначив, виходячи з "партикулярних листів покійного Василя Григоровича, особливу похвалу ретельності й старанності молодшого професора Нікольського" [25, с. 228].

На наш погляд, послідовність позиції вірнопідданого Нікольського, готового "верно и нелицемерно служить и во всем повиноваться не щадя живота своего" [26], не викликає сумніву, так само як щирість написаного ним 21 квітня 1826 р. "Обязательства", що ані в юності, ані протягом років служби у таємних організаціях "ані членом, ані якомсь випадково "ніколи не був. Він визнавав: "служуючи цілком вірнопідданськи законному Государю моему і його престолу, про них знати чи слухати ніколи навіть не помишляв, і де під якими назвами і з якою метою вони були, не чув і не знаю" [27, с. 61–62]. Тому все, що виходило за межі офіційно прийнятих правил чи розпоряджень, у його сприйнятті автоматично класифікувалося як "беспорядки" – це однаковою мірою стосувалося як дозвілля і поведінки гімназистів, так і професорів, об'єднаних навколо К.В.Шапалинського, між якими він помічав "таємний зв'язок" [12, с. 180–181]. Керуючись почуттям обов'язку і заснованими на положеннях Статуту розпорядженнями почесного попечителя, П.І.Нікольський у рапорті від 16 квітня 1827 року звертав увагу на необхідність колегіального вирішення справ і життєвих заходів "к отвращению всякого зла, от какого только главная цель сего учебного заведения потерпеть что-либо может, через посредство ли действий воспитывающегося в оном юношестве, или прямо чрез внутреннее течение дел его по причине неустройств, проистекающих от неизвестности и даже незаконности распоряжений, мимо Конференции чинимых". Наведені приклади порушення колегіальності (не взяті до уваги, що порушувало розпорядження почесного попечителя, особливі думки членів Конференції з приводу читання вихованцями "непозволенных" книг, не вирішене питання ревізії бібліотечних фондів,

відсутній контроль за підготовкою театральних вистав, які початково запроваджувалися, "чтобы наиболее выиграть" увагу запрошеної публіки і тим самим "заохотить отдавать детей в пансион гимназический") є непрямою критикою в.о. директора К.В.Шапалинського. Прихильник дисципліни і директив П.І.Нікольський готовий подати, "если бы благоугодно было принять", свої міркування щодо "благовиднейших, благороднейших" заходів із залучення "публіки для слави й користі цього закладу" [27, с. 67–68]. Щодо обліку книг бібліотеки, то варто зауважити, що рішенням від 6 жовтня 1827 р. була створена комісія у складі П.Нікольського, М.Білевича, Ф.Зінгера. Вочевидь, її діяльність була результативною, оскільки П.Заболоцький згадував "опис Нікольського" [28, с. 17]. В історію Гімназії П.І.Нікольський увійшов і як автор представленого високопоставленому чиновнику Е.Адеркасу "Исторического обзора беспорядков", який охоплював декілька років, і це так само варто сприймати як вияв позиції людини, відданої ідеї російської державності [29, с. 164].

Початкове враження І.С.Орлая, новопризначеного наступника В.Г.Кукольника, від організації навчання ("викладання учення у класах продовжувалося з похвальною старанністю й турботливістю"), ведення господарських справ "під розпорядженням молодшого професора Нікольського" було позитивним: "в неухильному дотриманні всього вищезазначеного порядку з особливою похвалою можу рекомендувати пп. молодших професорів Нікольського, Шапалинського і Мойсеєва" [30, с. 166–167]. У особі П.І.Нікольського новий директор побачив чиновника, здатного виконувати обов'язки ученого секретаря, про що подав клопотання окружному начальству. Проте за декілька місяців, у квітні 1822 р., Орлай уже тримався іншої думки: "Признаюся, що я бажав би, щоб Нікольського було випроваджено з цієї гімназії, оскільки він негідною своєю поведінкою завжди плямуватиме стан інших наставників" [30, с. 171]. Видається сумнівним, що названа І.С.Орлаєм побутова причина ("запоем пьет") стала підставною, щоб доручати посаду секретаря ученої частини, а разом і викладання російської словесності професору С.М.Андрущенко. І хоч посади професора російської словесності П.І.Нікольський не втратив, про те, що такі наміри І.С.Орлай не полишав, говорить підготований професором латинської словесності С.М.Андрущенко конспект із російської словесності на 1824–1825 навч. рік.

П.І.Нікольський, "личность небезынтересная" (Ю.Манн), спираючись на свій попередній досвід виконуючого обов'язки директора Новгородської гімназії і члена тимчасового правління (1820–1821 р.), викладав попечителю учбового округу власне бачення процесу навчання в листі "О начатии воспитанникам учения и о распределении их по отделениям вместо классов до особенных распоряжений" (серпень 1821 р.), до якого додавалися списки вихованців по відділеннях, розклад навчальних предметів і годин. Документ містив також пояснення стосовно викладання у 2 і 3 відділеннях "з логіки найголовніших початкових логічних дій" [31] і був затверджений З.Я.Карнєєвим. П.І.Нікольський аргументовано пояснював: "Сие сочтено за нужное для предварительного приготовления юных умов воспитанников к слушанию впоследствии дальнейших по словесности риторических правил и особенно к риторическим тогда сочинениям, в коих практическое упражнение без логического знания свойств и разделений понятий, умом человеческим образуемым, равно без знания составляет из понятий рассуждения и предложения, а из рассуждений умствования и силлогизмы, особенно риторические доказательства, осталось бы упражнением только механическим без внушенного основания и, так сказать, без участия душевных способностей в действовании по правилам логическим" [30, с. 169–170]. З відкриттям класів така позиція професора російської словесності стала предметом публічної критики з боку І.С.Орлая, який, заступивши на "посаду директора, неодноразово говорив професору Нікольському, що логіка викладається на філософському факультеті, а не в нижчих або підготовчих класах" [30, с. 170].

Якщо ж зважити на причини (офіційна – за станом здоров'я, за поясненням І.Орлая – "по причине своенравия") звільнення у червні 1822 р. учителя російської мови Ф.І.Чекієва [23, с. 240] й різку критику П.Нікольського, який, у супереччя рекомендаціям І.С.Орлая, "своенравно" продовжував викладати у молодших класах замість граматики логіку за Баумейстером [30, с. 170], а згодом негативну оцінку його конспекту з російської словесності на 1823–1824 н.р. [11, с. 46], можна говорити про суттєві, радше принципіві, розходження у поглядах І.С.Орлая і П.І.Нікольського як на організацію навчального процесу, так і на зміст дисциплін, російської мови і словесності зосібна.

На критику І.С.Орлаєм конспекту Нікольський у вересні 1823 р. подав розлогі пояснення стосовно викладання російської словесності, вказавши на об'єктивні труднощі: вихованці "ще недостатньо зрілі у

своїх поняттях, щоб приступити в 4 класі до слухання курсу російської словесності, який охоплює риторику і поезію". Неготовність засвоювати у такому обсязі складні знання він пояснює віком вихованців (більшість з них досягла лише 14 років), необхідністю відволікатися на заняття з інших навчальних предметів, а також низьким рівнем знань з російської граматики, яка вивчалася у попередніх класах "за вельми недостатньою книжкою". І у подальшому він переймався оптимізацією процесу вивчення словесності, що підтверджується не позбавленими логіки думками П.І.Нікольського щодо паралельного викладання слов'янської граматики (раніше читав законовчитель П.І.Волинський) із курсом російської у граматичних класах. Поглиблені у такий спосіб знання мови сприятимуть "слуханню вищих правил словесності" – з такою пропозицією звертався П.І.Нікольський до Конференції 3 серпня 1827 р. [32]. Проте слов'янську граматику за посібником І.Пенінського [33] довелося читати у 4 (риторичному) класі першого півріччя 1826–1827 н.р. [34].

Протягом усього періоду навчання найбільшим попитом при вивченні російської словесності користувалася праця О.Нікольського "Основания российской словесности" [35], перше видання якої вийшло 1792 р. 18 листопада 1822 року департамент народної освіти повідомляв керівництво про відправку навчальних посібників, серед яких було 50 екземплярів вказаного автора, у січні 1824 року всі вони були видані у користування гімназистів [27, с. 133, 135–136]. П.І.Нікольський послуговувався у курсах словесності основними відомостями з цієї книги. У посібнику розглядалися граматики (букви, склади, частини мови, правопис, орфоепія і віршування), риторики (періоди, тропи, фігури, хрії, вчення про склади, аналіз листів, промов і філософських "рассуждений") і поезія (види поезії). П.І.Нікольський вказує на недоліки "Оснований российской словесности", у курсі якого "вовсе не имеется": "початкових найнеобхідніших для розвитку слова правил", "загальних місць риторичних з їхнім розподіленням, риторичних доказів, правил про збудження пристрастей", "попереднього визначення красномовства", "визначення риторики як науки" та її частин із визначенням до кожної правила і прикладів, "розташування і утворення великих промов чи творів у прозі та поезії". Теоретичні викладки прийнятого за основу посібника П.І.Нікольський планує підкріплювати практичними вправами. І тому пропонує: "для полегшення настільки багатоскладного предмету учіння і для поступового розвитку його з міцністю знань, вважаю

настільки необхідним як і дуже корисним проходити російську словесність наступним чином: у 4, 5, 6 класах дотримуватися посібника згаданого п. Нікольського", з використанням додаткових відомостей. Так, у 4 класі матеріал за посібником буде викладатися до "закінчення періодів" у поєднанні з "письмовими уроками про красномовство як мистецтво, про риторику як науку і про розподіл її з доповненнями визначальності правил у 1 частині про винахід", що займатиме багато часу для письма і "особливо для вправлення у творах". Не менше часу піде і на "виправлення перших юнацьких спроб з роз'ясненням таких виправлень". У 5 класі за тим же посібником О.Нікольського вивчатимуть "про орнаментування", при тому "на писання додаткових уроків", "практичний аналіз авторів відповідно до правил орнаментування" буде витрачено багато часу. У 6 класі вивчатиметься третя частина риторики про розташування "як малих промов детально, так і великих взагалі скорочено". До того ж передбачені вправи із створення малих промов [36]. Подібна практика, збагачена, починаючи з гімназичних років, власними спостереженнями, стане М.Гоголю в нагоді, що підтверджується статтею "О преподавании всеобщей истории". Ораторським хистом і вмінням будувати виступи, на його думку, має володіти професор: "Он не должен говорить слишком много, потому что этим утомляется внимание слушателей и потому что многосложность и большое обилие предметов не дадут возможности удержать всего в мыслях. Каждая лекция профессора непременно должна иметь целость и казаться оконченною, чтоб в уме слушателей она представлялась стройною поэмою; чтобы они видели в начале, что она должна заключать в себе и что заключает: чрез это они сами в своем рассказе всегда будут соблюдать цель и целость" [37, т. VIII, с. 30]. При цьому Гоголь, рішуче відкидаючи бездумне сліпе наслідування відомих зразків, яке позбавляє лектора переконливості у формульованих постулатах, задається питанням: "Что же тогда, когда профессор ... облечен школьною методою, схоластическими мертвыми правилами и не имеет даже умственных сил доказать их; когда юный, развертывающийся ум слушателей, начиная понимать уже выше его, приучается презирать его? Тогда даже справедливые замечания возбуждают внутренний смех и желание действовать и умствовать наперекор; тогда самые священные слова в устах его, как-то: преданность к религии и привязанность к отечеству и государю, превращаются для них в мнения ничтожные" [37, т. VIII, с. 29].

Вивчення у курсі словесності поезії передбачало теоретичні знання – "початкові короткі правила усієї взагалі поезії" і розкриття "механізму віршування" поєднати з практичними навичками – "створення маленьких віршів". Так само, як і у попередніх класах, обов'язковою є робота з виправлення незрілих початкових юнацьких спроб і, що особливо важливо, з "поясненням причин виправлення з зауваженням кожному" [38]. Про критичні зауваження Нікольського з приводу поданих йому на перевірку творів (у тому числі й сучасних поетів) і рекомендаціями для усунення недоліків згадували колишні гімназисти. Це вказує на відкриту можливість для кожного, хто цікавився літературою, почути і критику, і, за бажанням, пораду. Показовими у цьому плані були наполегливі заняття О.П.Рославського-Петровського, який з дитинства мріяв про славу письменника. Літературна атмосфера захопила, напрямок підказав професор російської словесності – "узявся за поезію, займаючись, почасти з особливої пошани до Державіна і Крилова, а почасти за порадою Нікольського, переважно створенням урочистих од і байок" [39, с. 113]. Об'єднані у літературні гуртки вихованці старших класів із захопленням читали й обговорювали все, "що виходило відмінного в віршах і прозі", засвоювали практику наслідування. Вищим виявом творчої самореалізації гімназичних літераторів ставала щорічна "презентація" творів у вигляді "рукописного екземпляру своїх літературних спроб професору російської словесності" [Там само]. Однією з поширених на той час у практиці викладання форм засвоєння знань були "вправи з написання", подібні до творів (жанрами, поетикою тощо), які вивчалися у класах.

Уявлення про підручники і посібники, за якими викладалися дисципліни, у тому числі й словесного циклу, дають досліджені І.Сребницьким журнали Конференції 1821–1826 рр. [27, с. 83–137]. Це питання вивчав М.Сперанський, про що свідчить список "Підручників Гімназії вищих наук" [40, с. 279–287], перелік підручників та книг, якими могли користуватися Гоголь і гімназисти, наводить П.Заболотський [41, с. 13–15]. Опис каталогу книжкових фондів Гімназії 1821–1830 рр. з указівкою на навчальну літературу, періодику, видання іноземними мовами здійснила О.Супронюк [28]. Навчальними посібниками з курсів П.І.Нікольського були, крім зазначених, переважно орієнтовані на естетику XVIII ст.: "Краткая риторика, или Правила, относящиеся ко всем родам сочинений прозаических" (1809–1828, 4 вид.) і "Краткое начертание теории изящной словесности" (М., 1821–1822) А.Мерзлякова, "Опыт

риторики" І.С.Рижського (СПб., 1796, 1805, 1922). Значна кількість різних за змістовим наповненням посібників із російської словесності ілюструє складні процеси відходу від архаїки XVIII ст. і засвоєння естетичних понять і категорій на нових принципах. Так, у "Правилах словесности, руководствующих от первых начал до высших совершенств красноречия" (СПб., 1814–1822) Я.Толмачова [42] розрізняються дефініції "наука слова" і "словесність". "Наука слова" включала логіку, граматику й риторику, перші дві, на переконання автора "Правил словесности...", були підготовчими до сприйняття риторики. Вочевидь, викладання П.І.Нікольським логіки у молодших класах узгоджувалося з концепцією Я.Толмачова. З відомостей Гімназії вищих наук відомо, що Гоголь протягом першої половини 1821/1822 н.р. одночасно вивчав російську граматику у Ф.Чекієва і логіку за Баумейстером і Лодієм [43] у П.І.Нікольського. За січень 1822 р. у нього виставлені оцінки відповідно 4 і 3 [11, с. 141]. Результат у Гоголя був значно кращий, ніж у Остапа Бульби, який "несмотря на то, что начал с большим старанием учить логику и даже богословию, но никак не избавлялся неутомимых розг" [37, т. II, с. 55]. Після скасування викладання логіки у молодших класах її основний курс, відповідно до програми І.С.Орлая, читався у 7 класі для гімназистів, у тому числі й Гоголя, так званого "філософського факультету".

Засвоєний ще з гімназичних років, через категорії й поняття логіки за викладом німецького вченого Ф.Х.Баумейстера, досвід своєрідно віддзеркалюється у характеристиці лекції Шевирьова. Гоголь цінує притаманні логіку, лаконізм і стислість ("не растянута и не кратко, в строгом логическом ходе и порядке"), разом з тим бачить її достоїнство "в живом, не похожем вовсе на мертвечину сухопарой логики немецкой" викладі [37, т. X, с. 482].

П.І.Нікольський, ознайомлений з наявними на той час посібниками і підручниками, "твердо зазубрив усілякі риторики" (Я.Роткович), добре орієнтувався у подібній літературі ще з часів викладання в Новгородській гімназії [20, с. 35–36]. У вивченні словесності спирався на ті з риторик Л.Бургія, М.Ломоносова, І.Рижського, зміст яких краще відповідав її розділам. Він звертався до "Краткого руководства к российской словесности" І.Борна, в якому містився короткий огляд російської літератури з найдавніших часів до М.М.Карамзіна.

Історію російської словесності гімназисти засвоювали за навчальною книгою "Опыт краткой истории русской литературы" (М., 1822)

М.І.Греча. Цей фактично перший підручник з викладом історії російської словесності, за визначенням В.Г.Белінського, досить "невдала спроба статистики", містив біографічні відомості і нариси творчості визнаних критикою російських письменників, створених на розлогому історико-культурному тлі ІХ – поч. ХІХ ст. Окрему частину складала хрестоматія кращих творів давньої та російської літератури ХVІІІ ст. На думку сучасного дослідника, ймовірно знайомство Гоголя з виданням М.Греча "Учебная книга российской словесности, или Избранные места из русских сочинений и переводов в стихах и прозе с присовокуплением кратких правил риторики и пиитики, и истории российской словесности" [44] відбулося у період гімназичного навчання, що позначилося на формуванні його літературно-критичних поглядів [45]. Про те, що книгою цікавилися у колі ніжинських літераторів, свідчить лист Н.Кукольника (29 червня 1825 р.) до М.Прокоповича в Ніжин. На звороті листа міститься приписка з проханнями повідомити гімназиста-літератора П.Сушкова, що замовлену книгу не придбав, оскільки "Греча частинами не продають" [46, с. 107–108]. За метою, принципом організації матеріалу і частково за назвою посібник Греча може сприйматися як точка відліку для новаторської за змістом і структурою замисленої Гоголем "Учебной книги словесности для русского юношества", постулати якої, у зіставленні зі статтею В.Г.Белінського "Разделение поэзии на роды и виды", не обійдені увагою критики й сьогодні [47]. Більшість творів, використаних Гоголем у якості прикладів, були названі й зацитовані по пам'яті з посиланням на знайоме з Гімназії хрестоматійне видання "Собрание образцовых русских сочинений и переводов в стихах" [48]. Згаданим виданням, так само як і багатьма іншими, Гоголь послуговувався з бібліотеки Д.П.Трошинського, у якій були широко представлені твори російських літераторів ХVІІІ – поч. ХІХ. Разом з бібліотекою Гімназії кибинецьке зібрання класичних творів було джерелом формування орієнтованих на літературу ХVІІІ ст. естетичних уподобань.

Книги стали духовною поживою захоплених словесністю вихованців. 13 червня 1824 р. Гоголь, який разом з П.Барановим і О.Данилевським збиралися на канікули, просив батьків: "Пришлите нам на дорогу для розогнання скуки долго оставаться на постоянных дворах, несколько книг из Кибинец; будьте уверены, что мы привезем их такими, какими они будут нам вручены" [37, т. X, с. 47]. Цікавістю до поезії пояснюється прохання надіслати "вместо повестей" поетичні твори з майже точною

назвою, вочевидь, уже знайомого "Собрания...": "пришлите вы нам книгу под заглавием "Собрание образцовых сочинений в стихах, с портретами авторов в шести томах, за что мы будем очень благодарны" [37, т. X, с. 47]. Його потребували вихованці у своїх гімназичних заняттях, використовували для виконання завдань П.І.Нікольського і підкріплення теоретичного матеріалу. "Нельзя ли каким-образом достать Собрание образцовых сочинений в стихах и прозе, ибо мы теперь, проходя поэзию и части эстетики весьма нуждаемся в примерах" (1 жовтня 1824 р.), – писав батькам М.Гоголь, який навчався у 6 класі [37, т. X, с. 48–49].

Передмовою до кожного тому "Собрания...", відповідно до презентованих жанрових зразків, слугували фрагменти "Опыта краткой поэтики" І.Срезневського. Гоголь обіцяє, "переписавши" з видання необхідні для занять зразки, їх повернути. За програмою Нікольського гімназисти 6 класу у вересні і жовтні ознайомлювалися з "визначенням поезії", визначали "відмінність від красномовства", засвоювали "розподіл віршованих творів на їхні роди", у листопаді й грудні займалися "створенням віршів" та "вправлялися в прикладах".

У піврічному звіті професор російської словесності зазначав: "З поезії пройдено поезію драматичну з подальшим розподілом на комедію і трагедію, викладені загальні правила драматичних творів, які полягають у виборі подій, впливу їх на дію, а цих на яву, в дотриманні скрізь єдності часу, місця і головної дії ... в дотриманні характерів дійових осіб з поділом їх на головні й допоміжні і в дотриманні смішного в комедіях, а у трагедіях трагічного, оздоблення співчуття. Після викладу читалися приклади з комедій і трагедій". У другому півріччі гімназисти працювали над "створенням од, ідилій, елегій, поезії етичної або героїчної" [49]. Вочевидь, характер занять, спрямований на розуміння механіки поетичного твору, передбачав вправи на кшталт проповнованих Я.Толмачовим переробок поезій Державіна з чотиристопних у п'ятистопні і полягав у створенні поезій відповідно до визначеного жанру і теми. Одним з основних посібників із курсу словесності були також "Словарь древней и новой поэзии" М.Ф.Остолопова [50] і "Опыт о русском стихосложении О.Востокова" [51]. Остання була з гімназичної бібліотеки, нею Гоголь користувався після закінчення 6 класу під час канікул у Василівці і, забувши її вдома, хвилювався: "Сделайте милость, пришлите мне ту книгу, которую я забыл и которую мне весьма надо, а особливо потому, что она казенная" (15 серпня 1825). Вочевидь, Гоголь

проділяв багато уваги її читанню, тому, описуючи, "она не толста, в голубой бумажке, под заглавием: Опыт о русском стихосложении, А.Востокова", він наголошує: "вы, я думаю, ее помните" [37, т. X, с. 61]. Книга тим більше потрібна з огляду на постійну потребу гімназистів у посібниках і підручниках, на брак яких жалівся у своїх звітах П.І.Нікольський і через що ускладнювалося викладання дисциплін курсу. Тому М.Гоголь не приховує свого розчарування через те, що книгу, яку у нього "спрашивают", не вдалося знайти: "Я советывал бы еще посмотреть ее в угольном столике в столовой. Ее можно узнать по голубой обертке; заглавие: *Опыт о русском стихосложении*" [37, т. X, с. 62].

Оскільки, відповідно до Статуту Гімназії, у останньому триріччі вихованці мали займатися "вищою словесністю", то у 1825–1826 н.р. для учнів 7–9 класів, а з 1826–1827 н.р. – для 8 і 9 класів раз на тиждень читалася загальна лекція [11, с. 76], що слугувало важливим стимулом для розвитку об'єднаних у межах предмета спільними завданнями і вимогами гімназистів і, безперечно, становило одну з умов формування літературної школи. Так, 1825–1826 н.р. для учнів 7 класу М.Гоголя, О.Данилевського, А.Божка, братів Котляревських та ін. з'являлася можливість "упражнений в высшей словесности" разом зі старшими гімназистами-випускниками П.Редкіним, В.Тарновським, В.Любичем-Романовичем, П.Барановим, Г.Висоцьким, а з учнями 8 класу М.Бородіним, братами Шапошниковими ще й наступного, 1826–1827 н.р. Подібне об'єднання у 1827–1828 н.р. робило спільними заняття гімназистів випускного класу, до якого входили тепер Гоголь і його однокласники, з учнями 8 класу Н.Кукольником, К.Базилі, І.Халчинським, М.Ріттером, М.Родзянком, М.Прокоповичем, О.Колишкевичем та ін. Серед них уже були визнані літератори. Н.Кукольник пізніше згадував про "методу взаємного навчання" П.Нікольського: "Він сперечався з нами, як кажуть, до сліз, примушував нас насильно захоплюватися Ломоносовим, Херасковим, навіть Сумароковим, проповідував ех *safedra* важливість і значення епопеї древніх форм" [52, с. 131].

Програма останнього класу була насиченою, як видно зі звіту П.І.Нікольського [27, с. 86–88]. Аналіз пройденого матеріалу у зіставленні з отриманими оцінками М.Гоголя з курсу російської словесності дозволяє зробити певні висновки.

1. *Курс вищої словесності М.Гоголь опановував краще у другій половині 1827–1828 року.* Викладений протягом першого півріччя П.І.Нікольським матеріал М.Гоголь засвоїв, за чотирибальною шкалою,

на "3". Винятком є лише успішність за листопад – "2", як у більшості, що, вочевидь, пояснюється припискою П.І.Нікольського: "твори однак не подавали через недбалість їхню" [27, с. 87]. Протягом серпня 1827 – січня 1828 р. у курсі вищої словесності для 9 класу П.І.Нікольський присвятив увагу "загальному огляду изящной словесності" з аналізом поняття у широкому і вузькому значенні, з'ясуванням відмінності від власне вищих знань (серпень); розгляду специфіки вдосконалення словесності і знань на прикладах із Давньої Греції і Європи (вересень); за підручником М.І.Греча ознайомлювалися з історією становлення російської літератури від початків до "царювання імператора Петра Великого" (жовтень); про наслідування природи як спільне начало "изящных искусств" і словесності з читанням "історії російської словесності від часів Петра Великого до царювання Катерини Другої" (листопад); про основні правила вищої словесності, естетичні категорії, ораторську промову, її особливість і дію ("навчати, подобатися і зворушувати"), основні правила і методи створювання промови на прикладах Цицерона (грудень); про основні правила вищої словесності і побудову твору: "розміщати докази за силою наростання; уникати двох головних недоліків – не наполягати на тому, що зрозуміле, і не залишати без задовільного пояснення і доказу, що без того малозрозуміле, вміти добре розміщати докази – значить дати добрий план твору і про досконалість гарного плану – про точність, ясність, простоту, пишність, про єдність і співрозмірність" (січень).

У січні 1828 р. М.Гоголь писав матері: "Вы помните, с каким ужасным энтузиазмом я всегда желал видеться <с> вами. – Как жарко я всегда хотел ехать на праздник, как это было предметом желаний моих. Я всем этим решился пожертвовать для однообразного, трудного занятия, вечного заточения" [37, т. X, с. 120]. Успішність М.Гоголя з російської словесності протягом другої половини року (лютий–червень 1828 р.) у щомісячних відомостях й "за успіхи по экзамену" оцінювалася найвищим балом "4" [27, с. 113, 117]. Протягом півріччя П.І.Нікольський продовжував викладати вищу словесність, поєднуючи теоретичний матеріал із практичними вправами: "Після основних правил вищої словесності читані й розтлумачені були чотири плани чотирьох похвальних слів з Бурдалу й Масильйона і прочитані з заувагами також план промови Цицерона за Архія Віршувальника" (лютий); про склади: "Про склад взагалі, про склад простий або звичайний і про склад середній або помірний і барвистий", займалися створенням великих промов

(березень); "Про склад високий з поясненням, що називається взагалі високим і з поділом його на високе поняття, на високе зображень і на високе почувань" (квітень).

Особливу увагу дослідників привертають твори вихованців Гімназії – майбутніх літераторів з оцінками і зауваженнями П.І.Нікольського. Проаналізовані О.Супронюк шкільні твори "безсумнівно, беруть початки від нормативної класицистичної традиції, що відображалось у тих працях, які називав сам Нікольський у своїх записках" [20, с. 37] і безпосередньо відображають його естетичні смаки: "Почему поэзия у древних народов являлась на поприще словесности прежде красноречия" А.Бородіна, "О происхождении стихов и прозы и различии оных" М.Білевича, "О ходе учения словесности" В.Домбровського, "Что нужно знать для изучения словесности и в каком порядке" В.Юркевича та ін. Доречно згадати шкільний твір Н.Кукольника "О преимуществах эпопеи перед прочими стихотворениями", який ще не був предметом наукового аналізу. Для майбутнього літератора навіть назва твору видається аксіоматичною, проте, щоб ще більше пересвідчитись у достоїнствах епопеї, він пропонує зіставити її з драмою, "преимущественнейшим и обширнейшим отделением изящных произведений". Вказуючи на досконалість епопеї Гомера, яка "родилась совершенною", і все – "история, философия, география, нравы и обычаи выразились превосходно", висновує: подальші наслідування Вергілія, "надутые эпопеи Вольтера и Хераскова закончили печальное ее падение". Шлях грецької драми був складний, вона потерпала від "сухой декламации и водяных стихов Сенеки и французской школы, но с новым блеском, с новым величием воскресла гениями Шекспира, Шиллера, Гете, Кернера и Мюллера". За поетикою драма ("избирается только один характер с многими побочными характерами") поступається епопеї ("множество лиц, из коих каждое требует особенного света, особенных красот, особенных характеристик"). Н.Кукольник надає перевагу епопеї над драмою за рівнем емоційного впливу: "В драме мы удовольствуемся, если душа человека нас занимающего выражена, если переходы чувств естественны, если язык чист и натурален, в эпопее всего этого мало; глубочайшее познание истории, географии, нравов и обычаев, ученость, скрытая под цветистыми украшениями, отрисовка характеров живая, познание души совершенное – вот необходимые условия, составляющие совершенство эпопеи" [53]. Відомий у гоголезнавстві гімназичний твір Гоголя

"О том, что требуется от критики" з оцінкою П.І.Нікольського "Изрядно". Вперше опублікований П.Кулішем, він був детально описаний М.С.Тихонравовим і датований першою половиною 1828 р. В.Шенрок вбачав стилістичний зв'язок з пізніми статтями Гоголя [54, с. 122]. Д.Юфанов на підставі цього гімназичного твору визначив принципи, яких потім дотримувався Гоголь-письменник: "об'єктивність і неупередженість суджень, суворість, водночас справедливість оцінки, відсутність особистих мотивів і бажання добра письменнику" [13, с. 170]. Сучасними дослідниками така оцінка "опусу", характерного для школи П.І.Нікольського, видається дещо перебільшеною [19, с. 87–88]. Твір М.Гоголя пов'язується з розділом "Про критику", який, імовірно, П.І.Нікольський читав у травні, і датується не пізніше 23 червня 1828 року, коли була підписана атестаційна відомість [55, с. 861].

2. Порівняння результатів засвоєних гімназистами 9 класу знань з курсу російської словесності дозволяє стверджувати, що після братів Олександра і Єгора Котляревських з річним результатом "4" за кількістю у щомісячних відомостях найвищих оцінок кращим від М.Гоголя був лише М.Міллер [27, с. 117].

Заняття вищою словесністю за програмою П.І.Нікольського, творчі завдання разом із спільними лекціями для студентів "університетського" курсу сприяли засвоєнню знань і розширювали коло літературів-початківців, приохочуючи їх до участі в літературному житті. Об'єднання навчальних занять з російської словесності, що підтверджується, наприклад, спільною для 8 і 9 класів тематикою творів з російської словесності [27, с. 97–98], окреслювало загальну парадигму майбутньої літературної діяльності гуртка ніжинських однокоритників у Петербурзі 30-х років.

Таким чином, можна підставно вважати, що викладання "вищої словесності" в останньому триріччі було одним із визначальних факторів літературної освіти й естетичного розвитку гімназистів. Тому спрощеною видається думка М.Сперанського, що уроки П.І.Нікольського, який читав Греча і викладав "изящных риторов", іноземних, починаючи від Цицерона і закінчуючи Бурдалу, і російських, закінчуючи Феофаном Прокоповичем і Стефаном преосвященним, ... розучував з ними "без дальнейших умствований, умозрений и умоположений" вишуканих поетів, починаючи від Оміра й закінчуючи Державіним, і з прозаїків Ієрузалема, Фенелона, Еміна, Татіщева й Карамзіна", разом із "записками й підручниками, принесеними у класи словесності", не були,

на відміну від "читання, практики наслідування, рукописного журналу", характерними рисами Гімназії [17, с. 18]. Канони класицизму, які визначали художню матрицю літератури XVIII ст., ніжинські гімназисти засвоїли завдяки П.І.Нікольському, але, всупереч йому, намагалися їх зруйнувати і торували шляхи до нової романтичної естетики, заповнюючи лакуни духовних запитів за допомогою періодики з гострими дискусіями на літературні теми, приватної учнівської бібліотеки, рукописних журналів з першими пробами пера.

Література

1. Виноградов В. В. Избранные труды: Поэтика русской литературы / В. В. Виноградов. — М., 1976. — 512 с.
2. Действия Министерства. Предложение Господина Министра от 11 декабря <1824> // Записки, издаваемые от Департамента Народного Просвещения. — 1825. — Кн. 1.
3. Байцура Т. Иван Семенович Орлай: Жизнь и деятельность. / Т. Байцура. — Словацкое педагог. изд-во в Братиславе ; Отд. украинской литературы в Пряшеве, 1977. — 236 с.
4. Записки, издаваемые от Департамента Народного Просвещения. — 1825. — Кн. 1. — С. 320—330.
5. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 62, арк. 2.
6. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук / И. Виноградов // Н. В. Гоголь и Православие. — М. : Изд. "Отчий дом", 2004. — С. 154—306.
7. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 11, арк. 13 ; 52 зв.
8. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, арк. 3
9. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 67, 69.
10. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 80, арк. 3 ; од. зб. 100, арк. 4 зв.
11. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820—1832) / Н. А. Лавровский. — Киев : Типогр. М. П. Фрица, 1879. — 159 с.
12. Машинский С. И. Гоголь и "дело о вольнодумстве" / С. И. Машинский. — М. : Советский писатель, 1959. — 293 с.
13. Иофанов Д. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы / Д. Иофанов. — К. : Изд. АН УССР, 1951. — 423 с.
14. Золотусский И. П. Гоголь / И. П. Золотусский. — Режим доступу : <http://gogol.lit-info.ru/gogol/bio/zolotusskij/gimnaziya.htm> 10.08.2009.
15. Степанов Н. Л. Н.В.Гоголь. Творческий путь / Н. Л. Степанов. — М. : Госуд. изд-во худож. литературы, 1955. — 587 с.

16. Коробка В. И. Детство и юность Гоголя / В. И. Коробка // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1902. — № 2, отд. 2. — С. 239—286.

17. Сперанский М. Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н. В. Гоголя / М. Н. Сперанский. — К. : Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и К^о, 1902. — 30 с.

18. Колосова Г. А. Гоголь — читатель и критик Ломоносова и Державина / Г. А. Колосова // Ученые записки МГПИ. — М., 1959. — Т. ХСIV. — С. 327—360.

19. Манн Ю. В. Труды и дни: 1809—1845 / Ю. В. Манн. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 813 с.

20. Супронюк О. К. Литературная среда раннего Гоголя / О. К. Супронюк. — К. : Академкнига, 2009. — 177 с.

21. Иваницкий А. И. Об эволюции роли риторики в гоголевской фабуле / А. И. Иваницкий // Н. В. Гоголь: Загадка третьего тысячелетия: Первые Гоголевские чтения : [об. докл.]. — М. : Книжный дом "Университет", 2002. — С. 64—76.

22. Михальский Е. Н. В.Г.Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко / Е. Н. Михальский // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1995. — Вип. 6. — С. 1—33.

23. Супронюк О. К. Н.В.Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии: Биобиблиографический словарь / О. К. Супронюк. — К. : Академперіодика, 2009. — 252 с.

24. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 69, арк. 16.

25. Михальский Е. Н. Внезапная кончина В. Г. Кукольника. Временное правление Гимназии высших наук князя Безбородко / Е. Н. Михальский // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2000. — Вип. 14. — С. 219—239.

26. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 188, арк. 15 зв.

27. Сребницкий И. А. Материалы для биографии Н. В. Гоголя из Архива Гимназии высших наук / И. А. Сребницкий. — К., 1902. — 141 с.

28. Супронюк О. К. Лектура вихованців Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька у 20-ті роки ХІХ ст. / О. К. Супронюк // Бібліотечний вісник. — 1996. — № 2. — С. 17—21.

29. ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 85, д. № 49911, Прилож. N, л. 18 об. ; Машинский С. И. Гоголь и "дело о вольнодумстве". — М. : Советский писатель, 1959. — 293 с.

30. Михальский Е. Н. Назначение И. С. Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине / Е. Н. Михальский // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2003. — Вип. 23. — С. 139—179.

31. Баумейстер Ф. Х. Христиана Бавмейстера логика, с латинского вновь переведенная и справленная Яковом Толмачевым / Ф. Х. Баумейстер. — М. : Губ. тип. у А. Решетникова, 1807. — 206 с.

32. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 69, арк. 16.

33. Пенинский И. Славянская грамматика, заимствованная преимущественно из грамматики г. Добровского старшим учителем Санктпетербургской гимназии И. Пенинским. — СПб. : Тип. Деп-та народн. просвещ., 1825. — 219 с.

34. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 94, арк. 4.

35. Никольский А. Основание российской словесности / А. Никольский. — [4-е изд.]. — СПб. : в типографии Ивана Глазунова, 1822.

36. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, арк. 10—11зв.

37. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом). — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1937—1952.

38. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 72, арк. 10—11 зв.

39. Данилевский Г. А.И.Рославский Петровский / Г. Данилевский // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. II. — С. 112—113.

40. Гоголевский сборник / [под ред. М. Сперанского]. — К., 1902. — 431 с.

41. Заболотский П. Гоголевский музей при Историко-филологическом институте кн. Безбородко в Нежине / П. Заболотский. — Нежин, 1912. — Вып. 2. — 33 с.

42. Толмачев Я. Правила словесности, руководствующия от первых начал до высших совершенств красноречия : в 4 ч. / Я. Толмачев. — СПб., 1814—1822.

43. Лодий П. Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного: для студ. пед. ин-та : в 2 ч. — СПб.

Ч. 1 : Логика теоретическая.

Ч. 2 : Логика практическая. — СПб. : Тип. И. Иоаннесова, 1815. — XXXIX, 307, 480 с.

44. Греч Н. И. Учебная книга российской словесности, или Избранные места из русских сочинений и переводов в стихах и прозе, с присовокуплением кратких правил риторики и пиитики, и истории российской словесности : в 4 ч., изданный Николаем Гречем. — СПб. : Тип. издателя, 1819—1822.

Ч. 1. — 1819. — 400 с.

Ч. 2. — 1821. — 442 с.

Ч. 3. — 1820. — 363 с.

Ч. 4. — 1822. — 663 с.

45. Павлинов С. А. Тайнопись Гоголя: "Ревизор". — М., 1996. — 64 с. — Режим доступу :

46. <http://hristus.narod.ru/GOGOL.html> 12.08.2009.

47. Супронюк О. К. Из новых материалов к биографии Н. Я. Прокоповича (К изучению нежинского литературного окружения Н. В. Гоголя) / О. К. Супронюк // Русская литература. — 1993. — № 4. — С. 103—112.

48. Аннушкин В. И. Что такое словесность / В. И. Аннушкин // Русская словесность. — 1994. — № 5. — Режим доступа: <http://www.author-edu.ru/drupal/> 11.08.2009.

49. Собрание образцовых русских сочинений и переводов в стихах : в 6 ч. / изданное Обществом любителей отечественной словесности. — [2-е изд., испр., умноженное и содержащее историю словесности древних и новых народов, правила словесности вообще и каждого рода красноречия и поэзии в особенности]. — СПб. : Печ. в тип. И. Глазунова, 1821—1822.

Ч. 1. — 1821. — 330 с.

Ч. 2. — 1821. — 297 с.

Ч. 3. — 1822. — 314 с.

Ч. 4. — 1822. — 320, [6] с., 1 л. портр.

Ч. 5. — 1822. — 327 с.

Ч. 6. — 1822. — 275 с.

50. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 1104. оп. 1, од. зб. 94, арк. 1—4.

51. Остолопов Н. Ф. Словарь древней и новой поэзии : в 3 ч., составленный Николаем Остолоповым, действительным и почетным членом разных ученых обществ. — СПб. : Тип. Императорской Российской акад., 1821.

Ч. 1 : А–Ж. — 531 с.

Ч. 2 : З–П. — 488 с.

Ч. 3 : Р–Я. — 500 с.

52. Востоков А. Х. Опыт о русском стихосложении / Соч. Александром Востоковым, членом С. П. бургскаго Вольнаго Общества словесности наук и художеств. — [2-е изд., значительно пополненное и испр.]. — Спб. : Печатано в Морск. тип., 1817. — 167 с.

53. Кукольник Н. П. И. Никольский / Н. Кукольник // Лицей князя Безбородко / [изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко]. — СПб. : Тип. ИАН, 1859. — Отд. 1. — С. 130—133.

54. Інститут рукопису Наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. II, № 2297, арк. I–1зв.

55. Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя : в 4 т. / В. И. Шенрок. — М., 1892—1897.

Т. 1. — 1892. — 1897.

56. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 23 т. / Н. В. Гоголь. — М. : Наследие, 2001.

Т. 1. — 919 с.

**"Вечера на хуторе близ Диканьки". Проблема
метода и стиля. Взгляд сегодня
(на материале российских и украинских источников)**

У статті відслідковується історія вивчення творчого методу та стильових особливостей "Вечорів на хуторі біля Диканьки". Аналізуються сучасні підходи дослідження цієї проблеми. Фіксуються зауваги про сильні та слабкі позиції цих досліджень. Робляться висновки про важливість наукової проблеми.

Ключові слова: метод, стильові особливості, романтизм, реалізм, синтез, бароко, рококо, інтерпретація.

В статье отслеживается история изучения творческого метода и стилиевых особенностей "Вечеров на хуторе близ Диканьки". Анализируются современные подходы к исследованию этой проблемы. Фиксируются их слабые и сильные стороны. Делаются выводы о важности научной проблемы.

Ключевые слова: метод, стилиевые особенности, романтизм, реализм, синтез, барокко, рококо, интерпретация.

The history of learning of creative method and style peculiarities "The Evenings in the village near Dykanka" are learned. Modern approaches of investigation of this problem are analysed. The remark about strong and weak positions of these investigations are fixed. The conclusions about the importance of scientific problem are done.

Key words: method, style, romanticism, realism, synthesis, rococo, interpretation, baroque.

"Вечера на хуторе близ Диканьки, опубликованные в 1831–1832 гг., имеют богатую и интересную историю изучения. Уже первые критики и интерпретаторы гоголевских повестей в своих суждениях обозначили довольно широкий круг проблем, которые в последующие годы станут предметом шумных дискуссий, обсуждений, научных исследований. Среди них едва ли не главное место заняла проблема их творческого метода и стилиевых особенностей.

Напомним, что практически сразу она вызвала к себе разные подходы. Так, в частности, Н.А.Полевой, один из наиболее страстных и последовательных приверженцев романтизма в конце 20-х – в 30-е гг.

XIX в., не нашел в гоголевских "Вечерах" романтизма и обвинил их автора в "бедности воображения" и желании "подделаться под малоруссизм" [1, с. 94, 95].

В.Г.Белинский, не отрицая в целом стилистической неоднородности первого сборника гоголевских повестей, в которых причудливо соединились лиризм и проза, серьезное и смешное, высокое и грустное [2, с. 271], последовательно акцентировал их реалистическую природу: "Отличительный характер повестей г.Гоголя ... совершенная истина жизни ... г.Гоголь – поэт, поэт жизни действительной" [2, с. 162].

Традиция реалистического истолкования "Вечеров" просуществовала в литературной критике и литературоведении почти до конца XIX в. Наиболее последовательными ее сторонниками оказались представители культурно-исторической школы [3, с. 372–373].

Правда, уже в 50-е гг. наметились и первые попытки сломать эту традицию. Например, по мнению А.Григорьева, первые повести Н.В.Гоголя запечатлели страстную устремленность писателя к идеалу, "необычайную тонкость поэтического чувства", поиски "прекрасного физически и нравственно человека" [4, с. 23].

Еще более активную позицию в этом вопросе заняли уже в конце XIX в. символисты – Д.Мережковский, В.Брюсов, И.Анненский, А.Белый. Именно они обнаружили в "Вечерах" и мистику, и созвучную их собственным исканиям напряженную символику, и романтическую гиперболизацию. Так, в частности, А.Белый в своей статье "Гоголь" писал: "Действительность в первый период творчества является у Гоголя под романтической вуалью месячных лучей ... Людей – не знал Гоголь" [5, с. 72–73].

Идею романтической природы гоголевских образов в ранней прозе писателя на рубеже XIX–XX вв. активно поддержали и представители академического литературоведения – К.С.Шамбинаго ("Трилогия романтизма" (М., 1911)), Н.П.Дашкевич ("Романтический мир Гоголя" (К., 1906)) [6].

Но практически в то же самое время в академическом литературоведении начала формироваться и другая мысль, в основе которой лежало представление о синтезе двух начал в художественной палитре первого сборника гоголевских повестей. Например, Н.А.Котляревский отмечал, что "в Гоголе романтический лиризм всегда боролся с зоркостью наблюдателя-жанриста, и по этому первому самостоятельному и относительно зрелому произведению никак нельзя было решить, куда клонятся симпатии автора – к реальному ли изображению

жизни или к символизации ее в романтических образах. И то и другое в "Вечерах" смешано и слито" [7, с. 106].

Д.Н.Овсяннико-Куликовский писал о первых повестях Гоголя как об "искусственной феерии", в которой "жизнь наряжена в костюм легенды, и легенда становится жизнью" [8, с. 13].

Идея синтеза романтизма и реализма в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" оказалась востребованной и в гоголеведении XX в. В разное время, чаще всего в 30–50-е гг., ее обосновывали в своих работах Г.А.Гуковский, Н.Л.Степанов, С.И.Машинский, М.Б.Храпченко. В качестве примера сошлемся лишь на одно суждение последнего: "Сочетание романтизма и реалистического подхода к жизни в "Вечерах" не было состоянием статической уравновешенности. Оно отражало то внутреннее движение, сущность которого заключалась в углублении связей с жизнью. Свое широкое развитие реалистические начала получили в повести "Иван Федорович Шпонька и его тетушка" [9, с. 123].

Однако уже в 70–80-е гг. XX в. усилиями Н.Гуляева, И.Карташовой, Ю.Манна, других авторов представление о романтической природе "Вечеров" возвращает себе доминирующее положение в гоголеведении. Причем, в отличие от символистов, которые акцентировали свое внимание главным образом на их иррациональном начале и символике, гоголеведы 70–80-х гг. затрагивают в своих работах значительно более широкий круг вопросов: от идеи романтического универсализма [10, с. 63] и традиционно романтических оппозиций (например, добра и зла, прошлого и настоящего) до проблем национальной экзотики частных приемов романтической поэтики.

Свое ведущее положение проблема метода и стилизованных особенностей "Вечеров" сохранила и в постсоветскую эпоху. Однако, наряду с традиционными аспектами ее осмысления, на рубеже XX–XXI вв. вполне отчетливо обозначились и новые.

По-прежнему пристальное внимание исследователей привлекает романтизм первого гоголевского сборника. Но если раньше основной пафос таких исследований заключался в том, чтобы выявить в нем общеродовые черты романтической поэтики и стилистики, то на новом историческом этапе встал вопрос о сугубо индивидуальном, гоголевском, романтизме. В этом плане наиболее интересными представляются статьи И.В.Карташовой "О романтизме Гоголя ("Вечера на хуторе близ Диканьки") [12] и Н.Е.Крутиковой "Украинские повести Гоголя" [13]. Причем показательно, что к решению одной и той же задачи обе исследовательницы подходят с разных сторон. И.В.Карташова пишет о романтизме "Вечеров" в контексте общеевропейской

традиции, Н.Е.Крутикова – с учетом русских особенностей этого метода и направления.

Главным объектом наблюдений И.В.Карташовой становится практическое воплощение в гоголевских повестях таких общеромантических категорий, как идеал, жанр, универсализм, народность. Тонкий анализ текста приводит ее к выводу: "Гоголь довел до совершенства искусство "перевода" обыкновенного в необыкновенное, превращения действительности в сказку. В его повестях границы между "кажимостью" и явью совершенно неуловимы, а в изображении народной жизни собственно нет противопоставления поэзии и прозы" [12, с. 56, 57].

Отталкиваясь от устоявшегося в советское время представления о синтезе романтизма и реализма гоголевских "Вечеров", Н.Е.Крутикова пишет о синтетической природе их романтизма. По мнению исследовательницы, романтический пафос первого сборника повестей писателя, помимо общеродовых признаков (фольклоризм, национальная экзотика, универсализм, свободная композиция, яркое лирическое начало и т.п.), включает в себя и идущее от просветительства стремление писателя представить жизнь "естественных людей" в гармонии с природой, вселенной, универсумом, и традиции народного вертепа, и яркие реалистические тенденции, отчетливо просматривающиеся в социальной и бытовой конкретности изображения среды (деспотизм Явтуха Макогоненко, несправедливость самодержавной власти), в разнообразии народных типов и психологически точном рисунке их поведения [13, с. 23, 24, 25, 30]. Именно синтетическая природа гоголевского романтизма, – убеждена исследовательница, – определяет его своеобразие, тот "цвет очков" (В.Г.Белинский), сквозь которые писатель смотрит на мир сам и предлагает увидеть его другим.

Сохраняет свою актуальность в 90–2000-е гг. и исследование романтизма гоголевских "Вечеров" в контексте его бинарных связей. Таковы работы И.В.Карташовой "Гоголь и Гюго" (2002), В.В.Мусия "Мотив двойничества в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" и "Онуфриусе" Теофиля Готье" (2002), С.А.Шульца "Гоголь и Новалис" (2005).

На этом достаточно традиционном фоне особое внимание обращают работы авторов, которые все чаще приходят к выводу о том, что художественное своеобразие первых повестей Гоголя определяется не только романтической, но и барочной эстетикой. Наиболее полное обоснование эта идея нашла в работах Ю.Я.Барабаша, в частности, такой его монографии, как "Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков" (М., 1994).

Отправной точкой наблюдений исследователя в ней становятся предствление о барокко как о системе, отличительными особенностями которой стали "целостность при относительной автономности и взаимозависимости внутренних компонентов, гибкость внутренних связей, наличие пограничных зон, амбивалентных ... явлений, многоуровневая структура" [15, с. 115].

Детальный анализ важнейших памятников староукраинской литературы XVI–XVIII вв., имеющих барочную основу, позволил ему сделать неопровержимый вывод о главных источниках гоголевского барокко. Причем часть из этих источников (вертеп, интермедия), по мнению Ю.Я.Барабаша, составили его непосредственную почву. Именно оттуда пришли в гоголевские "Вечера" образы злой жены, сварливой бабы, вроде Хавроньи Никифоровны из "Сорочинской ярмарки". Причем Ю.Я.Барабаш обращает внимание и на второстепенных и третьестепенных персонажей этого плана. Это и кумова жена, которая "дралась по утрам со своим мужем" ("Ночь перед Рождеством"), это и ткачиха с дьячихой, постоянно скандалящие из-за дьяка (там же). Наконец, это ревнивая свояченица кривого головы ("Майская ночь, или Утопленница").

Оттуда же, из вертепа и школьной драмы, заимствовал Н.В.Гоголь и образ мужа-простака (Солопий Черевик), и образы Афанасия Ивановича и Осипа Никифоровича, дьяков, "мандрованных забулды", и образы лихого казака, запорожца, способного победить самого черта [15, с. 125, 128–129].

Другие источники (литература "мандрованных дьяков"), по наблюдениям исследователя, включались в гоголевские "Вечера" как инвариантные составляющие, третьи (анонимные сатирики) оказались важными как фон [15, с. 123].

Представление о синтетической природе романтизма гоголевских "Вечеров" стимулировало новейших исследователей в 90–2000-е гг. на поиски и других красок в их поэтической палитре. Далеко не всегда эти поиски, с нашей точки зрения, представляются убедительными и оправданными. В некоторых случаях попытки углубить представление о стилевых особенностях первых повестей Н.В.Гоголя, с нашей точки зрения, имеют достаточно формальный характер.

Именно такое впечатление производит статья И.Лимборского "Традиції українського літературного рококо в творчості українця Миколи Гоголя" [16]. По мнению исследователя, поэтическое своеобразие первого сборника гоголевских повестей в своей стилистике обнаруживает яркое рокальное начало. Оно проявляет себя и в разработ-

ке экзотической сельской тематики, и в подчеркнутой акцентации идиллических мотивов ("безмарне щастя", "безтурботна радість"), в изображении пейзажей, в которых преобладают изысканные детали ("звездочки", "домики", "окошечки", "роскошный день", "серебряное поле", "хрустальные звезды"), но в то же время пронизанные "космічним еросом", наконец, в стремлении украинских крестьян подражать моде вообще (описание свадебной одежды сельских девушек), салонной – в частности (желание Оксаны иметь такие же черевички, как и у царицы) и т.п. [16, с. 40–41].

Концепция И.Лимборского представляется внутренне противоречивой. И прежде всего потому, что практически все текстуальные отсылки, обосновывающие в его статье рокальную природу первого сборника гоголевских повестей, могут иметь и другие, более традиционные истоки, что, собственно говоря, вынужден оговорить и сам автор, по словам которого в "Вечорах на хуторі біля Диканьки" можна побачити і руссоїстсько-просвітницьке оспівування життя близьких до природи українських селян, і романтичну фантастику з елементами преромантичної готики, і нашарування барочного світовідчуття з його уявленнями про потойбічні сили, і характерний для просвітницького реалізму інтерес до емпіричних реалій побуту" [16, с. 38].

Однако гораздо существеннее другое. Стилистика рококо так или иначе ориентирована на замкнутую в себе культуру дворянского салона, тогда как гоголевские "Вечера" проникнуты мощным демократическим пафосом.

О сложной стилистической природе "Вечеров на хуторе близ Диканьки" пишет и В.Скуратовский в своей статье "На пороге как бы двойного бытия (из наблюдений над мирами Гоголя)" [17].

Исходным моментом его наблюдений и выводов является мысль о том, что Гоголь самым причудливым образом соединяет в своем творчестве "несовместимые и несовместные картины невиданной, хлещущей через все границы и края жизненной полноты и столь же невиданной ущербности" [17, с. 64]. По мнению исследователя, такая особенность гоголевского творчества (она выразительно заявила о себе уже в первом сборнике гоголевских повестей) является следствием того, что писатель является прямым наследником двух культур – русской и украинской. От первой он унаследовал разнообразные литературные традиции: от классицизма до романтизма. От второй – явно барочное "культурное двоемирие", основу которого составили украинский фольклор и "изысканная школьная премудрость...; схоластически-аристотелевская ученость" [17, с. 65, 80–81].

Символом русской культуры в творчестве Гоголя, несомненно, стал Петербург. Символом украинской – Диканька и Миргород. По мнению В.Скуратовского, в произведениях писателя, это отнюдь не географические, но исторически разделенные, культурные, цивилизационные понятия. "Диканька, – читаем в его работе, – это, в терминах Шиллера, абсолютное прошлое мира, т.е. его "эпическое время". Петербург же – его "абсолютная современность". В этом контексте исследователь называет гоголевские "Вечера" "своеобразной энциклопедией добуржуазного, эпического мира" [17, с. 66, 71].

Как убеждают наблюдения В.Скуратовского, абсолютно положительный потенциал этого мира, его изобилие (материальное и нематериальное), его красоту, пестроту, предприимчивость, бешеную энергию воплотили повести "Сорочинская ярмарка" и "Ночь перед Рождеством". И хотя первая начинается и заканчивается тревожным диссонансом (рядом с очаровательной Параской – злая мачеха, а музыка покидает сорочинскую свадьбу), символизирующим его обреченность, но кузнецу Вакуле еще удастся договориться и с Богом, и с Чертом, и с человеком, и мир язычества и христианства, казацкого эпоса и имперской цивилизации оказываются еще в равновесии [17, с. 73, 74, 75].

Но уже в "Вечере накануне Ивана Купала" и в "Страшной мести", по наблюдениям исследователя, "колоссально укрупняется весь страшный негатив мира...", а "антропонимика повестей кружит вокруг евангельского архетипа отречения Петра (по времени почти совпадающего с купальским вечером)". Обе повести, обращает внимание В.Скуратовский, впервые поднимают в русской литературе тему преступления и наказания. Но, в отличие от открывшего эту тему западноевропейского романтизма, где зло освобождалось от страха перед наказанием, Н.В.Гоголь в своих повестях попытался воздвигнуть ему пределы [17, с. 75, 76, 77].

В контексте историй, повествующих о "громокипящей жизненной полноте эпического Диканьского мира, его "бешеной энергии", готовой принять самые различные формы, особое место в гоголевских "Вечерах", – отмечает исследователь, – принадлежит "Майской ночи..." и "Ивану Федоровичу Шпоньке и его тетушке". При всей их внешней несхожести они рассказывают об одном и том же – об обреченности этого мира. В первой, т.е. "Майской ночи, или Утопленнице", одной из самых поэтических повестей "Вечеров", – пишет В.Скуратовский, – уже "загнул бюрократический жаргон" (голова. – Н.Ж.). А во второй – началось "откровенное овеществление человека, уравнение его с "запонкой", "шерстяной материей" т.п. [17, 78]. Главными событиями

эпического мира, отмечает исследователь, является свадьба и смерть. Пассивность героя в отношении свадьбы является знаком бесплодности или опустошенности этого мира. Но Гоголь, как считает В.Скуратовский, сознательно превращает смерть в умирание, хирение – "и картина духовного и телесного убывания человека цивилизации особенно впечатляюща" [17, с. 78].

Как и Ю.Я.Барабаш, В.Скуратовский убежден, что традиции украинской культуры в поэтической стилистике "Вечеров" имеют неопровержимо барочное происхождение, но "русская краска" в них, по его мнению, связана с сентиментализмом. Сопоставление некоторых фрагментов "Путешествия в Малороссию" П.Шаликова и первых гоголевских повестей (например, описание "летнего вечера", в одном случае, и "божественной, очаровательной украинской ночи – в другом), приводят исследователя к неопровержимому выводу о том, что "напряженная перефразистика шаликовского слога", "приторные краски", как это ни парадоксально может показаться на первый взгляд (особенно, если вспомнить отзыв будущего автора "Вечеров" о "Малороссийской деревне" И.Г.Кулжинского, написанной под непосредственным влиянием шаликовской прозы), "все же вошли в состав гоголевской украинской пейзажистики" [17, с. 83], идиллические элементы которой легко вписываются в эпическое время "Вечеров".

Как видим, в продолжение почти двухсотлетней истории изучения первого сборника гоголевских повестей проблема их творческого метода и стилистических особенностей практически постоянно находилась в поле зрения критики и исследователей.

На разных этапах литературоведческой науки она подвергалась разной интерпретации. 90–2000-е гг. стали новым этапом в ее осмыслении. Далекое не все равноценно в ее новых интерпретациях. Тем не менее сами поиски новых красок в художественной палитре произведения ведут к углублению понимания его смысла.

Литература

1. Московский телеграф. — 1831. — № 17.
2. Белинский В. Г. Собр. соч. : в 9 т. / В. Г. Белинский. — Т. 1.
3. Пыпин А. Н. Характеристика литературных мнений от двадцатых до пятидесятых годов : исторические очерки / А. Н. Пыпин. — СПб., 1873.
4. Григорьев А. Русская литература в 1851 году / А. Григорьев // Москвитянин. — 1852. — Кн. 2, № 4.
5. Белый А. Гоголь / А. Белый // Весы. — 1909. — № 4.
6. Шамбинаго К. С. Трилогия романтизма / К. С. Шамбинаго. — М., 1911 ; Дашкевич Н. П. Романтический мир Гоголя / Н. П. Дашкевич // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1906. — Кн. IX, вып. 1.

7. Котляревский Н. А. Гоголь / Н. А. Котляревский. — СПб., 1903.
8. Овсянко-Куликовский Д. П. Гоголь в его произведениях / Д. П. Овсянко-Куликовский. — 1909.
9. Храпченко М. Б. Николай Гоголь. Литературный путь, величие писателя / М. Б. Храпченко // Храпченко М. Б. Собр. соч. : в 4 т. Т. 1. — 1980.
10. Карташова И. В. Гоголь и романтизм / И. В. Карташов // Русский романтизм. — Л., 1978.
11. См. работы: Манн Ю. В. Поэтика русского романтизма / Ю. В. Манн. — М., 1976 ; Его же. Поэтика Гоголя. — М., 1988.
12. Карташова И. В. О романтизме Гоголя ("Вечера на хуторе близ Диканьки") / И. В. Карташова // Література і культура Полісся. — Вип. 3. — Ніжин, 1992.
13. Крутикова Н. Е. Украинские повести Н. В. Гоголя // Н. Е. Крутикова Исследования и материалы последних лет. — К., 1992.
14. См.: Карташова И. В. Гоголь и Гюго // Гоголь как явление мировой культуры : сб. ст. по материалам научной конференции, посвященной 150-летию со дня смерти Н. В. Гоголя. — М. : ИМЛИ РАН, 2003 ; Мусий В. В. Мотив двойничества в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" и "Онучфриусе" Теофиля Готье / В. В. Мусий; Шульц С.А. Гоголь и Новалис // Русская литература. — 2005. — № 3; // Література та культура Полісся. — Вип. 16. — Ніжин, 2002.
15. Барабаш Ю. Я. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков / Ю. Я. Барабаш. — М., 1994.
16. Лімборський І. Традиції українського літературного рококо в творчості українця Миколи Гоголя / І. Лімборський // Українська література в загальноосвітній школі. — 2004. — № 5.
17. Скуратовский В. На пороге как бы двойного бытия (Из наблюдений над мирами Гоголя) / В. Скуратовский // Гоголезнавчі студії. — Вип. 2. — Ніжин, 1997.

УДК 81.161.1.091

К.П.Ісаєнко

До питання про особливості інтерпретації історії України в творчості М.Гоголя і П.Куліша

Стаття присвячена розгляду особливостей сприйняття історії України М.Гоголем та П.Кулішем у порівняльно-типологічному аспекті з урахуванням спільної етнічної належності письменників.

Ключові слова: принцип історизму, літературно-естетична концепція.

Статья посвящена анализу особенностей восприятия истории Украины Н.Гоголем и П.Кулишем в сравнительно-типологическом аспекте, учитывая этническое единство писателей.

Ключевые слова: принцип историзма, литературно-эстетическая концепция.

The article deals with the peculiarities of historical process interpretation by N.Gogol and P.Kulish in the comparative-typological aspect, taking into consideration the common ethnic origin of the writers.

Key words: category of histories, literary-aesthetic conception.

Своєрідність рецепції історичного процесу визначає специфіку моделювання історії представниками різних культурних світів. Кожен народ має своє, індивідуальне розуміння історичних процесів, зумовлене власним "міфом про себе", про свою роль і призначення у загальному розвитку цивілізованого світу, тобто тією провідною ідеєю, що зветься "національною". Ця національна ідея має стрижневий характер, навколо неї обертається буття певної нації, вона формує систему цінностей, зумовлює специфіку культури тощо. Але показовим є те, що важливого значення набуває фактор часу, епохи у житті нації. Залежно від цього провідна національна ідея зазнає смислотворчих модифікацій, розглядається не лише у контексті розвитку народу, а у загальному світовому контексті системи культур і народів. Це і зумовлює відмінне тлумачення певних історичних подій як представниками різних культурних світів, так і представниками одного національного типу.

Зважаючи на те, що ми розглядаємо Гоголя і Куліша як представників однієї етнічної ментальності, але різних етапів розвитку національної самосвідомості, звернемо увагу на рецепцію ними історії України.

Варто акцентувати на тому, що епоха романтизму позначена особливою увагою до історії як процесу. Саме романтизм гостро відчув рух історичного часу, коли на очах генерацій відбувалася зміна суспільного укладу, державних інститутів, традиційних відносин, усього узвичаєного і усталеного. "Хронотоп" людського існування постав у трьох часових вимірах: минулому, сучасному, майбутньому, а тому й історія, як показник оцінки і сприйняття часу, піддається перегляду. "Осмислення минулого, а крізь його призму і сучасного, бажання побачити історичну перспективу і наблизити її (романтичний мессіанізм)

складають, з одного боку, головне завдання літератури, мистецтва, науки, а з другого – стали головним фактором розвитку національної самосвідомості слов'янських народів" [1, с. 112].

Французька революція 1789 року унаочнила той факт, що історичні процеси відбуваються не за Божим промислом. На перше місце виходить новий суб'єкт – народ, який і є творцем історії. Саме в епоху романтизму відчутна зміна природи гуманітарного знання, коли однаковою мірою важливого значення набуває і художнє свідчення про певні історичні події, і документальне підтвердження їх, що стане головною ознакою доби позитивізму.

Зважаючи на сказане, розглянемо особливості рецепції історії Гоголем і Кулішем у типологічному аспекті.

Гоголь, незалежно від своїх намірів і бажань, став одним із перших "моторів" (М.Драгоманов) українського національного руху. Збірники народних пісень М.Максимовича, "Запорожская старина" І.Срезневського спричинилися до етнографізації не лише історії, а й письменства, концепція якого на початку 1830-х років розкривається в етнографічно-літературному плані.

Результатом Гоголевого студіювання історії постав ряд праць: "О средних веках", "О преподавании всеобщей истории", "Взгляд на составление Малороссии", "О малороссийских песнях", "О движении народов в конце V столетия", "Ал-Мамун" – всього кілька замальовок історичної тематики, які загалом свідчать про поінформованість автора з питань всесвітньої історії, стародавньої, середніх віків, української.

У 1830-х рр. Гоголь перебуває у полоні зацікавлення історією, студіює історичні джерела, зокрема "Історію Русів", передану йому Пушкіним. Дослідники творчості Гоголя приділили чимало уваги вивченню ролі "Історії Русів" у творчому доробку Гоголя, зокрема її рецепцію у "Тарасі Бульбі" [2].

М.Тихонравов зробив цікаве спостереження про майже ідентичність смаків Гоголя і Пушкіна стосовно "Історії Русів": виписане з неї Пушкіним оповідання про полон Ляцкоронського в містечку Полонному, про смертну кару Остряниці відтворено Гоголем у "Тарасі Бульбі", зокрема у сцені смертної кари Остапа. Гоголь і сам не приховує, що взяв з літопису: "В летописных страницах изображено..." і далі – переказ зображеного у літописі. Друга редакція "Тараса Бульби" ще більше позначена впливом "Історії...", фактично, є її парафразом, у якому картини героїчних подвигів людей, безмежно відданих ідеї

визволення батьківщини, створені цілком у душі епічної романтичної пісенної традиції. "Історія Русів" була для Гоголя і джерелом, з якого він брав політичні факти, і зразком патріотичної тенденції.

Гоголя повністю поглинула героїка козацьких воєн, стимульована і підтримувана як народними піснями, так і традиціями української романтичної історіографії, насамперед "Історією Русів". На застереження Срезневського, що не все в ній варто сприймати за достовірне, Гоголь у листі від 13 червня 1834 року відповів: "Конисскому я также, как и вы, во многом не доверяю; но я говорил совсем не о значении летописца. У него все события со времен Петра записаны. Я узнал справедливость многих, найдя доказательства в здешних архивах" [3].

Готуючись до викладацької роботи в Київському університеті, Гоголь активно займається збиранням історичних матеріалів, народних пісень, студіює літописні списки. Шукаючи нові історичні матеріали, Гоголь звертається до друзів і знайомих з проханням допомогти. Зокрема, у 1834 році просить Максимовича "пронюхати", що цікавого з історичних матеріалів є у бібліотеці Київського університету.

У січні–лютому 1834 року у "Северной пчеле", "Московском телеграфе", "Молве" Гоголь анонсує видання історії малоросійських козаків: "До сих пор у нас еще не было полной и всеобщей истории Малороссии и народа, который действовал на протяжении почти четырех веков независимо от России" [3]. У відповідь Гоголь одержав чимало листів, зокрема від І.Срезневського, який вислав йому перший випуск "Запорожской старины" і висловив захоплення тим, що Гоголь "хочет одарить украинцев солидным трудом – трудом, в котором по-настоящему передается наша историческая литература" [4].

Про значну кількість джерел, які Гоголь зібрав для своїх розвідок, свідчать два томи його рукописів: виписки з історії й етнографії, конспекти наукових праць, фольклорні тексти тощо. Вчений-хранитель Румянцевського музею у Санкт-Петербурзі Г.П.Георгієвський був здивований розмахом і наполегливістю Гоголя у збиранні матеріалів. Уже в 1833 році Гоголь мав у своєму розпорядженні певний матеріал з історії України. Окрім малоросійських пісень, це були "Описание Украины" Боплана, "Летописец Малыя России", "История о казаках запорожских".

На загальній рецепції Гоголем історії позначилося його захоплення народними піснями, фольклором. Свідченням цього є стаття "О малороссийских песнях", які постають для нього джерелом відомостей про минуле. У листі до І.Срезневського Гоголь зазначав, що якби не таке розмаїття народної пісні нашого краю, він би "никогда не писал его

историю, потому что я не осознал бы и не имел представления о прошедшем, или же история моя была бы совсем не та, что я думал с ней сделать" [5, т. II, с. 94].

Історична народна дума та пісня допомагали Гоголю збагнути те, про що мовчали літописці: красу і силу народних подвигів, самий характер народу. Фольклор для нього – форма народної пам'яті, яка зберігає живі традиції і доносить до нащадків ідейно-художні ідеали народу.

Гоголь плекає задум написати грандіозний історико-географічний опис під назвою "Земля і люди" та багатотомну "Історію Малоросії". Але цей задум не було реалізовано.

"Земля і люди" – робота, ідея якої передбачала під егідою історії об'єднати відмінні наукові дисципліни, бо Гоголь прийшов до висновку, що історична доля народу залежить від багатьох чинників. У розумінні історії як науки Гоголь стоїть на позиції, близькій Погодіну, який побачив історію не лише в політичних явищах, а і в торгівлі, розвитку літератури, релігії, в художньому розвитку, в багатоманітних явищах, у яких може опинитися людство.

У творі "Взгляд на составление Малороссии" Гоголь робить заявку на ґрунтовне висвітлення історії рідного краю. Куліш відзначав, що історія Гоголя написана не як "власне історія", а як художній твір, а зокрема "Тараса Бульбу" оцінив не як синтез історіософських поглядів Гоголя, а як твір, під яким "землі немає, і не раз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого того не було, або було зовсім не так, як у нього" [6]. Але тут важливо враховувати, що взагалі Гоголеві історичні твори – цілком у дусі його загальної рецепції України і на час їх появи вони були важливі і показові для сприйняття українського культурного світу як світу екзотичного, незвичайного і незайманого у своїй первозданній красі, що приваблювала багатьох митців. Власне, отой образ "дикої окраїни" був знаковим на той час, час Гоголевого входження до великоруської літератури.

Описи природи, могутніх лісів, родючих степів, тваринного світу, величного та повноводного Дніпра, знаменитих порогів тощо – все це створює загальний образ тієї України, яка вабила як незайманий дикий світ, з яскравою народною творчістю, цікавою історією. А окреслення географічних кордонів вносило корективи у саме сприймання України як держави, що було важливим на той час. Україна змальована на фоні чвар удільних руських князів, коли родичі готові були виступити один проти одного і важко було знайти силу, яка б зупинила криваву вак-

ханалію. Загалом же становище погіршувалося татаро-монгольською навалою. Від цього більше за всіх потерпала Україна. "Взгляд..." подає картини страшного спустошення, розорення України. З драматичним пафосом змальовано і польсько-литовську добу в історії України. Тож бачення Гоголем України відповідає традиційному розумінню її долі як поневоленої, загарбаної держави. Але простежується також і рецепція її долі у дусі гердерівських ідей. У статті "Шлецер, Миллер и Гердер" про останнього Гоголь писав як про одного із зодчих всесвітньої історії. Гоголю імпонували ідеї Гердера стосовно того, що Україні належить відіграти роль нової Греції.

Варто також звернути увагу на те, що Гоголь виробив певні власні концептуальні засади при підготовці історичних розвідок. Всесвітня історія розглядалася ним як єдине ціле, в якому пов'язані "всі часи і народи", які перебувають у поступальному русі. Гоголь вважав, що Середні віки – це своєрідний вузол, у якому зійшлися світ давній і світ новий. На протигагу поширеній у його час концепції, згідно з якою рух світової історії здійснюється послідовно не всіма, а лише "історично значимими народами" або групами народів (це Давній Схід, Греція, Рим), Гоголь визнавав право історичного почину і за народами, які вважалися периферійними. У цьому плані історія України для Гоголя – явище принципове. Він наголошував у "Взгляде...", що саме на цій "землі страху" з натопу вихідців із вільних і невольних, бездомних, для кого життя було війною і коштувало копійку, виник народ войовничий, сильний своєю єдністю, народ відчайдушний, якого характер відчутний на всій Україні. Відомий він під іменем козаків, яких Гоголь називає одним із "чудесных явлений европейской истории". Саме козаки, на думку Гоголя, були тією силою, яка стримала спустошливий розвій двох "магометанських" народів, що загрожували поглинути Європу.

Факт зародження козацтва Гоголь відносить "если не в конец XIII, то к началу XIV веков", підкреслюючи, що більшу частину цього суспільства становили первісні, корінні жителі нашого краю. Про це свідчить мова, яка мала "всегда чисто славянскую южную физиономию". Прикметно, що у цьому товаристві сміливих і вправних воїнів Гоголь побачив зародок політичного організму, основу народу, який вже од початку мав за головну мету – битву з невірними і збереження чистоти своєї релігії.

Тож можна сказати, що уявлення Гоголя про історію України є уявленням письменника-романтика і, відповідно, історична концепція його має романтичний характер і моделює її у такій якості, тож гоголів-

ський історизм – це охудожнений погляд на події минулого з огляду на вимоги і потреби "тодішнього" сучасного. Історична ж перспектива України у Гоголя багато в чому визначається закладеними Гердером ідеями.

Кулішева ж концепція історії України зазнала певної еволюції. Зацікавлення історією України супроводжувало Куліша протягом усього творчого шляху.

Уже 1842 р. в одній з перших історичних праць раннього періоду "Ответ Сенковскому на его рецензию "Истории Малороссии" Маркевича Куліш чітко визначив власну національно-патріотичну позицію. Він заперечив думку Сенковського про те, що ця історія є не більше ніж "история одной провинции". У праці Куліша простежуються його віроповіданські настрої, що зумовлено його тогочасним розумінням неможливості існування України без єдності з Росією. Це визначало і його коло спілкування на той час, зокрема те, що робота була видана у "Москвитянине" М.Погодіна.

У 1843 р. у романі "Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад" головною проблемою є пошук шляху збереження національної культурної пам'яті України. Симптоматичною є введена Кулішем опозиція – протиставлення не лише ідеології двох поколінь українців 1760-х рр. (зіставляються сотник Чарниш як представник ідеології Б.Хмельницького, який убачав своє завдання у збереженні народно-історичних традицій, повного виконання волі гетьмана, і його син Михайло, який прагнув творити власну історію на полі бою), а і взагалі двох шляхів боротьби народу за своє існування.

У нарисі "Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорожського" 1843 р. Куліш ще перебуває у полоні романтичного уславлення козацької доби, ставить собі за мету наповнити "души юношей и дев тем огнем правды и добра, который всегда горел в сердцах истинных сынов нашей родины" [13, т. II, с. 89].

Проаналізувавши всі доступні джерела, Куліш приходять до висновку, що козацько-гетьманський період у історії України – ганебний епізод, а усвідомлення цього приводить до витворення своєї драматичної моделі історичного розвитку, в якій Україна виокремлюється з-поміж інших слов'янських народів саме завдяки своїй інакшій духовній сутності.

Ідея "історичної закономірності" приєднання України до Росії переважала у Куліша і в роботі "Повесть об украинском народе" 1846 р., досить доброзичливо сприйнятої сучасниками. Цікавим є той факт, що

представника російської естетичної думки В.Белінського позиція Куліша обурила: "Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия!) <...> напечатал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть" [7].

Питання приниження перед московськими можновладцями викликало суперечливу оцінку роботи Куліша. Сам письменник причину непорозуміння бачив у тому, що "московские вельможи приобрели великое влияние на дела Украины, и, держа в зависимости от себя недостойных ее представителей, делали с этой жалкой областью все, что хотели" [8].

Куліш проводить паралелі між політичним становищем держави і індивідуальним психологічним станом окремої особистості: "еще недавно каждый обращал в своей голове политические идеи, не ограничивался только своим домом, своим селом, городом. Мысль его была так широка, как широка Украина и все, что учреждено было в Украине" [9]. На цьому етапі історія України сприймається Кулішем як "история грустная, печальная, как поминальная песня!" [10].

Уже з 1843 року Куліш досить послідовно вживає етнонім "Україна" на означення нашої держави, причому історію її веде від часів Київської Русі.

Простежується рух Кулішевого розуміння історії України: від маніфестації національної самобутності, захоплення і романтичного апофеозу у висвітленні козацько-гетьманської доби до тотального її заперечення, вибудови власної концепції України, яка мала би бути складовою омріяної "двоєдиної Русі", де б їй належав духовний провід. Усвідомлення неможливості реалізації такого проекту приводить Куліша до витворення нової, якісно іншої моделі історії України – драматичної: "Уявлення про те, що історія України розгортається як драма, змушує моделювати її як таку" [11]. Зумовлена ж вона саме переосмисленням категорій часу, простору, історичної значущості подій, індивідуальною їх інтерпретацією. А звідси можна говорити і про суб'єктивізм у висвітленні історичних фактів, що, в свою чергу, притаманно романтичній традиції, бо "активізація ролі суб'єкта в процесі пізнання дійсності причинилася до істотних змін у ряді гуманітарних наук.

Найголовнішим досягненням нового аксіологічного підходу стало обґрунтування права на суб'єктивне бачення об'єктивного явища і, як наслідок, – піднесення ролі історика, який, осмислюючи історію, є її співтворцем, адже, на думку романтиків, історією є лише осмислений процес" [12]. Несприйняття і невдоволення існуючими до нього історич-

ними концепціями зумовлює витворення власної. Показовою у цьому плані є "История воссоединения Руси", написана Кулішем уже на пізньому етапі творчості. Це не відображення через літописні та фольклорні джерела історичних подій, а вже, власне, пошук певного смислу, сенсу історії.

Драматизм української історії, за Кулішем, полягає у тому, що світ спотворено бачить її роль і призначення у загальному історичному поступі, тоді як вона постає уособленням моральної сили і самозреченості в ім'я вищих ідеалів, а провідним є почуття терпіння в ім'я "спасіння всього руського миру". Спасінням же для України Куліш бачить прилучення до "миру європейського інтелекту", що воздвигне націю на належне їй місце у культурному світі.

Отже, у Куліша історичний факт набуває багатоаспектного звучання, всі історичні події ревізуються. Якщо для Гоголя категорія часу історичного має два виміри (минуле – об'єкт дослідження і теперішнє – позиція дослідника), то для Куліша історичний час – тривимірний, а теперішнє – ніби вісь розвитку історії, і саме з такої позиції слід оцінювати минуле і прогнозувати майбутнє: "Стоя на соединительном пути двух уходящих от нас в противоположные стороны путей, то есть между концом прошедшего и началом будущего, мы в силу последовательности должны распространить господствующие на обеих этих путях законы на каждое крупное явление жизни, на каждое многовековое создание былого" [13].

Можна сказати, що на пізньому етапі творчості П.Куліш уже остаточно визначається у своєму розумінні історичного майбутнього України: це повинна бути держава, прилучена до європейського культурного поступу, позбавлена комплексу географічного (шляхом прилучення до Росії) та культурного (завдяки перейманню і застосуванню досягнень "наукового миру") пограниччя, що дозволить розглядати її у системі загального історичного розвитку, у контексті взаємодії багатьох культурних світів.

Таким чином, можемо зробити висновок, що рецепція історії у Гоголя і Куліша відмінна своєю сутністю: для Гоголя це приклад романтичного художнього свідчення про історичні події на теренах країни, що існувала в минулому, країни, історія якої розумілась письменником як факт "відбутий", вичерпаний для подальшого розвитку; що ж до позиції Куліша, то для нього історія України – це, насамперед, історія держави, якій належить відродитися і позбутися статусу

провінційної шляхом виявлення всіх фактів історичного розвитку з позицій сучасної методології.

Література

1. Михед П. Слов'янське відродження і формування нової парадигми української культури / П. Михед // Сучасність. — 1999. — № 1.
2. Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика ("Історія Русів" у літературі і науці) / М. Возняк. — Львів ; Київ, 1939.
3. Гоголь Н. В. Полное собр. соч. : в 14 т. / Н. В. Гоголь. — М., 1952. Т. 9. — 1952. — С. 76.
4. Русская старина. — 1834. — Март. — С. 754.
5. Переписка Н.В.Гоголя : в 2 т. — М. : Худ. лит., 1988.
6. Куліш П. Вибрані листи / П. Куліш. — Нью-Йорк ; Торонто, 1984. — С. 75.
7. Белинский В. Полное собр. соч. : в 13 т. — М., 1956. Т. 12. — 1956. — С. 441.
8. Кулиш П. Повесть об украинском народе / П. Кулиш. — СПб., 1846. — С. 85.
9. Там же. — С. 86.
10. Там же. — С. 87.
11. Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: Особливості моделювання історії / О. Ковальчук // Київська старовина. — 1999. — № 2. — С. 118.
12. Там само. — С. 116.
13. Кулиш П. История воссоединения Руси : в 3 т. / П. Кулиш. — СПб., 1874. Т. 2. — 1874. — С. 373.

УДК 821. 161.1.09

О.В.Чоботьюко

Особливості художнього мислення В.Розанова і творчість М.Гоголя

У статті аналізуються особливості художнього мислення В.Розанова і роботи, присвячені цій проблемі. Піднімається питання про основні протиріччя між В.Розановим і М.Гоголем.

Ключові слова: ірраціоналізм, творчий протезізм, смисловий алогізм, художнє мислення.

В статье анализируются особенности художественного мышления В.Розанова и работы, посвященные этой проблеме. Поднимается вопрос об основных противоречиях между В.Розановым и Н.Гоголем.

Ключевые слова: иррационализм, творческий протезизм, смысловой алогизм, художественное мышление.

In the paper peculiarities of V.Rosanov's artistic Thinking and the works devoted to this problems are analysed. The problems concerning the main contradictions between V.Rosanov and M.Gogol are set.

Key words: irrationalism, creative contradictions, sense alogism, sense alogism, artistic thinking.

Творческое наследие В.Розанова, незаурядного русского мыслителя, писателя и публициста рубежа XIX–XX веков, только в последние несколько десятилетий стало объектом пристального филологического изучения. Литературоведение как бы заново осмысляет роль и место Розанова в русской культуре, определяя его как одну из центральных фигур в литературной жизни России того времени. В центре исследовательских изысканий находятся различные составляющие творческого наследия Розанова: анализируются художественные произведения, публицистические статьи, философские работы, детально исследуется биография и творческий путь мыслителя, его взаимосвязь с другими русскими писателями того времени. Но одно из центральных мест в розановедении занимает проблема исследования особенностей художественного мышления писателя.

Об особенностях художественного мышления Розанова существует обширная литература, в которой, как правило, подчеркивается его импрессионистическая природа [см.: 21; 20; 2; 3; 4; 9; 12; 13; 10; 14; 15; 32; 33; 1; 5; 6; 8; 17; 18; 23; 25; 27 и др.]. Действительно, будучи писателем, пытавшимся отразить "мимолетное", мельчайшие "паутинки быта", которые в разные моменты "состояния души", в разные моменты бытия были разными, он не мог и не должен был, в конечном счете, выработать какой-то продуманный и внутренне непротиворечивый код и применить его, как в интересующем нас случае, к характеристике творчества Гоголя. Самого Розанова можно вполне назвать апологетом "ассистемности", постоянно выдвигавшим во главу угла принцип последовательной непоследовательности. Этот принцип играл чуть ли не ведущую роль в его художественном и публицистическом творчестве, выступая в качестве эстетического кредо писателя,

являясь его своеобразной визитной карточкой. Произведения Розанова – продукт его метафорического мышления, для которого "противоречия естественны, а нормы логической согласованности недействительны" [29, с. 29]. Рационалистическая критика применительно к Розанову абсолютно неприемлема. Более того, как отмечает Вик.Ерофеев, "доказывать всякий раз его внутреннюю противоречивость столь же непродуктивно, сколь осуждать поэта за то, что после восторженного гимна любви он пишет стихотворение с нотками очевидного цинизма" [11, с. 107].

К характеристике уникальной мировоззренческой системы Розанова начали обращаться уже его современники. Так, П.Б.Струве очень метко подметил такую черту Розанова, как нелюбовь к фактам, полное игнорирование и перевираание их. В основном этим Розанов преследовал чисто конкретные, ситуационные цели. П.Б.Струве отмечает, что при использовании того или иного факта Розанов предстает в роли "гомерического неряхи и выдумщика" [34, с. 386].

О розановской способности совмещать противоположности писали также издатель выходившего после революции журнала "Книжный угол" В.Р.Ховин и критик В.Н.Полонский. В.Р.Ховину Розанов вообще представлялся "... непокорным гордецом и публично кающимся грешником, соглядатаем действительности ... и злобным доносчиком на нее..., кротким монастырским послушником и домашним бесом..., изувером во имя своего Бога и хулителем всякого божества и всего Божественного" [40, с. 305]. Разумеется, что такая характеристика, данная Ховиным писателю, вытекала из оценки его творческого наследия.

В.Н.Полонский отмечал, что для поэтики писателя характерно переплетение разных тем, мотивов, ситуаций, не имеющих между собой ничего общего. Очень точно исследователь подмечает то, что постоянное отрицание Розановым им же самим ранее страстно провозглашаемого, постоянные противоречия в его взглядах составляют "истину его души" [30, с. 273], причем большинство розановских выводов отличаются интимностью, максимальной открытостью, выражая состояние "души" писателя именно в данный момент.

Предельная субъективность и откровенность, способность "выговаривания" всех своих мыслей представлялись главными отличительными чертами творчества Розанова К.В.Мочульскому (см.: [22]). Двойственность, противоречивость Розанова сказывалась практически во всем. Так, например, Г.П.Федотов в отношении Розанова к людям выделяет также две стороны: эрос и жалость [37, с. 395].

Творческую изменчивость Розанова Д.С. Дарский выводит из его безграничной внутренней свободы, не терпящей и не признающей никаких авторитетов (см.: [10]). Умственная и творческая независимость всегда была для Розанова первичной, а всякие закрепленные нормы и стандарты для него совершенно невыносимы.

Довольно точно и обстоятельно охарактеризовал особенности художественного мышления Розанова А.Д. Синявский. В качестве основы творческого метода писателя он выделяет мгновение – конкретный, мельчайший момент переживания, первооснову розановской прозы (см.: [32; 33]). Огромнейшее значение придает Розанов и мелочам, возводит их в культ: ведь анализ у него всегда микроскопичен, весь пронизан именно культом мелочей. Именно "мелочи" быта (вещи) для Розанова бесценны, поскольку окружают человека всю его жизнь.

А.Н. Патынина характеризует творчество Розанова как отраженный мир чувств и мыслей, душевного настроения, с одной стороны, и как отражение фактов действительности и быта – с другой (см.: [19]). И, что очень точно подмечает исследователь, именно такие требования Розанов предъявлял и к произведениям других писателей: он их анализирует с точки зрения "отражения факта" или "выражения мыслей".

Исследователь философской системы Розанова В.А. Кувакин отмечает, что писатель смог совместить в своем творчестве несовместимое – "православие и нигилизм, метафизику и эротику, монархизм и волюнтаризм, тенденцию к преодолению этического и апологию семьи как высшей формы жизни" [18, с. 44]. На бесчисленные розановские антиномии указывал В.Г. Сукач. Он выводит их из расщепленности, нецелостности его сознания. В качестве основных розановских противоречий В.Г. Сукач выделяет открытую религиозность и буйный атеизм писателя, социальный анархизм и сугубую государственность, натуралистическое признание наличного бытия и полное игнорирование фактов, доходящее до мифологических пределов, борьбу с "позитивностью" современности и глубоко спрятанный позитивизм сознания (см.: [36]).

Не один раз отмечал то, что Розанов обосновал принцип альтернативности, антиномичности мышления, и А.Н. Николюкин (см.: [23; 24]). Г.Гачев, как и А.Д. Синявский, в основе розановского мышления выделяет миг, мгновение. Из мгновения рождаются все смыслы, из них состоит жизнь. Жанр Розанова Г.Гачев определяет как философскую миниатюру, "мысль, схватываемую на ходу жизни в самонаблюдении" [8, с. 203]. Творческий метод писателя он характеризует так: "Вживаться-всмысливаться беспредельно в сей миг и ощущение и сюжет-проблему, вбуриваться" [8, с. 206]. Практически сходные мысли выска-

зал и Н.Ф.Болдырев. Он увидел ключ к розановскому творчеству в пометках писателя о времени записи той или иной своей мысли. Первичной для Розанова этот исследователь считает конкретную мысль писателя, укорененную в "здесь-сейчас проживании, в "мгновенности" его бытия, в его спонтанных порывах и интенциях" [1, с. 142].

Современник Розанова, ученый и богослов о.П.Флоренский, посмотрел на личность писателя под совсем неординарным углом. Отмечая неприятие Розановым ни одной из существовавших философских систем, он ставит в прямую зависимость взгляды писателя от конкретных жизненных условий, определяет его мировоззрение в значительной степени как производное от бытовых и материальных сторон жизни: "Если бы действовать на него не логически, а психологически, то он (и это не было бы корыстно, расчетливо, а произошло бы само собою) стал бы говорить иное, хотя и не по существу, а по адресу. Например, если бы его приютил какой-либо монастырь, давал бы ему волю махорки, сливок, сахару и пр., и пр., и, главное, щедро топил бы печи, то, я уверяю, В(асилий) В(асильевич) с детской наивностью стал бы восхвалять не этот монастырь, а по свойственной ему необузданности обобщений, чисто детских интуиций *ab exemplo ad omnia* (от частного к общему – А.Ч.) все монастыри вообще, их доброту, их человечность, христианский аскетизм и т.д. И воистину, он воспел бы христианству гимн, какого не слыхивали по проникновенности лирики" [38, с. 316–317].

Неоднократно о своих ценностных приоритетах, об особенностях своего мышления говорил и сам Розанов. Он писал: "Я сам "убеждения" менял, как перчатки, и гораздо больше интересовался калошами (крепки ли), чем убеждениями (своим и чужими)" ([цит. по: [18, с. 45]). Написанное им самим Розанов характеризовал так: "... Вывороченные шпалы. Шашки. Песок. Камень. Рытвины. – Что это? – Ремонт мостовой? – Нет, это "Сочинения Розанова..." [31, с. 97]. Альтернативность мышления четко прослеживается на примере воображаемого диалога писателя с неким условным собеседником, отразившим в своих суждениях наиболее частотные претензии розановских критиков: " – Сколько можно иметь мнений, мыслей о предмете?

– Сколько угодно... Сколько есть "мыслей" в самом предмете: ибо нет предмета без мысли, и иногда – без множества в себе мыслей.

– Итак, по-вашему, можно иметь сколько угодно нравственных "взглядов на предмет", "убеждений" о нем?

– По-моему и вообще по-умному – сколько угодно.

– Ну, а на каком же это расстоянии времени?

– На расстоянии одного дня и даже одного часа. При одушевлении на расстоянии нескольких минут.

– Что же, у вас сто голов на плечах и сто сердец в груди?

– Одна голова и одно сердце, но непрерывно "тук, тук, тук"...

– Где же тогда истина?

– В полноте всех мыслей. Разом. Со страхом выбрать одну. В колебании.

– Неужели же колебание – принцип.

– Первый в жизни. Единственный, который тверд. Тот, которым цветет все, и все – живет. Наступи-ка устойчивость – и мир закаменел бы, заледенел" (цит. по: [24, с. 11–12]). Этот условный диалог предельно ясно показывает ценностные приоритеты Розанова и составляющие его мышления.

Розановские мировоззренческие и творческие установки (бессистемность в суждениях, иррационализм, творческий протезизм, смысловой алогизм и т.п.), которые возводились им в принцип, также нашли свое проявление и в подходе к характеристике и оценке личности и творчества Гоголя.

В розановском подходе к осмыслению личности и творчества Гоголя можно говорить о двух совершенно разнокачественных периодах, абсолютно несопоставимых между собой по временной продолжительности. Рубежом, отграничившим один период от другого, стало событие общественно-политического характера – Октябрьская революция 1917 года в Российской империи. Розановское отношение к Гоголю, сформировавшееся за несколько десятилетий до этого и постоянно колебавшееся в, что важно, сугубо негативных оценках его личности и творчества было переосмыслено. Резкое неприятие всего, что связано с Гоголем, чуть ли не физиологическое отвращение к личности писателя со стороны Розанова, характерное для дореволюционного времени, сменилось признанием его правоты. И оправдательный приговор Гоголю в глазах Розанова вынесла именно революция.

Периодизация розановской интерпретации творчества Гоголя, обусловленная его работами, где речь в той или иной степени идет об авторе "Мертвых душ", включает пять этапов (четыре дореволюционных и один послереволюционный), определение временной длительности которых возможно лишь приблизительно. В хронологической последовательности эти этапы представлены следующими работами Розанова:

- 1) 1891–94 гг. – "Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского", "Пушкин и Гоголь", "Как произошел тип Акакия Акакиевича";
- 2) 1901–02 гг. – "М.Ю.Лермонтов: К 60-летию кончины", "Гоголь";
- 3) 1909 г. – "Загадки Гоголя...", "Гений формы", "Русь и Гоголь", "Один из певцов вечной "весны", "Магическая страница у Гоголя", "Гоголь и его значение для театра", "Отчего не удался памятник Гоголю";
- 4) 1913–15 гг. – "Опавшие листья. Короб 1-й", "Сахарна", "Опавшие листья. Короб 2-й и последний", "Мимолетное";
- 5) 1918 г. – "Апокалипсис нашего времени", "С вершины тысячелетней пирамиды", "Апокалиптика русской литературы", "Гоголь и Петрарка", письма.

В содержательном отношении Розанова к Гоголю можно выделить следующие основные аспекты расхождений:

- 1) различное осмысление ими основных вопросов бытия, сущности человеческого существования и идеи Бога;
- 2) противоположное понимание роли писателя в обществе, предназначение литературы и художественного слова;
- 3) антонимическое отношение к смеху, его месту в истории общества и человеческой культуре;
- 4) разнополюсное видение сущности сатиры, гротеска и сатирического направления в литературе.

Эти проблемы уже частично получили разрешение (см.: [19; 11; 29; 16; 17; 35; 7; 39; 26; 28; 41–47]). Дальнейшая же расстановка акцентов по этим вопросам обязательно поможет всестороннему уяснению роли и места творчества Гоголя в составленной Розановым иерархии художественно-эстетических ценностей, может стать основой целостного комплексного исследования, посвященного розановскому осмыслению русской литературы XVIII–XIX веков.

Литература

1. Белокоскова Е. В. Некоторые аспекты философии культуры В.Розанова / Е. В. Белокоскова // Исследования по истории русской философии. — М., 1995. — С. 57—71.
2. Бердяев Н. А. О "вечно бабьем" в русской душе / Н. А. Бердяев // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.
Кн. 2. — 1995. — С. 41—51.

3. Бердяев Н. А. Русская идея / Н. А. Бердяев // Русская литература. — 1990. — № 4. — С. 59—111.

4. Бердяев Н. Л. Христос и мир: Ответ В.В.Розанову / Н. Л. Бердяев // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 25—40.

5. Болдырев Н. Ф. Молитва по имени Розанов / Н. Ф. Болдырев // Волга. — 1994. — № 2. — С. 140—158.

6. Болдырев Н. Ф. Ностальгия по пейзажу : [книга эссе] / Н. Ф. Болдырев. — Челябинск : Автограф и др., 1996. — 239 с.

7. Бочаров С. Холод, стыд и свобода: история литературы sub specie Священной истории / С. Бочаров // Вопросы литературы. — 1995. — № 5. — С. 126—157.

8. Гачев Г. Три мыслителя: Леонтьев. Розанов. Пришвин: Главы из "Русской думы" / Г. Гачев // Московский вестник. — 1990. — № 8. — С. 197—214.

9. Голлербах Э. В.В.Розанов: Жизнь и творчество / Э. Голлербах // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 1. — 1995. — С. 228—236.

10. Дарский Д. С. Человек исключительных даров духа: Из книги "Розанов" / Д. С. Дарский // Человек. — 1993. — № 5. — С. 161—174 ; № 6. — С. 160—169.

11. Ерофеев В. В. Розанов против Гоголя / В. В. Ерофеев // В лабиринте проклятых вопросов. — М. : Сов. писатель, 1990. — С. 102—137.

12. Зеньковский В. В. В.В.Розанов / В. В. Зеньковский // В. В. Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 357—369.

13. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа: В. В. Розанов / В. В. Зеньковский // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — С. 370—379.

14. Иваск Ю. О Розанове / Ю. Иваск ; пред. и публ. А. Н. Богословского // Волга. — 1991. — № 5. — С. 119—142.

15. Иваск Ю. Розанов и о.Павел Флоренский / Ю. Иваск // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 401—405.

16. Кривонос В. Ш. "Демон-Гоголь": Гоголь глазами Розанова / В. Ш. Кривонос // Российский литературоведческий журнал. — 1994. — № 5—6. — С. 155—176.
17. Крюков В. М. Вокруг России: Синтаксис Василия Розанова / В. М. Крюков // Вопросы философии. — 1994. — № 11. — С. 63—80.
18. Кувакин В. А. Василий Васильевич Розанов: "Моя душа сплетена из грязи, нежности и грусти" / В. А. Кувакин // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. — 1989. — № 3. — С. 43—57.
19. Латынина А. Н. "Во мне происходит разложение литературы": Розанов и его место в литературной борьбе эпохи / А. Н. Латынина // Вопросы литературы. — 1975. — № 2. — С. 169—205.
20. Мережковский Д. С. Розанов / Д. С. Мережковский // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995. Кн. 1. — 1995. — С. 408—417.
21. Минский Н. О двух путях добра: Два доклада, прочитанных в Петербургских религиозно-философских собраниях / Н. Минский // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995. Кн. 1. — 1995. — С. 388—399.
22. Мочульский К. В. Заметки о Розанове / К. В. Мочульский // В. В. Розанов: Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995. Кн. 2. — 1995. — С. 388—392.
23. Николюкин А. Н. Василий Васильевич Розанов: Писатель нетрадиционного мышления / А. Н. Николюкин. — М. : Знание, 1990. — 64 с.
24. Николюкин А. Н. Василий Розанов: "Хочу умереть с Русью" / А. Н. Николюкин // Диалог. — 1991. — № 3. — С. 11—16.
25. Николюкин А. Н. Розанов и его время: Обзор / А. Н. Николюкин // Реферативный журнал. Общественные науки в СССР. Серия 7. Литературоведение. — 1991. — № 4. — С. 5—24.
26. Николюкин А. И. В.Розанов и Н.Гоголь: По материалам периодики / А. Николюкин // Гоголь: Материалы и исследования. — М. : Наследие, 1995. — С. 149—168.
27. Николюкин А. Н. Розанов / А. Н. Николюкин. — М. : Молодая гвардия, 2001. — 511 с.
28. Николюкин А. Н. Розанов — литературный критик / А. Н. Николюкин // Розанов В. Мысли о литературе. — М., 1989. — С. 5—40.
29. Паперный В. Н. В поисках живого Гоголя / В. Н. Паперный // Связь времен. — М., 1994. — С. 21—47.
30. Полонский В. Исповедь одного современника / В. Полонский // В.В.Розанов: Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 267—284.

31. Розанов В. В. Опавшие листья: Короб 1-й / В. В. Розанов // Розанов В. В. Уединенное. — М. : Республика, 1990. — С. 87—202.

32. Синявский А. Д. Из лекций о В.Розанове / А. Д. Синявский // Общественные науки. — 1990. — № 2. — С. 174—186.

33. Синявский А. Д. "Опавшие листья" Василия Васильевича Розанова / А. Д. Синявский. — М. : Захаров, 1999. — 317 с.

34. Струве П. Б. В.Розанов, большой писатель с органическим пороком / П. Б. Струве // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 1. — 1995. — С. 378—387.

35. Сугай Л. А. Гоголь и символисты / Л. А. Сугай. — М. : ГАСК, 1999. — 374 с.

36. Сукач В. Литературный феномен В.В.Розанова и его книга "Сахарна" / В. Сукач // Литературная учеба. — 1989. — № 2. — С. 79—84.

37. Федотов Г. П. В.Розанов. "Опавшие листья" / Г. П. Федотов // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 393—396.

38. Флоренский П. А. О В.В.Розанове: Письмо М. И. Лутохину / П. А. Флоренский // В.В.Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 316—317.

39. Фридлендер Г. М. Гоголь: Истоки и свершения: Статья 2 / Г. М. Фридлендер // Русская литература. — 1995. — № 2. — С. 3—31.

40. Ховин З. Р. Не угодно ли-с? / З. Р. Ховин // В. В. Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. — СПб. : Издат. РХГИ, 1995.

Кн. 2. — 1995. — С. 285—305.

41. Чоботько А. В.В.Розанов о природе религиозности Н.Гоголя / А. Чоботько // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2008. — Вип. 46. — С. 73—80.

42. Чоботько А. В.В.Розанов о художественном методе Н.Гоголя / А. В. Чоботько // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2006. — Вип. 30. — С. 56—65.

43. Чоботько А. В. Розанов и Гоголь о литературе / А. В. Чоботько // Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Наукові записки. Серія "Філологічні та історичні науки". — Ніжин, 1999. — С. 45—48.

44. Чоботько А. В. Смех и сатира у В.Розанова и Н.Гоголя / А. В. Чоботько // Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Наукові записки. Філологічні науки. — Ніжин, 2004. — С. 108—111.

45. Чоботько А. В. Форма и содержание прижизненных Н.В.Гоголя в оценке В.В.Розанова // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2002. — Вип. 17. — 2002. — С. 231—240.
46. Чоботько А. В. Эволюция взглядов В.В.Розанова на творчество Н. В. Гоголя / А. В. Чоботько // Язык и культура: Шестая международная научная конференция. — К., 1998. Т. 4 : Язык и художественное творчество. — 1998. — С. 241—245.
47. Чоботько О. В. Релігія в розумінні В.В.Розанова і М.В.Гоголя / О. В. Чоботько // Сіверянський літопис. — 2001. — № 4. — С. 140—142.

УДК 821.161.2 (09) "19"

О.М.Капленко

Авангардний нарратив: оголення деструктивних практик

Стаття присвячена дослідженню художньої специфіки авангардної прози у межах літературного процесу 20-х років ХХ століття крізь призму наратологічних інстанцій, зокрема наративної структури. Доведено, що знаковий рівень наративу характеризується вільною, неканонічною організацією подієвості, що дозволяє говорити про деструктивні процеси у середовищі авангардної оповіді і визначати шляхи їх досягнення.

Ключові слова: авангард, нарратив, нарративна структура, показ, розповідь, подія, деструкція.

Статья посвящена исследованию художественной специфики авангардной прозы 20-х гг. ХХ века на уровне нарративной структуры. Знаковый уровень авангардного повествования характеризуется свободной, неканонической организацией событийности, что позволяет говорить о деструктивных процессах и способах их реализации.

Ключевые слова: авангард, нарратив, нарративная структура, показ, рассказ, событие, деструкция.

The article is devoted to the investigation of artistic specification of avantguard fiction within the limits of literary process in the 20-s of the ХХ-th century in the light of prism narrative instance, in particular narrative structure. It was proved that the signed level of narrative is characterized by free non-canon organization of events, that gives the opportunity to

Speak about the destructive processes in the encirclement of avantguard narrative and define the ways to achieve them.

Key words: avantguard, narrative, narrative structure, showing, telling, event, destructive.

Мистецтво авангардизму – явище складне і суперечливе. Для нього як феномена "наднаціонального" і "космополітичного" характерне прагнення до радикального оновлення змістових та формальних принципів творчості, відмова від мистецьких канонів попередніх епох, політична ангажованість, анархізм, прагнення до епатажу, скандалу, шоку, "сюрпризу" тощо [12]. Проте конкретизація об'єкта дослідження за ментальними та хронотопними ознаками часто вимагає доповнення і поглиблення уніфікованих "симптомів" авангарду. Поява нових методологій, нових підходів до аналізу художнього твору значно збагачує інструментарій дослідження авангардних текстів, забезпечує якісні передумови їх об'єктивно-наукового прочитання. Сьогодні особливо на часі атестація внутрішньої організації прозового тексту на рівні наративної структури. Відомі дослідження у цьому напрямку М.Легкого [11], В.Гижого [4], С.Луцак [14], В.Сірук [17] та ін. переважно оминають "радикальні" літературні тексти і зупиняються, скажімо, на творчості І.Франка, новелістиці 80-х років минулого століття тощо. Наше ж безпосереднє завдання – дослідити шляхи ламання, деструкції традиційної оповідної манери, сміливо реалізовані у межах авангардного наративу 20-х років ХХ століття.

Сприйняття тексту як певної структури продукує насамперед усвідомлення його знакової природи. Щодо знакової структури саме художнього тексту, то "сутність вторинного моделювання полягає в тому, що образи, створені в синтагматиці тексту, є не лише знаками зображуваних ними станів і ситуацій, а й беруть участь у формуванні смислів вищого рівня, тобто породжують ті асоціації, які роблять їх саме художніми образами. Щоб стати художнім, образ повинен організуватися в процесі абстрактного мислення в особливу, естетично значущу *знакову структуру*, яка принципово відмінна від мовної структури. Це складна ієрархія структур, елементи яких створюються на основі сприйняття матеріальної дійсності, а також відображення у формі чуттєво-наочних образів, що в процесі творчого мислення підлягають перетворенню, у зв'язку з чим виникає художньо-естетичний смисл" [10, с. 54].

Знакову структуру можна розглядати в різних аспектах, одним із яких є наративний, тобто такий, що аналізує її з погляду місця і ролі в художньому творі і означає насамперед вільну чи зв'язану послідовність подій. Динаміку художнього тексту вбачають саме у цій лінійності.

Поняття наративної структури, його практична реалізація в тексті багато в чому визначається конкретним способом авторського застосування тієї чи іншої складової у межах реляції "показ/розповідь". Надання переваги якомусь одному із цих елементів безпосередньо зумовлює варіант чергування різних типів мовлення, а це, власне, є базовою першоосновою у природі самої наративної структури, якщо послуговатися визначенням А.Корольової: "*наративна структура* – специфічно організований наративний акт/мовленнєвий акт/художній інтеракт, який складається із сукупності вигаданих ситуацій з послідовним чергуванням різних типів мовлення: авторського художнього мовлення і мовлення персонажів" [10, с. 55].

Вікторія Сірук, у свою чергу, зазначає: "наратив у літературознавстві почав розглядатись не лише як розповідь, композиційний елемент, відмінний від мовних форм описів, роздумів чи діалогів, а як особливе утворення події (чи подій) у тексті. ... твір постає не в діячності як певний тип висловлювання, що склався історично й продуктивно використовується у сучасну добу, а в синхронії – структурній своєрідності втілення події в нарративних дискурсах" [17, с. 1].

Саме таку своєрідність демонстрували авангардисти у своїй практиці, а надто, якщо вірити маніфестам і програмам, тяжіли до вільного поводження із лінійністю, пропагуючи *деструктивні* методи щодо інтерпретації подієвої канви тексту. Скажімо, Гео Шкурупій відверто і з установкою на перспективу стверджував, що деструктивний процес, який ще відбувається в мистецтві й відбуватиметься ще, очевидно, досить довгий час, входить у програму мінімум їхньої панфутуристичної системи. Презентуючи черговий розділ із твору Леоніда Скрипника, редакція "Нової Генерації" у свій час констатувала, що Скрипників термін "соціального мистецтва й а-соціального" збігається з панфутуристичним терміном "післямистецтво" (метамистецтво) в антитезі до минулих мистецтв (класичне й нове, ліве, деструктивне мистецтво). Рефлексує над тими ж проблемами у силовому полі панфутуризму, але вже з узагальнено-підсумковим пафосом, Володимир Гадзінський у своїй статті "П'ятирічка і проблеми літературної форми" намагається відповісти на питання: "Чи правильні були

твердження, що панфутуризм "об'єднує деструктивну акцію, доводить деструкцію до кінця (поглиблення революції) і зводить другу дугу історії мистецтва, стаючи системою "конструктивною"?" [3, с. 38].

Адекватність відображення цих теоретичних програмних принципів у практиці авангардної прози може з'ясуватися лише в процесі аналізу і дослідження стану наративних категорій, інстанцій, так чи інакше пов'язаних із оформленням у першу чергу подіївості. Зупинимось на найбільш характерних зразках 20-х років минулого століття – апогеї авангардного буму.

"Сценарний" стиль оповіді: варіант Леоніда Скрипника. Творчість Леоніда Скрипника виявляється вдячним матеріалом для аналізу, оскільки все те, що він встиг написати за своє короткочасне життя, виступає як корпоративна цілісність. Ідеться насамперед про його "екранізований" роман "Інтелігент", незавершений роман "Епізоди з життя чудної людини", "Матеріали до біографії письменника Лопуцьки", а також працю "Мистецтво й соціальна культура". "Хоча кожен із цих творів вельми особливий, – як зауважує Олег Ільницький, – кожен написано тією чи іншою мірою "біографічно". Кожна оповідь рівнозначна "життю" героя-чоловіка, розказана з максимумом літературного самоконтролю, аналітичної проникливості і стилістичної ощадності" [8, с. 347]. Попри доцільність і адекватність перерахованих ознак, головний цементуючий принцип – це активне використання засобів кіноестетики. Вагому роль тут відіграла так звана "кіноліхоманка", котра панувала у ті часи і спричинила своєрідну революцію, що полягала в активному залученні елементів кіно до поетикальної структури літературних текстів. Як наслідок – велика частина жанрів реалізувалася за формулою "література + кіно". Апогей захоплення новим мистецтвом достатньо лаконічно, але в той же час узагальнено схарактеризував Валеріан Підмогильний: "кінотворчість для киян стала тоді надзвичайно надійною, хоч і показала себе згодом досить неприступною" [15, с. 45]. Що ж, власне, так приваблювало письменників у мистецтві кіно? На це питання, зокрема, намагався у свій час дати відповідь Л.Френкель у статті "Письменник і фото-кіно" [20]. Так, автор визначає, що "у фотографії та кінематографії майстри шукають оригінальні й цікаві (так композиційно, як і щодо освітлення і взагалі щодо показу кадру) точки зору. Фото-кіно найменше спирається на бутафорію. Його матеріал завжди фактурний" [20, с. 295]. Ця фактурність досягається використанням принципу розкадровки. *Кадр*, за

визначенням Юрія Лотмана, – це "не вся дійсність, а лише один її шматок, вирізаний за розмірами екрану" [13, с. 306]. Його можна вичленувати, сполучати з іншими кадрами за законами змістової, а не природної суміжності, вживати у переносному – метафоричному і метонімічному змісті.

Особисте зацікавлення Л.Скрипника тут зрозуміле: він сам був фотографом та кінематографістом, до того ж завідував кінолабораторією одеської кінофабрики. Відтак, маємо об'єктивні підстави для реконструкції "сценарної" авторської стратегії, котра визначала достатньо рельєфний профіль письменника на фоні його сучасників. Між іншим, першою запропонувала кваліфікувати авторський стиль Л.Скрипника як "сценарний" Зінаїда Голубева [5].

Отже, кадр. "Матеріали до біографії письменника Лопуцьки" Л.Скрипника якнайкраще унаочнюють механізм розкадровки літературного твору. Тут ми, як і очікувалося, не знаходимо суцільного тексту. Твір-інформація розбитий на "епізоди", яких нараховується п'ятнадцять. Але навіть ця арифметична послідовність ламається. Логіка сприймання, окрім своєї порціональності, ще набуває й мозаїчності (після п'ятого епізоду знову продовжується другий, восьмий знаходиться всередині сьомого тощо).

Завдання кадру – концентрувати увагу на речі, деталі, підкреслюючи певну "точку зору", що не просто є "найулюбленишим формально-технічним способом фото-кіно майстерності", а й "організаційним психологічним кільцем усього фільму" [20, с. 295]. Оригінальна, нова "точка зору" здатна показати всю багатогранність речі, її неординарність, конструктивність. Саме кадр, на думку Л.Френкеля, в змозі допомогти реставрувати психологічний дискурс, адже він, "захоплюючи в рамку річ зорovo ... надає знімкові певного психологічного стану і часом *упливає сильніш за слово*" [20, с. 296].

Першою сходинкою на шляху сходження до вершин мистецтва кіно є сценарій – твір літературний, словесний, що втілюється виключно в *зорових* елементах. Отож саме тут слід вбачати генетичні витоки популярного захоплення більшої частини письменників жанром сценарію у 20-х роках.

Досвід "сценарної" роботи не міг не позначитися на якості наративу власне літературного твору. Зокрема, про такий вплив на практику "лівого" оповідання неодноразово говорив Олексій Полторацький, наголошуючи на зміні мовно-стилістичного його оформлення: "конденсована динамічна мова дозволяє лапідарність стилю дорівнювати до

лапідарності мови кіно-сценарія" [16, с. 57] або "будуччина в розвитку лівого оповідання полягає саме в удосконаленні безпосередньої, "називної", стислої й енергійної мови, мабуть, завдяки синтезі з мовою сценарія" [16, с. 58].

Зміни, певна річ, не зупинилися на самому лише оповіданні, а торкнулись і великого епічного жанру – роману. Але тут новації не обмежувалися трансформацією мовної структури. Зміни, насамперед, відбулися на рівні подачі подієвої канви тексту. Якщо в оповіданні здебільшого зберігалася установка на сюжет із такими основними засобами, як "несподіване закінчення", "раптовий почин із середини", "користування засобом т.зв. таємниць" [16, с. 55], то в романі, де кількість подій зростала, на метакомпозиційному рівні маємо відмову від сюжету і конфлікту в їх традиційному розумінні, і як результат, утворення "зламаної композиції" [7, с. 6], котра поряд із іншими складовими включала елементи сценарію. У варіанті Валеріана Підмогильного знаходимо концепцію головного героя "Міста" як "споглядалю на настроєної людини", і це не дивно, оскільки, як зізнається сам автор, жанрова еволюція роману відштовхувалася саме від ідеї сценарію: "Свій роман "Місто" я почав писати зовсім для себе несподівано – воно, за первісним задумом, мало бути кіносценарієм, і то комедією. Кінокомедію я допровадив до четвертої частини і побачив свою цілковиту безпорадність на цьому зрадливому полі. І щоб відшкодуватись за поразку, вирішив скористатись темою для роману. Від неї, видима річ, залишилися самі уламки чи – певніше – самий тільки імпульс..." [15, с. 45].

Залучення засобів кінопоетики демонструє і Семен Склярєнко у своєму незавершеному кіноромані "Борис Джин із Подолу". У романі Гео Шкурупія "Жанна батальйонерка" (1929) один із розділів ("Поєма про клаптик паперу") виконано в кінематографічній техніці "прояснення" й "затемнення" [8].

У варіанті Л.Скрипника ми маємо, порівняно з цими прикладами, відбиття більш глибоких процесів синтезу. Вони торкаються субстанціального рівня. Відомо, що однією з ознак належності до авангардного блоку мистецтв є базованість на неосубстанціалізмові, де нова субстанція – це індивідуальний матеріал світобудови. Такою субстанцією може слугувати крапка, лінія, колір тощо. У літературі, здавалося б, завжди повинно домінувати слово, але наслідком "кіноліхоманки" 20-х стало зміщення субстанцій: слово потіснилось і чималу частку своїх

повноважень передоручило кадру. Око письменника прирівнювалося до об'єктиву кіноапарату. Він, пишучи великі плани, час від часу затримував свій погляд на "самогранних і дотепних" деталях, адже "незначна, але характерна бородавка на обличчі героя часом говорить більш, ніж красиво описаний "римсько-католицький" ніс" [20, с. 296].

Аналогічний процес можемо спостерігати у творчості Л.Скрипника, саме тому у варіанті його режисерського бачення, як і в інших "кінопричетних", кадр почав виступати моделюючою і структуруючою субстанцією. Саме тому у своїх текстах Л.Скрипник, з одного боку, проявив себе як "збирач слів", а з іншого, як "збирач зорових образів", прирівнявши у правах обидві субстанціональні складові. Це вилилось у тотальну сконцентрованість слова на образі. Зміні кадрів сприяє точна фраза, показ людини тільки у зовнішній дії, особлива значущість жесту, міміки, відмова від діалогу. Письменник особливо підкреслював роль ступеня довіри у спілкуванні, опосередкованому текстом, або принаймні хоча б створення ілюзії достовірності трансльованої інформації. Кіно у цій ситуації – такий вид мистецтва, який ефективно "купує" довіру читача і тим самим максимально завуальовує опосередкованість слова акторською грою у русі до реципієнта. Максимально уникаючи ефекту передоручення (а отже, можливого перекодування) інформації, письменник у підзаголовок "Матеріалів до біографії письменника Лопуцьки" вводить назву ("З персональних спогадів"), обмежуючи цим самим кількість потенційних носіїв повідомлення до одного. Звідси – психологічна установка реципієнта на сприймання єдиної істини, позбавленість необхідності її аналізу-перевірки (адже ніхто і не зможе її спростувати чи підтвердити) і, нарешті, головне – повна довіра читача.

Окрім застосування принципу розкадровки та вимоги достовірності, безпосередності, що належать до кінематографічних характеристик, Л.Скрипник залучає до стильової палітри свого наративу елементи специфічного сценарію для німого кіно (зображувальний монолог, "гру шрифтів", "зримає слово") [7, с. 6]. Проте найбільш характерною ознакою саме "сценарного" стилю є мовна кваліфікація художніх текстів письменника, який завжди тягів до сконденсованості, лаконічності висловлювання, насиченості фрази, активного залучення простого непоширеного, а то й номінативного речення. Ось, скажімо, характерний абзац: "Буття визначає свідомість, а Лопуцька, як ми вже бачили, марксист... А буття – це економіка. А економіка – це гонорар. А гонорар – це видавництва, театри. А видавництва та театри – це відповідні урядовці. А урядовці за

свій рупор мають якраз саме цю найвідповідальнішу газету... – Діалектика, – сказав Лопуцька" [18, с. 303].

Отож, реципієнт отримав по-новому зорганізовану, незвично структуровану оповідь, адекватне сприймання якої вимагає повної концентрації читача-глядача. Оформлення події не так за рахунок принципу розповідання історії, як її споглядання, інтригує "отримувача" інформації, оскільки висуває на передній план індивідуально-особистісну реакцію, схожу радше на імпровізацію, аніж на існуючий досвід засвоєння художнього тексту.

"Монтажний" текст *Гео Коляди*. Період останніх років ХХ століття, а саме 1927–1930-х років, не дарма називають "періодом спроб написання великих романів". Вістря пошуку у варіанті *Гео Коляди* вилилось у свідоме устремління і націленість створити "роман нової конструкції" – адже саме такий підзаголовок містить його роман "Арсенал сил" [9].

Уже у процесі візуального споглядання реципієнт цього тексту може безпомилково визначити частину конструктивних новацій, адже вони конституюють зовнішній каркас твору. Серед них, у першу чергу, слід вказати на зміну розміру шрифту (простежується використання трьох варіантів), використання курсиву, поєднання поезії і прози, часткове порушення норм пунктуації тощо. Така "візуалізація" наративу, прописування змісту через зримі форми інтуїтивно, на підсвідомому рівні (адже процес споглядання відбувається ще до моменту читання-усвідомлення змісту) супроводжується "переливанням" інформаційного повідомлення у різноманітні форми, продукує гру з цими формами, попереджає відчуття зміни текстового ритму.

Поняття ритму тут особливо доречно, оскільки, як зазначав М.Бахтін, "... переживання прагнення може набути певної протяжності, майже наочно споглядалної змістовності, тільки за цієї умови внутрішній шлях дії може бути фіксованим, визначеним, ущільненим і зміненим *ритмом*" [1, с. 78]. Окрім умови унаочненої споглядальності, ритм здатен упорядковувати певну даність, але сам не володіє ступенем експресивності, як технічний прийом він не виражає переживання, не містить його внутрішнього обґрунтування, не є емоційно-вольовою реакцією на предмет і зміст, а лише реакцією на цю реакцію. Ритм характеризується безпредметністю, оскільки безпосередньо не стосується предмета, відтак, він знижує предметну значущість елементів ряду. Ритм певним чином попереджає наміри, дії, переживання [1].

Оскільки саме ритм здатний попередити сприйняття дії і візуалізувати динаміку розгортання експресії, то, фокусуючи увагу на фактурі наративу досліджуваного роману, можемо стверджувати, що текст ритмічно обрамлений. Зокрема, початок і фінал роману, котрі надруковані звичайним шрифтом, демонструють уповільнення ритму. Точніше, на початку він *ще* не набув максимальної динаміки, стрімкості ("50 кілометрів од Харкова, в садках і гаях – місто Валки. Коли від станції Ковиги наблизатися до Валок, то перво на перво впаде на очі Рогозівська гора з цвинтарем і старовинною дзвіницею, а далі вологовина, обрамована фруктовими деревами у стилі старої України з вишнямиками" [9, с. 376]); натомість у кінці рим *уже* скидає оберти, помітно зменшуючи амплітуду "розгойдувань" сюжетних елементів, завершуючи дію ідилічним малюнком ("Під кленом Іванна з немовлям на руках. Немовля засипає коло її грудей. Очі в Іванни напівзаплющені і тиха, лагідна радість струменить із них..." [9, с. 406]). Порівняймо ці фрагменти тексту із наступним, взятим із центральної частини, репрезентованим віршованими рядками:

На небі вогневий туман
круг місяця вінець,
а на вінці наган
червона мідь, свинець...
.....
Козацька кров у їй шумує,
як струмись по весні стремить.
Під нею кінь баский бунтує,
у далечинь сказано мчить.

Сьогодні настрій їй поганий
уста – скривавлений кінджал.
Вперед поніс її буланый
Куди? – Щоб розігнати шал!

Ритм вочевидь досягається монтажем окремих стилістично вирішених і структурно організованих форм, котрі репрезентують подію не так розповідаючи про неї, як наочно показуючи її перебіг. Відтак, цілком виправдано можна означити наратив роману як "монтажний"; уже сама ця назва потенційно містить указівку на нові деструктивні тенденції традиційного способу розповіді історії і нову конструкцію сюжетних елементів у єдине ціле. Вищезгадане обрамлення має на

меті утримати інформаційний потік у певних рамках, і це слід розглядати як результат цілковито свідомої установки автора, результат попередньої продуктивності ходів і такого собі контролювання шалу творчої імпровізації.

Відповідаючи вимогам монтажу, оповідь роману поєднує різнопланові аспекти українських мовних елементів, що презентують національний наратив. По-перше, слід відзначити майстерну стилізацію фольклорних жанрів. Так, ознайомлюючи читача із хронотопними координатами на початку роману, автор вводить у текст стилізацію легенди, де розповідає про походження назв міст Посуньки і Валки: "Тоді Рогози й Мушури рішили одностайно стояти, свої маєтки від татар захищати й посунулись вони на те місце, що зветься Посуньками. Ось звідки пішла назва Посуньки. А так, як вони окопались ще валами, то й назва міста звідси пішла Валки" [9, с. 377]. Щоправда, спочатку виникає враження іронічної стилізації (підозра виникає, перш за все, через семантику географічного об'єкта), але подальше сприйняття тексту спростовує цю думку, і взагалі ідею іронічного оперування із традиційними національно забарвленими елементами ("атомами"), оскільки саме вони, як виявляється, цементують текст роману.

Поняття про таку собі атомарність знову невід'ємно поєднується із уявленнями про деструкцію/конструкцію, як процеси, вдало змодельовані М.Семенком. Він вважав, зокрема, що деструкція мусила би відбуватися шляхом редукції до "атомів", тобто до основних елементів. Коли "фізіономія" кожного з традиційних мистецтв трансформується поза межі впізнавання і "відповідна для кожного поняття фактура" кожного з мистецтв буде розкладена на первісні елементи, а індивідуальні атоми кожної фактури почнуть взаємодіяти з атомами інших, тоді народиться нова система. Таким чином, "конструкція" нових систем (або ж "нових мистецтв") є реорганізацією, рекомбінацією старих елементів, що були роздрібнені на атоми. "Сума первісних елементів" фактури повинна би служити "цеглинами" для нових синтезів. Семенко говорив: "Я вважаю можливим інтеграцію й хемічний сплав суми мистецтв..." [8, с. 240]. У цьому контексті заявлені стилізації варто сприймати не стільки як наслідування стилю народних жанрів, скільки як оновлену їх комбінацію, вміле оперування первісними елементами, що, перемижуючись із новаційними образними формулами типу "кусав сонце", "будинки хилять голови", "блукає сонце п'яне", "сонце прип'яте на списи" тощо, претендують щонайменше на зразок

роману "нової конструкції". І хоча, як зазначає О.Ільницький, український футуризм (а Гео Коляда був причетний до його поборників) синтезував у одному тексті конструктивні та деструктивні ознаки, "тобто розхищував старі жанри й мистецтва задля творення нових" [8, с. 260], сам автор підкреслював конструктивні моменти, а отже, налаштувався на зразок творення (показував не те, як не треба *писати*, а те, як треба *творити*). Відтак, логіка анулює доцільність використання іронії, домінування пародії, оскільки ці засоби, як правило, супроводжують, у першу чергу, відверто деструктивні тексти.

За таких умов уже не дивує, що у романі неодноразово зустрічаємо також речитативні форми, котрі достатньо прозоро демонструють поетику народних дум.

Таким чином, підсумовуючи сказане, варто ще раз обумовити характерну особливість новаційної романної стилістики Гео Коляди. Йдеться про фрагментарність, епізодичність залучення різноманітних засобів порушення розповіді, котрі на певному етапі сприйняття тексту моделюють відповідні, потрібні авторові рецептивні механізми, але, виконавши своє функціональне призначення, поступаються місцем іншому структуруючому осердю, на яке нанизуються уламки сюжету. Локальність, камерність використання окремих елементів, отже, не поширюється на увесь текст, але натомість цих елементів нараховується значно більше, ніж можна було очікувати для роману таких розмірів. Максимальне всотування нових конструктивних принципів і асиміляція традиційних суто мовленнєвих елементів у такій кількості продукує констатацію строкатого "темпераменту" тексту, що його пропонується номінувати як "монтажний" наратив. Такий монтаж елементів розповіді передбачає її ж деструкцію (у стані найвищого її вияву, що спричиняє логічний вихід на інший етап – конструктивний) і паралельно забезпечує перехід до показу як іншої якості базової категорії наратології.

"Візуальна" проза Андрія Чужого. На сьогодні термін "візуальність" (visuality) визначається як "технологічний або структурний процес бачення" [6, с. 67]. Сфера його побутування змістилася, головним чином, у простір історії та критики мистецтва. Найновіші дослідження демонструють зацікавлення в дослідженні образів із масової культури, включаючи, в першу чергу, кінофільми, архітектуру, видимий космос, рекламу тощо. Серед канонічних мистецтв термін "візуальність" застосовують передусім стосовно живопису, коли говорять про фор-

малістичні тенденції модерністської критики цього виду мистецтва, що розглядала його як самодостатню категорію для вивчення й нехтувала політичними, економічними та тілесними механізмами бачення [6].

Зміщуючи фокус бачення на авангардистські тексти, маємо оприявлення "візуальності" у межах літератури, що саме по собі є ще одним логічним наслідком уже згаданого процесу синтезу мистецтв, впливу на них різноманітних медій. Якщо кіноестетика, сценарність ґрунтувалися на культивуванні кадру (слово, що "показує"), то візуальна проза (а ще більше поезія) надавали моделюючого, субстанціонального значення малюнкові, графіці (слово, що "малює"). Таке експериментування ставило за мету підняти літературу над семантичним рівнем із його монополією знаку. Текст набував певних властивостей матеріальної речі, що моделювало нову онтологію. Одиниця значення не зводилася до окремого слова: до уваги бралися також сторінка й рядок, розмір і розташування тексту. Докладалося чимало зусиль, аби привернути увагу до власне технології письма та друку. Значно глибше усвідомлювалися роль і можливості окремого віршового рядка та його оформлення в межах сторінки. Така "фактурність" мови (часто несподівана), її матеріалізація, досягаючи візуальної "інтерференції", мала ускладнити узвичаєне сприйняття друкованого слова, відволікаючи читачів від осмислення тексту, поки вони не осягнуть його зовнішньої форми [8].

Різнопланові спроби прищепити візуальні елементи в літературі в першу чергу зумовили поєднання наступних видів мистецтв: література + фото (письменники й фотографи співпрацювали, щоб упевнитися, чи можна використати фотографії не як ілюстрацію тексту, а як його невід'ємну частину); література + плакат (так, у "Жовтневому збірнику панфутуристів" (1923) симбіоз творили плакат і поезія. Два з поданих текстів так і звалися – "плакатами"); література + графіка (графічне оформлення стало невід'ємним елементом багатьох творів); література + малярство та музика (скажімо, М.Семенко переконував, що остаточна "смертна агонія" традиційної поезії вимагає "енергійного експериментування" в царині "способів матеріалізації поезії" (тобто "слова"), бо "треба знайти інший спосіб писання віршів". Треба "розкласти" слова до їх "первісних елементів" ("візуальних" і "звукових"), щоб влити їх у нове, "цілком не схоже на попередні", мистецтво. Для цього письменник повинен керуватися принципами, що походять із малярства й музики [8, с. 354]).

Найефективніше візуальні експерименти втілились у поетичних зразках. До найбільш відомих належать дві збірки поезомалярських творів М.Семенка "Кабле-поема за океан" (1920–1921) і "Моя мозаїка" (1922). У цих збірках, як зазначає М.Сорока, текстову (звукову) частину слід сприймати в сукупності із зоровою, інакше руйнується єдність форми і змісту. Основна увага звертається на наочність, на одномоментне сприймання, що досягається через зорові образи. Гра шрифтів порушує статику тексту й приводить його в рух, динаміку. Слова можна читати в будь-якому порядку: направо, наліво, вниз, угору, драбинкою, еліптично, у вигляді імпульсу тощо. Слова, що несуть більше ідейне навантаження, відповідно виділяються більшими літерами, виокремлюються, зводяться в акро- і телевірші. Як відомо, різного роду акровірші були популярними в епоху бароко, і чи не кожен письменник намагався вписати своє або чийсь ім'я в історію. М.Семенко натомість прагне увічнити суспільно значущі поняття: "ЗАЛІЗО", "ДИНАМО", "ТЕРОР", "МАШИНА" [19].

Серед прозового доробку тієї доби вирізняють практично єдиний твір, котрий підлягає ґрунтовному аналізу з позицій "зорового" принципу. Йдеться про роман Андрія Чужого "Ведмідь полює за сонцем".

Сюжетну конструкцію роману зведено до мінімуму. Більша частина твору описує дитинство оповідача, сповнене материнської любові. Є епізоди, присвячені власне народженню оповідача, його "пренатальній свідомості", його ерудованим розмовам із матір'ю (представленим різними віковими фазами героя, а саме – один тиждень, 396 днів тощо). В інших епізодах автор зосереджується на спогадах про п'яничку-батька чи на "бандитах"-контрреволюціонерах. У цьому контексті виринають висловлювання про класові відмінності, свободу та визволення.

О.Ільницький, аналізуючи цей роман, зазначав, що перед нами "дифузна, важка до розуміння ритмізована проза, що часто впадає у звуконаслідування. Подекуди діялоги набувають відтінку ритуальних закликать", а також, що це зразок "антиміметичної, антиреалістичної, зумисне "важкої" аванґардистської прози" [8, с. 360]. Інший бік складності пов'язується зі свободою, яку дозволяє собі автор щодо верстки. Канонічні уявлення про чітку лінію горизонтального рядка, про визначені відступи для полів, навіть про порціональне (посторінкове) сприйняття тексту вільно порушуються, не дотримуються А.Чужим. Загалом роман активізує зорове сприйняття, адже візуально виглядає радше як поезія, ніж як проза: речення починаються з середини рядка,

короткі фрази зцентровані або ж відходять від правого краю, групи слів розташовані драбинкою, а окремі частини демонструють, як текст прокреслює на сторінці контури велетенських фігур (наприклад, тварин, стріл тощо). Усталений прямокутник тексту трансформовано у хвилясті чи зубчасті форми.

Так А.Чужий не тільки примусив свого читача самостійно керувати концептуально "важкою" прозою, а й ускладнив це завдання, подаючи текст у формі малюнка, який підриває семантичне значення та логічне осягання. Оскільки речення та слова підпорядковані образам-малюнкам, які вони ж і формують, то самі вони перестають бути повнозначними елементами. Часто осмислення певного текстуального уривка переривається, доки око блукає порожнім простором, шукаючи в наступному рядкові логічне закінчення речення чи намагаючись скласти до купи слово, що було неприродно розламане зовнішнім контуром малюнка. Такий роман перетворює читання на новий бентежний досвід (переживання): навіть досвідчений споживач літератури стає спантеличено "неграмотним".

Деякі зі створених текстом малюнків А.Чужого не вміщуються на сторінці. Послідовність малюнків поздовжня, тобто долішній край малюнка на одній сторінці стикається з тим, що зображено вгорі наступної. Проте стереотип "межі" сторінки все ж заважає цій єдності. Щоби належно оцінити таке творіння, варто перенести його з журнального формату і створити щось на зразок суцільного сувою. У разі такого читання чи розглядання сторінки роману правильно "розгортатимуться", а не уриватимуться чи перестрибуватимуть, виявляючи текстуальний малюнок-образ. Отже, візуальний роман А.Чужого наштовхує на перегляд узвичаєних норм читання, письма та друку.

Таким чином, традиційна лінійність наративу виявилася значно трансформованою, модифікованою за законами саме візуального сприйняття тексту. Деструкція традиційних варіантів оформлення прози виявилася тут достатньо глибинною.

Елементи "потоків свідомості" як фактор децентрації наративності у романі "Золоті лисенята" Юліана Шпола. Потік свідомості як такий являє собою техніку оповіді, де дієгезис репрезентується уже не як історія, а як плинність мимовільних вражень, вільних асоціацій, миттєвих спогадів і фрагментарних роздумів персонажа, які, як здається, не піддаються жодній наратологічній обробці, а чергуються за вільним асоціативним принципом.

Сам термін "потік свідомості" (*stream of consciousness*) був уведений американським філософом і психологом В.Джеймсом, який у книзі "Наукові основи психології" (1890) дав цьому явищу таке визначення: "Ми то бачимо, то чуємо, то розмірковуємо, то бажаємо, то згадуємо, то очікуємо, то любимо, то ненавидимо... Кожна думка, яку ми маємо в даний момент про даний факт, строго кажучи, єдина і тільки вона має подібність споріднення з іншими нашими думками про той самий факт" [12, с. 436].

Власне, завдання "чистого", повнокровного потоку свідомості збігається із проникненням у внутрішнє життя персонажа, прагненням найбільш адекватно відобразити у літературному творі складний процес розумової діяльності людини, який містить елементи раціонально-свідомої, емоційно-чуттєвої та інтуїтивно-підсвідомої активності. Завдання ускладнюється тим, що процес мислення здійснюється в образах, передача яких у графічній формі слів є досить приблизною. Так, Б.Констан відзначав: "Почуття людини неясні та суперечливі, вони складаються з численних мінливих вражень, що вислизують з-під спостереження, і слова, завжди занадто грубі та занадто загальні, можуть, звичайно, їх називати, але не здатні їх визначити" [12, с. 436]. Завдання автора – максимальне зменшення "цїлини" між образним, асоціативним переривчастим мисленням і його словесним утіленням.

Таким чином, потік свідомості, з одного боку, посилював психологізм, оскільки аналізував "я", але з іншого, як зазначає Т.Воропай, "не означав ні суб'єктивізму, ні "психологізму", ні безмежного самовираження", а лише констатацію явища багатомірності "я", втрату унітарності, децентрацію суб'єкта. Така полярність висновків, як виявляється, полягає у розмежуванні понять психологізму і децентрації, де останнє варто розуміти не як альтернативу внутрішньому, глибинному і духовному, а як його доповнення [2].

Звідси, від децентрації суб'єктивності, від втрати репрезентативності легко перейти до децентрації наративності. Цей механізм переходу, можливо, найкраще сформулював Тейлор: "У результаті цього епіфанічний центр гравітації почав переміщуватись від особистості до потоку досвіду, до нових форм єдності, до мови, котра розуміється по-різному – врешті-решт, навіть як "структура" [2, с. 132].

Відтак, застосування засобу потоку свідомості цілком логічно накладається на атестацію текстів авангардистів (принаймні тих, котрі залучають психологічний дискурс) у площині досліджень наративної

структури. Одним із перших творів, аналіз яких потребує саме такого підходу, може бути роман Юліана Шпола "Золоті лисенята".

Ситуація із романом "Золоті лисенята" (1927) не була винятком. Критична рецепція, як наслідок, вказувала на полістилістичність нарративу, перебування тексту роману у межах різнорідних літературних тенденцій – імпресіонізму, романтичної естетики, символізму тощо. Так, для романтизму властиве прагнення відтворити миттєве враження від зображуваного, передати мінливість, мінучість життєвих явищ у різних аспектах, декларування нового сприйняття предмета художнього зображення. "Характерною рисою літературного імпресіонізму була відсутність будь-якої стійкої стилістичної форми, зображення предмету або явища в уривчастих, миттєвих штрихах, в видимому безладді, але в повній єдності авторського відчуття" [12, с. 224]. Певна "розімкнутість", "розкритість" імпресіоністичної бази дозволяла виявлятися їй на рівні стилістичних складників у межах різних напрямків, насамперед – символізму. Звідси, по-перше, аналогії до "Блакитного роману" Гната Михайличенка, а по-друге, установка на "сприйняття та відбиття дійсності переважно інтуїтивно-асоціативним шляхом" [12, с. 524]. Можливо, Юліана Шпола саме цей момент найбільше приваблював у естетиці символізму, оскільки він займав домінуючі позиції.

О.Ільницький, у свою чергу, акцентує увагу на наступному факті: "не викликає сумніву, що футуризм впливав на світогляд Шпола і на його літературну техніку" [8, с. 317]. Тяглість футуристичної традиції у цьому контексті неодмінно має пов'язуватися зі ще одним напрямком – сюрреалізмом, оскільки, як уже зазначалося, пізній український футуризм активно проголошував гасла про інтернаціоналізм, пролетарську культуру, а головне – прагнув засвоїти "нову форму", зокрема таких течій, як дадаїзм і сюрреалізм [12]. Цікаво, що П.Декс у книзі "Нова критика і сучасне мистецтво" (1968) стверджував, що саме сюрреалізм "узагальнив" процес осучаснення мистецтва, початого зусиллями символістів і кубістів [12, с. 556].

Актуалізуючи сюрреалітичне начало, ми навряд чи можемо зарховувати роман до "чистого" сюрреалізму із його найпоширенішим прийомом "автоматичного письма", але цілком логічно прокреслимо вектор наближення до його естетики (до речі, так само, як "таємничі заголовки" роману А.Чужого "Ведмідь полює за сонцем", на думку О.Ільницького, "передують дивній, чимось сюрреалістичній прозі" [8, с. 360]). Звідси – намагання Юліана Шпола оголити внутрішню матерію

свідомості, вивільнити духовну енергію особистості, утвердити в правах творчу інтуїцію, спонтанність, безпосередність.

У романі "Золоті лисенята", таким чином, особливо відчутні акценти на симптомах інтуїтивного начала, прослідковується культивування теми настрою, внутрішніх почувань, активізація станів хворобливості, напівсну, істерії тощо. Комбінуючи ці засоби, Юліан Шпол цілком виправдано залучає до своєї наративної техніки елементи "потoku свідомості".

Чому ж, власне, витримавши кілька видань, твір залишився майже непомічений критикою, не мав резонансу (скажімо, як це трапилось із романом Г. Михайличенка)? Причини можуть бути різні, і серед них не остання полягає у способі оформлення подієвості. За умови активного пропагування злободенної сюжетики роман "Золоті лисенята" лише "приблизно" міг дорівнятися до системи вимог. Наприклад, О. Полторацький у своїй статті "Практика лівого оповідання" головним критерієм якості твору проголошує сюжет і бездоганне дотримання його елементів. Стаття від цієї установки автора набула навіть своєрідної дидактичності. Це засвідчують висловлювання типу: "Експозиція і є, власне кажучи, тією нормою, що її має порушити розгортання сюжету" [16, с. 52]. Автор докладно розглядає "сюжетовий кістяк оповідання", закидає "низку серйозних хиб сюжетовій побудові" тощо.

У контексті цих суперечливих вимог зважмо, що роман "Золоті лисенята" тримається на кількох авантюрних оповідях, тут прописано сюжетні лінії, які наприкінці твору в'яжуться у спільний вузол, але цілісний фабульний стрижень так і не витворюється. Не такий уже "виграшний" матеріал для ілюстрації теоретичних вимог тогочасної критики.

Насправді ж роман демонструє не так змагання із досягнення сюжетики (точніше, зовсім не це є метою), як логічно вписується у процес деструкції традиційного наративу за рахунок розмивання канонічної подієвості проривами у підсвідомість героїв. Через свідомість (головним чином, думки) прориваються імпульси, потоки, котрі репрезентують іншу подієвість – невловну, настроєву, химерну.

Власне, частковість застосування потоку свідомості зовсім не є вадю чи навіть симптомом "неповноти" психологічного бунту, про який іноді говорять у контексті українського варіанту авангардизму. Цей факт зайвий раз підкреслює активність авторського начала у практиці вітчизняних митців, оскільки канонічність потоку свідомості передбачає

"мінімальну роль автора" [12, с. 435], а у романі ми знову переко-нуємося у протилежному. Так, автор час від часу бере слово "для інформації" або аргументує своє втручання як "претензію описати те, що вже за кілька хвилин зчинилося тут..." [21, с. 164]. Більше того, майже несподівано, говорячи про свого героя на початку одного із фінальних розділів, автор заявляє, що "героєм, як відомо, був я сам" [21, с. 191].

Актуалізація авторського начала у текстуальному просторі роману знову і знову тяжіє до поєднання усіх авторських іпостасей. І якщо на рівні власне авторської наративної структури це явище виконує свою безпосередню функцію визначення специфіки авторського начала в авангардній прозі, то на категоріально-семантичному рівні наративної структури маємо міжрівневу залежність, втручання іпостасі автора у знакову природу оповіді та її потужний вплив, що має *обмежувальний характер застосування прийому*, в даному разі – потоку свідомості. Все це створює ефект цілокупності, структурованості, монолітності, що уможлиблює окреслення національного профілю авангардного наративу із його моделюючими ознаками еkleктичності, а також симбіозу, контамінації найвигодніших, на думку творця, методологій.

Отже, поєднання елементів сюжету й елементів потоку свідомості – головна ознака оповідної структури роману Юліана Шпола, яка спричиняє децентрацію наративності, а відтак, природньо вписує цей твір у процес деструкції традиційної подачі події.

Таким чином, наративний аспект знакової структури авангардного тексту демонструє вільну, неканонічну, "розімкнуту" організацію події. Тексти набувають динамічності, строкатості, деструктивності.

Шляхи такої деструкції прописуються різні, але спільним їх осердям є переважання так званої "зовнішньої" руйнації, що в першу чергу стосується архітектоніки тексту, а вже потім – різна міра "докочування" до внутрішнього рівня, що охоплює площину локальної події. Тут маємо тією чи іншою мірою збереження елементів сюжету, пов'язаних, головним чином, зі злободенними проблемами і спробами їх вирішення (або принаймні адекватного усвідомлення, логічного вмотивування, активної рефлексії тощо).

Логіка деструктивних практик насамперед пов'язується із порушенням традиційного слідування *розповіданню* й активізації способів досягнення *показу* історії. Тут, по-перше, слід наголосити на використанні засобів кінопоетики, зокрема субстанціональному зміщенні між

словом і кадром. Витворюється так званий "сценарний" стиль, що переконливо демонструє художня практика Леоніда Скрипника.

По-друге, залучається засіб монтажу різнорідних текстуальних одиниць, що спричиняє явище "строкатого" ритмічного оформлення тексту. Найвиразнішим зразком виявився роман "нової конструкції" Гео Коляди "Арсенал сил", де поєднано поезію і прозу, стилізацію різних фольклорних жанрів та новаційні стилістичні тенденції.

По-третє, апогеєм усіх експериментальних практик у силовому полі окреслених наратологічних категорій, безперечно, виявляється роман Андрія Чужого "Ведмідь полює за сонцем", оскільки саме він майже повністю апелює до зорового сприйняття. Фактично, цей роман був єдиним зразком втілення "візуальності" у тогочасній прозі.

Ще один напрям деструктивних процесів пов'язується не так із категорією показу/розповіді, як із залученням новаційних засобів, зокрема елементів *потоку свідомості*. Власне, йдеться про іншу якість подієвості – настроєву, інтуїтивну, асоціативну, що руйнує традиційні елементи сюжету, логіку розвитку подій, розмиває стрункість твору. Насамперед, сюди необхідно залучити тексти із посиленням акцентом на психологічному дискурсі, на зацікавленні внутрішньою природою людини, на тих аспектах, які порушують уявлення про унітарність "я". Яскравим прикладом цього виявився роман Юліана Шпола "Золоті лисенята".

Література

1. Бахтин М. Человек в мире слова / М. Бахтин. — М. : Изд-во Российского открытого ун-та, 1995. — 140 с.
2. Воропай Т. В поисках себя. Идентичность и дискурс / Т. Воропай ; Харьковский гос. политехнический ун-т. — Х., 1999. — 418 с.
3. Гадзінський В. П'ятирічка і проблема літературної форми / В. Гадзінський // Нова Генерація. — 1929. — № 10. — С. 37—44.
4. Гижий В. Типологічні відповідності української та англійської неоромантичної прози кінця ХІХ — початку ХХ ст. (текстологія і поетика) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Гижий ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2000. — 19 с.
5. Голубева З. Новаторство украинского советского романа 20-х годов (Проблематика. Характеры. Поиски формы) : автореф. дисс. ... д-ра філол. наук / З. Голубева ; АН УССР. Ин-т литературы им. Т. Г. Шевченко. — К., 1967. — 42 с.
6. Енциклопедія постмодернізму / [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора] ; пер. з англ. В. Шовкун. — К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. — 503 с.

7. Журенко О. Модерні тенденції української романістики 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Журенко ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2003. — 20 с.

8. Ільницький О. Український футуризм (1914–1930) / О. Ільницький ; пер. з англ. Р. Тхорук. — Львів : Літопис, 2003. — 456 с.

9. Коляда Г. Арсенал сил. Роман нової конструкції / Г. Коляда // Нова Генерація. — 1928. — № 12. — С. 376–406.

10. Корольова А. Типологія нарративних кодів інтимізації в художньому тексті / А. Корольова. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. — 267 с.

11. Легкий М. Форми художнього викладу в малій прозі І. Франка : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. Легкий ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1997. — 17 с.

12. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці : Золоті литаври, 2001. — 636 с.

13. Лотман Ю. Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962–1993) / Ю. Лотман ; сост. Р. Г. Григорьев, М. Ю. Лотман. — СПб. : Искусство, 1998. — 704 с.

14. Луцак С. Внутрішня організація прозового тексту (на матеріалі художніх творів Івана Франка) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук / С. Луцак ; Терн. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. — Тернопіль, 2002. — 20 с.

15. Підмогильний В. Відповідь на анкету "Моя остання книга" / В. Підмогильний // Універсальний журнал. — 1929. — № 1. — С. 45.

16. Полторацький О. Практика лівого оповідання / О. Полторацький // Нова Генерація. — 1928. — № 1. — С. 50–60.

17. Сірук В. Наративні структури в українській новелістиці 80–90-х років ХХ ст. (Типологія та внутрішньотекстові моделі) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Сірук. — К., 2003. — 18 с.

18. Скрипник Л. Матеріали до біографії письменника Лопуцьки (3 персональних спогадів) / Л. Скрипник // Нова Генерація. — 1928. — № 11. — С. 293–303.

19. Сорока М. Поезюмалярство М. Семенка / М. Сорока // Слово і час. — 1997. — № 11–12. — С. 73–77.

20. Френкель Л. Письменник і фото-кіно / Л. Френкель // Нова Генерація. — 1928. — № 4. — С. 294–298.

21. Шпол Юліан. Золоті лисенята : [роман] / Юліан Шпол. — [2-ге вид.]. — Харків : Книгоспілка, 1939. — 236 с.

УДК 821.161.2.09

**Сім'я в "системі надлюдського"
(за матеріалами роману В.Винниченка
"Записки Кирпатого Мефістофеля")**

У статті розглядається проблематика дитини та сім'ї у плані ризику людини до "системи надлюдського", яка має сформуувати постать надлюдини, здатної реформувати суспільство.

Ключові слова: В.Винниченко, Ф.Ницше, сім'я, дитина, надлюдське.

В статье рассматривается проблематика ребенка и семьи в плане движения человека к "системе сверхчеловеческого", которая должна сформировать "сверхчеловека", способного реформировать общество.

Ключевые слова: В.Винниченко, Ф.Ницше, семья, ребёнок, сверхчеловеческое.

The problems of a child in a family and his formation as extraperson in the novel of V. Vynnychenko.

Key words: V. Vynnychenko, F. Nitsshe, family, child, extraperson are given in the article.

Як слушно зауважили дослідники, у романі Володимира Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля" проблема "дитини і шлюбу" природно "включається в систему надлюдського" [10, с. 26].

На якій основі і чому це відбувається, як роздуми українського митця з цієї проблематики (а вони проходять наскрізною лінією через творчість письменника, якого завжди приваблювали складність і проблемність повсякденного життя людини, зокрема, атмосфера насиченого конфліктами сімейного життя) кореспондують із ніцшеанським дискурсом, спробуємо з'ясувати у даній статті.

Існуюча система сімейних відносин (як, власне, й сам тип домінуючої форми сім'ї) не задовольняє Якова Михайлюка – головного героя роману "Записки Кирпатого Мефістофеля" ("... дідівський спосіб утворення шлюбу постарівся ... ми переросли його ... він шкідливий для нас ... він нас тисне й калічить, як пляшка, в якій хто-небудь захотів би вихопити диню ..." – [2, с. 147], оскільки не дає можливості вирішити цілу низку проблем і серед них проблему найголовнішу, яка полягає в необхідності радикального оновлення життя, що – в свою чергу –

сприяло б виведенню суспільства на значно вищий рівень існування.

Тривога Якова Михайлюка цілком зрозуміла: у кінці XIX – на початку XX століття сім'я (як суспільний інститут і як реально функціонуюча структура) явно переживала кризу (знаковою щодо цього є стаття відомого соціолога П.Сорокіна "Криза сучасної сім'ї (Соціологічний нарис)", яка з'явилася саме в той час, коли В.Винниченко продовжував інтенсивно працювати над осмисленням цієї проблематики, зокрема у романі "Записки Кирпатого Мефістофеля" (Ежемесячный журнал. — 1916. — № 2).

І причина, напевно, полягала (та й зараз полягає, бо базові начала сім'ї віддавна і донині лишаються незмінними) не тільки в загостренні майнових проблем, точніше – не лише в них.

Будучи за своєю природою "ексцентричною та децентрованою" (розрядка наша – О.К.) [6, с. 202], вона саме в ці роки з особливою гостротою відчуває послаблення тиску патріархального начала, яке протягом століть силоміць центрувало сім'ю, що (в свою чергу) сприяло збільшенню ваги іншого центру, осердям якого є жінка.

У підсумку традиційний механізм збалансування відносин, їх позірної "гармонізації" виявився зруйнованим.

Водночас (попри всі кризи) родина й надалі природно концентрує у собі вітальні сили (як і виховний потенціал), що закономірно робить її – в очах суспільства – ключовою і (що вкрай важливо в час втрати довіри практично до всіх соціальних інститутів) легітимною ланкою не лише у процесі відтворення життя, а й його розвитку.

Звіди стає зрозумілим, чому проблематика родини виявляється однією з ключових у магістральній праці Ф.Ніцше "Так казав Заратустра" (а це саме та книга, яку В.Винниченко не лише гарно знав, а й сам перекладав, інтегруючи тим самим думки німецького філософа в український культурний простір).

Описуючи союз чоловіка й жінки, Ф.Ніцше зосереджує увагу на двох моделях, які не просто контрастують, а й відверто (своєю сутністю) протистоять одна одній.

Перша з них у своїй основі має тваринний інстинкт – "природну потребу" [8, с. 69]. Тому й виглядає таке утворення як спілка "обплутаних небесними тенетами звірів" [8, с. 70], існування яких не освячене вищою метою. Друга модель формується на інших засадах і виглядає як "сад шлюбу" [8, с. 70]. Двох тут еднає любов, яка нагадує смолоскип, що світить на "вищих дорогах" [8, с. 71]. Провідним для них є жадання

"створити єдність, більшу за них самих" [8, с. 70].

За таких умов природним є "пробудження прагнення до надлюдини" [8, с. 71] – у перекладі Ю.Антоновського це звучить ще пронизливіше: "тоски по сверхчеловеку" [7, с. 51] (що відповідає духу оригіналу, де Sehnsucht – "Sehnsucht zum Übermensch" – означає і пристрасне бажання, і прагнення, і – лишимо для точності нюансації смислу – русизм – тоску).

Концепцію шлюбу, яку обстоює Кирпатий Мефістофель (у казці про Білу Шапочку), з ніцшеанською об'єднує виразна телеологічність – динамічна спрямованість у майбутнє, доля якого тісно пов'язана з появою "вищої плоті" – Ф.Ніцше [8, с. 70], завданням якої є переформування світу на нових засадах.

Німецький філософ означає цей "об'єкт" як "колесо, що котиться само собою" [8, с. 70], як "того, хто творить" [8, с. 70]. Яків Михайлюк (додаючи особистісні, багато в чому егоїстичні обертони, відсутні у німецького філософа) описує його, використовуючи категорію чуда – як "маленьке, чудесне створіння" [2, с. 32], яке, оновлюючи спаплюжене героєм життя, мусить виконати найзаповітнішу мрію про оновлення – "Маю тайну, несмілу мрію оновитися в моїх дітях і оправдати забруднене, зогиджене мною моє існування" [2, с. 30].

За Кирпатим Мефістофелем, цементуючим началом сім'ї виступає любов. Зникає вона – гине все. Саме тому, відповідаючи на закид Соні про його провокаційно руйнівний вплив на її родину, герой переконливо стверджує: "Сім'ю не можна зруйнувати збоку. Вона завсіди розпадається зсередини" [2, с. 24].

Любов може мати різний характер, різне психологічне наповнення. Який варіант найоптимальніший? У кожного існує своя відповідь, сформульована власними силами чи від когось, або з якогось джерела запозичена.

Кирпатий Мефістофель, відповідаючи на питання – "що таке любов?", оприлюднює три варіанти відповіді. У підсумку з них він обирає лише один – найадекватніший (на його думку) варіант – останній. Тож любов – це не тоді, коли "ніщо не існує, окрім нього", любов – це не "страх загубити", любов – це тоді, коли "я люблю світ ... люблю людей так, як ніколи не любила", коли "Я вже не боюсь загубити тебе, бо це неможливо ... ми так вросли одно в одного, що я вже не розумію слова "загубить". Кого загубить? Себе?" [2, с. 32].

Роздумуючи над розвитком західної думки, Мірча Еліаде згадує

передусім слова Вайтхеда: "Історія західної філософії – це насправді не що інше, як довжелезна низка посилань на філософські праці Платона" [17, с. 305]. Додамо – посилань прямих і прихованих.

Платонівське розуміння любові відверто резонує і в підсумкових словах Якова Михайлюка: "Тоді я бачу, що вона знає, що таке любов. Тепер ми не можемо ні загубити, ні зв'язати себе. Ми входимо в світ обновлені, з л и т і о д н е в о д н о м у (розрядка наша – О.К.)" [3, с. 32].

Згадаємо тепер "Бенкет" Платона. "Першопочатковою нашою основою" є цілісність. У розірваному, роздертому світі повернутися до першооснови можна лише за допомогою любові, сутність якої у трактаті античного філософа визначається так – "любов'ю називається жадоба цілісності і прагнення до неї" [9, с. 101].

Така любов повертає нас до "першопочаткової природи" [9, с. 102], втіленням якої виступає андрогін – істота, яка синтезувала в собі чоловіче й жіноче начало.

Похідним від цього слова виступає поняття андрогінії – цілісності, "об'єднання протилежностей", яке не просто "символізує досконалість первісного, необумовленого буття", а й позначає "вищу реальність" (3, с. 256–257).

З ідеєю андрогінності тісно пов'язані мотиви містичного шлюбу і досконалої дитини.

Найглибше і найцікавіше ця лінія пророблена німецькими романтиками, для яких суть одруження полягає у таїнстві – "відновленні небесного або ангельського образу людини" (Франц фон Бадер) [3, с. 377]. З цього союзу, з цього злиття в "єдиному спільному спалахові" (Рітер) [3, с. 377] має народитися особливе тіло [3, с. 377].

З такої ж оновленої єдності ("ми входимо в світ обновлені, злиті в одному" – 2, с. 32) – констатує Кирпатий Мефістофель – постає справді особливе тіло – "ч у д е с н е с т в о р і н н я (розрядка наша – О.К.)" [2, с. 32], яке приходить у світ як "продукт" напівфантастичного, містеріального дійства: воно "д и в н и м с п о с о б о м (розрядка наша – О.К.) відділилось від нас" [2, с. 32].

Казка, яку сам собі розповідає Яків Михайлюк, не належить до типових "чоловічих казок" (Т.Зінкевич-Євстігнєєва) з їхніми чоловічими стратегіями поведінки, з базовим архетипом боротьби, який забезпечує динаміку одного з найпоширеніших у творах такого жанру сюжетів – пошуку і здобуття нареченої.

Сам Кирпатий Мефістофель подібні казки, де домінує розповідь про "різні подвиги, починаючи від геройських герців з індіями,

драконами і кінчаючи перемогою над тюремними стінами" [2, с. 28], вважає віковими. Вони відбивають дитячу волю до перемоги. Тому й за суттю своєю є "одблиском дійсності в фантазії" [2, с. 28].

Підліткові казки міцно пов'язані з реальністю, бо оповідають "про те, що є" [2, с. 28]. "Справжня казка" – вважає Яків Михайлюк – виходить за межі того, що відбувається або може насправді відбуватися. Це чиста вигадка, фантазія, фікція, яка не знаходить опертя у реальності, бо "оповідає про те, ч о г о н е м а й н е м о ж е б у т и н і к о л и (розрядка наша – О.К.)" [2, с. 32]. Тому й знаходить свою реалізацію в одній-однісінькій практично-прикладній функції – діє на героя як своєрідне і дуже ефективне "снодійне", завдяки притаманним цьому незвичному (як для дорослого чоловіка) засобу чародійним властивостям – "односити від того, що є, і помагати забути себе" [2, с. 28].

Подібне прочитання казки спрощує її природу і робить штучний вододіл між різними її різновидами. Насправді ж зв'язок будь-якої казки з реальністю існує і за своїм характером може бути дуже складним, дуже опосередкованим. Його не можна обмежувати мімесісом чи відвертою фактографічністю. За спостереженнями Є.Сапогової ("Морфология и психосемиотика сказки в контексте моделирующих процессов воображения" // Журнал практического психолога. — 1999. — № 10—11), казка піднімає слухача у світ, ще не пізнаний людством – туди, де формується (збережемо фразу мовою оригіналу задля точності у передачі відтінків при формулюванні думки) "образ потрібного будущего".

Пророчо-візійний, прогностичний потенціал казки не відчитується Кирпатим Мефістофелем (і, швидше за все, не може відчитуватись, оскільки казка "втілює собою вже забутий спосіб взаємодії свідомості й світу" – Є.Сапогова). Саме тому таке подивування і прагнення пере-свідчитись у реальності "видіння" ("Невже вона? Поправляю циліндра й надаю ходи. Іду деякий час і жадібно вдивляюсь" [2, с. 25] викликає земна, а не вимріяна у романтичній казці "Біла Шапочка", якої, за логікою ірреальної казки, в природі бути не може (у цьому антите-тичному протистоянні особливо дивує героя правдивість найдрібніших портретних деталей: "Вона! Та сама молочно-рожева щока, дитячо-строгий ніс і м'які лагідні риси лица" [2, с. 25].

Пророчо-візійний потенціал казки герой відчує на собі повною мірою. Він сам не знає чому, але в історії зближення з Білою Шапочкою його енергія перевищує всі можливі "нормативи". Кирпатого Мефісто-феля не зупиняє ні відверта зневага ("я не поважаю вас ..." [2, с. 94], ні

боязнь видатися насильником – " ... ви насильно, проти моєї волі й бажання хочете познайомитись зі мною (кидає йому в обличчя Біла Шапочка – О.К.). Ви насилуєте моє ... моє чуття жалості і користуєтесь цим" [2, с. 94], ні можливе порівняння з нахабою [2, с. 98], ні, зрештою, необхідність долати як хворобливо загострений інтерес оточення, заінтригованого його незвичною поведінкою, так і власну фізичну слабкість.

Звідки ця енергія, настирливість, яка відверто нехтує правилами етикету, а то й межує з відвертою безпардонністю? Це не простий природний інтерес до іншої статі (у таких ситуаціях герої, які мають суспільний статус і матеріальне забезпечення рівня Кирпатого Мефістофеля, діють інакше – використовують інші методи зацікавлення власною особою).

Рухає героєм щось сильніше від нього самого: під час першої зустрічі й холодного прийому його залицянь (у даному випадку йдеться про казку) героя охоплює природне й цілком пояснюване почуття – "Мені вже хочеться, щоби нічого цього не було, хочеться одстать ..." [2, с. 25], однак це неможливо ні за яких умов – "але я не можу ч е р е з щ о с ь (розрядка наша – О.К.) цього зробити" [2, с. 25].

Якась вища сила обрала героя і поклала на нього певну місію: звідси одержимість у досягненні мети вже в реальному житті. Причому на шляху до неї завадити не повинні ніякі жертви – навіть жертвоприношення дитини. Керований якоюсь невідомою силою, герой готовий піти навіть на це: "І тут ... виразно кажу собі: "Це момент, коли ти виносиш собі той чи інший присуд. Вибирай!" ... Я рішаю ... замикаю за ними двері й ... твердо йду в спальню ..." [2, с. 204].

Казка формує особливий, за принципами своєї організації не схожий із повсякденням світ: пріоритетними тут є "повністю ідеалізований простір, час, характери, мораль" [5, с. 58]. Тому так однозначно у цьому жанрі програмуються дії героїв, їх реакції, емоції, переживання, які виразно вкладаються у поведінкові стереотипи (у романі "Записки Кирпатого Мефістофеля" все це – максимально стисла розкадровка матеріалу, а також "лінійність" і стереотипність, які покликані передати відверту передбачуваність поведінки героїв, – нагадує німе кіно).

Ось сцена під умовною назвою "Перша зустріч": "Біля одного будинку ... зустрічаюсь із жінкою в ... білій шапочці ... Вона скидає на мене очима й тут же, вмить, неначе підстрелена, спирається рукою на тинок і стоїть так деякий момент, не рухаючись і не одриваючи погляду від моїх очей. Я теж, весь пронизаний дивним чуттям, стою з піднятим

коміром, з руками в кишенях і з очима в її очах" [2, с. 28–29].

На підтвердження думки про певну психологічну спрощеність поведінки героїв, психологічну недостовірність, а то й надуманість атмосфери, що характеризує ситуацію в цілому, варто порівняти дві "дзеркальні" сцени, які продовжують лінію першої зустрічі Якова Михайлюка та Білої Шапочки у романному житті, наближеному до реального, і в казковому світі.

"Біла шапочка звертає в перевулок ... Я швидко наганяю й деякий момент їду позаду ... Я сам собі видаюся гімназистом, що причепився до гімназистки, що складає про себе фрази, які скаже їй, і до самого дому не каже ні слова. Шапочка озирається. Переді мною на мить з'являються двоє здивованих очей і зараз же зникають. Тоді я рівняюся з дівчиною ... "Простіть, будь ласка. Дозвольте мені пройти разом з вами до вашого дому" ... "Будьте ласкаві, дайте мені спокій ..." [2, с. 25].

Це реакція живої, самокерованої людини. У казці поведінка героїні змушує згадати про лялькові персонажі, рухи яких наперед визначає казкар-ляльковод. Здається, що в неї відібрано волю, мову, навіть власну моторику: "В о н а (розрядка В.Винниченка – О.К.) так само, як і на вулиці, безсило спирається рукою на столик і розсіяно, в тихому жаху й непорозумінню дивиться на мене... Я підходжу до неї, беру її за руку й веду в кімнату, двері якої одчинені переді мною, ... Вона покірно йде за мною, ні кажучи ні слова й зупиняється тоді, коли зупиняюсь я" [2, с. 29].

Миттєво, без жодних мотивацій і зусиль (немов за помахом чарівної палички) змінюється природа героя як у момент зустрічі – "І самотність, і бруд, і сором – усе лишилось на тротуарі, за палісадником, а я, н о в и й (розрядка наша – О.К.), чудний сам собі, повинен іти в цей червоний будинок і провадити далі нове життя" [2, с. 29], так і в час спільного життя – "І от я вже не хижак-адвокат, що годується стервом закону, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв. Я скромний повірений, що боронить проти закону і хижаків довірливих та безпорадних. Ми живемо в маленькій ясній кімнатці. Я заплатив усі борги, відмовився від "гонорарних" справ, і наш бюджет щомісяця примушує нас приймати різні героїчні постанови: ми ходимо на дешеві місця в театр ... пробуємо свої сили на вегетаріанстві, я курю дешевий тютюн ... Але що більше цих маленьких жертв, то ясніше та легше у мене на душі. Неначе скидаю з себе налиплу, брудну, тверду кору й вертаюся до юнацтва" [2, с. 31].

По-казковому щасливо – шлюбом (після традиційного для казки трикратного випробування у вигляді "тесту" на розуміння сутності поняття любов) завершується історія закоханих: "Тепер ми муж і жона" [2, с. 32].

Як і в казці, у реальних стосунках Кирпатого Мефістофеля та Білої Шапочки ключову роль відіграє любов, в атмосфері якої чоловік і жінка шукають "досконалих форм" і навіть ідеалу [1, с. 284].

Це передбачає особливе ставлення до об'єкта зацікавлення: оскільки у реальному житті (зауважував Г.Гейне) ми не можемо "одружитися з Венерою Мілоською або вийти заміж за Гермеса, створеного Праксителем" і предметом закоханості стає хтось із "реальних живих людей" [1, с. 285], які – само собою зрозуміло – не можуть порівнятися з ідеалізованими зразками, характер любовних стосунків визначає ілюзія, адже саме вона "підносить дійсність до ідеалу (розрядка наша – О.К.)" [1, с. 292].

Особливу роль у цьому процесі відіграють очі, які обробляють основний масив інформації. Скорегований ілюзією погляд (до того ж позбавлений звичної "процедури" зіставлення): закоханий "на самий верх піраміди ... завжди ставить об'єкт своїх бажань як ідеал усіх часів і йому і в голову не приходить порівнювати з іншими образами" [1, с. 288] стирає все сумнівне, гармонізує наявне, гіпертрофуючи при цьому найпривабливіше. Однак у стосунках Якова Михайлюка і Шапочки цей механізм, який базується на "структурі репрезентації, де чоловік *дивиться*, а жінка є *побаченою* (курсив Т.Гундорової – О.К.)" (Т.Гундорова. Кітч і література. Травестії. – К., 2008. – С. 135) не є базовим.

Натренований, іронічний погляд зрілого, досвідченого у цих справах холостяка, який знається на красі і привабливості жінок, жорстко і точно фіксує (попри повторювану як мантру фразу – "мені подобається ваше лице" [2, с. 88] негарні, невигащні деталі ("хижий" ніс [2, с. 103], "заломлені гидко" губи [2, с. 133], "скули трохи випнуті", "щоки худорляві", "губи могли б бути трохи більше свіжими" [2, с. 138], а то й зовсім відверто зупиняється на позбавленому будь-якого естетизму моменті – "На тілі в вирізі грудей – червоненькі цяточки. Вона, видно, трохи спітніла. Це неприємно" [2, с. 138].

І взагалі – Ганна Забережна спершу нагадує героєві "здивовану козу (курсив наш – О.К.)" [2, с. 106].

Це вже згодом Кирпатий Мефістофель (як класичний закоханий) сам для себе заговорить про "миле прекрасне обличчя" [2, с. 145]. Однак на це будуть вагомими причини, які зумовлюватимуться процесами

духовного оновлення та етичного саморозвитку. Водночас додамо, що у ситуації Біла Шапочка і Яків Михайлюк не діє (і, як виявляється, – в силу певних причин – і не може діяти) й інший, практично універсальний "механізм" взаємовідносин чоловіка й жінки, про ефективність якого подбала сама природа.

Особливості його спробував змодельювати С.Жижек у властивій для цього вченого епатажно загостреній манері, яка, однак, не підриває довіри до його роздумів.

Поставивши ключове питання – "чому чоловік обирає жінку як ідеалізований об'єкт", чому "він робить проєкцію свого *спасіння* (курсив С.Жижєка – О.К.) на саме те створіння, що відповідальне за його *Гріхопадіння* (курсив теж С.Жижєка – О.К.)" [4, с. 121], відомий словенський психоаналітик (залучаючи до роздумів міркування О.Вайнінгера) приходиться до висновку – в усьому винна його власна сексуальність, яку чоловік приймає, привертаючись "до нижчого" і водночас заперечуючи "в собі абсолютне" [4, с. 121].

Прийнявши свою сексуальність як даність, чоловік "створює жінку", яка є "самою сексуальністю" [4, с. 121].

У світлі цього інакше прочитується міф про Гріхопадіння. Причина його не жінка: вона – "*наслідок чоловікового Гріхопадіння* (курсив С.Жижєка – О.К.)" [14, с. 121]. І саме воно – це Гріхопадіння представника сильної статі породило любов: "чоловік обрав жінку як предмет любові", бо "нестерпним тягарем лежить на ньому його гріх – створення жінки через визнання власної сексуальності". Сама ж любов є "лише боягузливою, лицемірною спробою чоловіка відшкодувати свою вину перед жінкою" [4, с. 121].

У стосунках Кирпатого Мефістофеля і Шапочки ця парадигма не простежується. Ганна Забережна не виглядає в очах героя як об'єкт сексуального бажання. Її плоть не подає Якову Михайлюку сексуальних сигналів. При першій зустрічі погляд героя байдуже ковзає по ній як по середньостатистичному тілу: "Натовп, витиснений з воріт царського саду, розливається ручаями в різні боки ... Я йду позаду жіночої постаті в білому. Капелюх також білий, з його крис зубчастою каймою звисає мереживо. З-під крис я бачу краєць голої шиї і спини. Ми посуваємось помалу в потоці тіл. Я міркую, куди б піти повечеряти ..." [2, с. 86]. Ось і все – ніякого електричного струму, ніякого вибуху сексуального інтересу – свою нульову ефективність демонструє навіть фактор оголеності (хай і витриманої в рамках існуючого в культурі того часу етикету).

У свою чергу дівчина ні найменшою мірою не подає сексуальні

знаки – не те що свідомо, а навіть підсвідомо – як це могло б бути з невинною грою "пухнати́м волосся́м" [2, с. 97], яка посідає помітне місце в символічній системі стосунків чоловіка й жінки. Це (швидше за все) об'єкт, який і не повинен викликати похоті – при всій зрілості жіночої конституції героїні Кирпатий Мефістофель постійно занижує віковий ценз співачки, розглядаючи її у певні моменти то як "маленьку дитинку" [2, с. 133], то як жінку з рисами дитячого обличчя (цей мотив у романі постійно повторюється), що переводить героїню в розряд явищ асексуальних.

І все ж момент ідеалізації у романі чітко простежується. Однак задіяний тут інший принцип, який також є базовим, оскільки доводить свою ефективність, як у "Записках Кирпатого Мефістофеля", так і в реальному житті. Немовби приміряючи себе до моделі ніцшеанського шлюбу, Яків Михайлюк викладає власну теорію: "Треба творити шлюб, Ганно Пилипівно ... Творити свою любов. Закоханість не є любов. Любиш те, що знаєш, чо́го прагнеш, про що мрієш. А любов приходить тоді, як відходить закоханість. І приходить не сама, а з нами, з нашим хотінням, волею, упертістю, гордістю. От ви закохані в кого-небудь. Вас тягне до тої людини, ваше тіло співзвучне з нею. Хіба це є підстава для шлюбу, для народження нових людей? Ні, ви пізнайте людину в цім тілі, полюбіть її! Пізнайте в дрібничках, в звичках, в найменших і найбільших проявах її, сплетіть себе з нею неподільно. І тільки тоді, як це буде, ви матимете маленьке право сказати, що ви дещо зробили для утворення шлюбу справжнього, гідного теперішньої людини" [2, с. 147].

Морально-вольовий, творчий характер шлюбу намагається утвердити й Ф.Ніцше, наголошуючи на необхідності морально підняти́сь, стати "господарем своїх чеснот" [8, с. 69], "збудувати самого себе, випростаного тілом і душею" [8, с. 70] і вже потім сформувати шлюб, який німецькому філософу бачиться інститутом, що становить собою єдність більшу за тих, хто її створює, у якому домінує "глибока повага тих, що сповнені цим єдиним жаданням" [8, с. 70].

Не маючи власного підґрунтя для етичного зростання, Кирпатий Мефістофель явно спирається на духовний світ Білої Шапочки. І саме звідси, за цим напрямком йде ідеалізація героїні. Духовний розвиток веде Якова Михайлюка через несмілість, ніжність, зворушення до відродження сорому і совісті. Підводячи підсумок гострому диспуту про моральність, у якому Кирпатий Мефістофель застосовує принцип розмитості етичних стандартів (чим постійно керується у своїй

адвокатській діяльності – ось кілька "перлів", якими відверто гордиться герой: "Що ж таке моральність? Моральність – це рожевий пудер на законах природи. Шапочка вважає неморальним боронити Кубешку. Але боронити закони сильних і пануючих – річ нормальна й моральна, бо вона санкціонована тисячолітнім шаром пудру, пануючою мораллю" [2, с. 137]; "А що таке "чесність", "нечесність"? Плід людської глупоти, лицемірства й поганого соціального ладу..." [2, с. 139]. Однак у підсумку знічений Яків Михайлюк зізнається Шапочці: "Мені просто стидно. Дуже стидно" [2, с. 141]. І – вже як "інший чоловік" [2, с. 141] – приймає неможливе для "старого" Кирпатого Мефістофеля рішення: "А від справи Кубешки я, між іншим, Ганно Пилипівно, відмовляюсь" [2, с. 141]. Здавалось би, тепер нема ніяких перешкод для шлюбу – герой випростався у своєму моральному зростанні – а отже – й для творення нової – "вищої плоті". Однак на заваді стає неймовірно сильний чинник, який визначає природу героя, не даючи йому піднятися до вирішення завдань, що стоять перед "вищою людиною". І справа ж, урешті-решт, не в тому, що в момент жертвоприношення здригнулася рука Кирпатого Мефістофеля – причина в ході цивілізаційного процесу, де герой мав би йти проти течії, а він пішов за нею, прийнявши стандарти життя пересічної – за кваліфікацією Ф.Ніцше – "останньої людини".

Література

1. Василев К. Любовь / К. Василев. — Москва, 1982.
  2. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля / В. Винниченко. — Черкаси, 2005.
  3. Еліаде М. Мефістофель і андрогін / М. Еліаде. — К., 2001.
  4. Жижек С. Метастази насолоди. Шість нарисів про жінку й причинність / С. Жижек. — К., 2000.
  5. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. — Львів, 2004.
  6. Куцепал С. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом "пост" / С. Куцепал. — К., 2004.
  7. Ніцше Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Ніцше. — Москва, 1990. Т. II. — 1990.
  8. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Ф. Ніцше. — К., 1993.
  9. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид. — Москва, 1999.
  10. Хархун В. Роман Володимира Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля" (проблеми поетики) / В. Хархун. — Ніжин, 2001.
- УДК 811.161.2'38

Текстове асоціативно-сміслове поле й концепт у світлі проблеми інтерпретації тексту

Статтю присвячено проблемі естетично зорієнтованої комунікації, яка виникає в ході рефлексійно-інтерпретаційної діяльності, пов'язаної з процесом породження та сприйняття художнього тексту. Автор уточнює зміст терміноутворень "інтерпретація", "сміслове поле" й "концепт", доводячи їх тісний зв'язок.

Ключові слова: інтерпретація, сміслове поле, концепт.

Статья посвящена проблеме эстетически ориентированной коммуникации, которая возникает в процессе рефлексивно-интерпретационной деятельности, связанной с процессом порождения и восприятия художественного текста. Автор уточняет содержание терминологических образований "интерпретация", "смысловое поле" и "концепт", доказывая их тесную связь.

Ключевые слова: интерпретация, смысловое поле, концепт.

The article addresses the problem of aesthetically oriented communication which arises while performing reflexive and interpretative activity linked to the process of emerging and perception of a literary text. The author specifies the meaning of such terms as "interpretation", "semantic field" and "concept" and proves their close connection.

Key words: interpretation, semantic field, concept.

Учені, що працюють у межах комунікативно-прагматичної та когнітивно-дискурсивної парадигм, підкреслюють процесуальний та динамічний характер тексту: його постійною властивістю є інтерпретованість. Саме тому "текст, який має лише одне тлумачення, що полягає в ньому самому, – вже не текст у повному розумінні цього слова" [18, с. 20]. Отож про текстове ціле як результат мовомисленнєвого процесу можна говорити лише умовно, адже воно вибудовується завдяки рефлексії автора, а "добудовується" в ході інтерпретаційної діяльності реципієнта, тобто є продуктом і первинно-творчої, й вторинно-творчої праці. Це пов'язано з тим, що текст є відкритою структурою, спрямованою на інтерпретаційну відповідь, яка формується в ході естетично зорієнтованої комунікації.

Учені розглядають інтерпретацію як складну інтелектуальну діяльність, яку пов'язано з реконструкцією сенсу тексту [3]. Це й освоєння ідейно-естетичної, смислової та емоційної інформації художнього твору [17, с. 8]. Інтерпретацію кваліфікують і як вид діяльності, яку спрямовано на подолання дистанції, що виникає між людиною, котра сприймає текст, і контекстом культурної епохи, в яку написано художній твір.

На думку філософів, вона допомагає глибше зрозуміти себе через розуміння іншого, втратити самість, "щоб знайти "я"" [16, с. 239]. Інший наділяє сенсом і слово, й саме існування людини. Це вихід "у вибране, у вільно вибране, – це духовна печать на внутрішній трансцендентності гри" [8, с. 93]. Інтерпретація тексту відбувається шляхом взаємодії словника твору та індивідуального тезаурусу й стимулюється розбіжністю означника з вихідним кодом, семантичним ключем, підібраним для тлумачення тексту. Один із чинників "розмивання" емоційної оцінки й розвитку образності в структурі одиниць художнього мовомислення філософи вбачають у тому, що означники не збігаються з вихідним кодом і значення не збігається з цільовим кодом. Зіставлення й поєднання різних ключів спричинює породження нових семантичних ракурсів: "Будь-яка ж інтерпретація твору, наповнюючи новими значеннями пусту й відкрити форму первинного комунікату (фізичну форму, яка зберігається без змін упродовж віків), дає початок новим комунікатам-значенням, які збагачують наші коди й наші ідеологічні системи, перебудовують їх і дають змогу прийняти нову інтерпретаційну позицію щодо твору" [11, с. 423].

Ряд дослідників пов'язують поняття інтерпретації й із процесом розуміння сенсу, закладеному в ньому автором, і з результатом цього процесу [17, с. 15], інші ж їх розмежовують, стверджуючи, що вона передбачає семантичне перетворення [3, 5], оскільки в ході зазначеної діяльності прочитане вводиться до нової системи зв'язків, у якій домінує не твір, а індивідуально-творчий погляд на нього [17, с. 10]. Певною мірою це пов'язано з розбіжністю традиційного й постмодерного погляду на інтерпретацію. Відповідно до першого, її треба підпорядковувати правильному, адекватному розумінню прочитаного. На противагу класичному розумінню інтерпретації, основне в цьому процесі, за постмодерним розумінням, – унесення нового сенсу в текст, побудова незалежної від його об'єктивного змісту семантичної версії.

Наведені думки, гадаємо, відображають крайнощі в уявленні про інтерпретацію. Остання спирається на мовомисленнєвий діалог, у якому

здіяно вербальні й ментальні структури, що, з одного боку, характеризують текстотворення, а з іншого – стосуються мовної особистості реципієнта, який презентує певний соціокультурний контекст. Сама поява художнього тексту є результатом інтерпретаційної роботи письменника з мовою як кодом, у якому вербалізуються ментальні одиниці. Тому уявлення про адекватне сприйняття змісту є не цілком коректним. З іншого боку, в основі комплексного аналізу мають перебувати елементи об'єктивного змісту тексту, інакше інтерпретацію можна було б здійснювати й без його прочитання, й тоді остання перетворюється на так звану надінтерпретацію, яка "перетворює мистецтво у предмет для використання, для зведення до уможливної схеми категорій" [14, с. 17].

Художнє мовомисленнєве поле має комунікативну природу. Ідея діалогічності гуманітарного пізнання лягла в основу моделі текстової комунікації, створеної Оленою Селівановою. У цій моделі враховано такі показники, як модуль адресанта (мислення, почуття, інтуїція, позасвідоме); модуль адресата (свідомість, знання в мові та про мову реципієнта, що забезпечує розуміння й інтерпретацію); модуль тексту, що є посередником між адресантом та адресатом і містить внутрішню програму діалогічності; модуль інтеріоризованого буття (усвідомлення лінгвокультурною спільнотою дійсності, яка є різною в плані породження та інтерпретації тексту); модуль семіотичного універсуму культури, пов'язаний із семіосферами різних культурно-знакових продуктів етносу й цивілізації [22, с. 539].

У ході сприйняття художнього тексту необхідно співвідносити об'єктивний кодовий зміст, носіями якого є одиниці загальнонаціональної мови, й оновлену вербально-семантичну версію, породжену сприйняттям реципієнта – носія певних світоглядно-культурних уявлень епохи. Асоціативно-смісловне поле тексту і є площиною взаємодії загальної й особистої інформації, що міститься у творі. У ході вторинно-творчого "прочитання" тексту зазначені семантичні зрізи мають перебувати у зв'язках взаємодоповнення, адже індивідуальна словесно-мовленнєва структура твору спрямовує, генерує нові семантичні версії, породжені іншим контекстом. Крім того, внесення конотативних змін у код регулює система. З огляду на це дослідження мовомисленнєвих можливостей художньої мови потрібно здійснювати на основі текстового цілого, яке й виступає полем інтерпретації.

Будь-яке вербалізоване знання є продуктом інтерпретаційної діяльності: "Звичайна мова сама по собі нічого не виражає, якщо не

передбачається певна її інтерпретація" [20, с. 116]. Тому й у науковій сфері важко знайти аналіз, який би не містив елементів інтерпретації, й навпаки. Утрата (в постмодерному баченні) легітимного статусу науки у зв'язку з дискурсивним підходом до її мови зумовила появу синкретичного поняття аналізу-інтерпретації.

Загалом розбіжності в розумінні поняття *інтерпретації* пов'язані, гадаємо, з тим, що аналізований термін унаслідок уживання набув різних значень, які потребують розмежування. Вони відрізняються насамперед за метою й засобами інтерпретаційного процесу, і його характеристики зумовлені тим, у якій сфері він застосовується і хто є його суб'єктом. Крім того, види інтерпретації різняться за ступенем спрямованості, суб'єктивності, раціональними та емотивними чинниками, призмами, крізь які вони здійснюються, системою вартостей, а також утіленням у них індивідуального й колективного досвіду.

Якщо за мету поставлено вилучення з тексту наукової інформації та при цьому використовується й категоріальний апарат відповідної галузі знань, і певна концептуальна призма, взята з іншої сфери світопізнання, то інтерпретація постає як комплексний аналіз.

Наприклад, в основі лінгвостилістичної інтерпретації лежить вивчення стилістики (оказональних мовнохудожніх явищ на тлі узуальних) і лінгвістики художнього тексту (розгляд таких текстових категорій, як зв'язність, системність, інформативність, концептуальність, модальність, експліцитність й імпліцитність та ін.) [17]. Основна увага тут приділяється особливостям художнього мовомислення, спостереженню за процесами творення художнього цілого. Використання при цьому концептуального апарату інших наук (або форм суспільної свідомості) підпорядковано окресленим завданням лінгвіста.

Інтерпретація тексту – це й окрема галузь лінгвістики тексту, яка "спрямована на лінгвістичний аналіз здебільшого художнього твору шляхом обробки й засвоєння його ідейно-естетичної, смислової й емоційної інформації" [22].

У ході рецептивно-інтерпретаційного освоєння текст стає дискурсом. Лев Виготський довів, що розвиток мовомисленневих процесів, пов'язаних із дискурсивним характером мови як діяльності, відбувається асоціативним шляхом, в основі якого лежить зв'язок подій, явищ, уявлень, слів. Найбільш продуктивними в лінгвокреативному плані, на думку дослідників, є естетично спрямовані асоціації, що спираються на поєднання лінгвального й образного мислення [26,

с. 135]. Діалогічність художнього мовомислення забезпечується в процесі асоціативного розгортання художнього тексту, коли читач співвідносить із текстовим змістом свій кодовий мовно-культурний досвід. Цьому сприяє розгляд вербальної площини тексту крізь певну інтерпретаційну призму, яка обирається з урахуванням однорідності поняттєвого апарату художнього тексту й контексту [19, с. 84]. Текст містить словесні сигнали, за якими визначається обсяг відсилань, тобто вказує на інтерпретаційну систему, "окреслює" її.

Природно, що за точку відліку при цьому береться *текстове поле*, яке є регулятивною основою авторсько-читацького взаєморозуміння. Наявність зазначеного утворення є необхідною умовою внутрішнього семантичного розвитку художнього цілого: "поле уможливорює появу все нових і нових конотацій" [15, с. 19]. Художнє мовомислення розглядається в аспекті "функціонально-сміслової єдності комунікативно організованих системних ознак, яка, на відміну від інших типів дискурсів, моделює культурно-мовний універсум" [4, с. 3]. Найголовніша його риса – багатозначність семантики, що зумовлює множинність інтерпретацій [13, с. 3].

Кожна людина має особливості асоціювання компонентів як мовної, так і екстралінгвальної дійсності, що зумовлено її соціальним досвідом. З іншого боку, носії однієї й тієї ж мови характеризуються певною спільністю асоціацій, адже будь-яка "мова є знаковою системою, в якій засвідчено рівень розвитку філософського мислення, притаманного певному етносові, тобто віддзеркалено особливості сприймання світу й себе в цьому світі" [12, с. 51]. Це й дозволяє розглядати та інтерпретувати художній текст, спираючись на вузлові асоціативні точки, що існують у межах поля.

Теорію текстового поля розроблено в працях Еуджена Косеріу, Тойна ван Дейка, Йоста Тріра. У східнослов'янській стилістиці йому приділяли увагу Ірина Арнольд, Ніна Болотнова, Світлана Єрмоленко, Віталій Кононенко та ін. На позначення аналізованої текстової структури вчені використовують терміни *семантичне поле*, *лексичне поле*, *асоціативне поле*, *поятєве поле*, *лексико-семантичне й лексико-асоціативне поле*, *асоціативне лексико-сміслове поле*, *асоціативно-сміслове поле*, *лексико-семантична сітка*, *тематична сітка* та ін.

Якщо в центрі уваги стилістів постає текстове структурне утворення, до якого належать одиниці не лише лексико-семантичного, а й синтаксичного рівня, то найбільш коректним при цьому, на нашу

думку, є використання терміна *асоціативно-сміслові поле*. Така назва відображає те, що текстову парадигму побудовано на основі асоціацій незалежно від її рівневої організації, тобто зазначене поле утворюється синтагматично й парадигматично [3].

У стилістиці вироблено типологію зазначених полів. Залежно від того, на основі якого вербального матеріалу вони вибудовуються, до уваги беруться текстові та міжтекстові структури. Науковці виділяють поля тексту, які містять одиниці інформативного (інформеми) та прагматичного рівнів (прагмеми) й можуть визначатися експериментальним шляхом [3]. Залежно від того, які елементи перебувають у їх центрі, аналізовані утворення поділяються на поля ключових слів текстів та окремих концептів. Асоціативно-сміслові поля, які є регулятивними утвореннями, співвідносяться з концептами у свідомості реципієнта й зумовлюють асоціативне розгортання художнього тексту.

Текстові топікальні утворення скріплюються концептами. Термін *концепт* є багатозначним із огляду на використання його в різних галузях знань.

Здебільшого його розглядають у зв'язку з *сенсом*. Наприклад, у логічній семантиці *концепт* окреслюють як сенс імені [25, с. 262]. Юрій Степанов ставить знак рівності між зазначеними поняттями: "Терміном *концепт* називають лише зміст поняття, таким чином, термін *концепт* стає синонімічним терміну *сенс*. У той час як термін *значення* стає синонімічним терміну *об'єм поняття*. Простіше кажучи, значення слова – це той предмет або предмети, до яких це слово правильно, відповідно до норм даної мови, застосовано, а концепт – це сенс слова" [24, с. 43]. І навпаки, сенс бачиться як концепт, який складається з інших концептів як його семантичних аналізаторів і безперервно, але різною мірою несумісності зв'язаний із іншими концептами системи [20].

У східнослов'янській лінгвістиці аналізоване поняття вперше використав Сергій Аскольдов-Алексєєв. Дмитро Лихачов розглядає *концепт*, вносячи певні корективи в тлумачення зазначеного терміна. На відміну від попередника, він вважає, що концепт існує не для кожного окремого слова, а для кожного окремого словникового значення лексико-семантичної одиниці. Він виникає внаслідок взаємодії значення останньої з особистим і народним досвідом людини, який залежить від освіти, належності до певного середовища, професії й под. Концепт виконує заміщувальну функцію, усуваючи різницю в розумінні мовцями значення слова. З іншого боку, він створює простір для розширення,

збагачення обсягу поняття в умовах асоціативного, емоційного освоєння внутрішньої наповненості слова.

Концепти пов'язані й із особливими, унікальними поняттями, що характеризують мову й ментальність народу, й із універсаліями, або поняттєвими елементами, які існують у мовній свідомості людей незалежно від етнічної належності. У працях "Глумачення емотивних концептів" та "Концептуальні основи психології культури" Анна Вежбицька визначає концепти як:

а) ментальні утворення, що презентують певну лінгвокультуру в її специфіці (наприклад, *тоска* в російській мові) [6, с. 336];

б) семантичні примітиви, або лексичні універсалії, тобто поняття, що можуть бути лексикалізовані (у вигляді окремих слів та морфем) у всіх мовах світу: *я, ти, люди, цей, той самий, інший, знати, відчувати, хотіти, говорити, робити, відбуватися, гарний, поганий* та ін.) [5, с. 441].

Концепт бачиться й носієм лінгвокультурологічної інформації, позначеної етнокультурними особливостями або ж такої, що характеризується високим ступенем абстракції та має загальнолюдський зміст [23]. У плані мовомисленнєвої діяльності, основою якої є асоціативність, він розглядається як квант знання суб'єкта, що сприймає текст [1, с. 243]. Реципієнт при цьому виступає як представник певного соціокультурного товариства. Отож, поняття концепту пов'язується і з індивідуальним, і з колективним досвідом вербального світопізнання.

У концепті зазвичай убачають ментальне утворення – частину певної системи, яке об'єднує ряд одиниць і є трансформативним, змінним: "Засвоїти певний сенс (концепт) – значить засвоїти певну структуру, що складається з наявних концептів як інтерпретаторів, або аналізаторів, розглядуваного концепту. Очевидно, утворення такої системи передбачає в ролі вихідних даних певні первинні концепти як необхідну умову побудови концептуальної системи" [20, с. 102]. Остання спирається на ієрархічні відношення, що виникають у ході побудови зазначеної функціональної структури.

Сутність концептів як мисленнєвих актів полягає в членуванні, диференціації: кожен пов'язаний із іншими й відсилає до них. Внутрішні їх компоненти невіддільні один від одного. Кожен концепт розглядають як точку збігу, згущення й нагромадження його складників [9, с. 26–30].

Здебільшого об'єктом дослідження стають однослівні концепти [15], хоча існують і такі ментальні утворення, що виходять за межі одного

слова (формуються на основі фраземи, речення, тексту). Учені вважають, що форма вербальних символів, які співвідносяться з концептами певної системи, може варіювати від слова до речення або цілих текстів [20, с. 116]. Завдяки інтегративному підходу концепт розуміють широко, як одиницю свідомості, що містить уявлення, образи, гешталти, поняття. Сучасні дослідники виділяють такі основні ознаки концепту: неізолюваність, відкритість як невичерпність їхнього змісту, наявність фону, нежорстка структурованість і креативність, тобто здатність поповнюватися новими видами знань [22, с. 418]. Залежно від наукової сфери концепти, що виробляються в ній, мають свої особливості. Специфіка філософських концептів впливає з їх узагальнювального змісту, оскільки філософія є діяльністю, спрямованою на продукування нових понять.

Розгортання концептів як певних шифрів, ключів знань, уявлень відбувається в ході асоціативної діяльності, яка стимулює утворення й сприйняття художнього тексту, що пов'язано з подвійною інтерпретацією. По-перше, автор інтерпретує мову, використовуючи її як код для втілення власної системи сенсів, по-друге, реципієнт осмислює, тлумачить сприйняту інформацію, проєктуючи її на сукупність власних знань, уявлень. При цьому текст, із одного боку, виконує функцію кодування інформації, закладеної в авторських концептах, а з іншого – постає як джерело декодування в певних концептуальних системах [20, с. 115]. Збіг кодів того, хто передає інформацію, й того, хто її сприймає, можливий лише певною мірою, що й створює простір для семантичного розвитку текстотворення в ході інтерпретації.

Інтерпретаційний підхід, який полягає в тому, щоб "якомога повніше пізнати не тільки той зміст, який закладений у ньому автором (адресантом), але й той, який потенційно міститься в ньому поза авторською волею" [4, с. 4], важливий для розуміння художньої мови модерну, що пов'язано з новим баченням кореляції думки й слова: "Модерністський дискурс не є раз назавжди закріпленим, стабільним. Він виникає лише на основі тексту й контексту, в процесі наближення змістового плану до плану вираження, щоб адекватніше передати авторські інтенції" [17, с. 8]. Це стимулює інтерпретаційні процеси, спрямовані в першу чергу на виявлення імпліцитної структури художнього цілого [21, с. 192].

Література

1. Болотнова Н. С. Об изучении ассоциативно-смысловых полей слов в художественном тексте / Н. С. Болотнова // Русистика: Лингвистическая парадигма конца XX века : сб. статей в честь проф. С. И. Ильенко. — СПб. : Изд-во С.-Пет. ун-та, 1998. — С. 242—247.
2. Болотнова Н. С. Филологический анализ текста : [учебное пособие] / Н. С. Болотнова. — М. : Флинт, 2007. — 520 с.
3. Бондар С. В. Інтерпретація як реконструкція смислового змісту тексту (філософсько-естетичний аналіз) : автореферат дис. ... канд. філос. наук / С. В. Бондар. — К., 2003. — 15 с.
4. Бурбело В. Б. Художній дискурс в історії французької мови та культури 9—18 ст. : автореферат дис. ... доктора філологічних наук / В. Б. Бурбело. — К., 1993. — 36 с.
5. Вежбицкая А. Концептуальные основы психологии культуры / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. — М. : Русские словари, 1997. — С. 376—397.
6. Вежбицкая А. Толкование эмоциональных концептов / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. — М. : Русские словари, 1997. — С. 326—375.
7. Вітченко А. О. Теорія й технологія формування інтерпретаційної компетенції старшокласників у процесі вивчення світової драматургії : Автореферат дис. ... докт. педагогічних наук / А. О. Вітченко. — К., 2008. — 40 с.
8. Гадамер Г.-Г. "Емінентний" текст і його істинність / Г.-Г. Гадамер // Герменевтика і поетика. — К., 2001. — С. 153—164.
9. Дел. в — Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — М. : Институт экспериментальной психологии; СПб. : Алетейя, 1998. — 288 с.
10. Долинин К. А. Інтерпретація тексту. Французский язык / К. А. Долинин. — М. : Издательство ЛКИ, 2007. — 304 с.
11. Еко У. Надінтерпретація текстів / У. Еко // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX століття / [за ред. М. Зубрицької]. — [2-ге вид., доп.]. — Львів : Літопис, 2002. — С. 549—564.
12. Єрмоленко С. Мова і світогляд : [монографія] / С. Єрмоленко. — К. : НДІУ, 2007. — 444 с.
13. Жигало О. Ю. Парадоксальні висловлення в англomовному художньому дискурсі: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти : автореферат дис. ... кандидата філологічних наук / О. Ю. Жигало. — К., 2006. — 19 с.
14. Зонтаґ С. Проти інтерпретації та інші есе / С. Зонтаґ. — Львів : Кальварія, 2006. — 320 с.
15. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : [монографія] / В. Кононенко. — Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. — 248 с.
16. Крістева Ю. Етика лінгвістики / Ю. Крістева // Полілог / пер. з фр. — К. : Юніверс, 2004. — С. 199—327.

17. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. — Вінниця : Нова книга, 2004. — 272 с.
18. Мурзин Л. Н. Текст и его восприятие / Л. Н. Мурзин, А. С. Штерн. — Свердловск : Издательство Уральского университета, 1991. — 172 с.
19. Нич Р. Світ тексту: поструктуралізм і літературознавство / Р. Нич ; пер. з польськ. — Львів : Літопис, 2007. — 316 с.
20. Павиленис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. — М. : Мысль, 1983. — 286 с.
21. Плющ М. Лінгвістичний аналіз тексту / М. Плющ // Українська мова : [енциклопедія]. — К. : Наукова думка, 2000. — С. 291—292.
22. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля ; К., 2008. — 712 с.
23. Снитко Т. Н. Предельные понятия в западной и восточной лингвокультурах / Т. Н. Снитко. — Пятигорск : Издательство ПГЛУ, 1999. — 156 с.
24. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования / Ю. Степанов. — М. : Языки русской культуры, 1997. — 824 с.
25. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — [7-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Республика, 2001. — 719 с.
26. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку / В. А. Чабаненко // Мовознавство. — 2005. — № 3—4. — С. 132—137.

УДК 811.161.2-112 (092)

О.В.Банзерук, Ю.О.Шакура

Лексико-фразеологічні одиниці та їх стилістична роль в епістолярії П.Куліша

Стаття присвячена аналізу різних лексико-семантичних груп слів і фразеологізмів, що становлять підґрунтя словесної художньої тканини Кулішевих листів. Визначено їхні стилістичні функції. Указано на зв'язок із народнопісенною творчістю.

Ключові слова: епістолярій, архаїзм, побутовизм, лексема-символ, фольклоризм, експресема, лексико-семантична група.

Статья посвящена анализу различных лексико-семантических групп слов и фразеологизмов, которые составляют основу словесно-художественного полотна писем П.Кулиша. Определяются их стилистические функции. Указывается на связь с народно-песенным творчеством.

Ключевые слова: епістолярій, архаїзм, бытовизм, лексема-символ, фольклоризм, експресема, лексико-семантична група.

The present article is concerned with analysis of different lexical and semantic groups of words and phraseological units which make basis of letters by Kulish. The article defines on their stylistic functions and connection with folk-spoken creation.

Key words: letters, arkhazim, household vocabulary, word-symbol, folk-spoken vocabulary, expression seme, lexial and semantic group.

Наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. епістолярій стає предметом уваги науковців у мовознавчих студіях [5, с. 137]. Листування видатних українських письменників, композиторів, громадсько-культурних діячів, учених має велику історично-пізнавальну, а також художню цінність для сучасників. Звернення до нього обумовлено зростанням у сучасному суспільстві інтересу до творців української науки і культури, теоретичною та практичною потребою узагальнення інтелектуального й духовного досвіду тих учених, імена яких були незаслужено забуті або мало відомі. Адже воно повністю й достовірно відображало побут, традиції, звичаї, розвиток; ідейну, політичну боротьбу конкретної історичної епохи; особисте і творче життя яскравих представників українського народу; специфіку діяльності, творчого мислення тих видатних людей, які залишили після себе епістолярну спадщину.

Доступними для сучасних науковців є невелика кількість публікацій приватних листів. Їх можна знайти в окремих архівних виданнях, які вже стали раритетними, у приватних бібліографічних колекціях, на сторінках періодики.

Лінгвостилістами накопичено багатий досвід аналізу епістолярію видатних майстрів слова: І.Франка, М.Гоголя, Т.Шевченка, Панаса Мирного, Лесі Українки, М.Коцюбинського, М.Лисенка, Б.Грінченка, Ф.Достоевського, М.Лермонтова, О.Пушкіна та ін.

У зв'язку зі здобуттям незалежності нашої держави зріс й інтерес до особистого життя видатних діячів культури і мистецтв України. Постать Пантелеймона Куліша, видатного громадського і культурного діяча, прозаїка, поета, драматурга, перекладача, мовознавця, видавця та редактора, у цьому процесі посідає чільне місце.

Попередні дослідження, присвячені життєдіяльності та творчості П.Куліша, охоплювали біографічний (Б.Грінченко, В.Петров, В.Сарбей, П.Кононенко); фольклорно-етнографічний (М.Максимович, М.Костома-

ров); літературознавчий (І.Франко, М.Зеров, Є.Нахлік, М.Жулинський); мовознавчий (І.Нечуй-Левицький) та критичний (С.Шевєрьов, В.Белінський) аспекти. Етикетні формули епістолярію проаналізували С.Богдан, М.Білоус, Н.Журавльова, І.Фокіна, К.Ленець, Є.Вєтрова.

На жаль, у лінгвостилістичному аспекті зразки красного письменства П.Куліша не були досліджені повною мірою, що й спонукало нас до їх аналізу.

У лінгвістичних працях ХІХ століття панувала думка, що художнє полотно письменника позначено націоналістично-архаїчними, вульгаризаторськими рисами: "Мова художніх і публіцистичних творів П.Куліша рясніє дібраними з націоналістичною тенденцією архаїстичними, раритетними і штучними елементами. Як добір лексики та фразеології, так і синтаксично-композиційна будова фрази, тексту в своєму стилістичному спрямуванні часто носили у Куліша характер якогось її препарування" [10, с. 202]. Пізніше професор П.Плющ дав дещо об'єктивнішу оцінку мови Куліша, проте зауважував про прагнення свідомо архаїзувати мову, підкреслюючи націоналістичне розуміння концепції народності [11, с. 293–297].

Письменник намагався відновити поступовий розвиток старої, давньоукраїнської мови і закономірний перехід її елементів у нову українську літературну. Свідченням його прагнення відобразити неперервність цього процесу було широке використання хронологічно та стилістично маркованої лексики (лайливої, емоційно-експресивної, фольклоризмів, побутовизмів, архаїзмів, старослов'янізмів).

Варто зазначити, що у своє розуміння староруського слова Куліш "запровадив дещо антикварного та архаїчного .... Він уявляв собі староруську мову як синтез народнопоетичного багатства з відгомонами старої, спільної з великоросами – новорусами, книжної традиції" [1, с. 49]. Проаналізувавши листи, ми виявили такі архаїчні одиниці: *вражою*, а далі *ворожою*, *уста-губи*, *обций – спільний*, *красний – красивий*, *тутешня – теперішня*, *криша – дах*, *прежній – попередній*, *награда – нагорода*. Приміром: "*... ти простуєш у чужі землі, та таки й казано нам, що їхатимеш повз нашу тутешню хату*" [4, с. 234]. Ці лексеми належать до засобів із виразною стилістичною функцією. Вони відтворюють колорит минувшини, типізують й індивідуалізують певні риси та характери кореспондентів, надають зображуванім подіям відтінку певної експресії, іронії, зневаги, сповнюють вислів пафосом урочистості, справжньої чи удаваної поваги.

Ставлення письменника до іншомовної лексики було не однозначне. На початку своєї літературної діяльності він намагався не вживати запозичені слова, замінюючи українськими відповідниками: *фантастичні – кунштовні, фантазія – привидія, локони – пателки, морально – честиво*. Пізніше почав активно використовувати їх у своїй творчості. Термін "*русский*" передавав так: *русске – московське, русскій – російський, по руському – по Московській*; іноді з яскраво вираженим негативним забарвленням: *великоруською мовою – "тією Московщиною"* [9, с. 78].

П.Куліш прагнув надати "високого стилю" творам усіх жанрів, активно долучав старослов'янськи і цитати зі Святого Письма, яке сам уперше переклав українською мовою: *Господь сил, нужда, восхвалити, во спасенние, вовіки, совіт, стезя, блаженний, чаяти* та інші. Письменник мовою свого твору пов'язав старокнижну українську традицію і нову літературну мову, переконливо продемонструвавши значні виражальні можливості давньоукраїнського періоду розвитку.

Як відомо, кінець XVIII – поч. XIX ст. – це час, маркований посиленою увагою (на серйозному науковому рівні) до здобутків української народнопісенної творчості. Як результат – збирання фольклорних матеріалів і використання їх у епістолярії. П.Куліш також долучився до цього процесу, він "доглибно вивчав фольклор, просто таки занурювався в нього" [7, с. 77], тому в його листах налічується безліч фольклоризмів. Листування письменника позначилося значною кількістю фольклорних елементів, самобутніх зворотів, оказіональних слововживань, узятих із живої розмовно-побутової мови, в основі яких лежала народна фразеологія: *"Кому Бог допоможе, то все перемаже", "Отцева й материна молитва зо дна моря рятує, а проклін у калюжі топить"; "Проханий шматок горло дере"* [4, с. 102].

У Кулішевих дописах знаходимо образно-естетичні трансформації народнопоетичних джерел, зокрема історичних пісень: *"рвали тіло по кусочку, кидали у воду"* [8, с. 321]. Подібно до фольклорних текстів у його епістолярії символами рідної землі є слова-образи: *хата, степ, соловей, бандура, верба* тощо. Приміром, фольклоризм *хата* він використовує як символ батьківської спадщини, господарства, родини, достатку: *"І хата, кажуть, у неї, як віночок", "... похилилась Наша рідна хата"* (в значенні Батьківщина) [8, с. 134].

На позначення реалій природи Куліш послуговується традиційними лексемами народнопісенного словника: *зоря, сонце, місяць,*

небо, вітер, хмари, роса. У контексті вони нерідко функціонують у поєднанні з типовими для фольклору епітетами: *ясная зоря, повний місяць, ясне небо, чисте небо, чорна хмара, буйний вітер, чиста роса* тощо. Наприклад: "*Нехай вам у дорозі буде чисте та ясне небо...*" [2, с. 57].

Рослинний світ у листах заявлений типовими пісненими лексемами-символами: *хміль, дуб, верба, тополя, папороть, маки, явір, сон-трава* тощо. Наприклад: "*... а здалось мені ніби біла тополя в рідній леваді...*" [4, с. 122].

Автор не обмежується вживанням фольклорних зразків, а творить і свої, свіжі, авторські образні перенесення та перифрази: *вода – кришталь* (прозорість), *літо червоніє* (краса, молодість), *біла зима* (старість). Наприклад: "*... а казиться, бо літо червоне* (в значенні молодість) *йде вже далеко...*" [8, с. 115].

У мові творів, стилізованих під народну поетику, письменник часто використовує постійні епітети. Окрему групу становлять ті, що актуалізують народні уявлення про людську вроду: *пишний зріст, хороша врода, білі руки, чорні бровенята, карі очі, врода козацька, козаки чубаті, дочка ясноока* тощо. "*... сивий, як голуб, у золотому жулані, у собольовій шапці з оксамитним зеленим верхом*" [4, с. 197].

Функціонально активними у творах Куліша є різноманітні повтори, властиві народнопісненим мові. З метою посиленого вияву ознаки письменник використовує редуковані одиниці (*держусь-держусь, далеко-далеко, хутко-хутко, широко-широко*) та парні синоніми: *думаєш-гадаєш, буркочуть-говорять, серцем-душею, далеко-далеко, широко-широко*. Наприклад: "*Моє серце розірветься з болю-жалю за нашу землю...*" [8, с. 129]. Вони слугують засобом посилення семантичної виразності тексту й розвиваються на основі синоніміки. Згадані лексеми передають не тільки близькі відтінки значень, але й посилюють синонімічність семантики слова.

За нашими спостереженнями, найулюбленишим авторським засобом є стилістична фігура тавтологія. Підсилення слова його видозміненим варіантом створює експресію, повертає лексемі первісну образність, підвищує виразність тексту, збільшує емоційний вплив на читача: *у труби трублять, вік звікувати, оповідь оповідати, голосом голосить, давня давнина, дивом дивувала, вольна воля, паном панувати, високої високості, бігом бігти, криком кричати, слава славна, жар жаром, радить раду, у чужій чужині* та інші. Зокрема,

"... голубів пара [дідів], сивих-волохатих..." [3, с. 17]. Тавтологія вважається ознакою народнопоетичної мови і розглядається як стилістичний засіб для підсилення емоційності й виразності словесно-художньої тканини листа.

Кольорова гама у творчості митця окреслена лексемами, що домінують і в народнописаних текстах, як-от: *золотий, білий, зелений, червоний, синій, чорний*: "... сонечко, заходячи, червонить білу хату і людську тінь по зеленому рясту чорними смугами кидає" [8, с. 125].

Як зазначав М.Зеров, Куліш не стилізує своє мовлення під народний вислів, навпаки: він хоче, використавши все його багатство, підпорядкувати його вищим задачам, витягти його зі стану "змужності" [6, с. 23].

Письменник активно послуговувався емоційно забарвленою лексикою, переважно побутового спрямування. Значна кількість емоційних експресем, що передають позитивну, рідше негативну характеристику людини, зустрічаються у формулах-звертаннях: *друзяка, сердега, бідолаха* тощо. Наприклад: "*Сердега, мій лютезний друже Остапе!*" [4, с. 34]. Звертався до неї і в ході викладу інформації: "*Певно вже читаєси 250 і 251 № "С.Петерб. Вед.", то й знаєш, яку костюмару запер я в пельку газетним вовкам ... Клепле дурний Х. дурному Каткову, ніби я підлажуюсь до ляхів...*" [4, с. 27]. Отже, П.Куліш часто вживає побутовизми, які виконують роль засобів інтимізації тексту, стилізації невимушеного побутового спілкування, суб'єктивної оцінки: *скриня, віжечки, волики, гречкосій*. "*Нехай би знав очоловічений світ, що козаччина породила твердих духом людей, а не яких-небудь гречкосіїв...*" [4, с. 193]; "... коли б мені хоч на пару воликів розгорити..." [4, с. 217].

Особливий різновид емоційно забарвлених слів становлять лайливі. Найчастіше Куліш уживає знижену лексему *чорт* та її словотвірні й лексико-семантичні розмовні варіанти: *чортяка, чортмає, нечистий, диявол, біс*, а також стійкі фразеологічні сполуки з цим компонентом-пайкою: *нечистий напутає, чорта з два, до чортяк послати, бісові діти тощо*. "*Щоб їх лихий ізлизав із їх юродством!*" [3, с. 69]. "*Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, – зовсім дурні – мов довбешки*" [4, с. 33]. Іноді зустрічаються й згрубіло-зневажливі експресеми: *падлюка, бабство, котюга, пертися, виздыхати тощо*. Приміром: "*Щоб вони всі ... до одного виздыхали*" [3, с. 78], "... то був би я падлюка, коли б звернув з дороги..." [4, с. 93].

Дієслівна синоніміка на означення руху в просторі – це великий синонімічний ряд, що охоплює лексеми від стилістично нейтральних до емоційно забарвлених: *увалитися, перемахнути, вештатися, потюпати, курити, ходити, сновигати, мчатися* тощо. "*Люди юрмами сновигали попід величезним старим тином...*" [8, с. 168].

Також виділяються емоційно забарвлені дієслова на позначення психічної діяльності: *біснуватися, метикувати, мордувати, очуняти, розшолопати* тощо. Приміром: "*... а там собі мізкуйте, як хочя*" [4, с. 240].

Розмовний характер мають багато прислівників, прикметників, іменників: *здуру, запанібрата, навісноголовий, пузатий, прочухан, животина, приключка* тощо. Наприклад: "*Далась мені та проклята неволя...*" [3, с. 120].

Отже, частотність використаних П.Кулішем і проаналізованих просторічних елементів в епістолярії характеризує широку настроєву гаму в мовленні автора, надає дописам розмовно-побутового характеру.

На тлі архаїчної, народнопісенної і розмовно-побутової лексики чільне місце посідає книжна, якою послуговувався письменник у публіцистичному, літературознавчому, приватно- й офіційно-діловому листуванні. Вона представлена такими тематичними групами.

Літературознавча та мовознавча термінологія: *цензура, слово, граматика, риторика, автор, поетичний образ, творчество, балада, повість, оповідання, епопея, комедія, епос, лірика, вірші, проза* та ін. "*Послав я ще у вербну суботу до цензури в Москву одну книжку...*" [2, с. 211].

Велика кількість філологічних термінів, якою послуговувався письменник, зафіксована в сучасних термінологічних словниках без суттєвих змін і вживається аналогічно. Хоча незначну групу становлять і такі, що не прижилися свого часу й сучасною літературною мовою сприймаються як рідковживані архаїзми: *недорік* (недописаний твір), *сміховинні повісті* (гумористичні), *підспівач* (плагіатор, наслідувач).

Лексика суспільно-політичної та офіційно-ділової сфери: *адреса, адресат, держава, порядок, громада, нація, право, суд, суддя, законник, канцелярію, уголовна палата, справа* та ін. "*Одіслана книжка, кажуть, у той же самий день, а що її не одбирали, то се трапляється, як не гаразд випишуть на об'явленій адреси*" [3, с. 92].

Загальнонаукова лексика: *історія, колегіум, університет, академія, наука, школа, гімназія, мораль, учений, філософія, розумова робота* та ін. "*Нехай би ніхто не сказав, пишучи історію, що*

одколовшись од Речі Посполитої у козацтво, усякий строруський вельможний рід знікчемнів" [3, с. 77].

Відтак дійшли висновку про те, що основна сфера застосування термінологічної книжної лексики, уживаної П.Кулішем, – приватно-, офіційно-ділове, наукове й публіцистичне листування. У кожній з них терміни виконують суто специфічну стилістичну роль. Так, у науковому й діловому мовленні вони визначають поняття, явища і їхнє місце у системі наукового фактажу; виступають у прямономінативній функції. У публіцистичному листуванні ці одиниці використовуються не лише для називання понять, а й для того, щоб з'ясувати сутність конкретного явища, розкрити його зміст. Доречний добір цього розряду слів розширив тематичні обрії Кулішевих дописів, сприяв подальшому збагаченню палітри лексико-фразеологічних засобів їхнього мовленевого полотна.

Отже, ми переконалися, що при дотриманні традиційної структури листа, епістолярна спадщина П.Куліша все ж мала свої жанрові лінгвостилістичні особливості. Використовуючи все багатство української мови, письменник звертається до стилістично та хронологічно маркованої лексики, архаїзмів, церковнослов'янізмів, побутовізмів з метою надання кореспонденціям офіційності, створення "високого стилю". Однією з визначальних ознак мови його дописів стало органічне поєднання книжної та розмовної лексики. Книжні елементи, уживані в епістолярії письменника, – це літературознавча та мовознавча термінологія, загальнонаукова лексика, а також одиниці офіційно-ділової та суспільно-політичної сфери. Подальше вивчення лексико-семантичних груп в епістолярії письменника є перспективним в аспекті лексикології, фразеології і стилістики.

Література

1. Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість: статті і дослідження / О. Вертій. — Тернопіль, 1998. — 120 с.
2. Возняк М. Останні зносини П.Куліша з Галичанами / М. Возняк. — Л., 1928. — 341 с.
3. Возняк М. Листування П.Куліша з О.Кониським / М. Возняк // Нова Україна. — 1923. — № 10, 11. — 153 с.
4. Вибрані листи. Пантелеймона Куліша українською мовою писані. — Нью-Йорк, Торонто, 1984. — 326 с.
5. Жанри і стилі в історії української літературної мови / [упоряд. : В. Німчук, В. Русанівський, І. Чепіга та ін.]. — К., 1989. — 288 с.
6. Зеров М. Від куліша до Винниченка: Нариси з новітнього українського письменства / М. Зеров. — К., 2007. — 196 с.

7. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. — К., 2001. — 300 с.
8. Куліш П. Повне зібрання творів / П. Куліш. — К., 2005. — 345 с.
9. Курабцева І. Філологічна термінологія в публіцистиці П. Куліша / І. Курабцева // Культура народів Причорномор'я. — Симферополь, 2002. — № 32. — С. 77—79.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К., 1995. — 296 с.
11. Плющ П. Из истории украинского правописания / П. Плющ // Вопросы филологии. — М., 1969. — С. 293—297.

УДК 811.161.2'37:821.161.2

Н.М.Пасік

Розмовна лексика в ідіостилі Ю.Мушкетика

Стаття присвячена аналізу лексичних засобів, що реалізують лінгвостилістичну категорію розмовності в художньому мовленні оповідань Ю.Мушкетика. Визначено стилістичну та текстотвірну роль кодифікованих і некодифікованих народнорозмовних елементів – просторічних, суржикових, зрубілих слів.

Ключові слова: категорія розмовності, ідіостиль, розмовно маркована лексика, просторіччя, побутовизм, суржик, демінутив, аугментатив, експресема.

Статья посвящена анализу лексических средств, которые реализуют лингвостилистическую категорию разговорности в художественной речи рассказов Ю.Мушкетика. Определена стилистическая и текстообразующая роль кодифицированных и некодифицированных народноразговорных элементов – просторечных, суржиковых, огрубевших слов.

Ключевые слова: категория разговорности, идиостиль, разговорно маркированная лексика, просторечье, бытовизм, суржик, деминутив, аугментатив, экспрессема.

The present article is concerned with analysis of lexical means that implement the linguostylistic category of colloquialist in artistic discourse of Yuri Mushketyk's stories. The article defines the stylistic and text-building role of codified and uncoded folk-spoken elements – vernacular, surzhik and vulgar words.

Key words: category of colloquialist, idiomatic style, colloquial-marked vocabulary, vernacular, household vocabulary, surzhik, diminutive, augmentative, expression seme.

Актуальний аспект сучасної лінгвостилістики становить проблема кореляції художнього мовлення та загальнонародної мови, вербальне моделювання етнопсихологічних явищ у зв'язку з мовною картиною світу. Категорія розмовності, експлікована різнорівневими мовними засобами, є неодмінним естетичним атрибутом художнього стилю в цілому й індивідуального стилю письменника зокрема. Лінгвостилістичний аналіз її принципово важливий для з'ясування специфіки авторського ідіолекту.

Дослідженню комунікативного потенціалу народнорозмовних елементів у художньому тексті присвячено роботи багатьох українських лінгвістів: В.Ващенко, І.Чердиченка, М.Жовтобрюха, В.Русанівського, С.Єрмоленко, Н.Сологуб, С.Бибик, О.Переломової, Л.Шевченко, О.Ожигової, Т.Ткаченко та інших. Науковці одноставно наголошують: автори свідомо включають у текст характерні засоби розмовного стилю для створення відповідного колориту. З метою стилізації розмовності письменники залучають розмовно марковану лексику і фразеологію, експресивно виразні типи словотвору, специфічні синтаксично-інтонаційні моделі.

Майстерне відтворення народнорозмовного колориту спостерігаємо в ідіостилі Юрія Мушкетика. Специфіка реалізації категорії розмовності в художньому мовленні цього письменника досі не була об'єктом досліджень, що й визначає актуальність теми нашої статті.

Тексти Юрія Мушкетика різножанрові й тематично різноспрямовані, тому актуалізація народнорозмовних елементів у них неоднорідна й детермінована змістом комунікації. У цьому дослідженні звернемося до малої прози письменника на сучасну тематику, зокрема до мовлення оповідань "Буря", "Дворянин", "Цвіт глodu", "Розмін", "Дім на крутосхилі" [3], для яких, як, власне, і для всього ідіостилу письменника, показові досконале володіння живою розмовною мовою, уміння точно відібрати та майстерно інтегрувати мовні засоби в процесі текстотворення. Це виявляється в актуалізації містких словесно-художніх деталей, здатних не тільки передавати інформацію, а й маніфестувати авторську позицію, оцінні смисли, емотивні характеристики, естетичні смаки, мовно-національний колорит. У ролі таких точок концентрації

експресивності виступають і розмовні некодифіковані елементи, які характеризуються максимальною свободою, невимушеністю, підвладні емоційному стану людини, її етичним нахилам, міркуванням [1, с. 62].

Зрозуміло, що розмовні елементи входять до тканини художнього тексту тільки в обробленому, певним чином трансформованому вигляді, адже їх специфіка, пов'язана з усною формою, а звідси – спонтанністю, безпосередністю спілкування між мовцями, не можуть у первісному вигляді бути перенесені в писемний художній текст [4, с. 36]. Селекція некодифікованих ресурсів спрямована, таким чином, не на механічне наслідування живомовної стихії, а на свідоме досягнення ефекту стилізації розмовності. Естетична модифікація, увиразнення засобів живої народної мови спрямовані на необхідний авторові стилістичний ефект – відтворення в художньому тексті часового й локального колоритів, соціального типу зображуваного середовища, характерних особливостей мовлення персонажів [6, с. 124].

Саме з цією метою в дослідженому художньому мовленні Ю.Мушкетика функціонують одиниці, що протиставляються літературній мові як відхилення від фонетичних, лексичних чи морфологічних норм. Спостерігаємо деформацію слів унаслідок дії різних фонетичних процесів: *кухвайка* – субституція, *мо'* – елізія, *тра* "треба" – дієреза, *кватиря* – дієреза і гіперизм: "Піл, над ним жердка, на жердці *кухвайки*" (с. 44)¹; "*Мо' й пожаліють*" (с. 30).

Актуалізованим у мовленні оповідань маркером категорії розмовності є суржикові елементи, зокрема, серед номінацій абстрактних понять (*розговор, одвічальність, указаніє, вніманіє, бдітельность, жизнь*), назв станів і процесів (*обіжаться, обрацать вніманіє, понімати*) та оцінних характеристик людей (*вспильчивий, враждебний елемент, зволнований*). Природність, художня нормативність цих одиниць мотивована бажанням автора досягнути реалізму через відображення найточніших деталей мовлення героїв, частіше негативних: "... три листи ... були адресовані Мишку, всім іншим писалися *"фронтвые приветы"* (с. 44); "*Вспильчивий я, реб'ята, характер у мене такий, не обіжайтесь і не обрацайте вніманія*" (с. 33); "*Дивися, будь бдітельним. Особо прийма во вніманіє, що жили під німцем*" (с. 44). Ненормативні росіянізми виражають народну естетику, формують емоційно-експресивне тло висловлювання, безпосередні оцінки

---

¹ Тут і далі цитуємо за джерелом: Мушкетик Юрій. Оповідання / Ю. Мушкетик // Вітчизна. — 1990. — № 7. — С. 29—79.

мовця. Як правило, для досягнення ефекту природності мовленнєвого потоку поряд із лексичними просторіччями вживаються й морфологічні: "– *Жизнь* тепер така, – пускав він у бузкове віття сині колечка диму, – що нашому брату скрізь *пуця* одкриті" (с. 42).

Серед розмовно-просторічних одиниць, зафіксованих в опрацьованих текстах, домінує емоційно знижена лексика: "Ти що, *контро, патякаєш?*" (с. 39); "Прогунав кованими підковами чобіт по міліцейському ґанку рік, і чи йому *остобісіло*, чи щось не так там склалося, вернувся додому. – *Ну їх к лихий матері*, – сказав" (с. 38); "Гірко плакала Оксеня вдома, називала чоловіка *харцизякою, поторочєю*. Павло ж *тіпав* з полив'яної миски борщ, *покректував*: – *Ну-ну*, ти там не дуже" (с. 39) тощо. Аугментативні одиниці поряд із деформованими з погляду літературної норми просторічними словами є засобом реалістичного відтворення особливостей усного мовлення персонажів, характеристики їхнього низького рівня освіченості, інколи створення іронічного чи гумористичного ефектів, а також засобом суб'єктивної оцінки мовця.

Більшість розмовних експресем пов'язана з номінацією осіб і має предикативно-оцінний характер. До цієї парадигми входять три лексико-семантичні групи: 1) "назви осіб за зовнішніми рисами", зокрема, за фізичними параметрами (*харцизяка, дубок, паруб'яга, орел*) та за віком (*дрібнота, малеча, горобци*); 2) "назви осіб за внутрішніми рисами", зокрема, за інтелектуальним рівнем розвитку (*розумака, дурні селюки, несосвітенні дурели, телепні, неотеса*) та за рисами вдачі або поведінкою (*відчайдух, потіпаха, пліткарка, заздрісниця, злі баби, хвастун, брехло, балаболка, потороча, чистюха, шарлатан, пестунка, гультіпака, вовкодух, вертій, дзиґа, орел*); 3) "назви осіб за соціальним статусом", зокрема, за професією, родом діяльності особи чи родом діяльності чоловіка (*козлятник, лягавий, вурка, гебіст, контра, зек, сапальниця, агрономша, бригадирша*) та ступенем спорідненості (*синаша, зятьок*). Подібні номінації вносять у текст семантику якісної характеристики об'єктів.

Частина згаданих розмовних предикативно-оцінних назв має метафоричне походження, деривація їхніх похідних значень зумовлена асоціативними зв'язками денотатів. Зокрема, Ю.Мушкетик залучає механізм метафоричного перенесення на особу назв представників тваринного світу (*баран, жеребець, горобець, орел, курка, гад, кнуряка*): "Живий, знаця. Просто тобі *орел*... В яких частях?" (с. 44);

"Якось він навіть не стримався, підкахикнув, і, підморгуючи одразу всім нам, дітям, сказав: – Ну, *горобці*, нарешті заживемо" (с. 29); "Нічого їй з свого минулого життя не розповідав. Однаково не зрозуміє... Домашня *курка*" (с. 49); "Назирив той у вічко, і якийсь *гад* виколов цвяхом око" (с. 62).

Фіксуємо й окремі випадки просторічного метафоричного вживання назви хвороби для позначення істоти. Ці номінації, відображаючи уснорозмовне джерело, містять у семантичній структурі оцінний компонент. Безумовно, ця оцінка пейоративна, але в структурі астеїзму, різновиду антифразису, негативно-аксіологічне слово часом розвиває текстові позитивні конотації, даючи об'єкту найвищу оцінку: "Кому вона [зозуля. – Н.П.] кує? Йому? То скільки? Вмовкла, *зараза*. Ні, кує знову" (с. 49); "... Анюта таки *зараза*..." (с. 68).

Негативними характеристиками наділені й інші словесно-художні образи, зокрема, розгорнуті на перенесенні номінацій груп тварин на людей: "Хто вона? Чия? Здається, з Покиденьчиного *кодла*. Був такий..." (с. 57).

Парадигму розмовно маркованих лексем на позначення людини доповнює низка прикметників та дієприкметників, що виражають атрибутивно-оцінні характеристики об'єктів. Велику групу становлять емотиви, що характеризують особу за зовнішніми ознаками та проявами фізичного стану: "Був це надзвичайно *опасистий, череватий* чоловік з великою, виголеною до синяви головою, такий *тілистий*, важкий, що, здавалося, йому й крок ступити важко та ліньки..." (с. 33); "... запитав роздратовано, бо ж був *виморений, витіпаний*" (с. 57). Продуктивно використовуються й такі прикметники, що підкреслюють внутрішні властивості особи, риси характеру, особливості поведінки: "... того колишнього, відчайдушного, бездумного, *гультипакуватого* парубка не було, а був розважливий, *трохи метикований* чоловік..." (с. 37); "... можливо, зять і не вельми вдатний, *лінькуватий, мармулуватий*, а де їх тепер знайдеш, роботящих..." (с. 66); "... мало що невдатний на вроду, а надто ж якийсь *селюкуватий, потютькуватий, простакуватий*..." (с. 67); "Пам'ятаю, в нас у селі був парубок, Крячок, *паскудний* такий парубок" (с. 54); "... приїхала племінниця Сонька з чоловіком та дітьми, ще й усі такі *лементливі*..." (с. 48). Атрибутивні характеристики осіб за розумовими здібностями представлені менше: "... було серед тих жінок чимало *несосвітєнних* дуреп, бували просто злі баби, котрі, погризшись з чоловіками, доносили на них (с. 51); "... всі, хто мудріший, *тямковитіший*, їдучи до млина, ховають у кишеню

сукманини пляшку або хоч чвертку" (с. 41). Показово, що активніше використовуються розмовні емоційно-оцінні одиниці з пейоративною семантикою, ніж із меліоративною, що зумовлено самою природою нелітературних розмовних одиниць – їх згрублістю, інвективністю.

Досить часто автор передає людські риси контрастно, за допомогою зіткнення семантики й стилістичного маркування слів чи їх груп, що яскраво характеризує уснорозмовну стихію та підкреслює оригінальну індивідуально-авторську манеру: "Ерудит увесь час мовчав та *наминав* вареники, *трощив* білий налив і *попивав* "Тархун" та пепсі-колу, тільки іноді докидав кілька слів, уточнював щось зовсім несуттєве і видавався Василеві Семеновичу *занудним*, нітрішечки не розумним" (с. 70).

Категорія розмовності експлікована через активне вживання розмовних дієслів на позначення дій, процесів, станів. Низка кодифікованих розмовних дієслів сприяє створенню стилістично зниженого контексту для моделювання негативно-оцінної мовної ситуації. Ступінь вияву емотивності й оцінності в розмовних формах дієслів різний. Частина з них не має додаткових яскраво виражених експресивних конотацій, наприклад: "Про який новий обклад ти *гомониш*?" (с. 30); "... *не бовкніть* кому-небудь" (с. 30); "Чумарочка *зукнув* йому знизу" (с. 39); "Ну, ти, контра, релігійний опіум, ти в мене *добалакаєшся*" (с. 38); "Жодного разу не *вдарив*, навіть рідко коли *гримне*" (с. 49); "Вони *залемментували* одразу всі троє" (с. 77); "... *валували* пси" (с. 53); "*сокоріли* на гною кури і *кувікала* свиня" (с. 38); "притьмом *шаснув* під повітку" (с. 35); "*лузькав* насіння" (с. 31); "Перестав *учащати* на гульбища" (с. 41); "... з ним за руку *здоровкається* навіть сам голова колгоспу" (с. 42); "... я так і *не втямив* усього..." (с. 32); "*пиряю* я гній" (с. 33); "побрали граблі та вила і як *жухнули* ... то менш ніж за тиждень *скосили*" (с. 33); "Вершники *вперіщили* нагайками коні" (с. 34); "Рудий, коротколапий, він [пес. – Н.П.] *зиркає* з-під віхтів над очима" (с. 48); "Харитина *косувала* на нього, *нервувалася*..." (с. 53); "А це *приволікся* знову" (с. 54) тощо.

Проте більшість комунікативно значущих розмовних дієслів у текстах Ю.Мушкетика належить до некодифікованого розмовного мовлення, має фамільярний, зневажливий, іноді вульгарний характер і потужно виявляє емоційно-експресивний та національний колорит, як-от: *прошпетитися* (с. 33), *вперіщити* (с. 34), *оґрити* (с. 34), *розкутурхати* (с. 34), *канудити* (с. 35), *почамрити* (с. 46), *злизатися* (с. 49),

ялозити (с. 53), *випатякати* (с. 67), *шкварити* (с. 77), *укокошити* (с. 32), *приварити*, *вліпити* (с. 63), *петрати* (с. 68) тощо. Вульгаризми на позначення предметів, осіб, дій, процесів, станів (*дурні довбешки*, *харцизяка*, *лобуряка*, *потороча*, *телепень*, *патякало*, *дурні селюки*, *брехло*, *остобісити*, *єрепенитися*, *жерти*, *здохнути*, *злігатися*, *розстервитися*, *розпаскудитися*, *сколупнутися*, *ошиватися* тощо) цілком умотивовані в аналізованих текстах, адже беруть участь у моделюванні комунікативної ситуації.

Ступінь стилізації розмовності підвищується, якщо її складники – емотиви, просторіччя, побутовизми – вживаються в комплексі: "Я не встиг *отямитися*, *охмолостатись*", навіть мало що зрозумів, а батько вже *періщив пужалном* по крижах Гнідка, й той *схарапудився*, відкинув *голоблею* того, що вчепився в *гнуздечку*, й *ошаліло помчав* по дорозі" (с. 31).

Серед вульгарних просторічних одиниць функціонують інвективи – дуже грубі, лайливі слова та словосполучення, що є індикаторами емоційних станів мовця – роздратування, гніву, злості. Найчастіше лайливі слова в художніх текстах Ю.Мушкетика вживаються персонажами – представниками соціально обмежених кіл. Це такі експресиви, як: *паскудник*, *розпросучий син*, *контра*, *гад*, *сучка*, *потіпаха*, *мерзота*, *стерво*. Функціонуючи як оцінні предикати, подібні номінації репрезентують почуття й емоції персонажів, їх внутрішній світ, допомагають більш яскраво й точно змалювати образи та передати живу усномовну стихію: "*Тиран з собою забрав*" (с. 57), "*Мала б мити йому увесь вік ноги... А вона ... в твою дивізію, відплатила...*" (с. 49), "*Ну їх к лихий матер!*" (с. 38).

Досліджене художнє мовлення багате й на такі експресеми, розмовна специфіка яких формується засобами словотвору ("*всеньке літо*" (с. 29); "*ниньки*" (с. 31), "*бачив мельки*" (с. 70), "*довкруз по полях гибіль* неевакуйованої худоби" (с. 42)). Окрім номінативної функції, подібні одиниці здатні експлікувати ставлення мовця до предмета висловлювання, характеризувати об'єкт, увиразнювати, інтимізувати виклад, як-от: "... був у нас ще один кінь, Гнідко, так у того *хребтина*, як терниця, старий..." (с. 30); "... звозив, який тільки збирався, *гнойок*..." (с. 37); "Вона вже не вставала й тільки дивилася великими синіми *очицями*" (с. 36). У першому прикладі оцінний дериват конотує значення невеликої фізичної сили об'єкта та емоційний відтінок жалості, прихильності; у другому демінутив, називаючи реалію, актуалізує семи

малої кількості, бідності, любові до роботи на землі; у третьому – розмовна одиниця сприяє експлікації стильової домінанти вболівання. Завдяки розмовним демінутивним формам оповідь набуває інтимізованого, емоційно-зворушливого колориту.

Більш продуктивно, ніж демінутиви, у мовленні оповідань представлені аугментативи, емоційна зниженість яких зумовлюється спеціальними суфіксами *-ак(а)*, *-як(а)*, *-ах(а)*, *-ох(а)*, *-еп(а)*, *-айл(о)*, *-ун*, *-л(о)*: *розумака*, *харцизяка*, *кнуряка*, *потіпаха*, *чистьоха*, *дурепа*, *продавайло*, *покупайло*, *попитайло*, *подивляйло*, *хвастун*, *брехло*: "... називала чоловіка *харцизякою*..." (с. 39); "І вона, сільська *дурепа*, думала, що вже їй їхатиметься тільки горою та горою" (с. 67); "Нікчемний чоловік, *хвастун* і *брехло*. А має аж п'ять бойових орденів" (с. 53). Накладаючись на семантику твірних основ, словотвірні форманти поглиблюють або модифікують значення дериватів, забезпечуючи реалізацію номінативної, образотворчої та емоційно-експресивної функцій.

У тексті неодноразово натрапляємо на дериват *синаша*, у якому впізнаються риси російського словотворення. Так звертається батько – громадський і державний службовець, ненависник українського села – до сина, вихованням якого майже не займається. Семантика слова завдяки афіксації набуває відтінку відчуженості: "А, *синаша*. Йди, я дам тобі квашене яблуко" (с. 40). Систему розмовних засобів ідіостилію Мушкетика поповнюють соціальні та генетичні номінації осіб з актуалізованими суфіксами *-ак* та *-енк(о)*: "... списані прізвища всіх *сільчаків*", "... не дозволили вписати їх у той сумний і славний реєстр, бо вони *куркулєнки*" (с. 36).

Народнорозмовні традиції проникають і в творення ненормативних, просторічних форм ступенів порівняння займенників: "Та він і не хотів інших, бо вся земля довкола Бугаїв була піскувата, та й вважав, що ця *своїша*, ніж мають інші селяни" (с. 37). Таким чином, словотвірні засоби здатні формувати не тільки лексико-семантичні показники слова, а й стилістичні, тобто є носіями стилістичних сем, які виявляють народнорозмовний характер дериватів.

Отже, ідіостиль Ю.Мушкетика потужно реалізує лінгвостилістичну категорію розмовності, про що свідчать актуалізовані в художньому мовленні оповідань лексичні й словотвірні засоби. Стилізація живомовної стихії на лексико-семантичному рівні корелює з емотивно-естетичною структурою текстів, забезпечуючи невимушеність, природність, образність, емоційність, експресивність викладу, які необхідні письменникові

для художнього відтворення індивідуальної картини світу з виразною авторською позицією та художньо-естетичними інтенціями. Дослідження системи засобів реалізації категорії розмовності в ідіостилі Юрія Мушкетика має перспективу в напрямку фразеології та синтаксису.

Література

1. Дудик П. С. Стилїстика української мови : [навч. посіб.] / П. С. Дудик. — К., 2005.
2. Жайворонок В. В. Національна мова та ідіолект // Мовознавство. — 1998. — № 6. — С. 51—56.
3. Мушкетик Юрій. Оповідання / Ю. Мушкетик // Вітчизна. — 1990. — № 7. — С. 29—79.
4. Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови / М. М. Пилинський // Взаємодія усних і писемних стилів мови. — К., 1982. — С. 28—67.
5. Ткаченко Т. В. Естетична функція розмовних елементів у мові художньої літератури / Т. В. Ткаченко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство) : зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 1. — С. 124—128.

УДК 811.161.2 (092)

Т.М.Сидоренко

Роль Миколи Сулими у формуванні мовознавчої думки 20–30-х років ХХ ст.

Доля багатьох репресованих мовознавців – учасників проекту нового українського правопису 1927–1928 рр. до сьогодні невідома. У статті описано факти з біографії та відомості про науковий доробок одного з репресованих учених – Миколу Сулиму.
Ключові слова: українська стилїстика та синтаксис, буржуазно-націоналістичні погляди, репресії, архівні дані.

Судьба многих репрессированных языковедов – участников проекта нового украинского правописания 1927–1928 гг. до сих пор неизвестна. В статье описаны факты из биографии и данные о научных исследованиях одного из репрессированных ученых – Николае Сулиме.
Ключевые слова: украинская стилїстика и синтаксис, буржуазно-националистические взгляды, репрессии, архивные данные.

Fate of many linguists subjected to repression – participants of project of a new Ukrainian spelling 1927–1928 years is unknown now. Facts from the biography and the information about scientific researches of one of the scientists subjected to repression are Nicola Sulyma described in the article.

Key words: Ukrainian stylistics and syntax, bourgeois-nationalistic looks, repressions, archived information.

У травні–червні 1927 р. у Харкові (на той час столиці УРСР) відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція, на якій демократичним шляхом голосування було прийнято проект нового правопису.

Цей правопис затвердив 6 вересня 1928 р. народний комісар освіти Микола Скрипник, через що його інколи називають "скрипниківським правописом" або "скрипниківкою". 31 березня 1929 р. новостворений правопис прийняла як офіційний документ Українська академія наук, а 29 травня того ж року Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Однак уже в 1933 р. правописна комісія на чолі з замісником наркома освіти А.Хвилею затаврувала "Український правопис", визнавши норми 1928 р. націоналістичними. Із 55 учасників харківської конференції 35 були репресовані, доля 11 осіб до цього часу лишається невідомою [1].

Актуальність дослідження зумовлена потребою донести до загалу правдиві факти про репресованих за "буржуазний націоналізм".

Мета статті полягає у з'ясуванні біографічних відомостей про одного з учасників правописної конференції 1927 року, педагога, мовознавця-україніста, професора Інституту народної освіти в Харкові, дослідника мови Т.Шевченка, Лесі Українки, А.Тесленка, М.Хвильового, автора низки розвідок із питань українського синтаксису, словотвору, фразеології й лексики – Миколу Федоровича Сулиму.

Поодинокі спогади та факти про життєвий шлях науковця містяться в розвідках мовознавців-історіографів І.Коршинського [2] та С.Бевзенка [3].

Народився М.Сулима 15 серпня 1892 р. на Харківщині у сім'ї священика, за що не раз піддавався цькуванню протягом життя. Освіту здобував на історико-філологічному факультеті Харківського університету та у Варшавському вищому навчальному закладі. Одержав фах лінгвіста [2, с. 90]. Із 1918 р. упродовж восьми років учителював у гімназії ім. Б.Грінченка та інших середніх освітніх закладах Харкова; кілька місяців обіймав посаду інспектора. Пізніше одна з його вихованок, Л.Дражевська, згадувала: "За моїх часів директором школи був М.Сулима, мовознавець, автор численних публікацій. Микола Федорович суворо виправляв помилки учнів у розмовній українській мові. Прига-

дую, одна дівчина плаксиво сказала: "Хлопці деруться". Сулима накричав на неї: "На стінку можна дертися, а хлопці б'ються" [4, с. 4].

Із 1921 р. він лектор Інституту народної освіти, згодом – ВІНО. У 1922 р. М.Сулима вступає до аспірантури при науково-дослідній кафедрі мовознавства і до 1932 р. – науковий співробітник цього закладу. За плідну наукову діяльність йому присвоєно звання дійсного члена Інституту народної освіти. М.Сулима разом із тим обіймає посаду професора науково-дослідної кафедри мовознавства ХІНО; його обирають керівником Секції сучасної української мови при Харківському філіалі Науково-дослідного інституту мовознавства.

Заарештували вченого у квітні 1932 р. і до початку травня піддавали жорстоким допитам. Він перебував в одній із харківських в'язниць майже рік. Звільнили М.Сулиму виснаженим, хворим і хоча на попередню роботу прийняли, але цькувати не перестали. Про це свідчить коротке пояснення: "До дирекції ХФІМ. Згідно з Вашим розпорядженням повідомляю, що батько був піп (помер 1919 р.)" [2, с. 91].

Через 19 днів Миколу Федоровича звільняють з роботи остаточно за "спроби спрямувати розвиток української літературної мови на буржуазно-націоналістичний шлях".

1934 р. у журналі "Мовознавство" з'явилася погромницька стаття лексикографів, укладачів тлумачного "Словника української мови" в 11 тт. – П.Горецького й І.Кириченка, на шпальтах якої вони звинувачували професора Харківського філіалу Науково-дослідного інституту мовознавства "в буржуазному націоналізмі в синтаксисі" [3, с. 687].

Микола Сулима писав слов'янською, німецькою, французькою, латинською та грецькою мовами, розмовляв українською, російською та польською [2, с. 89]. Коло його наукових досліджень – українська стилістика та синтаксис, окрім того, мовознавець цікавився історією української літературної мови, діалектологією. Він є автором праць: "Український article" (1923), "Найяскравіші особливості фрази Шевченкового "Кобзаря" (1924), "Фразеологія Миколи Хвильового" (1925), "Дещо про зниклі дієприкметники" (1927), "Українська фраза", "Проблеми літературної норми в українській мові" (обидві 1928) та ін. Учений уклав курс лекцій "Історія української літературної мови" та перший навчальний посібник із діалектології "Українська діалектологія" (обидва в книжці "Історичний курс української мови" (Х., 1928)). Усього друкованих праць він мав близько 80.

Про його надзвичайну працездатність, активні наукові дослідження в галузі українського мовознавства свідчать звіт про лінгвістичну роботу

та список друкованих публікацій, які були пред'явлені на вимогу керівника Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства:

1. "Домінантним об'єктом моєї уваги й роботи завжди була українська синтакса у зв'язку з лексико-семантикою та фразеологією. Я досліджував і досліджую з синтаксичного погляду українську письменницьку мову нової доби, себто XIX–XX сторіччя. Це досліджування дало й дає мені багато матеріалу, що ним я оперую в своїх друкованих працях та в навчально-викладацькій практиці. За кількісний діапазон моєї роботи та її наслідки можуть промовляти мої розвідки про мову Т.Шевченка, Лесі Українки, А.Тесленка, М.Хвильового та про мову письменників-плужан; сюди ж поставлю за свідків свою "Українську фразу", видання (склографоване) своїх лекцій з української синтакси і популярні публіцистичні статті на теми мови. Науково-теоретичне значіння саме такої праці я виводив від того факту, що дослідження синтаксично-фразеологічних явищ української мови досі було репрезентоване в лінгвістичній літературі загалом у випадкових, часто фрагментарних, сирових і навіть раритетних формах. Збираючи, аналізуючи та систематизуючи здобутки своєї роботи, гадав я хоч трохи заповнити згадану принаймні напівпорожнечу в українській лінгвістиці. Окрім того, я вважав, що синтаксично-фразеологічна галузь української лінгвістики саме тепер потрібна, бо на цій галузі найбільше формується молода справа універсально-вжиткової української мови. Це спонукало мене піти не кабінетно-теоретичним, а практично-лінгвістичним чи, сказати б, публіцистично-лінгвістичним шляхом (відділя і форма, стиль моїх друкованих праць): я принаймні намагався пристосовувати найближчу мені ділянку лінгвістичної науки до життя, утилізувати її з огляду на потребу сьогоденного бурхливо-динамічного дня. Як мені тут повелося, хай скаже Катедра.

2. Окрім дослідницької, я ще мав завжди роботу навчально-лінгвістичну: читав лекції й провадив семінари з загального мовознавства, з елементарного й історичного курсу української мови (в ХІНО), друкував програми, конспекти, підручники з укр. мови (згадаю тут курс "Української діалектології" вид. ВЗІНС) тощо. Про інші деталі своєї навчально-лінгвістичної та громадсько-лінгвістичної роботи не згадую тут, бо вчасно давав про це відомості у своїх річних звітах. Тепер я професорую в ХІНО, на ФСВ і на відділі чужих мов ФПС, головую в підсекції прикладного мовознавства Лінгвістичної Секції Харк. Наук. Т-ва; від 25-го листопада 1929 року, після обрання на пленумі Катедри,

керую Секцією української мови нашої Катедри Мовознавства.

Додатково завважу, що саме тепер я працюю коло історії української літературної мови, що має вийти трьома лекціями в історичному курсі української мови ВЗІНО.

19-го лютого 1930 року" [2].

Після звільнення з роботи в Харківському інституті народної освіти відомостей про місце перебування науковця, його подальшу працевлаштованість немає. За припущеннями дослідників, Микола Федорович не працював у жодній установі, перебивався тимчасовими підробітками.

У 1935 р. він улаштовується на роботу на посаду професора кафедри україністики в Кримський педагогічний інститут (нині Сімферопольський університет). У роки Великої Вітчизняної війни редагує українську газету. Після повернення в Україну комуністичного режиму його знову ув'язнено й засуджено за антирадянську діяльність до страти. Близько 100 днів він чекав на виконання вироку. Дружина, Парасковія Тимофіївна, померла ще до його арешту, а слід дочки пропав, її так і не змогли розшукати [2, с. 89].

М.Сулима відмовився від можливого помилювання. Але на той час за сталінським указом смертну кару було скасовано і тяжкохворого вченого присудили до довічного ув'язнення [1].

Проф. М.Сулима перебував у таборі "Спаськ", який ще мав назву Долина смерті (розташований у Каранадинській області Казахстану). Табір складався з трьох частин: зони робочих, зони лікарень із бараками для інвалідів та жіночої зони. В інвалідних бараках, окрім калік, перебували виснажені, доведені до дистрофії роботою в шахтах та недоїданням ув'язнені.

На початку 50-х років, за часів політичної відлиги, у таборах стали створювати комісії, які комісували інвалідів та безнадійно хворих із подальшим їх звільненням. У такий спосіб проф. М.Сулима потрапив на поселення в м.Ухта (Комі АСАР) у дім престарілих. Повернутися в Україну йому не дозволили. Один із колишніх в'язнів – І.Коршинський, який особисто знав М.Сулиму і підтримував із ним зв'язок, востаннє надіслав йому листа 5 грудня 1955 р., однак його було повернуто у зв'язку "зі смертю адресата" [2, с. 91].

Отже, тоталітарно-комуністичним режимом Радянського Союзу загублено життя людини – ученого-україніста. Науковий доробок проф. М.Сулими ще не вивчено, оскільки до окремих архівних даних і на сьогодні доступ заборонений, а частину праць науковця було знищено в роки війни.

Література

1. Харченко В. Доля учасників правописної конференції 1927 року / В. Харченко. — Режим доступу: http://community.livejournal.com/ua_etymology/52004.html?mode=reply.
Коршинський І. Мова також підсудна (спогади про професора М. Ф. Сулиму) / І. Коршунський // Українська мова. — 2007. — № 1. — С. 87 — 93 ; див.: І. Коршинський [2]: Харківський обласний архів, ф.р-1396, оп. 1, спр. 137, арк. 5.
2. Українська мова : [енциклопедія] / редкол. В. М. Русанівський. — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 687.
3. Дражевська Л. Радянський терор проти української інтелігенції в 1930-х роках / Л. Дражевська // Українські Вісті. — 1987. — № 10 (2740), 8 березня. — С. 4.

УДК 414.82:930.1

Л.В.Таран

Марксизм в історичній науці

Марксизм був і залишається серйозною сторінкою в історії науки. Його корифеї зуміли показати тісний зв'язок і взаємозалежність соціальних відносин і економічних систем. Системність у розгляді історії людства – величезна заслуга марксизму. Але у їхньому системному підході була певна обмеженість: системоутворюючими марксизм вважав лише базисні, економічні фактори, а надбудовні – ні. Історіографія ХХ–ХХІ ст., яка вивчала, як проявляє себе людина в історії, вважає за необхідне вивчати не тільки макроісторію, але й мікро. В межах останнього людина виступає як активний член історичного процесу. Російська й українська історіографія з сер. 80-х років ХХ ст. сприйняла цю точку зору і в останнє десятиліття наздоганяє світову.

Ключові слова: марксизм, системність, макро- і мікроісторія.

Марксизм, безусловно, является серьёзной страницей в истории исторической и философской мысли. Величайшей заслугой его корифеев является системный подход к рассмотрению истории человечества. В месте с тем недостатком здесь выступает рассмотрение системообразующими лишь базисных экономических факторов, а надстроечные такими не считались. Мировая историография ХХ–ХХІ ст. сосредоточилась на изучении человека как субъекта истории, и следовательно на микроистории. Постсоветская, в т.ч. украинская историография со ср. 80-х гг. активно заполняет лакуны советской историографии.

Ключевые слова: марксизм, системность, макро- и микроистория.

Marxism has been, and remains to be, a significant page in the history of science. Its coryphaeuses gave it a conceptual means of comprehending social relations and economic systems underlying them. The greatest achievement of Marxism was a transition to systemic and comprehensive consideration of the society. Its limitation was that only basis factors, not along with superlinear ones, were considered to be system-building. As a

result, the Soviet historiography missed a human being and microhistory. Currently, the Ukrainian historiography is catching up, learning attainments of the world science of XX – early XXI centuries.

Key words: marxism, systematic approach, macro-, micro-history.

Марксизм як учення виник у кінці перехідної епохи від феодалізму до капіталізму в країнах Європи. На матеріалах Європи К.Маркс обґрунтував свою історичну теорію. Вона покоїться на п'яти парадигмах: діалектиці, матеріалізм, системності, історизмі, об'єктно-суб'єктному підході до історичної реальності.

Матеріалістичне розуміння історії дало поштовх до подальшого розвитку історичної науки. Запровадивши поняття "спосіб виробництва матеріальних благ", "соціально-економічні формації", розробляючи їх зміст, К.Маркс і Ф.Енгельс справили плідний вплив на історичну науку, надавши їй концептуальний апарат для виділення й осмислення суспільних відносин і господарських систем, що лежать в їхній основі, як тих сторін людської діяльності, які визначають політику та ідеологію.

Величезним досягненням був перехід до системного розгляду суспільства. Погляд на суспільство як на систему, що розвивається сама по собі, як на співвідношення статичної і динамічної його організації, усі сторони якого координовані й утворюють діалектичну, тобто внутрішньо суперечливу єдність. Але в системному підході К.Маркса була певна обмеженість, бо головна увага приділялася базисним економічним факторам і в них вбачалося системоутворююче начало. Теза про базис і надбудову відводив феноменам політичного та ідеологічного характеру роль другорядних елементів, які відображають структуру та зміну базису. В марксистській історіографії багато зроблено для вивчення несучих структур різних форм людського співіснування. Вивчення виробництва та розподілу збагатило розуміння глибинних причин руху історії, в результаті в новому світлі постали політика та суспільні рухи. В теорії формацій концентрується марксистська філософія історії. За Марксом, суспільно-економічна формація – це матеріальне втілення системи виробничих відносин, власності, засобів виробництва.

Разом з тим теорія "базису-надбудови" давно викликала сумніви у російських дослідників. Академік С.Д.Сказкін "... вказував на недостатню опрацьованість марксистського вчення про базис і надбудову, вчений підкреслював опосередкованість впливу соціально-економічних структур на ідейне життя суспільства, наявність між ними багатьох проміжних сфер людського духу, відзначаючи, що кожний з елементів

ідеології – право, мораль, соціальні вчення, філософські побудови, релігія мають свою особливу історію. Ці думки вченого були висловлені ще в 1943 р. у вступі до його книги "Основи середньовекового мирозосерцання". У ті часи це була "небезпечна тема" [7, с. 155].

Нинішня критика марксизму звертає увагу на те, що якщо "... вчення про залежність духовного та політичного життя від економіки має сенс у найширшому і найоб'ємнішому філософському плані, то що робити з ним історикам? Якщо історія є продуктом діяльності людини, соціально детермінованої людини, то нею рухають емоції, ідеї, культурні традиції, вірування, стереотипи", – говорять французькі вчені Р.Шарт'є і Ж.Дюбі. Із закликом зняти традиційні перепони виступив Ж.-М.Гофф, який вважає, що "... історико-культурні явища є в той же час і явища соціальні" і "... явища культури становлять більшу частину тієї сфери, яку традиційно називають політикою" [6, с. 42–43]. Ментальні уявлення людей далекого та близького минулого, "часто-густо не вербалізовані" повинні стати і вже стають предметом дослідження, пильної уваги істориків кінця ХХ ст. і передусім у тих країнах, де десятиліттями панував визнаний як офіційна ідеологія, спрощено трактований марксизм.

Не обмежившись розробкою матеріалістичного методу розуміння історії, К.Маркс і Ф.Енгельс сформулювали філософію історії, генералізуючу конструкцію. На практиці радянські історики зводили людське суспільство до тієї чи іншої моделі-формації. Теорія формацій задавала хід дослідженню, диктувала запитальник, із яким історик підходить до джерел, звужувала горизонт пошуку. Заглиблені пошуками формаційних ознак, історики СРСР випустили з поля зору такі сторони дійсності, які охоплюються поняттями "цивілізація" та "культура". А це упущення означало ігнорування самої суті історичного процесу – історії людей. Вчення про формації виявилось не засобом соціально-історичного аналізу, а метою. Висунута К.Марксом гіпотеза була перетворена на догму. К.Марксу було приписано відкриття законів історичного розвитку, які діють завжди та усюди. В СРСР марксизм був виведений із сфери науки і став символом віри. Разом з тим зведення світу людей до формаційних ознак неможливо. А.Я.Гуревич пропонує вважати кожную формацію багатуоукладною, визнати, що формації не існують ізольовано, а співіснують, і це є умовою їх існування. Зараз актуально визнана теорія конвергенції різних систем. П'ятичленка – це спрощена схема історичного процесу, розгляд суспільства в телескоп. Разом із тим історична наука – це передусім наука про людину, тому в ній мало

оперувати такими поняттями, як "спосіб виробництва", "клас", "суспільство". Сучасна наука оперує мікрокатегоріями, такими як сім'я, клан, громада, церковна парафія, цех, дружина, мануфактура, фабрика. Така мікросоціологічна історія створює ґрунт для зближення соціально-економічного дослідження з дослідженням цінностей, норм поведінки, колективної свідомості та закладених у свідомість культурою людей картин світу.

Теорія формацій виявилася відірваною від ряду таких сучасних наукових течій і дисциплін, як структурна і символічна антропологія, семіотика, історична поетика, культурологія, історія ментальностей, герменевтика, з допомогою яких вивчається поведінка людей у суспільстві. Це прирекло марксизм на ізоляціонізм, провінціалізм, стагнацію. Подолання всього цього в історичній науці України тільки починається.

Література

1. Ле Гофф Ж. Можно ли считать представления и культуру надстройкой над базисом? / Ж. Ле Гофф // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". — М., 1993.

2. Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории / А. Я. Гуревич // Вопр. философии. — 1990. — № 11.

3. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // Вопр. философии. — 1990. — № 4 ; Гуревич А. Я. От истории ментальностей к историческому синтезу / А. Я. Гуревич // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". — М., 1993; Гутнова Е. В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1890—1973) // Новая и новейшая история. — 1993. — № 2; Гофф Ж. Ле Можно ли считать представления и культуру надстройкой над базисом? / Ж. Ле Гофф // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". — М., 1993.

4. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России / Л. В. Таран. — Киев, 1994.

5. Фурсов А. И. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта / Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции // Французский ежегодник, 1987. — М., 1989.

6. Шартье Р. Одна четверть свободы, три четверти детерминизма / Р. Шартье // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". — М., 1993.

7. Гутнова Е. В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1870—1973) / Е. В. Гутнова // Новая и новейшая история. — 1993. — № 2.

Про маси та історію

Автор статті розглядає зміну поглядів на роль мас в історії у зв'язку з переходом від індустріального до постіндустріального суспільства. Одночасно здійснюється аналіз історії вивчення феномена мас та робиться спроба довести, що маси мають свою історію.

Ключові слова: маси, історія, суб'єкт історії, психологія мас, клас, нація, народ, могутність множин, розумний натовп, постіндустріальне суспільство.

Автор статьи рассматривает смену взглядов на роль масс в истории в связи с переходом от индустриального к постиндустриальному обществу. Одновременно осуществляется анализ истории изучения масс и производится попытка доказать, что массы имеют свою историю.

Ключевые слова: массы, история, субъект истории, психология масс, класс, нация, народ, могущество множеств, умная толпа, постиндустриальное общество.

The author connects the changes in the views on the role of masses in history with the shift from the industrial to post-industrial society. Simultaneously the author analyses the history of mass phenomenon studying and makes an attempt to prove that masses have their own history.

Key words: masses, history, the subject of history, the psychology of masses, class, the might of multitudes, the rational crowd, post-industrial society.

Маси як явище та теоретичний конструкт повсякчас викликали інтерес зарубіжних та українських науковців. Так, маси аналізуються у працях таких українських і російських учених, як Г.Андрєєвої, В.Андрущенко, І.Бойченка, В.Бєбека, А.Гальчинського, А.Єрмоленка, В.Іноземцева, С.Кара-Мурзи, С.Кримського, В.Кременя, Б.Кухти, В.Ляха, О.Льовкіної, М.Михальченка, О.Некlesi, Д.Ольшанського, Б.Паригіна, Ю.Пахомова, М.Поповича, Ю.Павленка, В.Різуна, М.Русина, О.Рубанець, Т.Ящук. Однак маємо констатувати, що в українському філософському дискурсі систематичний аналіз сучасних типів "мас" та їх морфологічної специ-

фіки майже відсутній, за винятком декількох дисертаційних досліджень таких авторів, наприклад, як Якубіної В.Л. (див.: [12]). Цьому заважає, на наш погляд, застосування застарілих уявлень про маси до аналізу якісно нових проявів масової поведінки, небажання розглядати концепт "масовості" як у його ретроспективному ракурсі, так і в перспективному плані. Сьогодні важливо з'ясувати, які метаморфози у стані мас викликає перехід від індустріальної епохи до постіндустріальної та як це відображається у змісті самого поняття "маси". Всупереч категоричній заяві сучасного французького мислителя Ж.Бодріяра про те, що власної історії, гідної опису, маси не мають, спробуємо проаналізувати історію вивчення мас.

1. Маси в індустріальну добу

Для того щоб був привід для появи теорії мас, недостатньо існування цього феномена – він відомий уже тисячі років. Необхідно, щоб він розповсюджувався настільки швидко і повсюдно, щоб стати проблемою, яку потрібно нагально вирішувати. Саме це і сталося, коли під тиском капіталу і революцій почав руйнуватися стійкий світ сім'ї та сільської общини, а разом з ним і традиційні релігійні та політичні устої. "Вирвані з рідних місць, із свого ґрунту люди, зібрані у нестабільні міські конгломерати, ставали масою. З переходом від традиції до модернізму на ринок викидається множина анонімних індивідів, соціальних атомів, позбавлених зв'язків між собою" [5, с. 46].

Це зрушення у зміні станів соціальності вперше описав Ф.Тьоніс за допомогою вдалої метафори переходу від Гемайншафт до Гізельшафт, від природного затишного, заснованого на родинних зв'язках співтовариств сусідів зі схожими переконаннями, до штучного середовища та примусу, що базується на узгодженні інтересів, на вигодах, які мають одні за рахунок інших, а значить, і на появі небачених раніше конфліктів.

З думкою, що маси є симптомом деякого нового стану суспільства, який несе у собі небезпеку повстання низів, яке може загрожувати суспільному устрою, погоджувались усі мислителі. Але згода щодо фактичної очевидності не мала наслідком одностайності у поясненнях. Подальший розвиток історичних подій давав аргументи для розвитку двох діаметрально протилежних концепцій: суспільства класового та масового.

Перша була успішно втілена у класових теоріях К.Маркса і М.Вебера, які вбачали в атомізованих та збіднілих масах революційний потенціал у боротьбі проти гноблення капіталу та бюрократії.

Капіталістична система виробництва перетворює суспільство на гігантський ринок, де все купується і продається, включаючи працю. У той же час концентрація машин та зосередження людей на промислових підприємствах створюють умови для формування нового класу – пролетаріату. Останній закорінений у масах, але є найбільш свідомою їх частиною, він здатний очолити боротьбу усіх трудящих та пригноблених проти влади капіталу. Маркс послідовно приводить думку про те, що класи взагалі і пролетаріат зокрема є рушійними силами історії.

Маси, що заповнили міста, розв'язують громадянські війни та заворушення, власне, і є сировиною та зовнішнім виявом народних мас. Їм притаманні різні рівні свідомості: від пасивної допролетарської до активної, героїчної та істинної пролетарської. Чим вони численніші, чим більш ясним баченням своїх сил та цілей вони володіють, тим більше вони будуть здійснювати тиск на розвиток людства. Відриваючись від минулого, пориваючи зв'язки з традицією, релігією, нацією, вони тягнуться до нового світу, озброєного наукою та технікою, вільного від нестатків та експлуатації. Осяяна великою історичною місією пролетаріату, ця модель розвитку суспільства надавала смислу робітничому рухові.

Друга концепція, концепція масового суспільства, зародилася в межах психології натовпу. Вона базувалася передусім на протиставленні індивіда за межами натовпу та йому ж, як такому, що знаходиться у складі натовпу. Г.Лебон писав, що "головною характеристикою нашої епохи є саме заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу". "Тоді, як наші старі переконання виявляються втраченими, єдиною силою, якій ніщо не загрожує й авторитет якої розширюється постійно, стають виступи натовпів. Час, у який ми вступаємо, буде воістину ерою натовпів" [4, с. 12].

Послідовний і ґрунтовний аналіз психологічних теорій натовпу Г.Лебона, Г.Тарда, З.Фрейда здійснив у другій половині ХХ ст. С.Московічі. На його думку, найсуттєвішими ідеями, що містяться в них, є наступні.

1. Психологічно натовп – це не нагромадження людей в одному місці, а людська сукупність, що володіє психічною спільністю. (Тому поняття "наповп" і "маса" вживаються як синоніми.)

2. Індивід діє свідомо, а маса, натовп – неусвідомлено.

3. Натовпи консервативні, незважаючи на революційний образ їх дії, оскільки вони закінчують реставрацію того, що спочатку знищували.

(Для всіх, хто перебуває у стані гіпнозу, минуле є більш значущим, ніж теперішнє.)

4. Маси, натовпи потребують підтримки вождя, який бере їх у полон своїм гіпнотизуючим авторитетом, а не раціональною аргументацією або підкоренням силою.

5. З метою управління масами політики повинні опиратися на деяку вищу ідею (революції, Батьківщини тощо), яку впроваджують у свідомість людей через пропаганду з використанням енергійної та образної мови, з простими та наказовими формулюваннями.

Необхідно підкреслити, що у психології мас поняття "натовп" має розширене трактування. Це не тільки стихійні, випадкові неорганізовані зібрання, але й структуроване, тією чи іншою мірою організоване об'єднання людей. Так, Тард розрізняв природні та штучні натовпи, до останніх відносив політичні партії, державні структури, організації на зразок церкви, армії тощо. Відмінність поведінки людей у стихійних зібраннях та соціальних організаціях є настільки очевидною, що практика розширеного тлумачення терміна "натовп" не отримала широкої підтримки. Навпаки, з натовпом асоціюють саме юрбу людей, що перебувають у замкненому фізичному просторі. "Хоча маса й натовп – поняття дуже близькі і взаємопов'язані, однак масоподібність сучасних суспільств – не просто окремі дії окремого натовпу або навіть кількох натовпів у різних місцях. Головна різниця між ними полягає у тому, що маса – це явище загальне та стійке, вона не обмежується часом або простором, натовп же тимчасове, нестійке, хоч і є безпосереднім породженням маси, її локальним проявом" [13, с. 429–430].

Психологія мас, на думку С.Московічі, "рішуче недооцінює вплив економічних та соціальних умов. Більше того, вона бере на себе завдання довести, що тип людей, які утворюють масу, їх належність до певного класу та культури не мають ніякого значення для колективних явищ. Це різко суперечить нашому баченню суспільства. Тим більше, що ця гіпотеза ніколи практично не підтверджується" [5, с. 450].

На з'ясування культурно-історичних та соціально-політичних обставин буття мас спрямовує свої дослідження Х.Ортега-і-Гасет. Новизна підходу іспанського філософа полягає в тому, що він намагається показати історію мас та роль мас в історії, виходячи з методологічних засад філософії життя та цивілізаційного підходу. Історичну динаміку іспанський філософ вбачає у зміні співвідношення еліти і маси, що має певну циклічність. Оптимальний розвиток суспільства спостерігається,

коли є багато "великих постатей" та активних діячів, що представляють еліту, а маса знаходиться у підкореному стані. "При доброму упорядкуванні громадських справ маса – це частина суспільства, яка не діє самостійно. Таке її призначення. Вона прийшла у світ для того, щоб її вели, переконували, репрезентували, організовували навіть для того, щоб переставати бути масою чи принаймні прагнути до цього" [6, с. 85]. Наявність невідкореної маси при збереженні активності еліти знаменує пік розвитку суспільства та його культури, після якого настає застій із характерним для нього співвідношенням – мало "великих постатей", але й маса знаходиться у підкореному стані. Розпад суспільства пов'язаний із повстанням мас при відсутності активної еліти. "Історія Римської імперії – це також історія повстання мас, що засмоктують та розкладають правлячі меншини і самі займають їх місця" [6, с. 21].

Аналогічну ситуацію спостерігає Ортега у першій половині ХХ століття: "Маса вирішила висунутися на передній план суспільного життя, зайняти місця, вживати знаряддя і втішатися насолодами, що досі були призначені для небагатьох". Проте таке її "рішення" мало об'єктивні передумови. Це і бурхливий розвиток науки і техніки, що сприяв підвищенню добробуту, і становлення демократичного державного устрою, який дав доступ широким масам до політичного життя, і "демографічний вибух", унаслідок якого чисельність населення Європи зросла зі 180 до 480 мільйонів з 1800-го року по 1914 рік. "Та сама досконалість, з якою ХІХ століття оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким вона пішла на користь, вважають її продуктом не організації, а природи. Так пояснюється й виражається той абсурдний психологічний стан, що його виявляють ці маси, і вони цікавляться виключно своїм добробутом і водночас відмовляються від причин цього добробуту" [6, с. 48].

Ортега характеризує масу як якісну безформність, що складається з "рядових людей", які не відрізняються від інших, а є повторенням загального типу. Тому маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає, як усі, ризикує, що його усунуть. "Маса замкнулася в собі, герметизована в собі, ... неспроможна нічому і нікому підпорядковуватись" [6, с. 52]. Герметизм душі перешкоджає їй порівнювати себе з іншими людьми, що було б передумовою для пізнання своєї недосконалості. Під маркою фашизму вперше в Європі з'являється тип людини, що не хоче давати аргументів і "не хоче мати рації", а просто вирішив накинати всім свої погляди.

Маса не здатна забезпечити нормальне функціонування державних демократичних інституцій. "Держава – людське творіння, винайдене певними людьми й оперте на певні чесноти та передумови, які вчора існували в людях, але завтра можуть піти з димом" [6, с. 88]. Маса не здатна до дискусій, до продукування нових ідей, до відповідальності за свої рішення, тому вона вимагає від держави негайного втручання у всі сфери суспільства насильницьким шляхом, який є аналогом її "прямої дії". "Народ" ... вже дізнався, що він суверенний, ... він уражає й топче установи, що ці права затверджують" – так Ортега передбачає небезпеку для існування самої демократії, перетворення держави на тоталітарну.

Ідею про зв'язок мас і тоталітарних режимів більш категорично висловила А.Арендт. "Тоталітарні режими, доки вони при владі, й тоталітарні вожді, доки вони живі, мають до самого кінця масову підтримку. Прихід Гітлера до влади був законним, якщо визнати вибір більшості, і ні він, ні Сталін не могли б залишатися вождями народів, пережити безліч внутрішніх та зовнішніх криз і хоробро зустріти незліченні небезпеки нещадної внутрішньопартійної боротьби, якби не мали довіри мас" [1, с. 415]. Арендт вважає, що успіх тоталітарних рухів у масах означає катастрофу ілюзій демократичних держав та їх партійних систем. Перша ілюзія передбачала, що більшість народів бере активну участь у керуванні й кожний індивід співчуває тій чи іншій партії. Досвід же тоталітарних рухів довів, що більшістю в демократично керованих країнах можуть стати політично нейтральні й байдужі маси, тобто демократія функціонує за правилами, активно визнаними лише меншістю населення. Друга демократична ілюзія припускала, що ці байдужі маси є, зрештою, нейтральними, вони слугують лише декорацією для політичного життя нації. Для демократичних урядів стала несподіванкою перемога нацистів у Німеччині, які внесли у парламент своє презирство до парламентського правління. Отже, маса як основа тоталітарних рухів зловмисно використовує демократичні свободи задля їх знищення.

Ортега-і-Гасет вказує на неоднозначність наслідків повстання мас. "Бунт мас може, насправді, бути переходом до якоїсь небаченої організації людства, але також може бути катастрофою в людському призначенні" [6, с. 60]. Все залежить від поведінки еліти, наскільки здатною виявиться вона виконати свою історичну місію. "Не дивно, що сьогодні світ здається позбавленим планів, сподівань та ідеалів. Ніхто

не взявся підготувати їх. Отак виглядає дезертирство керівних меншин, що знаходяться на зворотному боці бунту мас" [6, с. 39]. Той факт, що не виголошуються нові ідеї та заклики, мислитель називає непоганим знаком у тому смислі, що німа тиша та вічне мовчання необхідні, "щоб підслухати таємниче проростання майбутнього". Найбільшою небезпекою, яка нині загрожує нашій цивілізації, він вважає "удержавлення життя, втручання держави, поглинання державою всякої суспільної спонтанності, яка кінець кінцем утримує, живить і підганяє призначення людей" [6, с. 88].

Іспанський мислитель вважав, що ідеології, які беруть до уваги лише політичну і культурну сторони історії, не помічають, що це лише поверхня: історична дійсність у своїй глибині – це чисте прагнення жити, "потуга, подібна до космічних сил; не та сама, отже не природна, але таки споріднена з тією силою, що хвилює море, запліднює звіра, завітчує дерево та розпалює жар у зорях" [6, с. 30]. Життя, індивідуальне чи колективне, особисте чи історичне, на думку Ортеги, є єдиною реальною річчю у Всесвіті, що її субстанція – небезпека. Тому воно складається з перипетій, тому у точному розумінні слова є драмою.

Позитивний бік повстання мас Ортега вбачає у зростанні добробуту. Нова ситуація збуджує апетити, які можуть рости безмірно. Маси, як уже зазначалося, цікавляться виключно своїм добробутом і водночас відмежовуються від причин цього добробуту. Це робить їх вразливими щодо маніпуляції їх споживацькими потребами. Г.Маркузе вводить поняття "внутрішнього тоталітаризму", під яким розуміє "директиву до споживання". Десублімовані культурні цінності та ідеї, а серед них найбільш девіантні та екстремістські, асимілюються дійсністю й зводяться до спільного знаменника – товарної форми. Масова людина індустріалізму вже наскільки звикла до ідеологій, маніпуляцій та фальшивих інтерпретацій символів та нечесних "правил гри", що втратила потяг до "справжньої комунікації" та діалогу, які постулюються не тільки Маркузе, а й К.Ясперсом та Ю.Хабермасом як основа для повороту до справжньої суті людини.

Масові рухи протесту у 60–70-х роках ХХ століття стали поштовхом до переосмислення як теорії класового суспільства, так і масового. Вони, з одного боку, виявили конфлікти, які не мали класового походження, а з іншого – показали ініціативу, яка походить від мас. Протестівка традиція розглядати історію лише у політичному аспекті часто не дозволяла розглядати прагнення учасників рухів до керівництва у

приватній сфері як творчий історичний акт та спонукала до перегляду теорії мас.

Так, Ж.Бодріяр у своїй роботі "У затінку мовчазної більшості та кінець соціального" вказує на необхідність нового погляду на маси та переосмислення того, що про них досі говорили. Французький мислитель розглядає маси як закінчення політичного процесу, якому маса могла б бути підконтрольною, "вона нищить і політичну волю і репрезентацію". Політика, на його думку, розпочиналася в часи М.Макиавелі як "чиста гра знаків, як чиста стратегія", що вільно поводитися з цілями. З XVIII ст. спрямованість політики змінилася: "Політична сцена тепер робить посилання на фундаментально означуване – народ, волю населення тощо. Цього разу на неї виходять не чисті знаки, а смисли: від політичної дії вимагають, щоб вона якомога краще відображала реальність, що стоїть за нею, щоб вона була прозорою, щоб вона була моральною і відповідала соціальному ідеалу правильної репрезентації" [2, с. 23–24]. Сфера політичного урівноважує сили, які відображаються в ній: соціальні, економічні, історичні. Ситуація суттєво змінюється з появою марксизму: розпочинається ера повної гегемонії соціального, і політичному залишається роль дзеркального відображення соціального у сфері законодавства, інституціональності та виконавчої влади. Настає "кінець політики з її власною енергією". Відповідно до революційних ідей, настане час, коли політичне зникне, розчинившись у повністю прозорому соціальному.

Бодріяр вважає, що коли соціальне оволоділо політичним, воно стало всезагальним та всепоглинаючим. Але утверджується дещо, у чому розчиняється не тільки політичне, але й саме соціальне. У соціального більше немає імені. На передній план виходить анонімність, або маса, маси. У результаті зникає як соціальне означуване, так і залежне від нього політичне означальне. Єдиним референтом, що залишився, виступає референт "мовчазної більшості", референт уявний, такий, що не має будь-якої репрезентації. "У мовчазної більшості уже немає представників. Маси вже не є тією інстанцією, на яку можна було б послатися, як колись на клас чи народ. Занурені у своє мовчання, вони більше не суб'єкт (і передусім не суб'єкт історії) [2, с. 28]. На думку мислителя, маси не здатні виражати себе, їх піддають зондуванню; вони не рефлексують, їх тестують. Політичний референт поступився місцем референдуму, який постійно організовують та проводять ЗМІ. "Однак зондування, тести, референдум, ЗМІ висту-

пають у якості механізмів, які діють уже в плані симуляції, а не репрезентації. І орієнтовані вони на моделі, а не на референт" [2, с. 26]. Замість того, щоб трансформувати в енергію, інформація здійснює подальше виробництво маси.

Бодріяр убачає в масі закінчення політичного процесу, якому вона могла бути підконтрольною, бо вона нищить і політичну волю, і репрезентацію. Масам не потрібен смисл: якщо в епоху революцій радикали продукували смисли, не встигаючи задовольняти попит на них, то зараз "виробництво попиту на смисли" виявляється головною проблемою. Маса не може бути суб'єктом, бо не спроможна виступати носієм автономної свідомості. А оскільки вона не піддається інформаційній обробці і не може бути зрозумілою у термінах елементів, відносин та структур, маса не здатна трактуватися і як об'єкт.

Відчутно, що Бодріяр використовує класичну модель суб'єкта історії, якій на відміну від класу з його класовою свідомістю, маси дійсно не відповідають. Але він утверджує маси у якості суб'єкта в іншому значенні: маса одночасно і суб'єкт і об'єкт симуляції. Як суб'єкт вона здатна на гіперсимуляцію; всі моделі вона видозмінює і знову приводить у рух. "Маса зовсім не утворює структуру пасивного прийому повідомлень засобів інформації. Потік повідомлень трансформується. Пануючому коду протиставляються свої субкоди, а потім будь-яке повідомлення змушують циркулювати в рамках специфічного, визначеного ними самими циклу" [2, с. 50]. Хоча маси мають лише один код: вони приймають усе і роблять усе видовищним, їм не потрібен інший код, їм не потрібен смисл. Бодріяр змінює уявлення про масу як об'єкт маніпулювання. На його думку, не ЗМІ маніпулюють масою, а вона їх захоплює та поглинає. Маса – більш сильний медіум у порівнянні з усіма ЗМІ разом узятими. "Mass(age) is massage" – життя (буття) маси є повідомлення.

Французький мислитель вважає масу разом із тероризмом винуватцями смерті соціального. Маси – відступ від усякого соціального і усякого соціалізму. Те, що соціальне згадується разом із соціалізмом, не є випадковим, а навпаки, підказує нам те значення соціальності, яке має на увазі Бодріяр. На думку мислителя, у соціального є два обов'язки: виробляти залишок (демографічний, економічний або лінгвістичний) і тут же його знищувати (ліквідувати, акцентовано без користі споживати). Отже, соціальне виявляється у тому, щоб усувати всякий приріст багатства. Якби надлишок багатства був пущений у

процес перерозподілу, це б неодмінно зруйнувало соціальний порядок і створило ситуацію утопії. Ситуація "зрівнялівки" привела б до втрати здатності індивідів прораховувати свої дії, люди б втратили почуття міри у споживанні та ощадливість. Соціальне якраз і створює ту нестачу багатства, яка "необхідна для розрізнення добра і зла". Супільство зберігає себе саме "нерозумним" використанням багатств. Саме так можна проінтерпретувати вислів Бодрієра: "розум соціального – це і є дурість у межах споживчої вартості".

У своїй концепції "кінця соціального" французький мислитель констатує згасання соціальності певного типу. Раціональна універсальна соціальність суспільного договору поступається місцем соціальності контакту. Тероризм і маси однаково причетні до зміни соціального. "Тероризм тримає під контролем нове соціальне: сплетіння сфер, зв'язків, центрів і структур, мережу контролю і блокування. Перед ним нова – гіперреальна, невловима соціальність, яка опирається вже не на закон, репресії та насилля, а на втілення моделей та переконання(роз-переконання)..." [2, с. 59–60]. Новими видами насилля стають залучення та гіпноз.

Попри усі свої намагання позбавити маси суб'єктних характеристик, Бодрієр змушений усе ж таки визнати, що "втеча мас у сферу приватного життя, це, швидше за все, безпосередній виклик політичному, форма активного супротиву політичній маніпуляції". Повсякденне існування людей – це "зовсім не малозначущий зворотній бік історії", яким вона була до 60-х років ХХ століття, коли полюсом сили виступала історія політична. Мислитель констатує настання "революції банальності", "інволюційної революції", яка є імплізивною та не спрямовується ніякими ідеями, тобто абсолютно виключає революційну риторичку та заклики бути свідомим. "Полюсом сили виявляється буденне, плінне життя (включаючи сексуальність) – тобто все те, що не підлягає репрезентації та не має виходу до універсальності" [2, с. 48].

Попри всю оригінальність та логічну несуперечливість, концепція мас Бодрієра, не виходить у своєму поясненні за межі стратегічної раціональності, просвітницького розуміння історичного поступу. На це вказує вибір початкової точки аналізу – виникнення політики як "чистої гри знаків, чистої стратегії, що вільно поводитьсь з цілями" та подальше формування представницьких державних інститутів на засадах Розуму. Постає запитання: на якій "раціональності" була заснована влада раніше і чи існують узагалі її нерепрезентативні форми в межах чисельних спільнот?

2. Реконфігурація мас у постіндустріальну епоху

Відповідь на поставлене вище запитання можна знайти в концепції *multitude* А.Негрі. Витоки останньої варто шукати у своєрідному прочитанні італійським мислителем праць Б.Спінози, в яких уперше використовується словосполучення *potential multitudinis* (могутність множин). "Для Негрі Спіноза – "жахлива аномалія", бо в епоху зародження буржуазної ідеології і держави мислитель започаткував альтернативний спосіб бачення розвитку соціальної організації та емансипації" [7, с. 37]. Негрі запозичує спінозівське розрізнення могутності як сили, здатності та влади – *potentia/potestas* – для протиставлення влади соціалізованої експлуатації сили включених у виробництво суб'єктивностей. Спіноза продовжує традицію, започатковану ще пізнім Середньовіччям (Д.Скот, В.Оккам) та Відродженням (Т.Мор, Дж.Піко), щодо прославлення безмежної могутності "природного життя і праці як основи політичної організації".

Ця *potential multitudinis* – колективна здатність створювати та трансформувати соціальні і політичні структури, що заявила про себе в епоху революцій Нового часу, – відрізняється від *rouvoir constituant*, уявлення про народний суверенітет, що увійшло пізніше у правовий дискурс завдяки Руссо. Спіноза сформулював уявлення про абсолютний характер демократії, бо у час, коли він жив, "горизонт іманентності фактично повністю співпадав з горизонтом демократичного політичного порядку. План іманенції – це місце, де втілюються в життя сили сингулярного, де істина нового людства визначається історично, технічно та політично. Саме тому, що не може бути ніякого зовнішнього посередництва, сингулярне постає у вигляді множини" [10, с. 80].

Щодо запропонованого Спінозою альтернативного способу мислення та практики емансипації, Просвітництво виявляється епохою реакції, періодом побудови "трансцендентального апарату", здатного дисциплінувати множини формально вільних суб'єктів та підкорити ідею іманентного. "Сама сучасність визначається кризою, породженою безперервним конфліктом між іманентними, конструктивними творчими силами і трансцендентною владою, що прагне до відновлення порядку" [10, с. 82]. Після Відродження Європа стала феодальною у XVII столітті. В політиці цьому відповідає формування концепцій природного права та суверенітету, а також трансформація *multitude* в уніфіковану репрезентацію "народу" в національній державі.

У соціально-філософських теоріях онтологічна реальність *multitude*, на думку Харта і Негрі, була ідеологічно деформована. "Множини", –

представлені в теоріях природного права як небезпечні прояви війни і хаосу, які повинні бути приведені до громадянського стану – або ж інкорпуються у поняття "народ" як трансцендентного конституційного суверена національних держав, або ж розчиняються у негативно оцінюваному уявленні про маси (масове суспільство, що механічно утворюється з індивідів, задіяних у серійному виробництві). Народ репрезентує єдність, він є частиною системи трансцендентного суверенітету, яка натуралізується ідеологією, що приписує народу та його етнічному модусу – нації – деякі природні якості. Маси традиційно описуються як ірраціональні сили, які є небезпечними в силу своєї маніпульованості.

Характерне для сучасності поняття "народ", як вважають Хардт та Негрі, насправді було створене національною державою і може існувати лише в межах її ідеологічного контексту. Гоббс уперше розрізнув поняття "народ" (*populus*) та "натовп" (*multitude*). Народ має єдину волю, натовп (маси) – гетерогенна множина, план сингулярностей, "вільний ряд відносин, неоднорідних та нетотожних, відкритих тому, що знаходиться іззовні". Щодо поняття нації, то, на думку авторів, сучасне значення цього поняття "успадкувало патримоніальне тіло монархічної держави, надавши йому нової форми". "Духовна ідентичність нації, а не божественне тіло короля тепер уособлює територію і населення у якості ідеальної абстракції" [10, с. 98]. Логічний ланцюжок представництва тепер має наступний вигляд: народ представляє маси (натовпи), нація представляє народ, а держава – націю.

Multitude, за Негрі, є активним організованим агентом. Поняття "*multitude*" усуває шантаж "страху мас", "тиранії більшості", за допомогою яких людей змушують до прийняття панування. На думку філософа, спінозівська "абсолютна демократія" може бути досягнута лише в іманетній самоорганізації *multitude*-ансамблю, який очищений від репрезентації та супутних їй структур. Її можливості закорінені у самій праці, в її колективному характері (*co-operation*), де і проявляється "сама творча сила буття". Теорія *multitude* вимагає, щоб суб'єкти говорили від свого імені, а її предмет – нерепрезентативні сингулярності, а не індивіди-власники. Щодо останніх, маються на увазі не власники засобів виробництва, а саме трудящі. Щоб зрозуміти це, потрібно порівняти зміст поняття "*multitude*" та поняття "клас".

Капіталізм Нового часу розділяє *multitude* на класи за критерієм багатства, що вибудовується вздовж лінії розподілу праці. Закон

вартості розповсюджується на робітничий клас як на власників робочої сили: оскільки трудящі виступають індивідами-власниками (фізичної сили), а не сингулярностями, їх праця вимірюється. Коли ж праця стає все більш інтелектуальною та "аматеріальною", афективною, комунікативною, то постсучасна експлуатація multitude не піддається вимірюванню. Множина визначається з точки зору спінозівської "могутності" (potentia): це "революційний монстр", що пробуджується в епоху постсучасності. "Сьогодні нам потрібні нові гіганти і нові монстри, які можуть поєднати природу та історію, працю і політику, мистецтво і винахід, щоб показати нові сили, що дані людині з появою всезагального інтелекту, гегемонії нематеріальної праці, показати нові абстрактні енергії та практики множин", – писав Негрі.

Нова модель суб'єкта історії була б неповною без характеристики сучасної епохи, в межах якої буде розгортатися його діяльність. Негрі разом із М.Хардом знаходять термін "Імперія" для провокуючої загальної назви сучасного історичного моменту. "Імперія" означає нову форму глобального суверенітету зі своїми органами влади, порядками ієрархій і політичною стратегією "втручання в ім'я універсальних цінностей". Детальний аналіз цієї форми не входить до наших завдань, тому розглянемо лише деякі її суттєві характеристики.

Імперський суверенітет є абсолютно іманентним, він не над нами, а всередині нас – на відміну від суверенітету національної держави, яку охоплює всезростаюча криза. Національні держави самі підкорюються імперському порядку. Найбільш очевидним проявом імперської влади на даний момент є "гуманітарна інтервенція", що розширює межі імперії. Її ведуть численні неурядові організації та міжнародні ЗМІ, які займаються символічним виробництвом "ворога Імперії" – він конституюється як сила, що підриває універсальні цінності. "Ці організації прагнуть виділити всезагальні потреби і захищати права людини. В їх риторичі та діях ворог спочатку визначається як злидні, нестатки, обділеність (вони прагнуть захистити людей від надмірних страждань), а потім визнається, що ворог – це гріх" [10, с. 47]. У такий спосіб неурядові організації йдуть на крок уперед від влади та її благочинного втручання, "що здійснюється в ім'я справедливості". Економічна логіка втручання полягає у нав'язуванні ринку, який підпорядкований фінансовій системі Імперії (МВФ, клуби кредиторів). Не виключається можливість прямого воєнного втручання: війна оголошується від імені усього "вільного часу", тобто суверенітет не локалізований у національній державі.

Постсучасний імперський суверенітет, на відміну від відомого в історії, не локалізований у деякому трансцендентному центрі, він є дискретним та віртуальним, хоча ефекти його дій є досить реальними, більше того – у нього немає зовнішнього кордону. "Поєднання потенціалу експансії з імперською ідеєю утворюють ідеальний кордон імперії, її orbis terrarum, коло земель. Величина простору всередині імперії частково схожа на узагальненість норми: без достатньої абстрактності немає належного охоплення, без подальшої специфікації стосовно більш обмежених учасників взаємодії норма позбавлена інструктивної сили" [9, с. 105]. Імперія включає усіх незалежно від раси, національності, походження. З іншого боку, вона постійно породжує дрібні відмінності та суперечки, якими вона прагне підмінити колишні ключові антагонізми. Multitude у цій системі посідає центральне місце – вони безпосередньо протистоять Імперії. На відміну від попередніх політичних порядків, вони не знаходяться у діалектичному протистоянні: і multitude, і Імперія знаходяться у глобальному плані іманенції.

Імперія залежна від multitude, вона утворюється як реакція на їх вивільнення у революціях ХХ століття; це перевернутий образ множини – вона також іманентна і гетерогенна. Multitude самодостатні, автономні, їм не потрібно шукати зовнішні засоби, щоб стати політичним суб'єктом. Імперія, яка побудована за тим же принципом іманентності і відмінностей, не може повністю утримати та обмежити їх могутність. "Імперська влада – це негативний осад діяльності мас; це паразит, який живиться з їх здатності створювати все нові джерела енергії та вартості" [10, с. 334]. Відносини між Імперією та масами виглядають, з одного боку, так, ніби перша має явну перевагу, підкорює маси владі всеохоплюючої машини, як новий Левіофан. Однак у той же час з точки зору суспільної продуктивності та креативності, з тієї точки зору, яку ми називаємо онтологічною, ієрархія виглядає прямо протилежною. "Маси є реальною виробничою силою нашого соціального світу, тоді як Імперія виявилася просто апаратом захоплення, який існує за рахунок мас" [10, с. 70].

Повернення до життя колись відкритої іманентності автори називають "гуманізмом після смерті людини", відмовою від трансцендентного образу людини, який також вбудований в апарат контролю. Трансформації, пов'язані зі згасанням трансцендентного образу людини, Негрі називає "антропологічним виходом" (exodus), не виключаючи відмову від попередніх тілесних форм, які асоціюються зі старими

формами влади та гноблення. Масштабні міграційні потоки сучасного світу також виступають різновидом *exodus* та маніфестацією сили рухомих у своїй основі *multitude*. "Супротив мас кріпацької залежності – боротьба проти рабської належності до нації, до ідентичності, до народу, тому втеча від суверенітету та обмежень, що накладаються на суб'єкта, – повністю позитивний. Номадизм та змішування народів виявляються тут образами добродетності, першими етичними практиками на території Імперії. Простір стає живим завдяки руху суб'єктів. Це конкретна всезагальність, співтовариство, що складається та охоплює все людство" [10, с. 336].

Цікавою маніфестацією *multitude* може виявитися флеш-моб – одне із недавніх явищ, що отримало великий резонанс у силу своєї новизни. Цей рух розпочався з книги Г.Рейнгольда "Розумний натовп", у якій автор обґрунтовує значення нових технологій для організації співтовариств. Під співтовариством тут розуміють мережу міжособистісних зв'язків, що забезпечують спілкування, підтримку, інформацію, відчуття співпричетності та соціальну ідентифікацію. Учасники флеш-мобу, використовуючи сучасні засоби комунікації, виступають як організований соціальний агент; це не ірраціональна маса або натовп, а ефемерні зібрання сингулярностей, які насолоджуються силою нових ефектів організації та співробітництва, використовуючи їх для досягнення своїх політичних цілей.

Могутність натовпу визначається його здатністю долати фізичні відстані (просторові обмеження); таким же чином долаються і суспільні відмінності шляхом дистанціювання від звичних соціальних позицій. Його влада базується на вмінні вселяти нетерплячість і тим самим ослаблювати натиск з боку державних технократів та представників неурядових організацій щодо управління і стримування подібних настроїв. У такому розумінні натовп постає деяким середовищем, якщо під цим словом розуміти засоби збору та перетворення рис, предметів, людей і речей. Як середовище натовп постає ще і місцем зародження націй та розповсюдження думок. Потрапляючи в нього, людина відчуває у собі сили подолати суспільні та часові рамки.

Усі перелічені характеристики розумного натовпу зближують (дають можливість порівнювати) його з *multitude*. Як і автори "Імперії", Гейнгольд розмірковує про природню готовність людей до співпраці та захисту від експлуатації. Він вказує також на їх здатність уживати відповідні заходи проти тих, хто відмовляється співпрацювати, та на

самоспостереження як на невід'ємну складову успішної масової співпраці, "свого роду нагляду багатьох над багатьма по взаємній згоді". Спільним у цих мислителів є посилення на концепцію біовлади М.Фуко та переконання у можливості здійснення абсолютної демократії. "Щоб правління було демократичним, а не в дусі Гоббса, підтримка суспільного порядку вимагає технічних засобів із забезпечення взаємного суспільного контролю. Ці засоби дозволяють групам незнайомих людей співпрацювати між собою, забезпечуючи основу для вжиття необхідних засобів проти негідної поведінки та виступаючи запорукою існуючого співробітництва" [8, с. 184].

Рейнгольд проводить аналогію між поведінкою розумних натовпів та поведінкою ройових систем. При експериментальній перевірці поведінки розумних натовпів було виявлено, що правильно побудовані інтерактивні суспільні мережі "знають" більше, ніж частини, що їх утворюють: при правильній організації стосунків людські співтовариства здатні виявляти деякий "колективний розум". Він проявляється у колективах, аналогічних колоніям комах, у соціальній і економічній поведінці всередині людського суспільства і наукових та професійних співтовариствах. Коли велика кількість індивідів здатна вести обробку знакової (символічної) інформації, взаємодіють один з одним, у їх спільній поведінці з'являються нові закономірності кількісного порядку, що допускають кількісну перевірку. Було підтверджено, що групи людей, пов'язаних за допомогою інтерактивних мереж, можуть приймати колективні рішення, які виявляються більш точними, ніж результати прогнозів кращих представників групи.

Рейнгольд використовує поняття "розумні натовпи" тому, що, на його думку, настав час для "об'єднання свідомого співробітництва з безсвідомим взаємним прагненням до альтруїзму". Деякі технології можуть спонукати людське суспільство до перебудови з більш високим рівнем співробітництва. Багатосторонні інформаційні середовища наділяють споживача владою, якої ніколи не мали ЗМІ: владою створювати, оприлюднювати та обговорювати свої власні точки зору. "Аудиторією друкованих видань, радіо та телебачення були споживачі, а ось аудиторією Інтернету стали "користувачі" – самі собі господарі. І найважливіше питання з приводу цієї нової зміни у зв'язці влада-знання полягає у тому, чи підготує вона ґрунт для протидії, щоб здивувало Адорно, Хоркхаймера і Бодріяра, або ж це черговий симулякр, симуляція протидії тим, у кого на руках гроші" [8, с. 277]. Так, наприклад,

уже навіть користувачі стільникових телефонів самі стають інформаторами, отримуючи та передаючи новини та пересуди, часто змішуючи їх. Тепер кожен може уявити будь-якого іншого користувача розповсюджувачем інформації, вузлом у більш широкій мережі зв'язку, за станом якої неможливо прослідкувати, тим більше нею управляти. Тому варто було власникам стільникових телефонів почути заклик зібратися на бульварі Епіфаніо-де-лос-Сантос у місті Маніла, як вони стали розсилати отримане ними повідомлення далі, ніби підкоряючись наказу. 20 січня 2001 року президент Філіпін Джозеф Естрада став першим в історії головою держави, що втратив владу внаслідок дії розумного натовпу.

За рік до цієї події відбулася відома "битва за Сіетл", під час якої застосування бездротового зв'язку та мобільних мереж виглядало більш продуманим та тактично вивіреним. Масова опозиція, члени якої мали різні прагнення, але об'єднані несприйняттям поглядів Всесвітньої організації торгівлі, вирішила зірвати заплановану у 1999 році зустріч СОТ у Сіетлі. "Демонстранти входили до численних "груп одностумців", які узгоджували свої дії відповідно до поставленої мети. Мережа організацій прямої дії давала можливість групам самостійно обирати, в яких діях їм брати участь, починаючи з мирної підтримки і закінчуючи громадянською непокорю та добровільними масовими арештами, – свого роду динамічний ситуативний союз, який неможливий без мобільного зв'язку багатьох з багатьма у режимі реального часу" [8, с. 229].

Події в Манілі та Сіетлі були названі аналітиками першими "мережевими війнами. Останні визначаються як новий тип протистояння, "де герої – від терористів і злочинних угруповань з боку зла до войовничих громадський діячів з боку добра – використовують мережеві форми організації, доктрини, стратегії та технології з урахуванням вимог інформаційного століття" [8, с. 231]. Автор "Розумного натовпу" зауважує, що практика мережевих воєн далеко випередила теорію через зростаюче включення у цей новий вид протистояння всередині суспільства як цивілізованих, так і варварських виконавців. Розроблена ж ним теорія в цілому налаштовує на оптимізм.

Розумні натовпи у комп'ютеризованих середовищах можуть змінити сам спосіб мислення людей та функціонування соціуму. Рейнгольд послідовно проводить ідею про взаємозв'язок між технологіями передачі інформації та змінами політичної системи у напрямку поглиблення

демократії. Культурні нововведення, які перебудовують соціальні взаємодії у зв'язку з новими технологіями, представляють, на його думку, "соціальні алгоритми, які спрямовують користування технологією. Такі соціальні методології Рейнгольд, використовуючи термінологію Р.Райта, називає мегатехнологіями. Він припускає, що пересуди та репутації – це ті методології, які виникли разом із мовою. У Середні віки метатехнології капіталізму – гроші, банківська та фінансова справа, страхування – примусили ієрархічну структуру феодального суспільства перебудуватися на новий спосіб організації суспільної діяльності: ринковий. Метатехнологія капіталізму через об'єднання грошей і писемності вивільнила небачену раніше суспільну силу. Купці та підприємці виступали за демократичні методи правління не із альтруїстичних міркувань, а заради свободи торгівлі та укладання угод. "У такий спосіб впливові кола прагнули захистити та посилити свою владу, однак нові технології постійно створювали можливості для здійснення змін у владі, і на кожному етапі, від виникнення письма до появи Інтернету, відбувається все більша децентралізація влади" [8, с. 299]. Звичайно, що можновладці спокійно дивитися на це не можуть, тому і виникають "смутні часи в історії".

Рейнгольд вважає початок ХХІ століття саме таким "смутним часом", оскільки метатехнології, які здатні відвести від розумних натовпів загрози, спрямувавши їх силу у творче русло, поки ще повністю не склалися. Мислитель вказує на два альтернативних сценарії розвитку подій: або ж перетворення щойно народжених розумних натовпів на пасивних, хоча і мобільних, споживачів деякого нового, керованого згори засобу масової інформації, або ж утвердження інноваційної суспільної власності, де численні споживачі матимуть право творити. Інакше кажучи, чи будуть технології розумних натовпів технологіями співробітництва, чи, навпаки, вони стануть новою дезінформаційно-розважальною машиною, поки що не ясно. Але саме зараз, коли сфера нових інформаційних середовищ ще не набула остаточного вигляду, дуже важливими стають знання і дії кожного індивіда.

Посилаючись на книгу Л.Мальфорда "Світ машин" (1967), Гейнгольд припускає, що найбільш грандіозним та найбільш знеособлюючим засобом була не деяка зрима матеріальна машина, а машина соціальна, де люди постали гвинтиками її ієрархічної системи, які виконували завдання з будівництва пірамід та хмарочосів, імперій та цивілізацій. Звільнення жрецької знаті для розумової праці давало

можливість налагодити управління імперією, а зняряддя імперських умільців – літери і числа – підготували ґрунт для більш дієвої організації (в термінах М.Фуко – дисципліни) і влади знання, які привели до розповсюдження грамотності. Книгодрукування ж відкрило шлях до знань широким масам, а не лише обраним. "Чи виявить об'єднане віртуальною мережею "пальцево-клавішне" плем'я деяку протидію ієрархічній мегамашині? Ми передбачали, якого роду тиранію можуть породити розумні натовпи, але бачимо також, що писемність у руках месопотамських владик заклала основу демократії. Якого роду свободи може дарувати розумне користування мобільними та всюдисущими інформаційними засобами?" [8, с. 280].

Масові спільності, до аналізу характеристик яких звертається Рейнгольд, є постмодерною реконфігурацією мас, натовпів та асоціацій модерного типу. Моби є різновидом симулятивних спільностей, вони, на відміну від "мовчазних мас", реалізуються через дії. Вони є породженням і симптомом мережевого устрою сучасного суспільства, провідником розвитку "розумної асамблеї", яка буде спроможною на організовані дії без участі попередньо організованих структур, діятиме лише на основі усвідомлення необхідності спільної дії усіма індивідами, з яких вона складається.

Література

1. Арентс Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арентс. — К. : Дух і літера, 2002.
2. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства / Ж. Бодрийяр. — Изд. Уральського ун-та, 2000.
3. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. — СПб., 2005.
4. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. — СПб., 1995.
5. Московичи С. Век толп / С. Московичи. — М., 1996.
6. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. — К., 1994. — С. 15—140.
7. Пензин А. "Революционное чудовище": понятие множества в философии Антонио Негри / А. Пензин // Синий диван. — 2004. — № 5. — С. 36—61.
8. Рейнгольд Г. Умная толпа: Новая социальная революция / Г. Рейнгольд. — М., 2006.
9. Филлипов А. Ф. Наблюдатель империи (империя как понятие социологии и политическая проблема) / А. Ф. Филлипов // Вопросы социологии, том 1, № 1. — 1992. — С. 89—121.
10. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. — М. : Праксис, 2004.
11. Хардт М. Множества: война и демократия в эпоху Империи /

М. Хардт, А. Негри. — М., 2006.

12. Якубіна В. Л. Основні тенденції концептуалізації феномену мас в сучасній соціальній філософії : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук / В. Л. Якубіна. — К., 2008.

13. Ящук Т. І. Філософія історії : курс лекцій : [навчальний посібник]. — К. : Либідь, 2004.

УДК 94(100)"/.../05":52

О.Ю.Москаленко

Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті

Стаття присвячена астрономічній інтерпретації нарізок на кістяних пластинах та малюнків на стінах печер і гротів, орнаментації браслетів із бивня мамонта з Мезинської стоянки. Зроблено висновок, що нарізками і малюнками, орнаментом означена структура перших календарів у формі алгоритму, який дозволяє встановити взаємозв'язок коротких часових періодів (дні) із більш тривалими – місяцями і сонячним роком. Частина пізньопалеолітичних виробів з кісток тварин, орнаментована нарізками, які ритмічно повторюються, малюнків на стінах печер і гротів відображають процес становлення системи рахунку та календарних астрономічних уявлень у пізньому палеоліті.

Ключові слова: астрономія, нарізки, малюнки, орнаментация, доба, місяць, рік, календар, Місяць, Сонце.

Статья посвящена астрономической интерпретации нарезок на костяных пластинах и рисунков на стенах пещер и гротов, орнаментации браслетов из бивня мамонта с Мезинской стоянки. Сделан вывод, что нарезками и рисунками, орнаментом обозначена структура первых календарей в форме алгоритма, который позволяет установить взаимосвязь коротких временных периодов (суток) с более длительными – месяцами и солнечным годом. Часть позднепалеолитических изделий из костей животных, орнаментированных нарезками, которые ритмически повторяются, рисунков на стенах пещер и гротов отображают процесс становления системы счёта и календарных астрономических представлений в позднем палеолите.

Ключевые слова: астрономия, нарезки, рисунки, орнаментация, сутки, месяц, год, календарь, Луна, Солнце.

The article is devoted to the astronomical interpretation of the threads on the bone plates, the drawings on the wall of the caves and the ornamentation on the bracelets made of mammoth tusks found in Mezin site. The author came to the conclusion that the threads on the bone plates, the drawings in the caves and the ornamentation designate the structure of the first calendars in the form, of the algorithm. It allows to establish a connection of the short-time periods (days) with longer periods – months and the Sun year.

The articles made of the animal bones have the threads which are rhythmically repeated. It is obvious they reflect the process of establishment of the scale of notation and astronomical calendar conceptions in the late paleolith period.

Key words: astronomy, threads, drawings, ornamentation, day, month, year, calendar, the Moon, the Sun.

Восени 2009 року минають 400-ті роковини з часу, коли професор Падуанського університету Галілео Галілей уперше через удосконалений варіант винайденої в Голландії зорової труби почав спостереження Місяця, планет, Сонця, Молочного Шляху. Виготовлені ним три телескопи давали спочатку трикратне, а потім і 32-кратне збільшення [1].

Телескопічні спостереження показали, що Місяць являє собою тіло, подібне до Землі. На його поверхні чітко проглядалися гори і долини, кратери; Венера виявилася схожою на маленький Місяць і зміна її фаз доводила рух Венери, як і Землі, навколо Сонця. Юпітер бачився невеликим диском, довкола якого оберталися чотири маленькі зірочки – його найбільші супутники, пізніше названі "галілеєвими". Першим з астрономів він спостерігав кільце Сатурна, а на поверхні Сонця темні плями. Нарешті в полі зору телескопа Галілей побачив велику кількість невидимих неозброєним оком зірок – 7-ї та 8-ї зоряні величини у Молочному Шляху [2].

Астрономічні спостереження зоряного неба Галілеєм уперше "наблизили" небесний світ до земного. Почалася нова ера в історії астрономії. Тому Генеральна асамблея ООН 19 січня оголосила 2009 рік Міжнародним роком астрономії. 99 країн світу, в тому числі й Україна, підписали угоду, згідно з якою взяли на себе зобов'язання пропагувати астрономічні знання серед своїх громадян, особливо молоді. Науковцям рекомендовано звернутися до історії зародження, нагромадження і розвитку астрономічних знань. Церемонія відкриття Міжнародного року астрономії відбулася у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі [3].

Порівняно недавно виникнення астрономічних знань упевнено пов'язувалося з неолітичним часом, коли виникають скотарство і

землеробство. Скотарям потрібно було вчасно переганяти худобу на нові пасовища, орієнтуватися на місцевості в умовах неозорих одноманітних степових і напівпустельних ландшафтів, визначити терміни чергування посушливої і дощової погоди, а у помірних широтах – передбачати прихід зими або літа. Землероби опинилися ще в більшій залежності від сезонних змін; їх праця – оранка, сівба, жнива взагалі неможливі без календаря як упорядкованої системи рахунку днів. Проте, на наш погляд, не менш важливі знання циклічності змін сезонів, лічби часу для суспільств із привласнювальними видами господарської діяльності – мисливцям і збирачам, розквіт якої мав місце в добу пізнього палеоліту 40 000–10 000 років тому.

Виникненню і накопиченню знань з астрономії сприяла специфіка ведення мисливсько-збиральницького господарства. Основними об'єктами полювання на відкритих просторах степів і тундри в пізньому палеоліті були великі травоїдні стадні тварини мамонтового фауністичного комплексу – мамонт, бізон, шерстистий носорог, вівцебик та ін., слони, зебри, антилопи в субтропічних і тропічних широтах. Зазначені тварини вели рухливий спосіб життя, здійснюючи масові сезонні міграції на значні відстані. На прильодовикових територіях навесні тварини мігрували численними стадами на північні пасовища, а восени, рятуючись від наступаючих холодів, відходили на сотні й тисячі кілометрів південніше у передгірні райони Європи та надчорноморські степи [4]. Відповідно мисливці повинні були не лише знати особливості рельєфу місцевостей полювання, але й орієнтуватися в просторі та часі в процесі далеких, довготривалих мисливських експедицій за промисловими тваринами. Господарська діяльність здійснювалася в умовах відносної рівноваги з природою за умови збереження її відтворювальних можливостей. Мисливцям і збирачам важливо було знати терміни сезонних міграцій та вагітності промислових тварин, прильоту птахів, нересту риби, час вегетації різних їстівних рослин, які відігравали певну роль у харчовому раціоні, особливо в більш південних регіонах. Очевидно, враховувалися і терміни вагітності жінок пізньопалеолітичних родових общин. Вагітні жінки не могли здійснювати довготривалі переходи, на певний час ставали неповноцінними працівниками, залишаючись із дітьми на довготривалих стоянках, в очікуванні мисливців-чоловіків. Природними орієнтирами для пізньопалеолітичної людності, в сенсі зазначеного, було розташування Сонця, Місяця і зірок на небі, тобто існували вагомні чинники зародження астрономічних знань. Без цих знань успішне ведення мисливсько-збиральницького привласнювального господарства є досить проблематичним.

Отже, людям епохи пізнього палеоліту так само доводилося вирішувати питання просторової орієнтації, точної фіксації часу і, перш за все, усвідомлювати колову циклічність зміни сезонів, що й визначало увесь хід їхньої привласнювальної діяльності. Чи спроможні були це робити пізньопалеолітичні мисливці і збирачі? Відповідь на поставлене питання спробуємо дати на основі інтерпретації антропологічних і археологічних джерел.

Масове розселення по Землі біологічного виду гомо сапієнс – людини розумної розпочинається близько 40 000 років тому. За археологічною схемою періодизації історії це був початок епохи пізнього палеоліту. На відміну від архантропів і палеоантропів, гомо сапієнс був істотою соціальною і в цьому була його найвагоміша перевага над попередниками. Поняття соціальності охоплює систему чинників, що визначають людину як істоту суспільну: це спосіб організації життя – на ґрунті праці та в межах певного колективу; це спосіб комунікації – мова і пам'ять; це спосіб осягнення світу – раціональні знання та образне мислення; це творчість – виготовлення знарядь праці, спорудження осель, улаштування побуту, зрештою – створення речей, що не мають прямого утилітарного призначення (прикраси, статуетки, малюнки); це певні правила співжиття – мораль; це також спосіб продовження людського роду – шлюб і сім'я [5].

У розпорядженні антропологів є значна кількість викопних решток сапієнсів із різних частин світу. Пізньопалеолітичні люди мали черепну коробку з об'ємом мозку понад 1500 см, складну його структуру, прямий опуклий лоб, відсутність надбрівного валика і наявність чітко окресленого підборідного виступу [6]. Останнє, а також особливості ендокранів свідчать про розвиненість центрів мови та асоціативного мислення [7], спроможність встановлювати достатньо складні причинно-наслідкові зв'язки. На думку російського антрополога Я.Я.Рогинського, інтенсивний розвиток передніх відділів мозку у сапієнсів порівняно з неандертальцями пояснюється тим, що обумовлені ним соціальні якості набули вагомої ролі в епоху різкого зростання виробництва і складання початкових форм родової організації, якою була епоха пізнього палеоліту [8]. Притаманна тільки людині розумній морфо-функціональна система мозку забезпечувала сприйняття, зберігання, обробку і у потрібний момент – "витягування" необхідної інформації із соціального середовища [9].

Інтерпретуючи антропологічний матеріал, можна стверджувати, що на шляху до пізнання навколишнього світу пізньопалеолітичні сапієнси не обмежувалися простим використанням підмічених ними

сполучень певних явищ у вигляді правил та прикмет, збиранням відомостей про окремі факти небесного світу. Шляхом встановлення причинно-наслідкових зв'язків спостереження і факти об'єднувалися у певну цілісну систему уявлень – картину світу, вагомою складовою якої були астрономічні знання людності пізньопалеолітичної доби.

Не викликає сумніву, що сама природа нав'язала людині дві основні одиниці виміру часу – доба і рік. Зранку сходило і протягом дня світило Сонце, ввечері воно сідало за обрій і наставала ніч. Досвід підказував мисливцям і збирачам зв'язок між Сонцем і ритмічною послідовністю зміни дня та ночі. Ймовірно, так була виокремлена найбільш проста одиниця обрахування часу – доба, з якою пов'язана вироблена багатьма тисячами поколінь основна циклічність у життєдіяльності людського організму, чергування бадьорості і сну, зміна періодів праці та відпочинку. Впорядкованою системою лічби діб став календар первісної людини. Вочевидь, відмічалася інша сонячна циклічність чергування сезонів у житті природи: весни, літа, осені та зими, з якими безпосередньо пов'язувався річний господарський цикл, як сукупність найхарактерніших ознак кожного конкретного типу первісної економіки, розміщених у сезонній послідовності [10].

Усвідомлення людиною сонячно-земних зв'язків відбувалося за схемою: прихід весни, а потім літа асоціювався з постійним зростанням полуденної висоти Сонця на небі та зміщенням точки сходження світила у північному напрямі, і навпаки – настання осені, а за нею зими – із зниженням полуденної висоти Сонця та зміщенням точки його сходження у південному напрямі обрію теж до певного рубежу, після чого починався зворотний рух світила. Виникає друга одиниця виміру часу за Сонцем – сонячний рік, який у пізньому палеоліті визначав загальну періодичність сезонних змін.

Наголосимо, що мисливці та збирачі епохи пізнього палеоліту ще не розуміли сутності сонячно-земних зв'язків, але закономірність, пов'язану з астрономічними явищами – чергуванням дня і ночі, сезонів року, усвідомлювали чітко. Час визначався за частинами сонячної доби: ранок, день, вечір, ніч, а рік розподілявся за сезонами, співвіднесеними з виробничим циклом.

Засвідчений антропологією високий рівень інтелекту людини пізнього палеоліту дав можливість їй виокремити третю астрономічну одиницю виміру часу – Місяць. Пов'язувалося це не з Сонцем, а з природнім супутником Землі, про що говорить сама його назва в українській мові і мовах багатьох народів світу. На відміну від Сонця,

Місяць періодично змінював свій вигляд і на 2 дні зникав з неба взагалі. Сучасна цивілізована людина знає, що зміна фаз Місяця відбувається внаслідок обертання нашого природного супутника навколо Землі. Коли Місяць перебуває між Сонцем та Землею, його сторона, обернена до Землі, Сонцем не освітлюється, тому Місяць невидимий у так зване новомісяччя. Рухається Місяць навколо Землі у той самий бік, що й Земля обертається довкола своєї осі. Відповідно палеолітичні люди могли спостерігати переміщення Місяця на фоні яскравих зірок назустріч обертанню неба. Приблизно через 27,3 діб Місяць повертався до тих самих зірок, здійснивши один оберт навколо Землі. Це так званий сидеричний, або зоряний, місяць. Оскільки Земля, рухаючись по орбіті, за цей час зміщується відносно Сонця, то й цикл зміни місячних фаз довший, триває протягом 29,5 діб і має назву синодичного місяця.

За зміною фаз місяць природним чином поділяється на чотири чверті: від "народження" Місяця до того моменту, коли видимою є рівно половина "молодого" місячного диска, або так звана перша чверть; від напівосвітленого диска до повномісяччя, а потім від повномісяччя до половини "старого" Місяця і, нарешті, від папівосвітленого диска до його повного зникнення у новомісяччя.

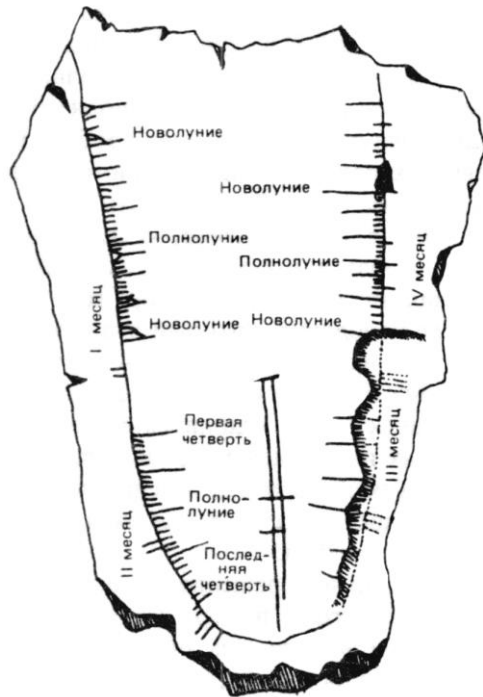
Постійне періодичне "народження" і "вмирання" Місяця слугувало зримим довічним "годинником" пізньопалеолітичним мисливцям і збирачам. Циклічною зміною свого вигляду на небі Місяць привертав до себе не меншу увагу первісних людей, ніж Сонце. Спостерігаючи Місяць і Сонце протягом багатьох поколінь, вони шукали та встановлювали зв'язок ритмічності свого життя з тим, що відбувається з Місяцем і Сонцем, інакше кажучи, проводили перші астрономічні спостереження.

При всій важливості антропологічні джерела дають не пряму, а опосередковану ствердну відповідь на питання про наявність астрономічних знань у пізньому палеоліті. За відсутності писемності конкретну інформацію про астрономічні спостереження і фіксацію різних періодів часу пізньопалеолітичними мисливцями і збирачами можуть дати археологічні джерела.

Проблеми інтерпретації археологічних матеріалів на предмет їх астрономічного змісту у вітчизняній і зарубіжній науці присвячена незначна кількість праць [11]. Фахівці погоджуються з думкою про знання пізньопалеолітичною людиною місячного та місячно-сонячного календаря, джерелом вивчення яких є твори мистецтва. В археології останнього часу стало визнаним, що частина пізньопалеолітичних

виробів з кісток упольованих тварин, орнаментованих нарізками, ямками і крапками, які ритмічно повторюються, малюнків на стінах печер і гротів відображають процес становлення системи лічби та календарних астрономічних уявлень.

В Європі один із найдавніших місячних календарів походить з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки Лубенського району Полтавської області України. Відкрита у 1873 році археологом і краєзнавцем Ф.І.Камінським стоянка датується приблизно 13 тис. до н.е. [12]. З численних артефактів у контексті, який нас цікавить, привертає увагу бивень мамонта з нанесеною різьбою ювелірної точності (рис. 1).

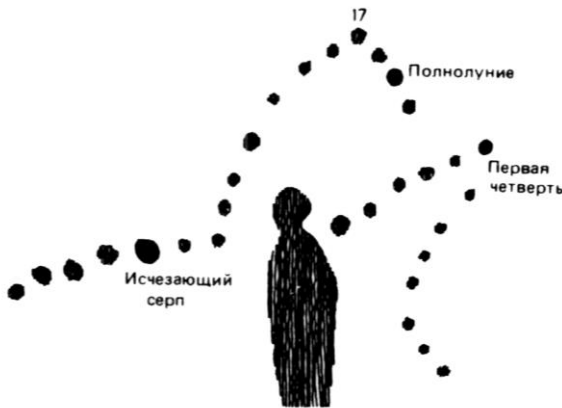

Рис. 1. Штриховий місячний календар, вирізьблений на мамонтовому бивні в Гінцівськ пізньопалеолітичної стоянки, Україна

Групи коротких рисочок розділено довгими, чергування коротких та довгих нарізок показує, що бивень є рахівною таблицею змін фаз Місяця, складеною давньою людиною на основі власних астрономічних спостережень. Часова вісь позначена на бивні лініями та штрихами.

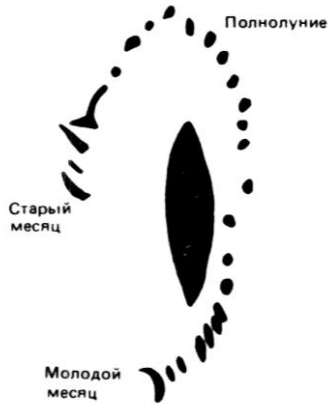
Кожну ніч, бачачи Місяць у різних фазах, мисливець на мамонтів робив кременем одну нарізку. З невідомої причини він зробив відмітки тільки на чотири місяці [13]. Як бачимо, пізньопалеолітичний спостерігач небесної сфери з Гінцівської стоянки не тільки оперував поняттям місячних фаз, а й проводив відлік часу.

Децо пізніше європейські місячні календарі походять з пізньопалеолітичних стоянок Іспанії. На стіні печери Абрис-де-лас-Віньяс у центрі малюнка фігура людини, можливо бога Місяця (рис. 2).

Рис. 2. Фігура божества, оточена зображеннями місячних фаз на стіні печери Абрис-де-лас-Віньяс, Іспанія

Довкола неї червоною охрою намальовані 30 точок різної форми і величини. Інтерпретуються вони як різні фази природного супутника Землі протягом синодичного місяця. Особливо ретельно спостерігачем зображені перша і остання чверті Місяця та повний Місяць [14]. Датуються цей місячний календар 10 тис. р. до н.е. Варіант сидеричного місячного календаря походить зі стоянки Канчал-де-Моама, датованої часом 9500 років до н.е. (рис. 3).

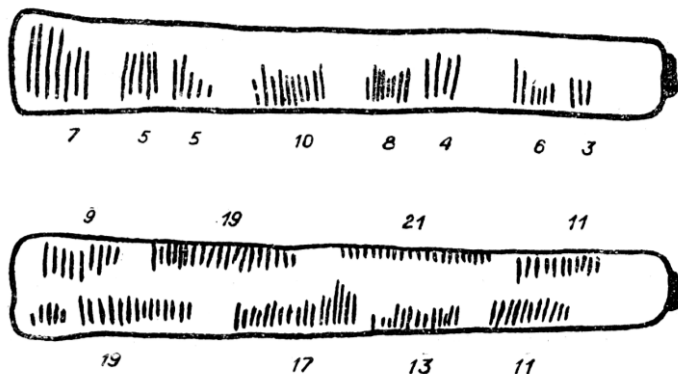

Рис. 3. Фази Місяця, зображені на стіні печери Канчал-де-Моама, Іспанія

Деталі довкола центральної плями чергуються у формі вузького серпа і півеліпса. Кількість точок різної форми від вузького серпа до такого ж самого вузького серпа дорівнює 27, тобто кількості діб сидеричного місяця. Сама нижня деталь фіксує півмісяць через два дні після новомісяччя, яке спостерігач бачив після заходу Сонця низько над обрієм. Тринадцята за рахунком деталь відповідає 14-й або 15-й добі після новомісяччя. У відповідних місцях зображені перша та остання чверті у вигляді півкола [15]. Складається враження, що спостерігач малював місячні фази кожної ночі протягом циклу.

В Африці під час розкопок засипаного вулканічним попелом пізньопалеолітичної стоянки Ішанго на березі озера Едуард у верхів'ях Білого Нілу знайдено кварцевий кинджал. Кістяне руків'я кинджала інкрустоване вертикально розташованими нарізками, які розміщені трьома групами (рис. 4).

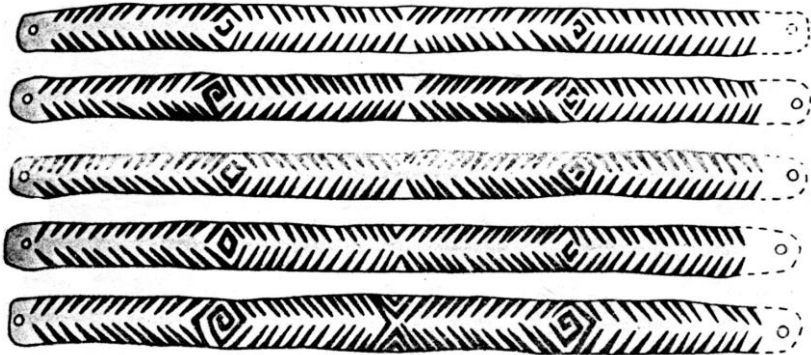

Рис. 4. Місячний календар із пізньополітичної стоянки Ішанго, верхів'я Білого Нілу, Африка

У кожній групі знаки-нарізки вказують на певні фази Місяця [16]. Черговий раз маємо зразок простого місячного календаря, яким приблизно у VIII тис. до н.е. користувалися африканські пізньопалеолітичні мисливці і рибалки.

Досвід фіксації малюнками місячних фаз виявився настільки раціональним, що без суттєвих змін дійшов до нашого часу. Щоб переконатися в цьому, варто відкрити будь-який відривний календар, де зображено фази Місяця.

Складніший варіант календаря пізньопалеолітичної людини розшифрував новосибірський історик, доктор історичних наук Б.О.Фролов, проаналізувавши графіку двох вирізьблених із мамонтового бивня браслетів з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки Коропського району Чернігівської області України. Браслети пишно декоровані зигзагами і меандром. Складений браслет утворюють п'ять прилеглих одна до одної пластин, прикрашених за одним принципом. В основу орнаменталії покладено повторювання груп однакових коротких і паралельних прямих рисочок під кутом розташованих на краях пластин (рис. 5).

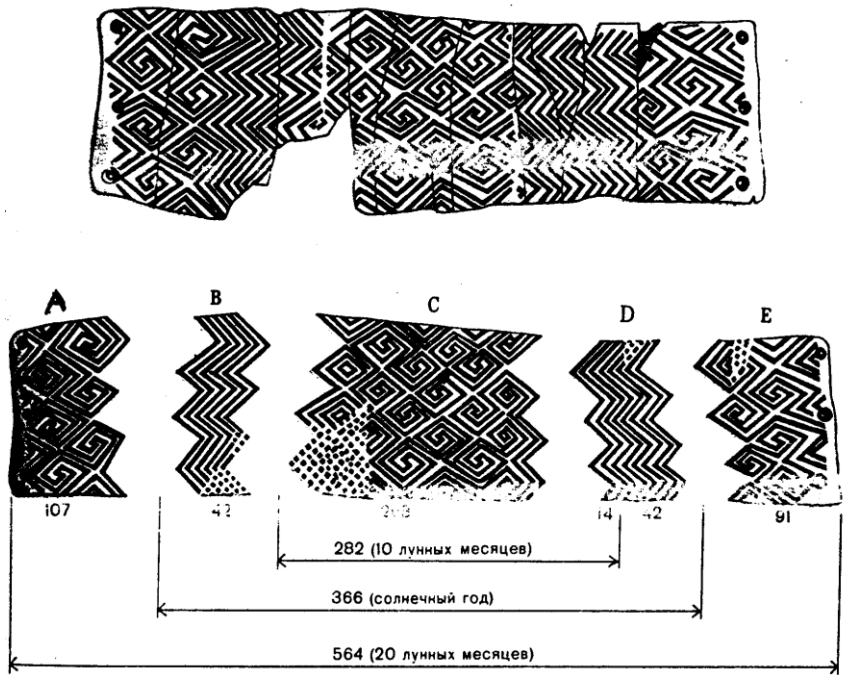

Рис. 5. Складений браслет з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки, Україна

З кожного краю нанесені 4 такі групи, причому спрямованість рисочок у кожній групі змінюється на 90°. Чіткість ритму візерунка доповнюється повторюваністю меандрового завитка на стиках груп. Із 24-х повністю паралельних груп 17 мають по 14 рисок, 3 – по 13 рисок і 4 – по 15 рисок, тобто основним числом є 14 з відхиленням +/-1.

Суть запропонованої Б.О.Фроловим інтерпретації з якою погоджувомось і ми, полягає в наступному. Групи з 14 (+/-1 у деяких випадках) рисочок, які періодично змінюють напрям саме після такої кількості, відповідають одному і тому ж баченому спостерігачем явищу – наростанню диска Місяця до повномісяччя з наступним його зменшенням до новомісяччя протягом 28–29 днів місячного циклу. За збереженості цього ритму з кожного краю пластини "записані" по 2 місяці, і на 5 пластинках ми маємо подвоєну кількість днів у 10-ти місяцях, або кількість днів та ночей у 10-ти місяцях. Мова йде про одну з архаїчних форм календаря пізньопалеолітичних людей, пов'язаної з десятьма місячними місяцями (приблизно 280 днів) тривалості жіночої вагітності. Звідси випливає специфічна "жіноча" належність орнаменту мізинського браслета, яку його дослідники вже відзначали, аналізуючи лише художні особливості візерунків [17].

В орнаментатії суцільного мізинського браслета завитки меандрів, які повторюються, двічі розділені зонами зигзагів (рис. 6).

Рис. 6. Суцільний браслет з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки, Україна

Кожний зигзаг складається з 7 ліній, у двох групах – 14 зигзагів. Якщо розгорнути увесь візерунок орнаменту, отримаємо п'ять зон візерунків: у центрі та з країв зон меандрів (А, С, Е), між ними зони зигзагів (В, D). Зони складаються з наступної кількості ліній: А = 107, В = 42, С = 268, D = 56, Е = 91. Разом у композиції орнаменту нараховується 564 лінії.

Спочатку складається враження, що розподіл ліній за зонами робився нерівномірно, без продуманого порядку. В зонах зигзагів різна кількість ліній: у зоні D на 14, тобто на 2 зигзаги по 7 ліній більше, ніж у зоні В. Проте робити з цього висновок про порушення майстром симетрії буде передчасним. Якщо "зайві" 2 зигзаги з 14 лініями додати до зони С, то отримаємо ту ж величину (282), що й у решті зон у сумі, включаючи 42 лінії зони D. На думку Б.О.Фролова, давній майстер обрав дещо незвичну для нас формулу симетрії, вважаючи, що лінія рівноваги ($282 = 282$) пройде усередині групи зигзагів, відсікаючи 2

зигзаги для їх приєднання до центральної зони меандрів [18]. Виникає питання: а чому знадобилося майстру таке ускладнення роботи з побудови орнаменту та при його "прочитанні"?

На суцільному браслеті орнамент побудований із 564 ліній. Очевидно, співпадіння сум ліній на двох браслетах з однією й тією ж величиною (подвоєною кількістю днів у 10 місячних місяцях) є не випадковим. В обох випадках на різних браслетах з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки побудова орнаментальної композиції продумана таким чином, щоб у підсумку сума ліній відповідала певній величині. З календарними розрахунками циклів руху Місяця, як зазначалося вище, наочніше за все співпадають ритмічні особливості та кількісні групування візерунків на складеному браслеті. Однак графічна мова і зміст "запису" орнаменту на суцільному браслеті є складнішими.

За твердженням Б.О.Фролова, дещо дивний, на перший погляд, спосіб отримання двох тотожних величин, кожна з яких відповідає 10 місячним місяцям (за умови відокремлення в зоні зигзагів 14 ліній "на користь" зони D), виглядає інакше після того, як виявляються додаткові співвідношення між зонами. Якщо додати до центральної зони меандрів С обидві зони зигзагів В та D, сума буде відповідати кількості днів сонячного року ($268 + 42 + 56 = 366$). Задум майстра, котрий створив суцільний браслет, враховував календарні спостереження за Місяцем та Сонцем. Спостереження сполучались у певну систему, яка в підсумку знайшла своє відображення у загальній композиції цього орнаменту і його деталях. Зокрема, наявність двох зон зигзагів В та D з обох боків від центральної зони С, кількість ліній у зигзагах, асиметрія в цій кількості (14 "зайвих" ліній у зоні D), за задумом майстра, могли відігравати важливу роль: слугувати для співвиміру лічби часу за Місяцем з лічбою часу за Сонцем, яка співпадає з циклом чергування сезонів протягом року, дуже наочним і практично важливим у житті первісних мисливців [19].

Аналіз мізинських браслетів дає змогу зробити наступний висновок: орнаментальну композицію доцільно розглядати як алгоритм взаємозв'язку ритмічних природних процесів (діб, фаз Місяця, сезонів сонячного року), які створюють циклічну систему розрахунків часу, тобто один з перших у пізньопалеолітичному часі місячно-сонячних календарів.

Нагальна потреба отримання таких календарно-астрономічних знань пов'язана з ритмічною організацією життєдіяльності мисливсько-збиральницьких колективів. Періоди активного сезонного полювання на великих стадних тварин змінювалися полюванням на птахів, іншу

промислову дичину, доповнювалися весняно-літнім збиранням рослинної їжі. Таке чергування супроводжувалося відомими з етнографічних джерел різноманітними табу, регламентацією поведінки чоловічої та жіночої частин родових общин. Періодично табу знімалися з метою продовження роду, на свята. Ці дії та свята знаходили відображення в пізньопалеолітичному мистецтві, частина витворів якого є фіксацією календарно-астрономічних знань. Життя вимагало вироблення надійних наочних одиниць виміру тривалих періодів часу, які співпадали з циклічними змінами у живій природі, "у ритмі" з якими жили мисливсько-збиральницькі родові общини пізнього палеоліту і таким наочним годинником їм слугував видимий рух основних небесних тіл: Місяця, Сонця на небесній сфері. Є очевидним, що у мисливців та збирачів пізнього палеоліту форми осмислення календарно-астрономічних циклів будувалися на реальних співпадіннях з цими циклами двох фундаментальних основ буття – динаміки виробничо-промислової діяльності та динаміки відтворення людських колективів. Зазначені співпадіння, маючи першочергову практичну цінність, слугували простим конкретним стимулом формування все більш складних уявлень про виміри часу і відповідних їм небесних явищ, тобто сприяли нагромадженню, осмисленню та ускладненню астрономічних знань у майбутньому.

Література

1. Зигель Ф. Ю. Астрономия в её развитии / Ф. Ю. Зигель. — М., 1988. — С. 52.
2. Там само. — 1988. — С. 52.
3. 2009 — Міжнародний рік астрономії // Молодь України. — 2009. — 23—26 січня.
4. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізняк. — К., 1994. — С. 15.
5. Україна крізь віки: На світанку історії // К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. — К., 1998. — С. 33.
6. Сегеда С. П. Антропология / С. П. Сегеда. — К., 2001. — С. 164.
7. Україна: Хронологія розвітку. — К., 2008. — С. 57.
8. Рогинский Я. Я. Антропология / Я. Я. Рогинский, М. Г. Левин. — М., 1978. — С. 330.
9. Антропология / В. М. Харитонов, В. П. Ожигова, Е. З. Година та ін. — М., 2004. — С. 48.
10. Залізняк Л. Л. Вказана праця. — С. 40.
11. Фролов Б. А. К истокам первобытной астрономии / А. Б. Фролов // Природа. — 1977. — № 8. — С. 96.

12. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. — К., 1992. — С. 174.

13. Головка В. Історія вітчизняної астрономічної науки: від перших елементів наукового знання до сучасних наукових центрів / В. Головка // Фізика та астрономія в школі. — 2002. — № 1. — С. 42 ; Федорович Н. Українська народна астрономія з найдавніших часів до початку XVIII ст. / Н. Федорович // Пам'ять століть. — 2002. — № 2. — С. 147.

14. Николов Н. Звездочёты древности / Н. Николов, В. Харлампиев. — М., 1991. — С. 37.

15. Там само. — С. 36.

16. Там само. — С. 39 ; Ларичев В. Е. Колесо времени. Солнце, Луна и древние люди / В. Е. Ларичев. — Новосибирск, 1988. — С. 162—164.

17. Фролов Б. А. Вказана праця / Б. А. Фролов. — С. 97.

18. Там само. — С. 98.

УДК 930.1(47)"18/19"+94(47)"13/15"

В.О.Василенко

Історія литовсько-рязанських та литовсько-нижньгородських взаємин у східнослов'янських історіографіях XIX–XX ст.

У статті розглянуто стан вивчення взаємин між Великим князівством Литовським і Рязанським князівством та Великим князівством Литовським і Нижньгородським князівством у XIV–XVI ст. у східноєвропейських (українській, російській і білоруській) історіографіях.
Ключові слова: історіографія, Велике князівство Литовське, Русь.

В статье рассмотрено состояние изучения взаимоотношений между Великим княжеством Литовским и Рязанским княжеством и Великим княжеством Литовским и Нижегородским княжеством в XIV–XVI вв. в восточноевропейских (украинской, русской и белорусской) историографиях.
Ключевые слова: историография, Великое княжество Литовское, Русь.

The examination's state of the relations of the Grand Duchy of Lithuania and Ryazan and also Grand Duchy of Lithuania and Nizhny Novgorod (XIV–XVI) in East European historiography (Ukrainian, Russian, Byelorussian) in the article is covered.

Key words: historiography, Grand Duchy of Lithuania, Rus.

Одним із відносно маловивчених у литuanістиці сюжетів є стосунки Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) із Рязанським та Нижньогородсько-Суздальським великими князівствами. Це стосується не лише української та білоруської, а й російської історіографії. Що ж до історії дослідження даної проблематики, то вона досі взагалі не ставала предметом спеціального зацікавлення. Виходячи з вищевикладеного, видається очевидною актуальність даної розвідки.

Історія литовсько-рязанських взаємин менш багата порівняно з литовсько-московськими чи навіть литовсько-тверськими. На це вплинуло кілька факторів. По-перше, безпосередні контакти ВКЛ із Рязанню було започатковано відносно пізно, в часи правління вел. князя Олега Івановича (1350–1402), коли тривала експансія Альґірдаса (Ольґерда) в Сіверщині та "верхівських" землях. По-друге, більша частина кордону з Рязанню припадала на територію не власне Литовсько-Руської держави, а згаданих "верхівських" князівств, залежних від неї. Нарешті, геополітичні фактори змушували політику самого Великого князівства Рязанського бути спрямованою насамперед на схід і опікуватися татарськими й московськими справами. Загалом Рязань значно більшою мірою, ніж Твер, була схильна до тісної співпраці з Москвою, зокрема й проти ВКЛ. На думку Д.Іловайського, це слід пояснювати насамперед порубіжними конфліктами Рязані з Литвою, спричиненими невизначеністю кордонів у сіверських землях [48, с. 259].

Перебільшенням виглядає твердження Дж.Феннелла, начебто Рязань лише "дивом" не була приєднана до ВКЛ разом із Києвом та Черніговом [73, с. 214–215]. Тут, як і в оцінках багатьма дослідниками виправ Альґірдаса на Москву в 1368–1372 рр., маємо справу з хибними уявленнями щодо намірів урядових кіл ВКЛ стосовно князівств Центральної та Східної Великої Росії. Немає підстав приписувати литовсько-руським правителям ані в той, ані в будь-який інший час плани прямого підпорядкування цих земель своїй владі. Більшу вагу для Литви мали три інші напрями зовнішньої політики, з огляду на їхню життєву важливість для власне ВКЛ (боротьба проти Ордену) чи багатообіцяючі перспективи ціною значно меншого напруження сил (галицько-волинська спадщина і особливо територіальні здобутки на південному сході. М.Грушевський цілком слушно наголошував на "дуже слабкій інтенсивності литовської політики в руських землях", що спиралася на "принцип найменшого спротивлення або найменшої трати сил" [40, с. 63, 94]. Ці надбання збільшували потенціал держави, насамперед військовий; якісно іншою була ситуація з Північно-Східною Руссю.

"Вакууму" влади, на кшталт Київщини чи Сіверщини, тут не існувало, швидше навпаки. З одного боку, ВКЛ довелося б мати справу зі сформованими державними організаціями та міцно закоріненими в них князівськими династіями, чиї права спиралися на поважну традицію. З іншого, не можна забувати про наявність тут нехай і послабленої, але відчутної верховної влади Орди. Альґірда, очевидно, чітко усвідомлював, що в силу багатьох причин на встановлення литовсько-татарського кондомініуму у великоруських землях, на відміну від українських, сподіватися немає підстав.

Ілюстрацією до вищевикладеного стала промосковська позиція, зайнята під час "другої Литовщини" (1370 р.) Олегом Івановичем рязанським і Володимиром Дмитровичем пронським. На думку М.Любавського, це було визначене спільною небезпекою від Литви, яка загрожувала інтересам Москви і Рязані у "верхівських" князівствах [58, с. 73]. Проте вже у 1371 р. Олег вів невдалу війну з Дмитром московським, що завершилася в грудні розгромом рязанців на Скорніщеві. Внаслідок цього рязанський вел. князь навіть тимчасово (до наступного року) втратив свій стіл, який захопив Володимир пронський. А.Пресняков запропонував наступне пояснення розриву Олега Івановича з Москвою в 1371 р. В перемирній грамоті послів Альґірда з московським урядом рязанських князів записано "в імені" Дмитра Івановича; на думку російського історика, це могло викликати невдоволення з боку Олега [64, с. 235–237]. Пресняков виходив при цьому з припущення, що литовсько-московське перемир'я було укладене в 1371 р.; проте більш імовірне його датування 1372 р. На думку Л.Черепніна, в підґрунті конфлікту лежало бажання Москви сприяти незалеженню Пронська від Переяславля-Рязанського [75, с. 586].

Широкого розголосу набув наступний епізод литовсько-рязанських узаємин, що мав місце в 1380 р. Він стосується планів Йоґайли (Яґайла) та Олега Івановича як союзників Мамаю щодо володінь Дмитра московського. За угодою, що нібито постала внаслідок зносин між Вільнюсом та Переяславлем-Рязанським, передбачався наступний поділ спадщини Калити: *"а мы сядем на Москве и на Володимери, ... княжение Московское разделим себе царевым велением на двое, ово к Вилне, ово к Рязани, и дасть нам царь ярлыкы и родом нашим по нас"* [12, т. XI, с. 48] (тут же, в Никонівському літописі, зустрічаємо твердження, начебто Йоґайла здавна хотів здобути владу над Москвою [12, т. XI, с. 47]). Це літописне повідомлення, разом із фактом неучасті рязанських контингентів у Куликовській битві 1380 р., поклало початок

звинуваченням Олега в "зраді Русі". Насправді йдеться хіба що про небажання Олега узгоджувати свою політику з Москвою. До того ж, не надавши допомоги Дмитрові Івановичу, він, однак, не з'єднався і з Мамаєм.

Що ж до планів Йогаїли та Олега Івановича стосовно земель Великого княжіння Владимирського, то їх тривалий час майже не піддавали сумніву. Вірив у це В.Татищев (хоча й зауважував, що ставлення Олега до литовсько-московського протистояння було "двоїстим") [72, с.140, 144]; за ним пішли М.Щербатов, Н.Карамзін, С.Соловйов та ін. [78, с. 125; 71, с. 437; 50, с. 38; 68, с. 275; 33, с. 97–98, 105].

У присвяченій історії Рязанського князівства монографії Д.Іловайський також поставився з довірою до існування подібної домовленості [49, с. 112; 48, с. 116]. Проте саме цей дослідник уперше чітко висловив сумнів у "зрадництві" Олега, припустивши, що той міг якоюсь хитрістю завадити з'єднанню сил Йогаїли та Мамаєва [49, с. 116; 48, с. 136, 140]. Тим самим Іловайський розвинув здогад Н.Арцибашева, згідно з яким рязанський вел. князь "лукавив" у своїх зносинах із Ордою та ВКЛ [26, кн. III, с. 130].

Віра в далекосяжні плани Йогаїли та Олега продовжувала побутовати й у літературі радянської доби [32, с. 264; 59, с. 112; 35, с. 291; 36, с. 137, 437; 44, с. 55–56; 51, с. 59]. Нечисленні винятки репрезентовані поглядами (як видається, обґрунтованими) Л.Черепніна, Ю.Бегунова, В.Кучкіна [75, с. 601; 29, с. 512; 50, с. 463]. А.Кузьмін заперечив існування союзу між Олегом рязанським, Йогаїлою і Мамаєм (і навіть між двома останніми) [56, с. 220–225]. Проти подібних сумнівів і на захист традиційного погляду виступив І.Греков [36, с. 93, 128, 387; 37, с. 132]; невизначену позицію в даному питанні займає Е.Клюєв [52, с. 245, прим. 144]. Не позбавлене ймовірності, до речі, припущення, згідно з яким шлюб Карібутаса (Корибута), рідного брата Йогаїли, з дочкою Олега рязанського був наслідком зближення між ВКЛ, Рязанню та Мамаєм.

Після перемоги Дмитра Івановича над Мамаєм московський правитель готував похід проти Рязані, проте відмовився від своїх планів, дізнавшись від тамтешніх бояр про втечу Олега Івановича з власних володінь [7, с. 82; 17, с. 205; 10, с. 41; 12, т. XI, с. 66; 16, с. 126]. Никонівський літопис (єдиний серед інших) повідомляє, що рязанський вел. князь попрямував на литовський кордон. На цій підставі М.Щербатов вважав, що Олег утік саме до Литви [78, с. 171]. Згідно зі своєю концепцією, Д.Іловайський оголосив дану літописну звістку "неймовірною" [49, с. 118]. Натомість точку зору Щербатова підтримав А.Пресня-

ков, зауваживши, що в 1380 р. була можлива втеча Олега лише до ВКЛ.

Факт тодішнього перебування Олега рязанського в Литві обстоювали також Л.Черепнін та І.Греков [76, ч. 1, с. 55–56; 36, с. 144]. За припущенням першого, ситуація повторилася в 1382 р.: Олег, який тоді допомагав порадами Токтамишеві під час його навали на Москву, змушений був невдовзі рятуватися від московських військ утечею до ВКЛ [76, ч. 1, с. 56]. Доказом цього можуть слугувати "Записки стосовно російської історії" Єкатерини II. Згідно з ними, Олег Іванович знайшов для себе прихисток у Брянську, під приводом побачення з сестрою [42, с. 272, 274]; на це звернула увагу Л.Муравйова [60, с. 26]. Видається, однак, що дана інформація не обов'язково мала бути почерпнута вінченосною дослідницею з невідомого нині джерела. Знаючи, що зятем Олега був Карібутас-Дмитро, і хибно ототожнюючи його з Дмитром Ольгердовичем старшим, Єкатерина могла самостійно викомбінувати цю звістку.

За припущенням А.Преснякова, тоді ж, у 1380 чи 1381 р., постала угода Йоґайли з рязанським вел. князем [64, с. 240–241]. Доказ існування останньої міститься в недатованому договорі Олега Івановича з Дмитром московським. Там знаходимо наступні вимоги: *"А к Литве князю великому Олгу целованье сложити. А будет князь великий Дмитрии Иванович и брат, князь Володимер, с Литвою в любви, ино и князь великий Олег с Литвою в любви. А будет князь великий Дмитрии и князь Володимер с Литвою не в любви, и князю великому Олгу быти со князем с великим з Дмитрием и со князем с Володимером на них с одного"* [21, №32, с. 54; 4, №10, с. 29–30]. Отже, за цими умовами рязанський правитель мусив підпорядкувати свої взаємини з ВКЛ політиці Москви. Щоправда, Пресняков припустив, що це був лише незатверджений проект угоди [64, с. 241, прим. 3]. Показово також, що вже тоді, на піку могутності Рязані, місцевий вел. князь зветься "молодшим братом" московського.

Обставиною, яка допомагає датувати дану грамоту, є фігурування в ній митрополита Кипріяна. Таким чином, угода мала постати під час його перебування в Москві, між травнем 1381 і осінню 1382 рр. На це, однак, не звернув уваги перший видавець грамоти Н.Новіков, указавши на відрізок часу між 1378 (століттям пізніше цим роком помилково датував угоду Олега рязанського з Дмитром московським С.Смолька [88, s. 109, prz. 2]) і 1389 рр. [3, №11, с. 90–94.]. Між 1381 та 1382 рр. вагалися Н.Карамзін та І.Срезневський [50, с. 249, прим. 86; 69, стб. 245–246; 70, №11, с. 225]. Більшість дослідників, однак, схилилася до датування договору 1381 р. Так вважали видавці "Зібрання державних

грамот і договорів", Д.Іловайський, А.Екземплярський, А.Пресняков [21, с. [4], 53; 49, с. 119; 43, с. 587; 64, с. 239, 241, 243].

Л.Черепнін спробував довести, що дана московсько-рязанська угода постала в 1382 р., після походу Токтамиша [76, ч. 1, с. 55–58; 74, с. 256–259; 4, №10, с. 29; 75, с. 649]. (А.Пресняков, навпаки, вважав, що події 1382 р. уможливили реалізацію Рязанню самостійної від Москви політики стосовно ВКЛ [64, с. 327].) Проте ця точка зору не здобула підтримки; за 1381 р. продовжували висловлюватися, наприклад, А.Зімін, А.Кузьмін [46, с. 286–287; 56, с. 225].

І.Греков запропонував уточнення в датуванні угоди, сперши його на гіпотезу щодо "промосковської" політики Кястутіса (Кейстута). Умови договору він розумів як вимогу розірвати союз Рязані з Йоґайлою; що ж до згадки про можливе поліпшення взаємин Москви з ВКЛ, то тут, на думку Грекова, "передбачався" прихід до влади іншого правителя, тобто Кястутіса. Отже, договір мав бути укладений до листопада 1381 р., тобто до захоплення Кястутісом Вільнюса [36, с. 145–146; 37, с. 132, 135–136]. Вважаю, однак, що текст угоди не вповноважує на такі висновки; могло передбачатися й поліпшення стосунків із Йоґайлою. Зрештою, не виключена (хоча й малоімовірна) можливість того, що угода укладалася якраз за часів перебування на великокнязівському столі Кястутіса.

Намагаючись пояснити непослідовну, здавалося б, політику Олега Івановича стосовно двох його могутніх сусідів, Д.Іловайський припустив, що рязанський вел. князь хотів утворити третій, "альтернативний" щодо Вільнюса й Москви загальноруський центр у Переяславлі-Рязанському [49, с. 132, 218; 48, с. 257]. З тим, що Олег не хотів посилення ані ВКЛ, ані Московської держави, погоджувався й К.Бестужев-Рюмін [30, с. 428].

До кінця XIV ст. інформація про якісь литовсько-рязанські зіткнення відсутня. Край цьому спокою, за оцінкою Іловайського, поклала активна експансія Витаутаса (Вітовта) на східному напрямі. Вона ж спонукала Олега Івановича відмовитися від дотеперішньої політики хитання між Литвою та Москвою [49, с. 123–124, 182]. А.Кузьмін доводив існування наприкінці XIV ст. зв'язків (зокрема, шлюбних) не тільки Витаутаса з московським правлячим домом, а і Йоґайли – з рязанським. (Він прийняв припущення Н.Баумґартена, згідно з яким Євфросинія, дружина Олега Івановича, була дочкою Альґірдаса. Втім, Л.Войтович висловлює обґрунтований скепсис щодо цього: адже відомо, що зятем рязанського правителя був Карібутас Ольґердович [34, с. 309].) За

Кузьмінім, тісні взаємини Олега з Йогайлою могли тривати до 1386 р., тобто до прийняття останнім польської корони [56, с. 225].

У 1393 р. рязанські війська вдалися до ворожої щодо Витаутаса акції – походу на Любутськ [7, с. 99]. Очевидно, приводом до цього стало усунення з Сіверщини (в 1392 чи 1393 р.) Карібутаса. Кузьмін слушно зазначив, що як Карібутас, так і Юрій Святославич смоленський були в змозі боротися з Витаутасом лише за підтримки свого тестя [56, с. 225]. При цьому російський дослідник, здається, був схильний дещо перебільшувати тодішній військово-політичний потенціал Рязані.

Ще більше загострилися литовсько-рязанські взаємини після здобуття Витаутасом Смоленська (1395 р.). Вже за кілька місяців, взимку 1395/6 рр., Олег Іванович і Юрій Святославич здійснили виправу на землі ВКЛ. Тож важко погодитись із твердженням І. Грекова, нібито в 1395 р. Рязань перебувала в сфері впливу Литви й Токтамиша [38, с. 72].

Ворожі дії між Литвою та Рязанню тривали й найближчими роками, аж до тимчасового повернення Смоленська під владу Юрія в 1401 р. Проте наступного року Рязань зазнала важкого удару. Син вел. князя Родослав Ольгович очолив виправу на Брянськ, проте, зустрівшись під Любутськом із литовсько-руськими військами, був розбитий і потрапив у полон (з якого згодом був викуплений) [19, с. 455; 15, с. 150; 13, стб. 462; 18, с. 52–53; 5, с. 397; 6, с. 102; 7, с. 106; 8, с. 394; 9, с. 252; 17, с. 231]. До цієї поразки невдовзі (5 липня 1402 р.) додалася й смерть Олега Івановича, без сумніву, найвидатнішого правителя Великого князівства Рязанського.

Спадкоємець Олега, Федір Ольгович, уже 25 листопада того ж року уклав союзну угоду з Василем Дмитровичем. Вона передбачала, що мир між Рязанню й ВКЛ може укладатися лише "по думі" з московським урядом [21, №36, с. 67; 4, №19, с. 54]. Оцінюючи даний договір, В. Іконніков зазначив, що з 1402 р. в історії Рязані відбувається "поступовий перехід до остаточного з'єднання ..., з деяким відхиленням на користь Литви, з Москвою" [47, с. 1036].

Наступні звістки, що торкаються литовсько-рязанських взаємин, датуються вже кінцем правління Витаутаса. 1 січня 1425 р. він писав grosмейстерові Ордену про "послух" Рязані щодо ВКЛ [24, t. VI, №MCLXXXI, р. 688]. 14 серпня 1427 р. литовсько-руський господар повідомляв того ж адресата зі Смоленська про свою поїздку в східні землі Русі і про те, що рязанський, пронський і "верхівські" князі визнали себе його підданими [24, t. VI, №MCCXCVIII, р. 779].

До цього ж часу мають належати недатовані угоди, укладені Витаутасом з Іваном Федоровичем рязанським та Іваном Володимировичем пронським. Їхній зміст яскраво ілюструють ужиті цими князями формулювання: "*господину, осподарю моемоу*", "*добил есми челом, далься есми ему на службу*". З ВКЛ укладається союз проти всіх ворогів, не виключаючи й онука Витаутаса – Василя II московського. Застережено також, що без дозволу литовського вел. князя обидва Івани не можуть нікому надавати допомоги чи укласти угоди [2, №25–26, с. 17–18; 4, №25–26, с. 67–69].

Видається очевидним зв'язок договорів рязанських князів із згаданим повідомленням Витаутаса Паулеві фон Руссдорфу. Публікуючи ці угоди в "Актах Археографічної експедиції", видавці віднесли їх до 1425–1430 рр. [2, прим. 14, с. 3]. Проте перевагу зберігало все ж датування актів 1427 р.; його прийняли, зокрема, С.Соловійов (у своїй ранній праці, докторській дисертації "Історія взаємин між руськими князями Рюрикового дому" (1847), Соловійов помилково датував угоди часом близько 1439 р. [67, с. 191]), Д.Іловайський, М.Костомаров, А.Барбашев [68, с. 409; 49, с. 139; 53, с. 244; 28, с. 198]. У польській історіографії (І.Данилович, А.Левицький) вказувалася інша дата – 1430 р. [25, s. 105; 24, t. XI, p. 190–191]; її прийняли А.Екземплярський та Н.Дебольський [43, с. 596–597; 41, с. 48, 52, 55]. Ще один варіант (1428 р.) запропонував наприкінці 1920-х рр. Ф.Петрунь [62, с. 165–166; 63, с. 173]. Пізніше за 1430 р. висловлювався лише Л.Черепнін [76, ч. 2, с. 351–352; 4, с. 67–68; 75, с. 750, 753]. Були запропоновані й нові варіанти: 1429 (Г.Вернадський), 1427–1430 рр. (І.Греков) [32, с. 303; 36, с. 293]. Проте більшість дослідників (К.Базилевич, А.Зімін, Е.Клюґ) усе ж схиляється до того, що домовленості Витаутаса з рязанським і пронським князями сталися в 1427 р. [27, с. 39; 46, с. 294–295; 45, с. 39; 52, с. 285].

Аналізовані угоди зазвичай прийнято порівнювати з литовсько-тверським договором, який було укладено тоді ж, у 1427 р. "Принизливими" вважав умови, прийняті рязанськими князями, Ф.Булгарін, а за ним – Дебольський [22, с. 12; 41, с. 47–48]. За оцінкою С.Соловійова, тодішні взаємини Твері з ВКЛ були значно ближчі до рівноправності, ніж встановлені з Витаутасом рязанським і пронським князями [68, с. 409–410]. В.Борзаковський гадав, що метою Івана Федоровича та Івана Володимировича (як і Бориса Олександровича тверського) було незалежнення від Москви [31, с. 192]. З точки зору Дебольського, ці

угоди клали край самостійності рязанського та пронського князів, знаменуючи їхній перехід до "удільного" або "служебного" статусу [41, с. 55–56]. На думку Ф.Петруня, йшлося про протекторат ВКЛ над цими князівствами [62, с. 168]. Г.Вернадський та К.Базилевич протиставляли, слідом за Соловйовим, "васальні" стосунки з ВКЛ рязанських князів союзним узаєминам правителя Твері [32, с. 303; 27, с. 40].

Д.Іловайський гадав, що істотні зміни в литовсько-рязанських відносинах мала спричинити смерть Витаутаса: з 1430 р. залежність Рязані від Литви повинна була поступитися місцем підпорядкуванню Москві [49, с. 139–140; 48, с. 258]. З цим погодився й К.Бестужев-Рюмін [30, с. 429]; у радянську добу ту саму думку висловив К.Базилевич [27, с. 45].

Між 31 березня і 5 червня 1434 р. Іван Федорович рязанський уклав угоду з Юрієм Дмитровичем, який був тоді московським вел. князем. (У "Зібранні державних грамот і договорів" угоду хибно датовано часом близько 1433 р. [21, с. 96].) За її умовами, союз Рязані зі Швітріґайлою (Свидриґайлом) міг постати лише "по думі" з Юрієм [3, с. 185, №27; 21, №48, с. 96; 4, №33, с. 84]. Тут згадано також, що на той час Тула вже належала Рязані [3, №27, с. 186; 21, № 48, с. 97; 4, №33, с. 84]. Оскільки, за угодою з Витаутасом, це місто перебувало під владою Литви [2, №25, с. 18], Ф.Петрунь зробив висновок про перехід між 1428 і 1434 рр. Тули, Мценська й Любутська від Литви до Рязані [62, с. 166; 63, с. 173, 186]. Як свідчить текст цієї угоди, а також архівні описи 1614 і 1626 рр., раніше (на початку 1433 р.) Іван Федорович уклав угоду з Василем II. За припущенням Л.Черепніна, обмеження на політику правителя Рязані стосовно ВКЛ накладалися вже цим договором [76, ч. 1, с. 115]. До речі, невідомо, на якій підставі А.Коцебу писав про участь рязанських військ у битві під Ошмянами (грудень 1432 р.) на боці Швітріґайли [54, с. 116].

20 липня 1447 р. Іван Федорович уклав договір з Василем II. Ним встановлювався московсько-рязанський союз, зокрема й проти Литви; окремо йшлося про зобов'язання захисту від останньої, яке дав московський вел. князь. Як і за умовами угоди з Юрієм Дмитровичем, передбачалося, що контроль за зносінами Рязані з ВКЛ належатиме московському уряду [21, №65, с. 143; 4, №47, с. 142–143]. А.Пресняков вважав, однак, що Москва була тоді лише посередником між двома державами [64, с. 252].

Угода від 31 серпня 1449 р., якою розмежовувалися литовська й московська сфери впливу у Великоросії, торкалася й рязанських справ.

Це князівство, на перший погляд, отримало значну свободу дій: воно могло обирати, на чий бік – ВКЛ чи Москви – йому стати. Проте в дійсності, зауважив Д.Іловайський, московський уряд був упевнений у вірності Рязані; тяжіння останньої до Литви не спостерігалось від часів Витаутаса до правління Василя III [49, с. 141, 182]. К.Базилевич твердив, що, судячи з договору 1449 р., Казімерас (Казимир) мав намір укласти угоду з Рязанню, яка б відновлювала домовленості часів Витаутаса [27, с. 46].

На литовсько-рязанському прикордонні не обходилося без конфліктів: наприклад, 9 червня 1456 р. литовський посол скаржився на весняний напад рязанських військ на Мценськ [1, №58, с. 71]. В тому ж році помер вел. князь Іван Федорович, доручивши Василеві II свого восьмирічного сина Василя і князівство. (В 1464 р. Василь Іванович повернувся до Рязані.)

По смерті Василя Івановича, 9 червня 1483 р., його спадкоємець Іван Васильович уклав зі своїм тезкою чергову рязансько-московську угоду. Її умови щодо взаємин із Литвою практично повторювали ті, що містилися в договорі 1447 р. [21, №115–116, с. 280, 283–284; 4, №76, с. 283–284, 287]. За оцінкою М.Любавського, тоді було встановлено "повний васалітет" Рязані щодо її північного сусіда [58, с. 128; 57, с. 251]. У 1493 р. рязанські війська брали участь у московській виправі проти ВКЛ [15, с. 277; 7, с. 161; 12, т. XII, с. 234]. Коли ж обговорювалися умови угоди, яка мала покласти край війні між ВКЛ і Московською державою 1492–1494 рр., литовська сторона спочатку наполягала на відтворенні умов договору Казімераса з Василем II 1449 р. стосовно Рязані. Зрештою, однак, довелося погодитися на фіксацію повної залежності цього князівства від Москви. На визнанні литовським урядом цього факту акцентував увагу Д.Іловайський [49, с. 183].

Останній рязанський вел. князь, Іван Іванович, уже практично не користувався самостійністю. Його ж спроби повернути своєму титулу реальне значення призвели до ув'язнення Івана Івановича в Москві (1517 р.). Влітку 1521 р., скориставшись грандіозним набігом кримських і казанських татар на московські володіння, колишній правитель Рязані втік із Москви і намагався дістатися Переяславля-Рязанського. Переконавшись у марності своїх зусиль, він, як свого часу Михайло Борисович тверський, знайшов прихисток у ВКЛ. Ці події знаменували вже й формальне падіння незалежності Рязані.

Надзвичайно бідним є матеріал, що стосується взаємин із Литвою

найсхіднішого у великоруських землях державного утворення – Велико-го князівства Нижньгородсько-Суздальського. Безумовно, далася ознаки територіальна ізоляваність цих держав; на віддаленості Нижнього Новгорода від ВКЛ наголошував, наприклад, К.Бестужев-Рюмін [30, с. 426]. До того ж історія самостійного існування Нижньгородського князівства була недовгою – від 1341 р., коли Костянтин Васильович суздальський приєднав до своїх володінь Нижній Новгород і став вел. князем, до московської інкорпорації Нижнього і Городця в 1392 р. (щоправда, нащадки місцевого правлячого дому ще тривалий час не полишали спроб повернути свої дідичні землі). Але окремі історичні епізоди, що відбулися в джерелах, варті уваги. (На тому, що всебічне відтворення минулого Литовсько-Руської держави потребує уваги й до історії Нижньгородсько-Суздальського князівства, наголошував О.Галецький).

Головна подія у литовсько-нижньгородських узаєминах відбулася в жовтні 1354 р. Тоді Борис Костянтинович городецький, третій син Костянтина Васильовича, одружився з дочкою Альґірдаса Агрипиною [14, стб. 61; 17, с. 180; 7, с. 62; 9, с. 228; 10, с. 9; 11, т. X, с. 227]. (Варте уваги й те, що тієї ж осені сестра Бориса вийшла заміж за Михайла Олександровича тверського.) Втім, протягом досліджуваної історіографічної доби дослідники обмежувалися лише констатацією даного факту. Увага (наприклад, П.Соколовим) зверталася хіба що на відому вимогу Альґірдаса до патріарха Філофея 1371 р. поставити окремого митрополита, зокрема, й на Нижній Новгород [39, с. 148–152; 23, №СССХХ, р. 580–581; 20, прил. №24, стб. 135–140; 66, с. 425–426].

Деякі оцінки з цього приводу було висловлено вже в радянську добу. А.Насонов розцінив згаданий шлюб як початок залучення Нижньгородського князівства до литовської сфери впливу [61, с. 173]. На думку Л.Черепніна, встановлення зв'язків між Нижнім Новгородом і Вільнюсом мало викликати тривогу в Орді. За його здогадом, це стало однією з причин того, що претензії Костянтина Васильовича на титул владимирського вел. князя (1353 р.) не були задоволені ханом, і на чолі політичної системи Великої Росії став Іван Іванович московський [75, с. 534].

У 1365 р., після смерті вел. князя Андрія Костянтиновича, старшого сина Костянтина Васильовича, і в обхід прав другого сина, Дмитра, Борис домігся в Орді ярлика на Нижній Новгород і заволодів цим містом. Проте тиск з боку московського уряду, зокрема митрополита

Алексія, змусив Бориса Костянтиновича віддати Нижній братові; таким чином, нижньгородській політиці не вдалося надати пролитовської орієнтації.

Згадка про те, що в посольстві Скіргайли (Скиргайла) до Польщі й Угорщини в справі одруження Йогайли (початок 1385 р.) брав участь якийсь князь Борис, дала підставу К.Стадницькому, а за ним – М.Смирнову припустити, що йдеться про родича литовського вел. князя – Бориса Костянтиновича [89, s. 262, ргз. 19; 65, с. 110, 240, прим. 173]. Цей здогад був заперечений М.Кояловичем у його рецензії на працю Смирнова [55, с. 151]. Втім, у східнослов'янській литуаністиці дана дискусія не отримала продовження. Натомість ця важка для вирішення проблема жваво обговорювалася в польській літературі. Гіпотезу Стадницького та Смирнова прийняли Ю.Вольф, О.Галецький, В.Мацеєвська [90, s. 28; 80, s. 110, ргз. 1]. Згодом, однак, О.Галецький змінив думку, дійшовши висновку, що йдеться про Бориса Коріатовича [81, s. 104–105]; його підтримав Г.Пашкевич, а пізніше – Ф.Шабульдо [84, s. 17; 83, s. 211, 317–320; 77, с. 99]. З.Люба-Радзімінський навіть вказав на Володимира Ольгердовича [87, s. 4, 6]. А.Прохаска, Л.Колянковський, Ю.Пузина вважали, що Борис був сином Кястутіса [85, s. 69–70; 82, s. 32; 86, s. 27–29, 41–53], проте це припущення спростував Я.Фіялек [79, s. 196–197, ргз. 2].

Що ж до подальшої історії Нижньгородського князівства, аж до падіння його незалежності в 1392 р. (роком пізніше в Суздалі, перебуваючи в московському полоні, померла Агрипина Ольгердівна), то згадки про якісь контакти з ВКЛ у цю добу відсутні. І.Греков твердив, що спроба Борисовичів повернути собі Нижній Новгород у 1414 р. була підтримана не лише татарами, а й Литвою [38, с. 103].

Порівняно з історіографією взаємин ВКЛ із Москвою чи Твер'ю, історія вивчення литовсько-рязанських контактів (не кажучи вже про литовсько-нижньгородські) справляє, перш за все, враження уривчастості, фрагментарності. Їхні дослідники зосереджували увагу переважно на відтворенні фактичного боку подій, практично не вдаючись до далекоюсяжних узагальнень. Тож годі шукати в даному випадку виявів якихось чітких тенденцій чи еволюції в поглядах. Впадає у вічі, що в реконструкції стосунків з Литвою Великого князівства Рязанського ще більшу роль, ніж у випадку з Твер'ю, відігравав (хоча й не надто багатий) актовий матеріал; це було обумовлено насамперед сумною долею рязанського літописання.

Літэратура

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1846.
Т. I : 1340—1506. — 1846.
2. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской Академии Наук. — СПб., 1846.
Т. I : 1294—1598. — 1836.
3. Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся / [изд. Н. Новиковым]. — [2-е изд.]. — Ч. I. — М., 1788.
4. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. — М. ; Л., 1950.
5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. ; Л., 1950.
6. ПСРЛ. — СПб., 1841.
Т. III : Новгородские летописи. — 1841.
7. ПСРЛ. — СПб., 1848.
Т. IV : Новгородские и псковские летописи. — 1848.
8. ПСРЛ. — Л., 1925.
Т. IV. — Ч. 1 : Новгородская четвертая летопись. — Вып. 2. — Л., 1925.
9. ПСРЛ. — СПб., 1851.
Т. V. Псковские и Софийские летописи. — 1851.
10. ПСРЛ. — СПб., 1859.
- Т. VIII : Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — 1859.
11. ПСРЛ. — М., 1965.
- Т. IX—X : Патриаршая или Никоновская летопись. — 1965.
12. ПСРЛ. — М., 1965.
- Т. XI—XII : Патриаршая или Никоновская летопись. — 1965.
13. ПСРЛ. — СПб., 1863.
- Т. XV : Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. — 1863.
14. ПСРЛ. — Пг., 1922.
Т. XV. — Вып. 1 : Рогожский летописец. — 1922.
15. ПСРЛ. — СПб., 1913.
Т. XVIII : Симеоновская летопись. — 1913.
16. ПСРЛ. — СПб., 1910.
Т. XXIII : Ермолинская летопись. — 1910.
17. ПСРЛ. — М. ; Л., 1949.
- Т. XXV : Московский летописный свод конца XV века. — 1949.
18. ПСРЛ. — М., 1980.
Т. XXXV : Летописи белорусско-литовские. — 1980.
19. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков. — М. ; Л., 1950.
20. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою

Археографическою комиссиею. — СПб., 1880.

Т. VI : Памятники древнерусского канонического права. — Ч. I. (Памятники XI—XV вв.). — СПб., 1880.

21. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — Ч. I. — М., 1813.

22. Союзный договор между великим князем тверским Борисом Александровичем и великим князем Витовтом // Северный архив. — Ч. V. — 1823. — № 1. — С. 1—17.

23. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV—MCCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Müller. — Vindobonae, 1860.

Т. I. — 1860.

24. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.

Т. VI : Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430 / [ed. A. Prochaska]. — Cracoviae, 1882.

Т. XI : Index actorum saeculi XV ad res publicas Poloniae spectantium / [ed. A. Lewicki]. — Cracoviae, 1888.

25. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / [zebr. I. Daniłowicz ; wyd. J. Sidorowicz]. — Wilno, 1862.

Т. II. — 1862.

26. Арцыбышев Н. С. Повествование о России / Н. С. Арцыбышев. — М., 1838.

Т. II. — 1838.

27. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV века) / К. В. Базилевич. — М., 1952.

28. Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410—1430. (Очерки литовско-русской истории XV в.) / А. Барбашев. — СПб., 1891.

29. Бегунов Ю. К. Об исторической основе "Сказания о Мамаевом побоище" / Ю. К. Бегунов // "Слово о полку Игореве" и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания "Слова". — М. ; Л., 1966. — С. 477—523.

30. Бестужев-Рюмин К. Русская история / К. Бестужев-Рюмин. — СПб., 1872.

Т. I. — 1872.

31. Борзаковский В. С. История Тверского княжества / В. С. Борзаковский. — СПб., 1876.

32. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский. — Тверь ; М., 1997.

33. Вешняков В. О причинах возвышения Московского княжества / В. Вешняков. — СПб., 1851.

34. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок

XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль : [історично-генеалогічне дослідження] / Л. Войтович. — Л., 2000.

35. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. — М. ; Л., 1950.

36. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.) / И. Б. Греков. — М., 1975.

37. Греков И. Б. Место Куликовской битвы в политической жизни Восточной Европы конца XIV в. / И. Б. Греков // Куликовская битва : [сб. статей]. — М., 1980. — С. 113—141.

38. Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963.

39. Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия / В. Григорович // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП), — Ч. LIV. — 1847. — № 4—6. — С. 131—164.

40. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. — К., 1993.

Т. IV : XIV—XVI віки — відносини політичні. — 1993.

41. Дебольский Н. Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам / Н. Н. Дебольский // Историческое обозрение. — СПб., 1892. — С. 34—70.

Т. IV. — 1892. — С. 34—70.

42. [Екатерина II] Сочинения императрицы Екатерины II на основании подлинных рукописей. — СПб., 1906.

Т. XI : Труды исторические. Записки касательно российской истории. Окончание. — 1906.

43. Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям / А. В. Экземплярский. — СПб., 1891.

Т. II. — 1891.

44. Заремба С. З. Куликовська битва та її історичне значення / С. З. Заремба. — К., 1980.

45. Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. / А. А. Зимин. — М., 1991.

46. Зимин А. А. О хронологии духовных и договорных грамот великих и удельных князей XIV—XV вв. / А. А. Зимин // Проблемы источниковедения. — М., 1958. — Вып. VI. — С. 275—324.

47. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. — К., 1908.

Т. II, кн. 1. — 1908.

48. Иловайский Д. История России. — М., 1884.

Т. II : Московско-литовский период, или Собиратели Руси. — 1884.

49. Иловайский Д. И. История Рязанского княжества // він же. Сочинения / Д. И. Иловайский. — М., 1884. — С. VII—XI, 1—219.

50. Карамзин Н. М. История государства Российского : [в 12 т.] / Н. М. Карамзин. — М., 1993.

- Т. V. — М., 1993.
51. Каргалов В. В. Куликовская битва / В. В. Каргалов. — М., 1980.
52. Ключ Э. Княжество Тверское (1247—1485 гг.) / Э. Ключ. — Тверь, 1994.
53. Костомаров Н. И. Великий князь и государь Иван Васильевич / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. — М., 1990. — С. 241—309.
Кн. I. — 1990. — С. 241—309.
54. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской / А. Коцебу. — СПб., 1835.
55. Коялович М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею / М. Коялович, М. Смирнов. — Ч. I : О. 1868 // ЖМНП. — Ч. СXLVI. — 1869. — № 11. — С. 149—158.
56. Кузьмин А. Г. Рязанское летописание : Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI века / А. Г. Кузьмин. — М., 1965.
57. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века / М. К. Любавский. — М., 1996.
58. Любавский М. К. Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение Центра / М. К. Любавский. — Л., 1929.
59. Мавродин В. В. Образование единого Русского государства / В. В. Мавродин. — Л., 1951.
60. Муравьева Л. Л. Рязанское летописание конца XIII — начала XV в. / Л. Л. Муравьева // Исследования по источниковедению истории СССР XIII—XVIII вв. : [сб. статей]. — М., 1986. — С. 14—44.
61. Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века. Очерки и исследования / А. Н. Насонов. — М., 1969.
62. Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя / Ф. Петрунь // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. — 1928. — С. 165—168.
Т. I. — 1928. — С. 165—168.
63. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну) / Ф. Петрунь // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 170—187.
64. Пресняков А. Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV столетий / А. Е. Пресняков. — Пг., 1918.
65. Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею / М. Смирнов. — Ч. I. — О., 1868.
66. Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века / П. Соколов. — К., 1913.
67. Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома / С. М. Соловьев // Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев. — М., 1996.

- Кн. XIX : Дополнительная. Работы разных лет. — 1996. — С. 5—338.
68. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев // Там само. — Кн. II. — М., 1988.
69. Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка. (X—XIV веков). Общее повременное обозрение / И. И. Срезневский. — [2-е изд.]. — СПб., 1882.
70. Срезневский И. И. Славяно-русская палеография / И. И. Срезневский // ЖМНП. — Ч. ССXXXVI. — 1884. — № 11. — С. 225—240; № 12. — С. 241—261.
71. Стриттер И. История Российского государства / И. Стриттер. — Ч. II. — СПб., 1801.
72. Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. / В. Н. Татищев. — М.; Л., 1965.
Т. V. — 1965.
73. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200—1304 / Дж. Феннел. — М., 1989.
74. Черепнин Л. В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории Великого княжества Московского / Л. В. Черепнин // Исторические записки. — М., 1947. — С. 225—266.
Т. 24. — 1947. — С. 225—266.
75. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. (Очерки социально-экономической и политической истории Руси) / Л. В. Черепнин. — М., 1960.
76. Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV веков.
Ч. 1. — М.; Л., 1948;
Ч. 2. — М., 1951.
77. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. — К., 1987.
78. Щербатов М. История российская от древнейших времен. — СПб., 1781.
Т. IV. — Ч. I. — 1781.
79. Fijałek J. Wnuk Kiejstuta Jan książę drohiczyński, kustosz i kanonik krakowski i sandomierski, drugi rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego / J. Fijałek // Kwartalnik historyczny. — R. XXVIII. — 1914. — S. 181—197.
80. Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej / O. Halecki. — Kraków, 1919.
Т. I : W wiekach średnich. — 1919.
81. Halecki O. Przyczyunki genealogiczne do dziejów układu Krewskiego / O. Halecki // Miesięcznik heraldyczny. — R. XIV. — 1935. — № 7—8. — S. 97—111. — W., 1930.
82. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów.
Т. I : 1377—1499. — 1930.
83. Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa / H. Paszkiewicz. — W., 1938.

84. Paszkiewicz H. W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-ach latach XIV w. Z powodu pracy H.Łowmiańskiego "Wcielenie Litwy do Polski w 1386 roku" / H. Paszkiewicz. — W., 1938.
85. Prochaska A. Król Władysław Jagiełło / A. Prochaska. — Kraków, 1908. T. I. — 1908.
86. Puzyna J. Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi Południowej / J. Puzyna // Ateneum Wileńskie. — R. XIII. — 1938. — Z. 2. — S. 1—68.
87. Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego / Z. L. Radziminski. — Lwów, 1906. T. I. — Lwów, 1906.
88. Smolka St. Kiejstut i Jagiełło / St. Smolka // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: filologiczny i historyczno-filozoficzny. — 1889. — S. 79—155. T. VII. — 1889. — S. 79—155.
89. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgerdowicza króla Polski, wielkiego księcia Litwy. Jako dalszy ciąg "Synów Giedymina" / K. Stadnicki. — Lwów, 1867.
90. Wolff J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego: "Synowie Gedymina", "Olgiard i Kiejstut" i "Bracia Władysława Jagiełły" / J. Wolff. — Kraków, 1886.

УДК 94 (477. 51)

О.В.Ростовська, Р.А.Желєзко

Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк

У статті аналізується історіографічна інтерпретація особи І.Мазепи як державного діяча; на фоні подій Північної війни (1700–1721) між Росією та Швецією висвітлюється гетьманування І.Мазепи в 1700–1708 рр., з'ясовуються українсько-шведські та українсько-російські відносини, участь у них Ніжинського козацького полку, його роль у військових кампаніях. Розкриті наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII для Ніжинського козацького полку.

Ключові слова: автономія, альтернатива, військові компанії, інкорпорація, козацька старшина, Ніжинський (козацький) полк, обмеження, патріот, українсько-російські відносини, українсько-шведські відносини.

В статье анализируется историографическая интерпретация личности И.Мазепы как государственного деятеля; на фоне событий Северной войны (1700–1721) между Россией и Швецией освещается гетманство И.Мазепы в 1700–1708 гг., выясняются украинско-шведские и украинско-российские отношения, участие у них Нежинского казачьего полка, его роль в военных кампаниях. Раскрыты последствия перехода гетмана И.Мазепы на сторону шведского короля для Нежинского казачьего полка.

Ключевые слова: анатомия, альтернатива, военные кампании, инкорпорация, казаческая старшина, нежинский полк, ограничения, патриот, украинско-российские отношения, украинско-шведские отношения.

The author analyzes the historiography interpretation of I.Mazepa's personality as a statesman. The period of Hetman I.Mazepa against the events of the Great Northern War (1700–1721) between Sweden and Russia is highlighted. The Swedish-Ukrainian and Ukrainian-Russian relations as well as the participation of Nezhyn Cossack regiment and its role in military campaigns at this period are clarified in the article. The author also reveals the after-effects of Hetman I.Mazepa's transition to the side of the Swedish king for Nezhyn Cossack regiment.

Key words: autonomy, military campaigns, incorporation, the Cossack officers, Nizhyn (Cossack) Regiment, restrictions, patriot, the Ukrainian-Russian relations, the Ukrainian-Swedish relations.

Науковий інтерес до історії козацько-гетьманської доби, висвітлення діяльності політичних діячів зі збереження української державності в контексті європейських зовнішньополітичних відносин XVII–XVIII ст. визначають актуальність даного дослідження. У 2009 р. виповнилося 300 років з дня поразки шведської армії під Полтавою та укладеного напередодні битви українсько-шведського союзу. Згідно з наказом Президента України проводилися круглі столи, дискусії, бесіди за участю вчених, студентів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних із виступом гетьмана І.Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу. З'явилася можливість розширити спектр досліджень, проаналізувати історіографічну спадщину, краєзнавчі матеріали, зокрема з історії Гетьманщини часів Північної війни (1700–1721). Ніжинський козацький полк протягом 1700–1709 рр. відіграв одну з ключових ролей в історії Лівобережжя.

Тривалий час вважалося, що всі ніжинці осудили виступ гетьмана І.Мазепи та залишилися вірними російському цареві Петру І. Українська

історіографія фіксує, що були тут і прибічники гетьмана. Вивчення історії Чернігівщини, зокрема, Ніжинщини в 1700–1709 рр., потребує ще подальшого дослідження. Перспективи для цього є. Російська дослідниця української історії козацько-гетьманської доби, професор Санкт-Петербурзького університету Т.Яковлева повідомила, що в Ермітажі було знайдено 234 засмолені коробки з документами, що стосуються І.Мазепи та України 1709–1720 рр. До 1931 р. ці фонди були абсолютно засекречені, лежали в особливих підвалах Адміралтейства [1, с. 235; 2, 3]. Пізніше фонди перевезли до Ермітажу, розмістили в українських фондах, де вони й зберігалися до нашого часу. Немає сумніву, що в Санкт-Петербурзі зберігається Батуринський архів, вивезений до Росії О.Меншиковим у 1708 р. Для істориків України і Росії це – знахідка світового рівня, скарб, який допоможе по-новому вивчити історію Гетьманщини часів І.Мазепи та Петра І. Але, як слушно зазначає В.Тригуб: "Без енергійного втручання МЗС України, Секретаріату Президента тут не обійтись" [1, с. 235; 2, с. 3].

Історіографічна та суспільно-громадська інтерпретація життя і діяльності І.Мазепи нараховує понад 1000 позицій і оцінок, з яких 437 досить актуальні [3, с. 4]. Серед них виділяються: *діаметрально протилежні* – зрадник або ж – національний герой; *помірковано-зважаєні* – державний і політичний діяч, патріот; *асоціативні* – порівняння з Б.Хмельницьким, з метою його національно-визвольної боротьби. Історіографію представляють:

1) козацькі літописи, які відображали І.Мазепу українським автономістом;

2) російська історіографія, яка з часів царя Петра І вважала гетьмана Малоросії І.Мазепу "головним сепаратистом" Російської держави-імперії;

3) вітчизняна історіографія XVIII–XIX ст. неоднозначно висвітлювала події. Історики Д.Бантиш-Каменський, М.Костомаров, М.Маркевич, О.Рігельман на основі документально-фактологічного матеріалу висвітлювали політичну, соціально-економічну та культурну діяльність гетьмана, але засуджували його відхід від царя. Суперечливі міркування простежуємо в історичних працях М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Лазаревського, Н.Полонської-Василенко, Д.Яворницького: як феодала – *звинувачують*; відступ від царя – *розуміють*; меценатську діяльність, вклад у розвиток культури – *звеличують*;

4) радянська історіографія обминала добу І.Мазепи або ж засуджувала особу гетьмана;

5) зарубіжні та сучасні вітчизняні дослідження мають реабілітаційний характер оцінки постаті та дій гетьмана І.Мазепи. Українські науковці В.Горобець, О.Гуржій, В.Борисенко, Л.Мельник, Ю.Мицик, С.Павленко, В.Сергійчук, В.Смолій, Т.Чухліб, В.Шевчук та інші на основі широкого комплексу нових документів, використання історіографічної спадщини, здобутків зарубіжних наукових центрів реабілітують діяльність гетьмана. Вони стверджують: гетьман І.Мазепа виражав опозиційний царизму рух козацької старшини; Північна війна Росії проти Швеції спричинила антиколоніальне повстання у Гетьманщині; українсько-шведський союз передбачав звільнення України, але поразка під Полтавою посилила її залежність від імперського центру. Зокрема, Т.Яковлева у праці "Мазепа", що вийшла у серії біографій "Жизнь замечательных людей" відзначила, що серйозна російська історіографія (Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июля 1709. — М., 1989) розглядає поразку "бунту Мазепи" як підставу для критики, забуваючи його заслуги і досягнення [4, с. 235].

Якщо історіографія доби Мазепи досить значна, то дослідження історії Ніжинщини, діяльності Ніжинського козацького полку в означений період ще потребують подальших напрацювань. Вагомий вклад у вивчення історії краю внесли Г.Самойленко і С.Самойленко, О.Морозов, О.Уривалкін та інші ¹. В даній статті робиться спроба на фоні подій Північної війни між Росією та Швецією, гетьманування І.Мазепи в 1700–1709 рр. розглянути: українсько-шведські й українсько-російські відносини, участь у них Ніжинського козацького полку, його роль у військових кампаніях; з'ясувати наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII для Ніжинського полку.

---

¹ Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII—XVIII ст. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007; Морозов О. Ніжинські полковники: І. Обидовський / О. Морозов // Просвіта. — 1994. — № 4—5; Ніжинський протопоп Максим Филімонович. — Ніжин : Просвіта, 2000; Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000; Ростовська О. Ніжинський козацький полк / О. Ростовська // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3; Суспільно-політичне становище Ніжина в XVIII ст. // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3 : історико-культурологічний збірник. — Вип. 3 (6) / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. — Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007.

Ніжинський полк у контексті українсько-шведських відносин

Висловом відомого французького просвітителя Вольтера "Україна завжди прагла свободи" доцільно охарактеризувати всю історію України. Протягом століть кращі представники народу відстоювали своє право мати власну державність. Боротьба, що велася в різних формах та з перемінним успіхом, супроводжувалася як блискучими перемогами, так і фатальними для долі України поразками. Прагнучи відвоювати рідну землю від небажаних їм "покровителів", державні мужі не раз укладали союзницькі угоди. Наприклад, за часів Б.Хмельницького це були кримські татари, за П.Дорошенка – Туреччина, а в роки правління І.Мазепи – Швеція. Саме на допомогу останньої сподівалися українські гетьмани II пол. XVII – початку XVIII ст., підтримуючи зі Стокгольмом тісні зовнішньополітичні відносини.

Історичний екскурс в українсько-шведські стосунки засвідчує про закономірність союзу І.Мазепи з Карлом XII. Перші відомі в історіографії згадки про українсько-шведські зв'язки датуються роками гетьманування Б.Хмельницького (1648–1657 рр.), коли він розчарувався в укладеній ним з Московською державою угоді 1654 р. та вдався до рішучих дій щодо формування нової антипольської коаліції. До цих дій гетьмана спонукали пасивні дії російських військ із визволення українських земель у 1654–1655 рр. та Віленський мир 1656 р., підписаний між Річчю Посполитою та Московією, що зруйнували наміри Б.Хмельницького про Гетьманщину з західним кордоном по річку Віслу. Показово, що гетьманський посол, сотник Роман Гапоненко, який мав обстоювати ідею західного кордону України, навіть не був допущений до переговорів [5, с. 11].

Ніжинському полковнику Івану Золотаренку, який у 1654–1655 рр. на чолі Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків протистояв полякам на території Білорусії, було доручено встановити тісні зв'язки зі шведами, які також вели війну проти Речі Посполитої. І.Золотаренко, обіймаючи посаду наказного гетьмана, безпосередньо листувався з королем, представниками вищого військового командування Шведського королівства. Відомий український історик М.Грушевський зазначав, що "подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з шведами знов таки маємо дуже мало" [6, с. 1110]. Причинами цього є недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага з боку дослідників до даної проблеми. Однак відомо, що на початку осені 1654 р. І.Золотаренко в листі до Карла X Густава

висловлював радість із приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої, і обіцяв королю всяку допомогу з боку козаків із застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Б.Хмельницького. "Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає уваги для своїх козаків – "тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським" (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio)" [7, с. 1110]. Звертаючись до Радзейовського, І.Золотаренко просить шведське командування якнайшвидше відправити зі свого табору до козаків золотаренківського сотника Івана Петровича, який неодноразово ризикуючи своїм життям доставляв листи шведів до І.Золотаренка та козацькі відповіді королю.

У листі Карла X Густава до наказного гетьмана, датованому від 14 листопада 1654 р., йдеться про 10 тисяч козаків, що їх "ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Пруссії" [8, с. 52–53]. І.Золотаренко пропонував шведам приблизно половину своєї армії, що могло значно послабити козацькі тили. Зваженою була відповідь шведського короля наказному гетьману, що "краще, щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно..." [9, с. 1110] Такої ж тематики лист ніжинському полковнику надіслав Радзейовський 6 грудня 1654 р. В ньому йшлося, що 10-тисячний козацький корпус Швеції не потрібний, оскільки Прусія, Підляшшя і майже вся Польща вже визнали владу шведського короля [10, с. 1111]. В цей час на вірність Карлу X присягнув коронний гетьман Речі Посполитої С.Потоцький, визнавши себе васалом Стокгольма. В 1655 р. під протекторат Швеції перейшло також Велике князівство Литовське [11, с. 9]

Досить швидко про обмін Б.Хмельницького та І.Золотаренка листами зі шведським королем дізнався російський уряд. У червні 1656 р. до Б.Хмельницького прибуло російське посольство, яке висловило гетьману своє відверте невдоволення щодо зовнішньої політики, на що Богдан Хмельницький відповів: "Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз і приязнь і згода давня. І шведи люде правдиві, – на що слово дали – додержують" [12, с. 13]. Б.Хмельницький до кінця свого життя в 1657 р. прагнув об'єднати всі українські землі за допомогою європейських держав, не розриваючи стосунків із Росією.

За часів гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.) проводилася широка зовнішня політика, спрямована на реалізацію державної ідеї. Вже на Генеральну козацьку раду в м.Корсунь, що відбулася 25

жовтня 1657 р., прибули посли зі Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансільванії, Молдови та Валахії. В оточенні козацької старшини, серед якої був присутній і ніжинський полковник Григорій Гуляницький (1657–1659 рр.) – вірний гетьманський соратник і учасник бою під Конотопом 1659 р., Іван Виговський оформив договір зі Швецією. Він передбачав визнання Карлом X незалежної України зі включенням до її складу західного регіону по Віслу, а також територій Берестейського і Новгородського воєводств, що перебували в складі Великого князівства Литовського [13, с. 106].

Український історик Д.Дорошенко писав, що, незважаючи на невдачу і відсутність протягом тривалого часу українсько-шведських стосунків (від І.Виговського і до І.Мазепи), "Швеція, як держава, що не межувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі знайти Україна" [14, с. 173–174]. Безперечно, це розуміли І.Мазепа та його оточення.

Участь Ніжинського полку в подіях Північної війни 1700–1708 рр.

У серпні 1700 р. Російська держава, посиливши свій вплив на півдні внаслідок успішних воєн із Туреччиною, оголосила війну Швеції, що тривала 21 рік і ввійшла в історію під назвою "Північної". Головною метою даної війни було прагнення Росії здобути вихід до Балтійського моря та прорубати вікно в Європу [15, с. 55]. В даному контексті доцільно пригадати слова І.Франка про те, що коли "Росія відчиняла вікно в Європу", то Україна вже давно відчинила двері.

Північна війна, що спочатку велася далеко за межами України, стала непосильним тягарем для всього українського народу. Козакам Ніжинського полку судилося відіграти досить важливу роль на початковому етапі війни, що пояснювалося рядом чинників. По-перше, безпосередньо саме полкове місто Ніжин виступало одним із центрів козацтва на Лівобережній Україні. Військові підрозділи Росії постійно утримувалися поряд з Києвом, Переяславом, Черніговом і в Ніжині, який мав статус міста-фортеці з системою оборонних споруджень – кріпосний вал, стіни, башти, ворота. По-друге, на території Ніжинського полку знаходилася тодішня столиця України-Гетьманщини м.Батурин, внаслідок чого полк постійно перебував у полі зору гетьмана. По-третє, на початку Північної війни ніжинським полковником був племінник І.Мазепи Іван Обидовський (1696–1701 рр.), який завдяки підтримці

гетьмана активно долучався до участі в зовнішній та внутрішній політиці Гетьманщини.

Восени 1700 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I посилає 12-тис. корпус козаків у Прибалтику на допомогу російській армії, яка вступила у війну зі Шведським королівством. Наказним гетьманом козацьких військ був призначений ніжинський полковник Іван Обидовський. "Мазепа, доручаючи племіннику велике козацьке з'єднання, явно сприяв його загартуванню, змужнінню, набуттю досвіду в нелегких умовах війни. Та полки у складі 7290 вояків прибули до Нарви запізно" [16, с. 69]. 19 листопада російські війська зазнали поразки від шведської армії на чолі з Карлом XII. Після Нарвського перемир'я Швеція зосередила свої військові сили проти Польщі, а Петро I – на зміцненні Пскова, Новгороду, Гдова і Печерського монастиря. В грудні 1700 р. сюди з 15-тис. загоном козаків прибув наказний гетьман, ніжинський полковник І.Обидовський. У складі корпусу знаходилися полки: Ніжинський – 4 тис. козаків; Київський – 1 тис.; Чернігівський – 4 тис.; Стародубський – понад 1 тис.; Миргородський – 1 тис.; Прилуцький – 500 осіб. Крім того, під орудою І.Обидовського були наймані полки: полковника Пешковського і Федора Степановича (понад 1 тис.); полковників Дмитра Чечеля і Лук'яна Шульги – 1 тис. [17, с. 201].

За царським наказом козацький корпус розташувався у Пскові, Гдові та Печерському монастирі. Крім того, українці отримали завдання "ходити за рубез непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинской промысл над неприятельськими жилищами" [18, с. 263]. Рейдові операції козаків мали знищити продовольчі бази шведів, розпорошити їхні сили для охорони кордону. Сучасний історик В.Борисенко зазначає, що після Нарвської поразки козацька кіннота залишилася чи не єдиним боездатним військовим підрозділом. Козаки не допустили прориву шведських військ на Новгород і Псков та тим самим дали можливість царю реорганізувати російську армію [19, с. 279]. Так, 16 грудня 1700 р. козацький загін, очолюваний Іваном Обидовським, за 30 кілометрів від Дерпта напав на півтисячний загін шведів і примусив його відступити. Наступного дня українці, атакувавши ще більший ворожий підрозділ, після годинного бою самі відступили. Трохи пізніше козаки здобули перемогу поблизу Нейгаузена, під час оборони Гдова та в поході на Сиренськ. Початок нового 1701 року також відзначився постійними сутичками між українцями та шведами. Так, на початку січня козаки на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом, який

замінив хворого І.Обидовського, відбили вилазку шведів на Печерський монастир [20, с. 202]. Решта місяця минула в щотижневих походах до Марієнбурга та інших прикордонних містечок.

Отже, на рубежі 1700–1701 рр. козацьке військо на чолі з ніжинським полковником І.Обидовським, яке діяло в Прибалтиці, здобуло ряд успішних перемог над шведською армією, тим самим утримавши Карла XII від наступу після поразки Петра I під Нарвою.

Морально-психологічний стан козацько-старшинського складу війська, як свідчить ряд документів, був складним: козаки втомлені, виснажені хворобами; між полковниками розпочалися чвари й звинувачення. Київський полковник К.Мокієвський, який також належав до родинного кола І.Мазепи, звинувачував і принижував у присутності козаків молодого й вразливого І.Обидовського. Сучасний дослідник мазепинської доби С.Павленко в своїй праці наводить анонімний старшинський донос, написаний 1701 р. у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Апраксіна. На бенкеті-прийомі київський полковник Костянтин Мокієвський "пана Обидовського вельми ляял и блазном называл и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обидовський вельми плакал, а и перед тим на розних місцях перед всіми многократне пана стольника Обидовского зневажил и ляял..." [21, с. 70]. Зі старшинського доносу дізнаємося, що К.Мокієвський називав полковників, які брали участь у боях у Прибалтиці, зрадниками і особливо закидав це І.Обидовському, оскільки частина козаків І.Обидовського перейшла на бік литовського магнатського угруповання Сапегів – союзників шведів [22, с. 70]. Якими мотивами керувався К.Мокієвський? Суперництвом у боротьбі за булаву, кар'єристичною заздрістю, зневагою досвідченого полковника до молодого чи намаганням продемонструвати свою вірнопідданість цареві? Цілком імовірно, що його патріотичні наміри визначалися й геополітичними симпатіями, вибором партнера. Про зміну в подальшому його поглядів свідчить факт, наведений Н.Полонською-Василенко: серед полковників, які перейшли з І.Мазепою до шведів, був К.Мокієвський [23, с. 68].

Під час одного з рейдів на шведську територію ніжинський полковник І.Обидовський захворів, але все-таки виконував свої обов'язки та керував корпусом. Хвороба загострилася, стан наказного гетьмана погіршився. Полковник І.Обидовський помер від запалення легень у Пскові 31 січня 1701 р. [24, с. 7]. Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 р. "Иван Обидовський, полковник ніжинський, будучи гетьманом

наказним, под Ругодевом, мыстом шведським, помер, похован в Печерском монастиру киевском" [25, с. 265]. Звістка про смерть І.Обидовського дуже засмутила І.Мазепу, адже ніжинський полковник був його улюбленим племінником та надійним соратником [26, с. 56]. Навесні ніжинські та інші козаки повернулися додому. В столиці м.Батурин усі дізналися про неприємні подробиці походу. У листі до Головіна І.Мазепа скаржився на несправедливе ставлення російського командування до козаків, надмірне їх використання у воєнних операціях. Під час зимової кампанії багато з них втратили коней, захворіли. Крім цього, як зазначав гетьман Мазепа, росіяни на псковській землі їх ображали, били й 40 чоловік кинули у воду [27, с. 265]. Не дивно, що частина корпусу І.Обидовського перейшла на бік Сапегів та Карла XII.

Козаки сотні Ніжинського полку на чолі з наказним полковником ніжинським Л.Журахівським були серед 17 тис. козаків, які у вересні 1701 р. прибули знову до Пскова. За участі ніжинців був звільнений весь Юр'євський повіт, здобуті перемоги над шведами під Ряпиною мизою та Ерестфером. Наступні значні військові дії за участі ніжинських козаків відбувалися у 1704 р. на Правобережжі, що тоді належало союзнику Росії – Польщі. Ніжинський полк у складі військ Д.Апостола перебував у складі російських військ генерала Брандта, яким вдалося відбити у шведів ряд польських міст, зокрема Варшаву. Однак ситуація кардинально змінилася, коли козаки перейшли під командування генерала Паткуля, який з ініціативи Петра I ввів у козацькому загоні Данила Апостола прусські порядки, запровадив муштру, жорстокі покарання [28, с. 285]. Звістка про поневіряння козаків Апостола швидко поширилася по Україні й викликала обурення старшини політикою російського командування щодо українського війська.

У 1704 р. під час походу військ І.Мазепи на Правобережжя, за наказом Петра I, було придушено антипольське повстання С.Палія та тимчасово об'єднано Україну. С.Палій також прагнув об'єднання підпольської України з Гетьманщиною. За даними радянської історіографії, на початку 1704 р. лідери повстання за збереження козацького устрою на Правобережжі "Самусь та Іскра приїжджали на Лівобережжя, щоб домогтися прийняття їх разом з козацьким військом, населенням і визволеною ними територією під протекторат Російської держави. У Батурині, Переяславі та Ніжині відбувалися переговори" [29, с. 289]. Проте гетьман І.Мазепа рішуче відмовився бути посередником у цій справі, заборонив селянам і козакам переходити на правий берег

Дніпра для участі у визвольній боротьбі вихідця з м.Борзна Ніжинського полку Семена Палія.

31 липня 1704 р. за наказом І.Мазепи С.Палій був заарештований і відправлений до в'язниці Батуринської фортеці, а рештки його повстанців розгромлені. Чому І.Мазепа так вчинив достеменно невідомо. Серед низки відомих на сьогодні версій на увагу заслуговує та, яку висувають сучасні історики П.Михальчук та І.Куций. Згідно з нею до Батурина надходила інформація про зацікавленість шведського короля залучити на свій бік С.Палія, щоб чинити розвідувальні акції та диверсії в тилу його супротивника короля Польщі Августа II [30, с. 65]. Тобто якщо Мазепа в 1704 р. планував визволити Україну за допомогою Швеції, то Палій був непотрібний йому як сильний конкурент.

Через невдачі у війні зі шведами загострилися відносини між Мазепою і Січчю. Так, у червні 1705 р. гетьман направив думному дякові Омеляну Українцеву (представник царя на півдні України) кілька сотен Ніжинського полку з наказом "приборкати тих псів запорозьців". Ніжинці прибули на Запорожжя, але доля вберегла їх від пролиття братерської крові. Петро I наказав виплатити запорожцям жалування. Ніжинський полк благополучно повернувся додому [31, с. 205–206].

Під загрозою нападів шведів у 1706 р. Україну заповнили тисячі російських військових, які розпочали широкомасштабні оборонні роботи. Зростали рекрутські набори, значно збільшилися і без того надмірні податки на утримання військ, спорудження укріплень, фортець, каналів, доріг тощо. Селяни, міщани, козаки та старшина були невдоволені політикою Петра I та І.Мазепи. Відомо, що прилуцький полковник Д.Горленко заявив гетьману: "Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу і кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі" [32, с. 24]. Для І.Мазепи настав час вибору: або з Петром I, який перетворював Україну на свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем, або з Карлом XII та С.Ліщинським. Зважаючи на те, що протягом 1706–1708 рр. гетьман вів таємні обміни листами з королями Польщі та Швеції, другий варіант ставав усе більш реалістичним.

У вересні 1708 р. Карл XII зі Смоленщини повів армію не на Москву, як вважало російське командування і сподівався Мазепа, а на Україну. Біля Стародуба російські війська разом з Ніжинським і Переяславським полками дали відсіч частинам Лагеркрона [33, с. 210]. І.Мазепа одержує наказ Петра I з усіма козацькими полками йти на

з'єднання з російською армією. З 10 козацьких полків в Україні було лише 3 – Миргородський, Лубенський і Прилуцький. Решта ж вела військові дії за межами України [34, с. 67]. Зокрема, Ніжинський полк перебував у Білорусії. Виведення і цих 3 полків залишало Україну беззахисною перед шведською армією. Для Мазепи це був вирішальний поштовх у виборі між Петром I та Карлом XII. 24 жовтня 1708 р. гетьман разом з 4 тис. козаків вирушив до шведського табору, а 29–30 жовтня між українцями і Карлом XII було укладено всім відомий договір.

Реакція Петра I на договір була миттєвою. Російська армія на чолі з О.Меншиковим вогнем і мечем пройшла містечками і селами Ніжинського полку, а 2 листопада, після зради прилуцького полковника І.Носа, захопила столицю Гетьманщини – Батурин. Одночасно з цим із кінця жовтня 1708 р. Петро I розсилає по Україні грамоти, в яких описувалося зрадництво Мазепи і закликалося боротися проти його прибічників. Одна з таких грамот була надіслана ніжинському наказному полковнику Лук'яну Журахівському. В листопаді 1708 р. в Глухові був обраний новий гетьман України – І.Скоропадський. Серед присутніх на виборах полковників був і ніжинський наказний Л.Журахівський. У цьому сотенному містечку Ніжинського полку, що стане майбутньою столицею Гетьманщини, влада умовно розправилася над І.Мазепою. На ешафоті було поставлено шибеницю та повішено опудало І.Мазепи, розірвано його патент на орден Андрія Первозванного, оголошено анафему та страчено героя оборони Батурина – полковника Д.Чечеля, спійманого в с.Обмачів ніжинськими козаками [35, с. 212].

Отже, протягом 1700–1708 рр. Ніжинський козацький полк узяв активну участь у Північній війні на боці Росії, здобувши для неї ряд перемог. Однак поступово приходило усвідомлення того, що козацькі військові сили використовуються як засіб для досягнення великодержавницької мети, без урахування інтересів Гетьманщини. Через це вже в Прибалтиці частина козаків І.Обидовського перейшла на бік Карла XII. Подальші роки війни показали, що союз зі Швецією, який був укладений 1708 р. Мазепою, став останнім шансом для здобуття державності України нової історичної доби.

Наслідки переходу І.Мазепи на бік Карла XII для Ніжинського полку

Перехід І.Мазепи на бік шведів застав російського царя Петра I в с.Погребки поблизу Новгорода-Сіверського. Розпочався широкомасштабний терор проти прихильників Мазепи та заміна їх "вірними людьми". 5 січня 1709 р. Петро I наказує канцлеру графу Г.Головіну

відправити грамоту гетьману І.Скоропадському з наказом прибути в Ніжин і, розташувавши там свою ставку, "зібрати малоросійські війська і чинити спільно з великоросійськими військами ... пошук ворогів" [36, с. 216]. Ставка гетьмана знаходилася в Ніжині з січня до березня 1709 р. Саме звідси козаки нападали на шведську армію. Ніжинський полк залишався вірним Петру І. Зокрема, в Ніжинській фортеці утримувалися схоплені прибічники І.Мазепи із старшини та шляхти, сюди ж Головін відправив схоплену в дорозі дружину гетьманського керуючого О.Бистрицьку, родичку Мазепи [37, с. 216]. Ніжинський дослідник О.Уривалкін установив, що І.Мазепа, бажаючи втримати за собою ніжинський полк, пише листа веркіївському сотнику С.Афанасьєву та радить йому і козакам не слухати наказів Л.Журахівського, І.Скоропадського. Але у січні 1709 р. князь Г.Долгорукий, який знаходився зі своїм штабом у Ніжині, послав сотні Ніжинського полку разом з російською дивізією генерал-майора Гінтера на штурм м.Прилуки, де перебували шведи. Останні, не дочекавшись приходу солдат і козаків, полишають місто. З ними поїхали сім'ї соратників І.Мазепи. Ніжинські козаки повернулися додому.

До наших днів дійшла легенда, що на межі 1708–1709 рр. шведи спробували захопити Ніжин, але на його захист стали жінки. Вони, за відсутності в місті значних військових сил, підняли над стінами фортеці козацькі шапки і цим узяли участь у відбитті шведського наступу, врятували місто. За їх кмітливість і відвагу цар нібито дозволив жінкам носити чоловічі шапки. Достовірність цієї легенди поставили під сумнів українські історики. Так, С.Павленко зазначає, що "місто справді могло цікавити Карла XII як одна з зимових квартир для війська. Проте ніжинські жінки не мали потреби вдавати з себе козаків при появі шведів і проявляти свій "патріотизм". Адже в Ніжині в листопаді 1708 р. і пізніше стояла велика російська залога. Так, з донесення Д.Голіцина Г.Головіну від 2 листопада дізнаємося: "Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина идти в Белую Церковь. А в Нежине оставил 2 полки". Тобто після спалення Батурина російські полки зайняли Ніжин [38, с. 320].

За даними ніжинського краєзнавця О.Уривалкіна, 16 червня 1709 р. козацький загін, у складі якого були і ніжинці, здійснив рейд у табір шведів, перейшовши Ворсклу біля с.Нижні Млини. Цей рейд дорого коштував шведам, оскільки існує припущення, що саме козак Ніжинського полку напередодні Полтави поранив кулею ногу Карла XII

[39, с. 218]. Ніжинський полк на чолі з Л.Журахівським брав участь у битві 27 червня 1709 р. під Полтавою. Більше ніж 40-тис. російська армія, в складі якої було 7-тис. козаків на чолі з С.Палієм, розгромила 30-тис. армію Карла XII та майже 5-тис. загін козаків І.Мазепи і К.Гордієнка. Петро I щедро нагородив усіх її учасників. Так, полковник Л.Журахівський, крім ряду сіл Ніжинського повіту (серед них Липів Ріг і Безуглівка), за підтримку царя разом зі старшиною отримав золоті медалі, а козаки – грошові премії по 200 тис. рублів [40, с. 120]. Водночас, сотник глухівський Олексій Туранський став генеральним суддею [41, с. 251]. Натомість цар покарав усіх прихильників Мазепи в Україні та Ніжинському полку зокрема. За даними ніжинських краєзнавців, у центрі Ніжина, неподалік від Благовіщенського собору, знаходився будинок соратника І.Мазепи, колишнього писаря Ніжинського полку, а згодом генерального осавула Д.Максимовича, який разом з І.Мазепою перейшов на бік шведів. Згідно з грамотою Петра I, будинок Максимовича, всі його села, хутори, поля й млини були передані у власність Ніжинської обителі, а його самого відправили на заслання [42, с. 121]. Репресій зазнали також представники українського духовенства, зокрема, чернець Семен Остаф'єв з Батуринського Крупицького монастиря, намісниця Марфа, келійниця Марфа та служка Катерина (всі з Глухівського Успенського жіночого монастиря) [43, с. 252–253]. Згідно з історичною логікою та дослідженнями В.Кривошея, відбулися значні ротації в посадах ніжинського полку. Так, "новими сотниками стали В.Дмитрієв (Івангородська сотня) і Ф.Тарасович, обозним полковником – Л.Шрамченко; ще в 1708 р. сотником конотопським – Г.Костинецький" [44, с. 251]. Паралельно з цим усі так звані "зрадники", які володіли землями в Ніжинському полку, були їх позбавлені на користь козацької старшини, яка була вірна Петру I. Так, І.Мазепа втратив землі в Кроливецькій, Коропській, Бахмацькій та Батуринських сотнях [45, с. 213], П.Орлик – с.Дрімалівка, Д.Горленко – с.Роски та Вечурки [46, с. 252]. Зазнали поневірянь генеральний осавул Д.Максимович, чернець С.Остаф'єв та інші.

Отже, наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік Карла XII та Полтавської битви 1709 р. стали вирішальними у долі України. Гіркий для гетьмана та його соратників фінал під Полтавою став не тільки особистою трагедією І.Мазепи, а і справжньою катастрофою для України. Суспільство було деморалізоване й придулене масовим терором. За визначенням доктора політологічних наук О.Бойка, почався

"форсований наступ на українську автономію", що було першим етапом (1708–1728) колоніальної політики Російської імперії щодо України у XVIII ст. [47, с. 183]. Образно висловився також історик-документаліст Ю.Мицик: "Російський чобіт став чавити українську державність з небувалою досі силою" [48, с. 69].

Ніжинський козацький полк опинився в епіцентрі подій Північної війни. Його учасники не лише брали дієву участь у міжнародній політиці, військових кампаніях, а й зазнали різної долі: одні – отримали гроші, медалі, землі, посади в сотнях Ніжинського полку; інші – звинувачення, ув'язнення, позбавлення земельних угідь, вимушеної еміграції. Однак справа І.Мазепи залишила глибокий слід у свідомості українців, який не змогли викоринити репресії, анафема, багатолітнє тавро зрадників. Протягом більше двох століть великодержавники називали національно-свідомих українців "мазепинцями", зрадниками, націоналістами. В даному контексті доцільними є слова науковців О.Реєнта та І.Коляди, що "без мазепинського повстання, яке мов дзвін сколихнуло буття гетьманської України, дуже важко уявити собі рух за її волю" [49, с. 296], таки здобуту в 1991 р. Гетьман І.Мазепа став символом прагнення української патріотичної еліти до незалежності України.

Література

1. Яковлева Т. Архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи / Т. Яковлева // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 235 — 237 ; Тригуб В. Знайдено не розпаковані архіви Мазепи! / В. Тригуб // Народне слово. — 20008. — 9 жовтня.
2. Тригуб В. Знайдено не розпаковані архіви Мазепи! / В. Тригуб // Народне слово. — 20008. — жовтня. — С. 3.
3. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. Реєнт, І. Коляда. — Харків : Фоліо, 2007. — 417 с.
4. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. — М. : Молодая гвардия, 2007. — 270 с.
5. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. — К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. — 64 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Нью-Йорк : Книгоспілка, 1957. — 1630 с.
Т. IX, ч. II. — 1957. — 1630 с.
7. Там само.
8. Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович / О. Морозов. — Ніжин : Просвіта, 2000. — 148 с.

9. Грушевський М. Історія України-Руси. — Нью-Йорк : Книгоспілка, 1957. — 1630 с.
Т. IX, ч. II. — 1957. — 1630 с.
10. Там само.
11. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. — К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. — 64 с.
12. Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1994. — 239 с.
13. Смолій Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / Смолій, В. Степанков. — К. : Альтернативи, 1997. — 367 с.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, Київ: Глобус, 1991. — 349 с.
Т. II. — 1991. — 349 с.
15. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. — К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. — 72 с.
16. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники / С. Павленко. — К. : Києво-Могилянська академія, 2005. — 602 с.
17. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. — 275 с.
18. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. — К. : Альтернативи, 2003. — 416 с.
19. Борисенко В. Й. Курс української історії / В. Й. Борисенко. — К. : Либідь, 1997. — 615 с.
20. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. — 275 с.
21. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники / С. Павленко. — К. : Києво-Могилянська академія, 2005. — 602 с.
22. Там само.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен : Дніпрова хвиля; Київ : Глобус, 1991. — 349 с.
Т. 2. — 1991. — 349 с.
24. Морозов О. Ніжинські полковники: I. Обидовський / О. Морозов // Просвіта. — 1994. — № 4—5. — С. 6—7.
25. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. — К. : Альтернативи, 2003. — 416 с.
26. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. — К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. — 72 с.

27. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. — К. : Альтернативи, 2003. — 416 с.
28. Борисенко В. Й. Курс української історії / В. Й. Борисенко. — К. : Либідь, 1997. — 615 с.
29. Історія Української РСР. — К. : Наукова думка, 1979. — 616 с. Т. II. — 1979. — 616 с.
30. Михальчук П., Куций І. Курс лекцій з історії України : в 4 ч. / П. Михальчук, І. Куций. Ч. 2. — Тернопіль : Астон, 2007. — 480 с.
31. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. — 275 с.
32. Субтельний О. Мазепинці. — К. : Либідь, 1994. — 239 с.
33. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. — 275 с.
34. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — Мюнхен : Дніпрова хвиля ; Київ : Глобус, 1991. — 349 с.
35. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. — 275 с.
36. Там само.
37. Там само.
38. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. — К. : Києво-Могилянська академія, 2005. — 602 с.
39. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. — Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. — 275 с.
40. Ніжин із глибини віків... / [упоряд. Л. Петренко]. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. — 428 с.
41. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. — К. : Стило, 2004. — 391 с.
42. Ніжин із глибини віків... / [упоряд. Л. Петренко]. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. — 428 с.
43. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. — К. : Києво-Могилянська академія, 2005. — 304 с.
44. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. — К. : Стило, 2004. — 391 с.
45. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. — К. : Альтернативи, 2003. — 416 с.
46. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. — К. : Стило, 2004. — 391 с.
47. Бойко О. Історія України / О. Бойко. — К. : Академія, 2006. — 687 с.

48. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. — К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. — 72 с.

49. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. Реєнт, І. Коляда. — Харків : Фоліо, 2007. — 415 с.

УДК 94 (477.7) "1850/1900"

І.О.Кочергін

**Взаємини катеринославських дворян і євреїв
у пореформений період (друга половина XIX ст.)**

У статті висвітлюються деякі епізоди взаємовідносин дворян Катеринославської губернії та євреїв, які мали місце в другій половині XIX ст.

Ключові слова: єврейське питання, дворянство, Катеринославська губернія.

В статье освещаются некоторые эпизоды взаимоотношений дворян Екатеринославской губернии и евреев, которые имели место во второй половине XIX в.

Ключевые слова: еврейский вопрос, дворянство, Екатеринославская губерния.

The article is dealt with relations between nobles of Katerinoslav region and Jews, which have taking place in the second half of XIX c.

Key words: Jew question, nobility, Katerinoslav region.

Так зване "єврейське питання" в історії міжетнічних стосунків різних народів Російсько імперії займало одне з ключових місць. Чималу роль у цьому "питанні" відігравали взаємовідносини дворян і євреїв.

Питанню взаємовідносин дворян і євреїв у сучасній історіографії приділяють не так уже і багато уваги. У 2008 р. вийшла книга відомого російського дослідника О.І.Міллера "Империя Романовых и национализм", де знайшлося місце і для єврейського питання взагалі, і для ставлення дворян до євреїв, зокрема [8]. Що стосується дворян катеринославських та їх стосунків із численною єврейською громадою, то це питання практично не піднімалося. Хіба що у 2004 р. з'явилася

стаття В.О.Яшина, але в ній мова йшла про вплив катеринославського єврейства на суспільно-політичну ситуацію в Російській імперії взагалі [13, с. 88–92]. Про дворян тут згадується лише одним рядком.

Євреї мешкали на території Півдня України з початку Нового часу, але масово вони почали з'являтися тут після трьох поділів Польщі кінця XVIII ст. Згідно з "Положенням об устроїстве євреїв" 1804 р., Катеринославська губернія увійшла до межі осілости. Наслідком стало масове переселення сюди єврейського населення з різних регіонів Російської імперії, переважно із західних окраїн. За даними О.Г.Бистрякова, лише в Катеринославі на 1847 р. єврейське населення складало 1700 осіб, а в кінці XIX ст. – близько 44 тисяч [2, с. 9]. Швидше за все, дані, наведені О.Г.Бистряковим, є помилковими, оскільки в усій Катеринославській губернії у 1897 р., за даними I Всеросійського перепису, проживало 111417 осіб обох статей, серед яких чоловіки складали 55091 чоловік [7, с. 17]. О.І.Міллер наводить дещо інші дані, за якими у Катеринославській губернії в рік проведення I Всеросійського перепису населення нараховувалося 500 поселень з 25700 сім'ями, з яких близько 23000 були єврейські сім'ї, всього 34531 чоловічої статі [8, с. 109].

Узагалі, з чисельністю єврейського населення існує певна плутанина. В різних виданнях дані щодо євреїв різняться. Оскільки історія євреїв не є предметом дослідження, ми візьмемо дані, наведені у вищезгаданих виданнях, і виведемо середньоарифметичний параметр, за яким єврейське населення Катеринославщини на кінець XIX ст. складало цифру в межах 100000 осіб. Щодо чисельності "благородного сословия", то на середину 1860-х років кількість спадкових та особистих дворян Катеринославської губернії нараховувалася 10742 особи¹.

Від самого початку, як євреї масово стали переселятися в межі Катеринославської губернії, вони стикнулися з місцевими землевласниками-дворянами. Останні своїх нових сусідів сприймали неохоче і навіть негативно. В них бачили причину багатьох бід: розорення селян і дворян шляхом видачі позичок під великі проценти; виснаження землі, яку євреї брали в оренду; поширення пияцтва, оскільки євреї утримували трактири і шинки. О.І.Міллер наводить такий факт. У кінці 1790-х років у предводителів дворянства західних околиць імперії спитали про роль євреїв. У відповідь предводителі поклали на євреїв провину за тяжкий стан місцевого селянства. Утримання трактирів і

---

¹ Підраховано за "Памятной книжкой Екатеринославской губернии 1864 г." [9].

оренда прав на виробництво спиртних напоїв, лихварство, оренда маєтків і дрібна торгівля ... розглядалися ... як шкідливі єврейські заняття [8, с.107].

Варто нагадати, що наприкінці XVIII ст. євреїв селили на Півдні Україні, даючи їм землю для занять хліборобством, але замість працювати на землі вони вдавалися до комерції. Відомий етнограф і письменник О.Афанасьєв-Чужбинський, який мандрував південною Україною, у 1860 р. писав, що "... євреї ... замість хліборобства займаються різного роду торгівлею ... з євреїв неможливо сформувати хліборобів, ... витрата скарбниці на їх переселення і облаштування даремна ..." [1, с. 294]. Не по-доброму згадував євреїв А.М.Достоєвський, брат відомого письменника, архітектор Єлисаветграда і Катеринослава. У своїх спогадах він писав: "В місті Єлисаветграді і в ті часи (1850-ті роки – І.К.) було дуже багато євреїв, і ось з цими породженнями пекла мені часто доводилося мати справу при будівництві, і багато разів терпіти від них труднощі" [16]. О.С.Афанасьєв-Чужбинський і А.М.Достоєвський обидва належали до дворянського стану, тому їх оцінка євреїв, звісно, була не вповні адекватна, хоча перший намагався зрозуміти природу цього народу.

За багато десятиліть перебування євреїв у якості підданих російської монархії ставлення дворян до них не змінилося на краще. Особливої гостроти дворянсько-єврейські стосунки набули з початком реформ Олександра II. У 1858 р. влада розпочався доволі активний рух у напрямку зняття обмежень, які стосувалися євреїв. Це стало наслідком наказу Олександра II про перегляд існуючих постанов щодо євреїв у напрямку їх злиття з корінним населенням [8, с. 122]. Євреї не тільки отримали право брати участь у роботі органів місцевого самоврядування, вони також поступали на службу в державні структури і навіть наприкінці XIX ст. стали отримувати статус дворянина без зміни віросповідання. Російське дворянство поставилося до таких змін українсько-єврейських стосунків негативно.

У роботах другої половини XIX ст., які належать перу представників дворянства, євреї зображувалися переважно в негативних рисах. Автор однієї із брошур, присвяченої становищу дворянства у другій половині XIX ст., аналізуючи ситуацію в суспільстві, з гіркотою писав: "В міру того як у нас, під виглядом всестановості і рівноправності, створювалися безстанові заклади, множився привілейований клас, який не мав жодного зв'язку ні з землею, ні з народом ... Ці діячі вступили в боротьбу

з дворянським станом, споконвіку служилим, і стали заміняти дворянина на ниві державного і громадського служіння. До них приєдналися і особи єврейського походження..." [11, с. 44].

Причини неприязні дворян до євреїв озвучила в своїх листах Емі Коул – англійська гувернантка губернського предводителя дворян Катеринославської губернії Георгія Петровича Алексєєва (1834–1914). З 1879 р. до 1883 р. Е.Коул була приставлена до доньок Г.П.Алексєєва. Разом із родиною Алексєєвих вона була в домах багатьох дворян Катеринославської губернії і не тільки. Алексєєви самі часто приймали багато гостей. Звісно, що Е.Коул часто чула те, про що говорили між собою знайомі Г.П.Алексєєва. В одному з листів до своєї матері від 19.05.1881 р. вона писала: "... цю націю (євреїв – І.К.) росіяни не люблять, і насправді існує багато причин, за які їх не люблять. Вони майже повністю захопили торгівлю в Південній Росії в свої руки, ніколи євреї не були такими багатими, як тут. Вони також дуже підступні і жорстокі, коли вони можуть застосувати владу, використовуючи свою жорстокість, тож вони люди, на яких сконцентрувалося презирство росіян..." [15, с. 187]. Звісно, що Е.Коул узагальнювала, оскільки всіх росіян вона просто знати не могла, до того ж у Російській імперії жили не лише самі росіяни. Тому тут має місце відображення думки деякої частини катеринославського суспільства, переважно привілейованого.

Вороже ставлення до євреїв на початку 1880-х років вилилося у криваві погроми майже на всій території межі осілості. Поштовхом послужив вдалий замах на Олександра II. На Катеринославщині серйозних заворушень не було, але місцева влада, в тому числі і губернський предводитель дворянства, були готові до можливих кривавих сценаріїв. Для обговорення ситуації, що склалася восени 1881 р., в Катеринославі відбувалася нарада з єврейського питання, яка тривала майже місяць. В листі від 28.09.1881 р. Емі Коул писала до матері, що "пан Алексєєв поїхав до Катеринослава бути присутнім на комісії щодо євреїв. Імператор наказав, що кожен губернатор має дати пораду, що робити з євреями. Росіяни мають до них багато претензій" [15, с. 209]. На початку жовтня Емі Коул повідомляла матері, що нарада щодо євреїв не завершена і буде тривати ще один місяць, тому вся сім'я Алексєєвих виїздила до Катеринослава, щоб бути поруч із батьком сімейства [15, с. 210].

Однією з основних причин неприязні дворян до євреїв були позики, які дворянам часто доводилося брати у євреїв, бо це був найлегший

шлях отримати готівкові гроші, хоча й під високі відсотки. Коли приходив час платити за рахунками, дворяни брали нові позики. Врешті, це призводило до розорення.

Журналіст "Елисаветградского вестника" писав: "Колись катеринославські поміщики славилися величиною своїх маєтків і значним багатством. Але той час минув, і хоча деякі із землевласників зберегли свої маєтки в колишніх межах, але обтяжені боргами настільки, що їх багатство є лише фікцією і багато з них називають себе "робітниками жидів-лихварів" [10, с. 1].

Погршували ситуацію неврожаї. "У зв'язку із сильним неврожаєм, – доповідав у Департамент поліції начальник катеринославського жандармського управління, – в Бахмутському і Славяносербському повітах і чумної епізоотії рогатої худоби становище взагалі не завидне ... дворяни вирішили продавати свої маєтки або віддавати їх в оренду, (що – І.К.) веде до повного розорення. З жалем мушу відзначити, що євреї, які мешкають в даній місцевості, також чимало сприяють розоренню місцевих дворян-землевласників, деяких ... євреї дуже сильно оплутали своїм експлуаторським павутинням" [3, арк. 42 зв.].

Тобто ситуація виглядала так, наче в більшості проблем катеринославських дворян були винні євреї, які користувалися несприятливою ситуацією. В черговому звіті в Департамент поліції начальник катеринославського жандармського управління доповідав: "Вони (євреї) експлуатують робочих, міщан, селян, інтелігенцію і поміщиків, від яких вимагають непомірні відсотки за позику ... остаточно розоряють особливо молодих дворян, які живуть не відповідно до своїх статків, так що врешті-решт їм доводиться ховатися, таємно уходити в місця проживання, як це сталося нещодавно з поміщиком Новомосковського повіту дворянином Магденко, а потім дворяни нарікають, що влада, адміністрація не захищають їх від хижаків, – лихварів – не усвідомлюючи того, що влада в цьому безсила – необхідно розсудливість їх самих" [4, арк. 3 зв.]. Остання фраза, на наш погляд, є ключовою. Звісно, що євреї, які надавали позики, розраховували на серйозний прибуток. Однак власне дворяни самі часто були винуватцями ситуацій, які склалися не на їх користь. Влада була просто не в змозі викупити боргові зобов'язання всіх дворян, які заборгували євреям. Хоча траплялися випадки, коли влада йшла на допомогу.

У 1890 р. над дворянами Катеринославської губернії Магденком, Полем і Яковлевим нависла загроза банкрутства. Євреї, яким названі

дворяни заборгували значні суми, збиралися опротестувати векселі за позиками. Що стосується Магденко і Яковлєва, то тут ситуація була зрозуміла. Вони вчасно не погасили позики. Щодо відомого громадського діяча Олександра Миколайовича Поля (1832–1890), тут ситуація була дещо складніша. На 24 черговому земському губернському зібранні він висловив ідею про те, щоби клопотатися перед урядом про надання Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії статусу дворянської, без права допуску до неї осіб, які не мали дворянського статусу, особливо це стосувалося євреїв. Натомість він запропонував зробити прогімназію всестановою [4, арк. 4]. Звісно, що євреї про це довідалися і оголосили О.М.Полю "Херем" (клятва). Це означало, що жоден єврей не мав права давати О.М.Полю позики [5, арк. 5 зв.]. Для О.М.Поля це було рівнозначно банкрутству, оскільки він мав численні борги, які, не маючи змоги віддати, покривав новими векселями. Коли настав час платити за векселями, О.М.Поль не зміг цього зробити, і лише заступництво губернського предводителя дворянства А.П.Струкова врятувало його від банкрутства. Але це так сильно вдарило по самолюбству О.М.Поля, що той невдовзі помер. Начальник жандармського управління прямим текстом у політичному огляді по Катеринославській губернії за 1891 р. писав про це: "Настирливими переслідуваннями позичальники євреї вбили морального Поля і без сумніву були головною причиною його наглої смерті" [5, арк. 5 зв.]. Звісно, що євреїв не можна звинувачувати в смерті О.М.Поля, оскільки єврейський кагал відкликав свої векселі і скасував вимогу погашання боргів дворянами Полем, Магденком і Яковлєвим. Секрет зміни позиції єврейського кагалу крився у загрозі, яку озвучив Катеринославський губернатор Д.М.Батюшков. Губернський предводитель дворянства А.П.Струков, який як представник дворянства і камергер двору Його Імператорської величності мав вплив на губернську владу, звернувся безпосередньо до губернатора з проханням захистити дворянство Катеринославської губернії від єврейського впливу. Губернська влада висловила єврейській громаді умову – у разі банкрутства вищезгаданих дворян у Катеринославській губернії будуть запроваджені умови, аналогічні тим, які напередодні запровадила влада сусідньої Облaсті Війська Донського, що призвело до масового відтоку єврейського населення з цього регіону. Як повідомляли "Елисаветградские ведомости", вже наступного дня єврейська громада забрала векселі назад, утворивши комісію, яка мала розглянути обставини справи з дворянами

Магденком, Полем і Яковлєвим [10, с. 1]. Цей епізод засвідчив той факт, що, незважаючи на поступки, на які у 1860–80-х роках пішла влада Російської імперії, євреї, як і раніше, залишалися в нерівних умовах з іншими станами російського суспільства. Хоча після масових погромів початку 80-х років XIX ст. російським імперським урядом було введено відповідальність за відкритий напад однієї частини населення на іншу, а після 1905–06 рр. євреї отримали право обирати і бути обраними в Державну Думу [8, с. 135, 142].

Однак згадані нововведення, може, й показували певну зміну у ставленні центральної влади до євреїв, але мало що міняли у ставленні суспільства до них у цілому.

За умови виникнення будь-яких суперечок дворян із євреями російська влада в центрі і на місцях ставала на бік перших, оскільки євреїв, нарівні з поляками, вважали чужим "інтересам російської держави" елементом [4, арк. 4 зв.]. Яскравим свідченням цього твердження є лист Бахмутського повітового предводителя дворянства Ф.Бантиша до катеринославського губернатора П.Д.Святополк-Мирського. В своєму листі серед іншого Ф.Бантиш просив про відкриття аптеки в місті Бахмут (нині Артемівськ Донецької області). "Друге прохання, – писав Ф.Бантиш, – відносно відкриття вільної аптеки в місті Бахматі не єврей, оскільки вже одна єврейська аптека є, прохання подав єврей Палант і Владиславський, останнього хвалять і було б бажано, щоби ми були представлені Вам ... якщо звісно з Вашого боку не видно будь-яких ускладнень. Особисто я Владиславського не знаю і прошу лишень, щоби Ви надали перевагу православному перед євреєм" [6, арк. 1 зв.].

Очевидно, що існування в Бахмуті аптеки, яку утримував єврей, не була головною причиною прохання предводителя дворянства про надання права на відкриття ще однієї аптеки саме православному. Як би там не ставився до євреїв повітовий предводитель дворянства Ф.Бантиш і незважаючи на його клопотання перед губернатором, дозвіл на відкриття аптеки в Бахмуті, швидше за все, отримав саме єврей Палант. За даними авторів книги про євреїв Артемівська, на початку XX ст. в Бахмуті аптеками володіли Межеровський, Гуревич, Гальперин, Зільберман, Розенберг, Сталь і серед них згадуваний нами Палант [12, с. 34]. Цей випадок свідчить, що принаймні на початку XX ст. євреї не були такими вже й безправними.

Що стосується ставлення до євреїв предводителів дворянства Ф.Бантиша і А.П.Струкова, то, як і для більшості дворян, євреї були чужими російській державі та монархії, чужими за менталітетом, вірою і традиціями. Дворяни закидали євреям відсутність національних почуттів, космополітизм, егоїзм, інтриганство.

Особливо гостро дворяни відреагували на можливість отримання євреями привілейованого статусу. На 1897 р. у Російській імперії було 108 євреїв обох статей, які мали дворянський статус [14, с. 105]. Отже, євреї отримали право купувати землю, брати участь у роботі дворянських зібрань тощо. Однак за наполяганням дворянських товариств Державна Рада у 1900 р. заборонила євреям входити у дворянські зібрання. В рішенні Державної Ради зазначалося, що "євреї мають шкідливий, згубний вплив на внутрішнє життя і моральність дворянського стану" [14, с. 107]. Автор монографії С.Беккер, аналізуючи цей епізод, ставив собі питання: "Чого б це дворянам боятися заразитися схильністю до експлуатації ... духом інтриг, що визнавалося чужим цінностям самого дворянства" [14, с. 107]. Питання, як-то кажуть, риторичне.

Банкрутство, втрата землі, "згубний вплив" на моральність дворянського стану – все це виглядає як перенесення провини за власні помилки на когось іншого. В нашому випадку євреїв. Хоча, звісно, що зовсім знімати відповідальність останніх за проблеми, які виникали у дворян у зв'язку з діяльністю євреїв, теж не можна.

Отже, стосунки катеринославського дворянства і євреїв приятними не назвеш, і в цьому ситуація на Катеринославщині не була унікальна, оскільки у всій Російській імперії дворяни і євреї радше були антагоністами, хоча їх часто пов'язували справи матеріально-економічного характеру. Дворяни часто звинувачували євреїв у своїх негараздах. Серед головних звинувачень, які дворяни закидали євреям, назовемо занепад сільського господарства, торгівлі, що призводило до зuboжіння землевласників, намагання євреїв увійти до управлінських структур Російської імперії, в тому числі і в дворянські зібрання, шкідливий вплив на мораль і культуру дворянського стану.

Література

1. Афанасьев-Чужбинский О. С. Подорож у Південну Росію / О. С. Афанасьев-Чужбинский. — Д. : Січ, 2004. — 469 с.
2. Быстряков А. Г. История Екатеринбургского политехнического института (1916–1921) / А. Г. Быстряков. — Д. : Січ, 1999. — 64 с.

3. Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 102, оп. 83, д. 9, Ч. 21 : 1887 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии. — 68 л.

4. ГАРФ, ф. 102, оп. 88, д. 47. — Ч. 24 : 1890 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии. — 16 л.

5. ГАРФ, ф. 102, оп. 89, д. 44, Ч. 7 : 1891 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии. — 24 л.

6. ГАРФ, ф. 1729, оп. 1, д. 341 : 1899–1904 гг. Святополк-Мирский Петр Дмитриевич.

7. Матеріали до історії євреїв. — Д. : ВПОП "Дніпро", 1993. — 96 с.

8. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования / А. И. Миллер. — М. : Новое литературное обозрение, 2008. — 248 с.

9. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав : Типография Я. Чауского, 1864.

10. Письмо из Екатеринослава // Елисаветградский вестник. — 1890. — № 63, 22 марта. — С. 1–2.

11. Семенов Н. П. Наше дворянство / Н. П. Семенов. — СПб. : В государственной типографии, 1898. — 85 с.

12. Татаринов С. И. Евреи Бахмута-Артемовска. Очерки истории XVIII–XX столетий / С. И. Татаринов, Ю. А. Семик, С. В. Федяев. — Артемовск : Артемовская городская типография, 2001. — 84 с.

13. Яшин В. О. Єврейське населення Катеринославщини в загально-російських суспільно-політичних процесах пореформеної доби (60–80 рр. XIX ст.) / В. О. Яшин // Література та культура Полісся. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. — Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004.

Вип. 27. — С. 88–92.

14. Becker Seymour. Nobility and privilege in the late imperial Russia / Seymour Becker. — Illinois : Northern Illinois university press, 1985. — 253 p.

15. Letters of life in an aristocratic Russian household before and after the revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov. USA. : Edwin Mellen Press, 2000. — 433 p.

16. Достоевский А. М. Воспоминания / А. М. Достоевский. — Режим доступу:

<http://smalt.karelia.ru/~filolog/dostoev/texts/vospomin/vospomin.htm>.

**Окремі аспекти природоохоронної політики
Росії в II пол. XIX – на поч. XX ст.
(на прикладі фабрично-заводської промисловості)**

У даному дослідженні авторка з'ясовує основні аспекти природоохоронної політики царського уряду Російської імперії II пол. XIX – поч. XX ст. Для сучасної України в умовах економічної кризи ця проблема є актуальною і потребує всебічного аналізу. У статті використано архівні матеріали та правові документи пореформеної доби.

Ключові слова: природоохоронна політика, промисловий сектор, навколишнє середовище, природні ресурси, російське законодавство, торгово-промислова діяльність.

В этом исследовании автор изучает основные аспекты природоохранной политики царской власти Российской империи II пол. XIX – нач. XX века. В условиях экономического кризиса для современной Украины эта проблема является актуальной и требует всестороннего анализа. Статья написана на основе архивных материалов и правовых документов пореформенного периода.

Ключевые слова: природоохранная политика, промышленный сектор, окружающая среда, природные ресурсы, российское законодательство, торгово-промышленная деятельность.

In the article the author considers the problems of the co-operation between the authority, entrepreneurs and scientists on the grounds of studying the important directions of the economic policy of the Tsar's power in the post – reformatory period. The author paid particular attention to the activity of the different public organizations which assisted the development of the industry.

Key words: Natural – security policy, industrial sector, environment, natural resources, Russian legislation, commercial and industrial activities.

Здійснення докорінних змін у промисловому секторі економіки сучасної України відбувається повільно і без швидкого покращення загальної ситуації. Протягом усіх років незалежності у більшості випадках зберігаються традиційними технології та оснащення підпри-

емств. Саме досить низька ефективність виробництва у поєднанні з цілою низкою інших факторів зумовлюють негативний вплив промисловості на навколишнє середовище. В умовах сучасної кризи проблема охорони природних ресурсів стала ще актуальнішою для всього світу, а особливо для країн із перехідною економікою.

Вивчення історичного досвіду природокористування в імперії пореформеної доби дозволяє подивитися і на соціальний бік справи. У даній статті зроблено спробу проаналізувати основні шляхи і методи правового вирішення цієї проблеми у російському законодавстві II пол. XIX – поч. XX ст.

Після Кримської війни посилювався державний інтерес до промислового сектору імперії. Однак головна проблема полягала у тому, що уряд не знав, які конкретно заходи необхідно вжити для підвищення продуктивності праці й зростання фабрично-заводського виробництва. Ситуація ускладнилася на кінець 60-х рр., коли спостерігалось різке підвищення цін на всі товари, що негативно вплинуло на торгівлю і промисловість. Необхідні були ефективні економічні перетворення, у тому числі й удосконалення правової системи.

Комерційне законодавство з'явилося ще у XVIII ст. і базувалося на становому принципі. Юридичними пам'ятками цього періоду можна назвати: Статут про цехи 1799 року; Міське положення 1785 року та Статут купецького водоходства 1781. Ці документи являли собою окреме зібрання правових норм, які регулювали торгово-промислову діяльність.

Подальшого розвитку право набуло вже у I пол. XIX ст. У 1800 році з'явився Статут про банкрутство, 1 січня 1807 року – Закон про товариства, а 14 листопада 1824 – Закон про гільдії, в 1831 – Положення про купецькі книги [1, с. 6]. Ці законодавчі акти розширювали можливості купецтва займатися торгівлею і фабрично-заводським виробництвом. Паралельно проходив процес закріплення станових прав і привілеїв цієї верстви. Зокрема, вперше представники першої гільдії проголошувалися почесними громадянами держави, одночасно отримуючи звання мануфактур – комерції – радника. Воно давало їм право на титул "ваше високоблагородіє". Цими постановами уряд підкреслював значущість цього стану для розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості.

Важливим кроком у правовому плані було створення в царській імперії комерційних судів. Це поклало початок практики розгляду і

вирішення конфліктних ситуацій, які часто виникали між підприємцями під час укладання ділових угод. Законодавча діяльність уряду продовжилася в 40–50-х рр. XIX ст. Зокрема, було проведено загальну кодифікацію і складено систематичні "Зводи" законів.

Протягом I пол. XIX ст. торгово-промислове законодавство пройшло значну еволюцію. Уряд неодноразово переглядав окремі положення законів, але досягти бажаного результату не вдалося. Основні статті Ремісничого і Торгового статутів часто повторювалися, являли собою механічне поєднання актів, прийнятих у попередні часи. Аналіз документів дозволяє говорити про те, що головною метою самодержавства було регулювання не приватних комерційних відносин, а встановлення адміністративного контролю над виробництвом. Держава залишала за собою право втручатися у торгівлю і промислову діяльність власників. Незважаючи на те, що більшість законів мали "опікунський" характер із боку уряду, за багатьма статтями вони поставили Росію в один ряд із країнами Європи, які вже стали на шлях індустріалізації. Найбільше це стосувалося затверджених Миколою I у грудні 1836 року "Положень про компанії на акціях". На думку історика Л.Шепелева: "У країні були створені мінімально необхідні юридичні норми для акціонерної діяльності, зберігаючи при цьому ефективні засоби впливу державного апарату на цей процес" [2, с. 7].

Дослідження правової основи торгово-промислової діяльності в другій половині XIX ст. має велике значення для розуміння тих історичних процесів, які відбувалися в Російській імперії. Реформи 60–70-х рр. внесли істотні зміни до діючого законодавства. Уряд обережно йшов на нововведення, його позиція щодо багатьох принципових питань залишалася непослідовною.

Усіма питаннями, пов'язаними з розвитком промисловості, займалися Міністерство фінансів та Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі, який у 1868 року був перейменований у Департамент торгівлі й мануфактур. При ньому діяла рада, яка включала численні підвідомчі відділи та комітети. Вони збирали необхідну інформацію про діяльність фабрик і заводів [3]. У 1900 році почав працювати Департамент промисловості, торгівлі й науки, який дозволяв швидко розглядати й затверджувати законопроекти про капіталістичну діяльність банків, акціонерних компаній та товариств. У цілому, в пореформений період відбулося посилення бюрократизації апарату, а канцелярія стала своєрідним ланцюгом між міністром і апаратом міністерства.

У 1892 році при Міністерстві фінансів за ініціативою С.Вітте була створена спеціальна комісія, яку очолив член Ради міністра фінансів Ольхін. Також до її складу входили представники Міністерства внутрішніх справ, державного майна, юстиції і державної канцелярії. Вона займалася вивченням питань щодо організації та діяльності промислових об'єктів [4, с. 2–3]. Дослідження даної проблеми показало недосконалість законодавства, що на практиці створювало безліч перешкод для бажаючих займатися підприємницькою діяльністю. Представники місцевої адміністрації часто висували неоднакові вимоги до фабрикантів у різних губерніях. Ураховуючи таку ситуацію, першочерговим завданням комісії було розробити проект, який би значно спростив процедуру відкриття підприємств. Міністерство фінансів вимагало звернути особливу увагу на ті заводи й фабрики, які будувалися у невизначених місцях і тим самим могли б завдати шкоди як населенню, так і навколишньому середовищу.

Результатом роботи комісії стало оприлюднення "Положення про утворення і утримання промислових підприємств, а також контроль за їх діяльністю". Для його успішного втілення на практиці вирішено було в кожній губернії створити групу, до якої входили б: губернатор, віце-губернатор, представник Міністерства фінансів, фабричний інспектор, губернський лікар-інспектор, інженер, прокурор, начальник губернського жандармського управління та представники земств і місцеві підприємці. Паралельно для співробітництва із урядом діяла Рада у справах промисловості, яка включала представників різних відомств. Важливу роль у ній відігравали вчені, зокрема, директор Технологічного університету Миколи I та професор технічної хімії і прикладної механіки, начальник Інституту експериментальної медицини та професор гігієни Військово-медичної академії. Вони займалися розробкою тих проблем, які стосувалися покращення технічного оснащення виробництва та забезпечення належних умов праці для робітників. Таке потужне представництво у подальшому породило ряд проблем, оскільки було вибудовано досить сильну бюрократичну ієрархію. Прагнення послабити зловживання на місцевому рівні посилило централізацію, що характеризувало російську систему управління.

Більшість статей даного положення роз'яснювали обов'язки власників підприємств щодо збереження навколишнього середовища. Так, якщо виробництво забруднює річки, повітря або питну воду, то передбачався штраф у розмірі 300–500 крб. та арешт до трьох місяців.

За відсутність на фабриці або заводі необхідних пристроїв, які б забезпечували охорону водних ресурсів, та їх неправильну експлуатацію нараховувалася пеня від 100 до 300 крб. Підприємці повинні були перед будівництвом об'єкта провести ретельне обстеження земельних ресурсів, урахувати особливості місцевих умов.

Значне місце в документі відводилося правилам, які стосувалися становища робітників на підприємствах. Якщо власник на виробництві не вжив необхідних заходів для попередження нещасних випадків, то першого разу повинен був сплатити 25–250 крб., другого разу – від 50 до 500 крб., а потім передбачалося позбавлення волі строком від одного тижня до двох місяців. Фабриканти повинні були створити на місцях належні умови праці для збереження здоров'я працівників, а також їх "моральності й благородності" [5, с. 665].

Уряд намагався серйозно контролювати появу нових підприємств різними постановами. У 1892 році комісія під керівництвом директора Медичного департаменту Л.Ф.Рогозина розробила правила щодо відкриття заводів, фабрик та мануфактур; організації житлових приміщень відповідно до прийнятих санітарних вимог; проект інструкцій із благоустрою підприємств та передбачення нещасних випадків на виробництві. Керуючись положеннями даного документа, достатньо було отримати рішення місцевого лікарняного, санітарного та технічного нагляду, щоб припинити роботу об'єкта.

Велика увага приділялася питанням належного утримання житлових кімнат для робітників. Так, не допускалося проживання у підвалах, тільки за умов гарного освітлення, облаштування їх вентиляторами. Заборонялося будівництво земляних і цегляних підлог. Особливе значення надавалося організації суспільних приміщень, які б сприяли моральному та релігійному вихованню працівників і їх сімей. Однак комісія не вважала своєю компетенцією розглядати питання про утворення на виробництві читалень, шкіл для навчання робітників музики, співів, також про організацію кас взаємодопомоги, богоділень. Це залежало від рішення самих фабрикантів. Як бачимо, така позиція уряду демонструвала його небажання щодо багатьох принципових питань втручатися у відносини власника і найманої сили.

Позитивним моментом було виділення окремих положень про надання необхідної медичної допомоги працівникам. Так, підприємці, які мали не менше 16 робітників, зобов'язувалися за свій кошт лікувати хворих. Невеликі підприємства (не більше 50 чоловік) повинен відвіду-

вати фельдшер двічі на тиждень, при кількості 50–500 робітників – створити відповідне приміщення для хворих у межах 10 верст, а якщо більше 500, то лікарня має діяти безпосередньо на території фабрики [6, с. 8–9].

Проект інструкцій із санітарного благоустрою промислових закладів передбачав ряд важливих позицій. Усі приміщення на фабриках і заводах повинні бути теплими й сухими, світлими, обов'язково провітрюватися і прибиратися. Температурний баланс мав коливатися у межах 16–20 градусів, однак варто при цьому враховувати характер виробництва. Особлива увага приділялася тим підприємствам, де застосовувалися шкідливі речовини, кислоти, велика кількість печей та котлів. Власники їх повинні були турбуватися про умови праці робітників та не допускати забруднення річок і питної води. Для цього додатково облаштовувати приміщення вентиляційними пристроями, подвійними підлогами. На території таких фабрик і заводів повинні знаходитися додаткові приміщення для збереження токсичних продуктів, а також відходів. Урядові постанови містили чіткі вимоги до підприємців щодо дотримання всіх нормативів, які б мінімізували негативні наслідки від виробництва.

Ще однією важливою складовою економічної політики пореформеної доби було вирішення проблеми лісового господарства, яка безпосередньо впливала і на промисловий сектор. Аграрні реформи призвели до змін у сфері землеустрою і землекористування. Це потребувало розробки нового законодавства, яке б чітко фіксувало принципи раціонального природокористування. Крім того, необхідно було вченим, чиновникам і самим фабрикантам уже "сприймати ліс не тільки як сировинну базу, а як важливий компонент біосфери, що дозволяє отримувати багатоплановий соціоекономічний і соціокультурний ефект" [7, с. 35].

У багатьох губерніях Росії рівень розвитку лісового господарства виступав своєрідним критерієм становища різних сторін суспільного життя, тобто фактором, який визначав психологію, шкалу цінностей, інтереси окремих верств і груп населення. Особливості розміщення лісів по всій території імперії обумовлювалися як природними відмінностями, так і стихійними процесами освоєння регіону. Для багатьох селян вирубка дерев стала традиційним заняттям. У свою чергу, зростання населення та прискорений розвиток виробництва у II пол. XIX ст. призвели до потреби вирішувати проблему захисту лісових масивів на державному рівні.

До поч. XVIII ст. питаннями охорони лісів уряд не займався. Тільки завдяки політиці Петра I змінилося ставлення влади до цих природних ресурсів. Були видані перші закони, які регламентували раціональне використання деревини для потреб народного господарства, в першу чергу, кораблебудування. Нові постанови визначали домінуюче право держави на володіння і контроль за лісовим господарством. За часів Катерини II весь лісовий фонд був поділений на приватний і державний. Однак цариці не вдалося до кінця завершити роботу над законодавчою базою, яка б, у першу чергу, забезпечила охорону цього великого багатства для імперії.

Лише в 1802 році було затверджено Статут про ліси, що передбачав вирішення таких важливих завдань: удосконалення системи управління ресурсами; розробка заходів із захисту, які б зупинили скорочення лісових площ; визначення способів отримання максимальних доходів від тих місцевостей, де найбільша концентрація дерев [8, с. 39]. Реалізувати ці плани на практиці російській владі не вдалося. Причиною цього була характерна для імперії бюрократизація управління, коли постійно змінювалося керівництво Лісним департаментом, втручалися у справи інші відомства. При цьому незначні новації не могли врятувати ситуацію. Різко скоротилися лісові масиви, а на фоні зростання промислового виробництва збільшилося використання деревини.

У пореформений період ця проблема набула загальнодержавного масштабу. Уряд розумів необхідність переглянути ставлення до приватного лісного господарства. Цей промисел приносив власникам великі прибутки, тому процес вирубки дерев став неконтрольований. Ці питання вже цікавили вчених, громадськість, про що свідчать численні публікації на сторінках періодичних видань і навіть художньої літератури. Це підштовхувало владу до більш рішучих кроків. У 1875 році міністр держмайна П.Валуєв представив на розгляд комітету міністрів проект положення "Про збереження лісів, які мають державне значення". Однак більшість чиновників, переслідуючи власні інтереси, відхилили дані пропозиції.

Лише в 1888 році був прийнятий лісоохоронний закон, який передбачав ряд важливих позицій: заборонялася повна вирубка дерев без вагомих для цього підстав; під особливий контроль потрапляли захисні й водоохоронні ліси. Ці правила поширювалися як на державні, так і приватні фонди, крім територій, багатих на лісові ресурси, а також ті

масиви, що передалися селянам у власність для розширення їх сільськогосподарських угідь. Контроль за їх виконанням покладался на спеціально створені комітети у всіх губерніях. Даний закон вступив у дію лише в 1894 році й поширився на територію площею 33 880 854 десятин [9, с. 46].

Таким чином, ця постанова передбачала прогресивний шлях розвитку всього господарства, маючи на меті, в першу чергу, захистити бідні лісисті зони і врегулювати правила їх експлуатації. Також це був перший крок на шляху створення лісопромислової інфраструктури, що дозволило б державі успішно збувати продукцію і зробити її конкурентною на внутрішньому й зовнішньому ринках. Однак на практиці втілювати у життя ці правила доводилося дуже важко. Протягом тривалого періоду по всій російській території не проводилося науково-практичних досліджень як приватних, так і державних лісних ресурсів. Склалася ситуація, коли не вистачало кваліфікованих спеціалістів, тому на місцях ці проблеми вирішували чиновники, які часто не мали ані часу, ані бажання, а головне фінансів. Неефективно продовжувалося використання казенних фондів, а бюрократичний апарат відповідного відомства повільно пристосовувався до нових капіталістичних умов.

Лісоохоронний закон став помітним явищем в історії лісового господарства, але цих заходів було вже не достатньо в період інтенсивного розвитку фабрично-заводського виробництва. Багато галузей промисловості потребувало великої кількості деревини. Це призводило до безконтрольного процесу вирубки цілих масивів. Уряд намагався зупинити цей процес або хоча б контролювати його. "Статут про промисловість" забороняв відкривати нові підприємства, які потребували використання значної кількості лісу [10, с. 273].

Все ж таки цього було недостатньо. Переустрій лісового господарства потребував змін загальної економічної політики, особливо в сфері землеустрою і землекористування. Так, на більшій території Росії, в тому числі й Чернігівській губернії, домінувало приватне лісоволодіння (81–90%), а в окремих (Полтавській) – навіть від 91 до 100% [11, с. 49]. Незважаючи на значні зрушення у цьому питанні, російське законодавство значно відставало від європейського. Не було чітко відпрацьовано механізму реалізації системи нагляду і покарань. Це дозволяло власникам обходити дані проблеми, а численним інстанціям зловживати своїм становищем.

Особливістю імперського права II пол. 60-х рр. XIX ст. була відсутність єдиного законодавства, яке б регулювало діяльність промислових підприємств. Порядок утворення та організація роботи великої кількості фабрик і заводів різних галузей виробництва визначався додатковими правилами, які не входили до Статуту про промисловість. Зокрема, спеціальні положення щодо утримання об'єктів, на яких використовувалися отруйні речовини, що в разі неправильної експлуатації могли завдати шкоди як робітникам, так і природному середовищу, містив Статут про акцизні збори. Крім того, поява тютюнових фабрик, заводів із виробництва азотної кислоти, типографій і металографій регулювалася ще Статутами про тютюновий збір, лікарський і цензурний. А порядок відкриття сірникових, фосфорних, нафтопереробних і перегінних підприємств установлювався Правилами про акцизи на сірники та продаж фосфору і нафтових мастил [12, с. 18–19].

Уряд велику увагу приділяв утворенню винокурних, горілчаних, медо- і пивоварних заводів. Правила про питейний збір детально пояснювали власникам принципи утримання таких підприємств, а місцевим чиновникам окреслювали вимоги та способи контролю за виконанням закону. Так, заборонялося відкривати нові винокурні заводи у містах приватним особам і вже існуючим акціонерним компаніям. Останнім не дозволялося привласнювати старі підприємства. Це закріплював також закон "Про заходи, що сприятимуть розвитку сільськогосподарського винокуріння", який був прийнятий у 1890 році й дав позитивні результати. На підприємствах діяли автоматичні контрольні апарати, які не давали можливості приховувати об'єм виробленої продукції, що вироблялася. У період винної монополії діяли численні архаїчні постанови, які досить часто перешкоджали виробнику вигідно збувати товар.

У 1912 році був прийнятий новий закон, який частково покращив ситуацію, ліквідувавши застарілі обмеження. Уряд намагався компенсувати підприємцю витрати, яких він зазнавав при збереженні спирту, шляхом встановлення загальних безакцизних відшкодувань. Крім того, господарі заводів могли використовувати відходи від виробництва для покращення системи обробітку ґрунтів. Такі заходи покликані були підвищити попит на вітчизняну продукцію і захистити свого промисловця. У результаті таких нововведень перестали з'являтися безземельні винокурні підприємства; збільшилося виробництво за рахунок

появи дрібних заводів, що більше відповідало сільськогосподарським цілям, а також сприяло розвитку тваринництва.

Згідно зі Статутом про питейний збір акцизу підлягали: спирт і вино, які вироблялися із хліба, картоплі й буряка; горілка, зроблена на основі виноградного вина, самого винограду, фруктів, також російське пиво, мед і брага. Визначалася продукція, яка не підлягала акцизному збору: спирт, який використовувався для приготування спеціальної рідини; спирт і вино, що експортувалися за кордон; родзинкове вино, яке вживали євреї під час релігійних обрядів; виноградне вино, оцет і медовий квас [13].

Під особливим державним контролем перебувала цукрова галузь. Порядок організації такого типу підприємств регулювався Тимчасовими правилами про акциз на цукор та Статутом про промисловість, які особливо інспектували норми виробництва продукції. За законом 1910 року значно зменшувалося мито на цукор, що збільшило ціну і попит на нього. Своїми постановами уряд продовжував захищати інтереси дворян-поміщиків переважно півдня Російської імперії.

Власники цих заводів повинні були виконувати численні урядові постанови й місцеві розпорядження щодо дотримання відповідних правил техніки безпеки та охорони природних ресурсів. Зокрема, робочі приміщення мали оснащуватися вентиляцією для попередження різкого коливання температурного балансу та переповнення повітря водяними парами. При кожному заводі повинні бути: додаткові майстерні; огорожені казани та ями для відходів; бані для всіх працівників. Суворо заборонялося викидати у річки та ставки жмаки від виробництва без попереднього їх обробітку й утилізації шляхом новітніх технологій. Для попередження цього при заводах мали б будуватися спеціальні басейни, в яких би промивалися буряки, а відходи перероблялися і використовувалися як добрива для ґрунтів. Дія цілого ряду різних постанов вимагала від фабрикантів дотримання численних формальностей, які на практиці утруднювали ситуацію. Однак при цьому можна констатувати, що жорстка регламентація дозволяла утримувати певний баланс як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Таким способом уряду вдавалося контролювати надходження імпорту в країну лише при певній необхідності, не завдаючи шкоди інтересам вітчизняної цукрової промисловості.

Діючи за закоположення щодо організації цегляних, миловарних, тютюнових заводів доповнювалися додатковими санітарними постановами, враховуючи специфіку їх виробництва. Так, адміністрація підприємств із виробництва цегли зобов'язана була: забезпечити

безкоштовне медичне обслуговування для своїх робітників; відвідування лазні працівниками один раз на тиждень; відповідати за належний рівень харчування; вчасно розраховуватися із постачальниками, не затримуючи при цьому платні для робітників. Керівництво не мало права змушувати працівників купувати товари у місцевих магазинах. Окремі статті документів стосувалися вимог щодо утримання відповідних майстерень та житлових приміщень на території цих заводів. Ставки, які знаходилися біля заводу і використовувалися для виробничих потреб, повинні регулярно чиститися і по можливості замінятися криницями або водоймами. Витрати для утримання додаткових помешкань та їх обладнання має нести правління підприємства.

Із метою дотримання правил техніки безпеки на території тютюнової фабрики дозволялося проживання господарю та його сім'ї, робітникам, майстрам і їх помічникам. При цьому помешкання не повинні були мати ніякого внутрішнього сполучення із самим підприємством. Власникам можна було зберігати у відповідних приміщеннях лише денну норму запасу готової продукції та тютюнових фабрикантів. Обов'язково провітрювати робочі кімнати не менше півгодини. Допускалося розміщення в межах виробництва майстерень із виготовлення скриньок, друкарень і літографій для друкування наклейок. Ці додаткові приміщення, як і сама фабрика, перебували під акцизним контролем. Згідно з відповідним Статутом встановлювалося обов'язкове правило, за яким виробництво різного виду тютюну, цигарок, карат і пахітос дозволялося виключно на призначених для цього фабриках.

Багато урядових постанов стосувалося правил організації задовільної роботи на заводах із виробництва мила та сірників. Ці підприємства використовували специфічну продукцію, яка потребувала додаткового обробітку. Так, заборонялося застосовувати на миловарних об'єктах неочищену соду, яка містить сірководень і має неприємний запах. Усі напівфабрикати треба було зберігати у відведених для цього ємкостях, а відходи переробляти. Для попередження опіків і падінь котли повинні щільно закриватися, а підлога та сходи ретельно чиститися.

Виробництво сірників дозволялося лише на спеціально облаштованих для цього фабриках, розташованих поза містом чи селом, за наявності відповідного дозволу. Підприємець міг сам обирати матеріал, враховуючи правила пожежної безпеки та санітарних вимог. Виготовлення бенгальських сірників не дозволялося. Під безпосереднім контролем адміністрації перебували кухні та їдальні для робітників, які, як правило, знаходилися в окремих приміщеннях. Працівникам заборо-

нялося відпочивати у робочих кімнатах. У цілому, всі майстерні повинні бути оснащені вентиляційними камінами, над столами – розташовуватися відповідні ковпаки для постійного надходження свіжого повітря, а також на підлозі має стояти посуд із скипидаром для уникнення негативного впливу фосфору. Запаси готової продукції мали зберігатися у спеціальних сховищах.

Аналіз документів показує, що бажаючі відкрити такі підприємства повинні були виконувати численні інструкції багатьох відомств як місцевого, так і державного рівнів. Процедура ускладнювалася відсутністю єдиних нормативів. На практиці це призводило до непорозумінь, адже різні інстанції керувалися неоднаковими постановами. Від підприємців до уряду надходило багато скарг та прохань допомогти вирішити проблему, однак складний бюрократичний механізм часто не дозволяв це зробити.

Так, наприклад, міщанин Правоторов Полтавської губернії скаржився на те, що йому не дають можливості відкрити миловарний завод у місті Кременчук. До цього міське управління разом із лікарем провело всі необхідні перевірки і не виявило ніяких санітарно-гігієнічних порушень. Незважаючи на це, губернське правління не дало дозвіл на організацію підприємства, керуючись постановою міської управи від 9 серпня 1884 року. Згідно з цим документом виробництво такого типу могло бути відкрите лише за певних умов: усі відходи мають кожного дня вивозитися за місто і закопуватися глибоко в землю; підтримувати у всіх приміщеннях порядок і чистоту; отримати дозвіл від Полтавського губернського правління. А тим часом у повідомленні поліцеймейстера від 7 вересня 1884 року говорилося про неможливість проконтролювати виконання всіх цих вимог через віддаленість посту, а уникнути забруднення води не вдається.

Аналогічного змісту була скарга до Сенату колезького радника Павла Пода, якому не дозволило Чернігівське губернське управління відкрити миловарний завод поблизу містечка Березне Чернігівського уїзду. Міністерство внутрішніх справ видало постанову від 11 червня 1892 року, в якій говорилося про можливість організації підприємства за дотримання ряду правил. У першу чергу, виробництво мила повинно проводитися без топлення сала безпосередньо на заводі, а головне, щоб усі відходи проходили через спеціальні пристрої. Ніякі шкідливі речовини не мали потрапити у ставки та річки [14, с. 88].

Відповідні положення щодо внутрішнього устрою таких фабрик і заводів, контролю за ними, правил збереження на них фосфору та інших небезпечних матеріалів, які застосовувалися для виготовлення

запальної маси, порядку упакування продукції видавалися безпосередньо Міністерством фінансів. Виконавцем усіх розпоряджень цього контролюючого органу виступав управляючий акцизним збором. Згідно зі Статутом про промисловість для вирішення постанови про закриття підприємства необхідні були суттєві підстави. Це питання вирішувалося лише при детальному вивченні й винесенні рішення комісії у складі санітарних та повітових лікарів, фабричної інспекції. Якщо адміністрація враховувала зауваження, то діяльність виробництва можна було лише призупинити. Однак при повторному порушенні будівельних, технічних та санітарних умов, що могли б завдати шкоди населенню або робітникам, підприємство повинно припинити працювати. Власник отримував відповідну інструкцію, видану Міністерством внутрішніх справ, узгоджену з Міністерством фінансів.

Очевидно, що перераховані правила щодо організації промислових об'єктів на прикладі найпоширеніших галузей виробництва по всій Російській імперії, у тому числі Чернігівській і Полтавській губерніях, говорять про надмірну регламентацію з боку влади. Безперечно, такий жорсткий контроль для підприємця був обтяжливим. Враховуючи багато об'єктивних факторів, таких як слабка фінансова база, нерозвиненість капіталістичної інфраструктури, недостатність кваліфікованої сили, багато промисловців не могли налагодити ефективне виробництво. Крім того, варто зважати і на суб'єктивні моменти, які залишилися пережитками традиційного способу керування і господарювання. У багатьох зберігалось бажання за найменших витрат отримувати найбільше прибутку. Також вітчизняному буржуа бракувало ще навичок і умінь за нових умов хазяйнування на фоні зростаючої конкуренції. Проте у багатьох правових статтях, на нашу думку, простежується раціональність та послідовність. Враховуючи потреби ринкової економіки, ряд обмежувальних положень законодавчих актів спрямовувалися на захист навколишнього середовища і були потребою часу, хоча цих заходів не вистачало.

Література

1. История предпринимательства в России. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. — С. 6.
Книга 2 : Вторая половина XIX — начало XX века. — С. 6.
2. Там само. — С. 7.
3. ЦДІАУ, ф. № 442, оп. № 43, спр. № 479, с. 1—18. Дело по отношению Министра финансов о новом проекте фабричного и ремесленного уставов. 10 мая 1863 г.-31 декабря 1865 г. ; ф. № 442, оп. № 104, спр. №162, С. 11. Циркуляр Департамента хозяйственного от 25

марта 1871 г. О постройке несгораемых лестниц на фабриках и заводах ; ф. № 442, оп. № 105, спр. № 163, С. 55—56. Циркуляр Департамента хозяйственного от 15 сентября 1872 г. об устройстве в городах фабрик и заводов ; ф. № 442, оп. № 105, спр. № 163, с. 70—71. Циркуляр Департамента хозяйственного от 10 октября 1872 г. участия городского общественного управления в делах по постройке в городах фабрик и заводов ; ф. № 442, оп. № 106, спр. № 123, с. 27—29. Циркуляр Департамента хозяйственного от 7 марта 1873 г. о разрешении строительства фабрик и заводов, находящихся вне ведения городских управ ; ф. № 442, оп. № 107, спр. № 126, с. 24. Циркуляр Департамента хозяйственного от 19 июня 1874 г. о фабриках и заводах и других промышленных предприятий, разрешение на строительство которых выходит из пределов власти городских общественных управлений.

4. Труды комиссии Высочайше учрежденной для составления проекта положения об устройстве и содержании промышленных заведений и складов и о надзоре за производством в них работ. — С. 2—3.

Т. 1 : Учреждение и обозрение работ Комиссии. Положение и объяснительная к нему записка. — СПб. : Мин-во финансов и Департамент Торговли и Мануфактур, 1895. — С. 2—3.

5. Там само. — С. 665.

6. Труды комиссии Высочайше учрежденной для составления проекта положения об устройстве и содержании промышленных заведений и складов и о надзоре за производством в них работ. — С. 8—9.

Т. 2 : Извлечения из законов и практика их применения. — СПб. : Мин-во финансов и Департамент Торговли и Мануфактур. — 1895. — С. 8—9.

7. Истомина Э. Г. Лесоохранительная политика России в XVIII — начале XX века / Э. Г. Истомина // Отечественная история. — 1995. — С. 35.

8. Там само. — С. 39.

9. Там само. — С. 46.

10. Шендзиковский И. А. Полный сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся фабричной и заводской промышленности, извлеченных из 15 томов свода законов, и свода военных постановлений / И. А. Шендзиковский. — СПб., 1875. — С. 273.

11. Истомина Э. Г. Лесоохранительная политика России в XVIII — начале XX века / Э. Г. Истомина // Отечественная история. — С. 49.

12. Пол Грегори. Экономический рост Российской империи (конец XIX — начало XX в.). Новые подсчеты и оценки / Пол Грегори. — М. : РОССПЭН, 2003. — С. 18—19.

13. Устав о питейном сборе. Введение. — 1872.

14. Труды комиссии Высочайше учрежденной для составления проекта положения об устройстве и содержании промышленных заведений

и складов и о надзоре за производством в них работ. — Спб. : Мин-во финансов и Департамент Торговли и Мануфактур. — 1895.

Т. 1. Учреждение и обозрение работ Комиссии. Положение и объяснительная к нему записка. — С. 88.

УДК 94(477)"19"

О.П.Кривобок

Ліберально-демократичний рух на Північному Лівобережжі України напередодні офіційного виникнення політичних партій на початку ХХ століття

Стаття присвячена виникненню і діяльності на території Чернігівської губернії місцевих осередків загальноросійських політичних організацій ліберального напрямку. У розвідці проаналізовано їхній склад, форми діяльності, участь у політичному житті регіону напередодні та на початку революції 1905–1907 рр.

Ключові слова: політичні організації, революція 1905–1907 рр., політичне життя, Чернігівська губернія, ліберальний рух.

Статья посвящена появлению и деятельности на территории Черниговской губернии местных центров общероссийских политических организаций либерального направления. В исследовании проанализировано их состав, формы деятельности, участие в политической жизни региона в годы перед революцией 1905–1907 гг. и на ее начальном этапе.

Ключевые слова: политические организации, Черниговская губерния, революция 1905–1907 гг., политическая жизнь, либеральное движение.

The article is dedicated to the rising and activity of the local centres of russian liberal political organizations in the Chernigiv region. Their contingent, forms of activity, participation in the region politic life on eve of the beginning of the revolution 1905–1907 are analysed in the investigation.

Key words: political organizations, Chernigiv region, revolution 1905–1907, politic life, liberal movement.

Ліберальний рух має значні традиції на українських теренах, і зокрема в історії Чернігово-Сіверського краю. Відгалузившись у

середині XIX століття з суспільного середовища, опозиційного до уряду та імперського режиму, на початку XX століття він переходить у фазу партійного оформлення. Як і в інших європейських країнах, ліберальний рух в Україні і на Лівобережжі зокрема започаткувався в нелегальних умовах абсолютистського режиму, до падіння і трансформації якого був безпосередньо причетний. У проміжок часу першої половини 1900-х років, перехідний від нелегальної до партійної фази діяльності, набували оформлення основні напрями, ідеологія майбутніх ліберальних партій, згрупування їх учасників тощо, і таким чином закладались основні тенденції розвитку цих об'єднань у наступний історичний період. Тоді ж в умовах розгортання революційного наступу ліберально-демократичний рух перетворюється на важливий фактор політичного життя. Ці обставини зумовлюють актуальність дослідження даної теми, що виступає складовою частиною дослідження регіональних особливостей діяльності ліберальних партій на початку XX століття.

Таким чином, метою роботи є з'ясування особливостей ліберального руху та його напрямів на терені Чернігівської губернії у взаємодії з державною владою та громадськими установами напередодні та на початку революції 1905–1907 рр. Хронологічні рамки дослідження: від межі 1890–1900-х років до 18 жовтня 1905 року, коли офіційне запровадження громадянських свобод уможливило легальне оформлення ліберальних та консервативних політичних течій у політичні партії.

Актуальність теми посилюється слабким станом дослідження даного питання. Спеціалізованих праць щодо становлення та розвитку ліберальних партій на Лівобережжі України, а тим більше в окремих його частинах до революції створити не встигли. Потім значна частина учасників подій була розкидана по світах, а в умовах міжвоєнного і післявоєнного радянського режиму поле дослідження було суворо обмежене з відомих причин. Лише вибірккові факти про окремих учасників включалися до енциклопедичних видань, біографічних та літературознавчих досліджень і то переважно у плані їх культурної діяльності [1]. У період незалежної України більше пощастило українським ліберальним партіям, передісторія та історія розвитку яких у регіоні знайшла висвітлення в дисертаціях та монографічних дослідженнях [2]. Окрім них, відомості про діячів ліберальних партій можна знайти в енциклопедичних виданнях і поодиноких загальних монографіях з історії краю [3].

Залишається звернутися до загальних досліджень розвитку ліберальних партій. Започатковані ще до Першої світової війни учасниками і сучасниками подій [4], вони, за деякими винятками, майже не проводились у міжвоєнний та сталінський період. Відновлені потім, вони виходили в строгому руслі марксистсько-ленінських ідей, однак усе ж таки зробили внесок в історичну науку. Серед таких виділимо статтю Є.Черменського [5] і доволі солідну монографію К.Шаццлло [6]. В Україні спеціальних досліджень з окремих партій не існувало, ця тематика розроблялась у загальному контексті історії буржуазних та дрібнобуржуазних небільшовицьких партій. У Росії у перебудовний період плідно працював над історією ліберальних партій В.Шелохаєв [7]. В Україні на поч. 90-х років минулого століття захищена дисертація А.О.Білоус [8], працював над даною проблематикою також О.Старинець [9]. Для останніх робіт із цього ряду характерний відхід від марксистських установок, більш усебічний розгляд проблем, наявність різних точок зору. Втім, загальним недоліком залишається слабке висвітлення регіональної специфіки розвитку політичних партій ліберального напрямку. Особливо це помітно в загальних дослідженнях політичної історії України [10].

Джерельну базу дослідження складають звіти Чернігівського губернського жандармського управління, друковані матеріали кадетської партії, а також збірники документів, видані нещодавно з історії ліберального руху в Російській імперії та за окремими особами [11]. Цінним джерелом залишаються спогади учасників ліберального руху [12], а також офіційні публікації мареріалів земських засідань [13].

Передісторія виникнення ліберальних партій у Чернігівському краї, по суті, зливається з тривалою історією земського руху за розширення прав місцевого самоврядування і за впровадження конституційних начал в управління державою у вигляді виборного загальнодержавного органу, який би виконував функції парламенту. Ця боротьба розпочалась іще в 1870-ті роки і безпосередньо не входить у тему даної розвідки. Скажемо лише, що Чернігівське земство у боротьбі з царською адміністрацією було одним із найактивніших в імперії, висунувши ряд відомих діячів, що були серед лідерів загальноросійського ліберального руху, як, наприклад, І.Петрунkevич. На початок 1900-х років земство і частково міські самоврядні установи були установами, що зосереджували головний актив ліберальної (і більш радикальної) опозиції, яка вже мала значний досвід і лідерів. У той же час, на думку

О.Редькіної, явно помічається розмежування у земських сферах, як серед виборних їх учасників, так і серед "третього елементу". Найенергійніші з них доходять думки про таємну організацію усіх земських сил для систематичної боротьби з урядом. Значна частина, однак, вважала за краще дотримуватися традиційного шляху відкритої опозиції і подолання бюрократичних перешкод. Нарешті, частина службовців земських установ поповнює у цей час революційний табір різних напрямків [14].

Такому явищу сприяла і політика уряду щодо земств, яка зберігала суворо обмежувальний характер на межі століть. Так, у 1900 році губернатори заборонили вносити на обговорення губернських земських зібрань прохання повітових земських зібрань про звільнення населення від тілесних покарань. За допущення таких обговорень було порушене судове слідство проти чернігівського і городнянського предводителів дворянства, які допустили такі внесення як голови зборів, – Г.Глібова та М.Карвольського-Гриневського [15]. У 1901 р. виходить циркуляр Департаменту поліції про недопущення зносин між земськими і міськими управліннями з питань, які мають загальнодержавний характер. Утім, останній указ на практиці легко обходили. Уже в 1901 р. у вересні на з'їзді у Полтаві, що тривав 10 днів, діячів кустарних ремесел з 6 губерній були підняті політичні питання.

Будь-яка серйозна боротьба неможлива без організації сил. Першим із товариств, які доклали своїх зусиль для розростання ліберального руху, був напівлегальний гурток "Беседа". Утворений у 1899 році в Москві Д.Шиповим та князями Долгоруковими, незабаром він досягнув кількості 50 осіб. Серед видатних його учасників були і чернігівці – І.Петрункевич, на той час уже член Тверського земства, і полковник Олексій Свечин, який щойно вийшов у відставку і був обраний гласним губернської управи. 1901 року О.Свечина обрали головою губернської земської управи, і, як згадував В.М.Хижняков, більшість членів управи склалась із людей, з ним солідарних [16]. Під впливом заворушень початку 1900-х років члени гуртка від ділових розмов переходять до політичних дискусій. Гурток, що збирався кілька разів на рік, був дуже строкатий за уподобаннями учасників. До 1904 року він об'єднував, окрім прихильників конституції, також пізніх слов'янофілів (Д.Шипов, Стахович) і навіть майбутніх діячів консервативного руху (граф Бобринський та Шереметьєв) [17].

Проте з ініціативи членів "Бесіди" у травні 1902 року в Москві відбувся з'їзд голів земських управ та інших земських діячів, який обрав постійне бюро земських з'їздів. А ще за рік перед тим частина членів гуртка спільно з московськими лібералами вирішила утворити за кордоном вільний друкований орган для боротьби за конституцію. Незабаром у Швейцарії вийшов у світ журнал "Освобождение".

Початком створення товариств – безпосередніх попередників ліберальних партій вважається 1903 рік. Саме тоді виникають "Союз Визволення", виразником поглядів якого був вищезгаданий журнал, а також Союз земських конституціоналістів. План організації першого з них у Росії був вироблений у вересні 1903 року в Харкові, коли під час усеросійської виставки тваринництва відбулася нарада учасників союзу. Він передбачав організацію по всій земській смузі губернських відділень "Союзу", які, в свою чергу мали організувати повітові, а ті – сільські. У цій нараді брали участь від Чернігівської губернської земської управи гласний В.М.Хижняков і службовець земства М.Могилянський. Поза сумнівом, вони представляли також своїх однодумців і привезли для їхнього ознайомлення проект програми і статуту, які розсилалися місцевим групам "Союзу визволення" [18]. 3–5 січня 1904 року у Санкт-Петербурзі під час технічного з'їзду нелегально відбувся з'їзд представників "Союзу" від 20 губерній, у тому числі й від Чернігівської.

Отже, можна вважати доконаним фактом існування осередку "Союзу Визволення" на Чернігівщині принаймні від початку 1904 року, хоча можливо його виникнення і напередодні. На жаль, брак місцевих архівних матеріалів і скупість спогадів не дають змоги встановити персональний склад його учасників. Відомий лише "актив" – вищезгадані В.Хижняков, М.Могилянський, О.Свечин. М.Моргун додає до них члена окружного суду М.Миклашевського, який раніше був гласним у Городнянському земстві і входив до групи діячів разом із А.Бакуринським та С.Ренчицьким, які надавали йому "прогресивного" напрямку [19]. Можливо, що до групи "Союзу" на Чернігівщині належали О.Муханов та І.Шраг, але також можна припустити, особливо стосовно першого, що вони брали участь лише у земському конституційному русі. Окрім осередку в Чернігові, мали діяти і місцеві осередки в повітах губернії. Однак точно відомо лише про існування такого осередку в Новозибкові, делегат від якого був на серпневому з'їзді "Союзу Визволення" в 1905 році.

Земський конституційний рух оформився у той же період після з'їзду 8–9 листопада 1903 року. Він не мав ані чіткої структури, ані програми. Його прихильники періодично збиралися в Москві для обговорення і маніфестування своїх поглядів перед суспільством і владою. Точно розмежувати прихильників цих двох рухів на Лівобережжі поки що неможливо, та, враховуючи, що земські діячі часто входили до обох груп, а їхні погляди були подібними, швидше за все, вони діяли спільно. До таких дій можна віднести спробу І.Шрага та С.Ширая провести через губернське зібрання у грудні клопотання перед урядом, щоб чини від земства у місцеві комітети з перегляду положення про селян обиралися земством. Як зазначав політичний огляд по губернії за 1903 рік, "доклад был провален большинством благоразумных членов собрания" (втім, жандарми допустили неточність: зібрання відхилило лише другу частину доповіді). Та незважаючи на пасивний опір прихильникам конституційних реформ з боку консервативно настроєних гласних, як зазначав огляд жандармського управління, талановитість ліберальних діячів "... дает им возможность влиять и подчинять своему влиянию людей собственно ... благонадежных" [20]. Така сама ситуація спостерігалась у 1904 році. Як зазначав політичний огляд по Чернігівській губернії, "общее же направление деятельности общественных и земских учреждений дается лицами [ліберального напрямку. – Авт.], которые пользуются для этого своим положением, влиянием на население". Окрім вищезазначених осіб, до провідників ліберального руху не розрізняючи організацій (мабуть, жандарми не відрізняли прихильників "Союзу Визволення" від учасників земського руху або не вважали це за потрібне, враховуючи їх тісну співпрацю), огляд відніс адвокатів Пухтинського і О.Саца (швидше за все, члени "Союзу"), Ковача, Ніхмана, Локотя і ще кількох [21].

Утім, на думку К.Шаццилло, поза столицями імперії групи "Союзу Визволення" активної діяльності не проводили. У провінційних губерніях вона зводилася до розповсюдження журналу "Освобождение" та обговорення його статей на зборах [22]. Це твердження, принаймні на матеріалах Чернігівської губернії, потребує корекції. Так, до зими 1904–1905 років безпосередніх політичних акцій чернігівські ліберали не влаштовували. Однак кількарічна діяльність і авторитет у місцевих установах самі по собі відкривали можливості для серйозного впливу на настрої і погляди місцевої громадськості. Зокрема, огляд жандармів зазначав, що чернігівська публічна бібліотека, головою наглядового

комітету якої був О.Свєчин, а серед членів загального зібрання – ряд осіб, що перебували під наглядом поліції, фактично стала джерелом, з якого проникає в населення "... если не явная противоправительственная пропаганда, то во всяком случае идет отрицательное отношения к основам государственного строя и сочувствие к тем явлениям современной русской жизни, которыя являются протестом против этого строя" [23]. Аналогічно сумніву, на думку жандармів, користь для освіти населення приносив книжковий склад губернського земства. Варто зауважити також улаштування на роботу в земствах значної кількості осіб, вороже настроєних до урядової політики. Нарешті, внаслідок байдужості великої частини гласних земств до суспільних подій ліберальними діячами "черниговское земство увлечено на путь явной оппозиции правительству" [24].

Необхідно відзначити і третє джерело комплектування майбутніх ліберальних всеросійських партій – український ліберальний рух. В умовах урядового тиску і заборони українського руху останній набув сталої організації значно раніше за російський. У Чернігові, зокрема, українська Громада була заснована 1893 року. На початку до неї входило всього 5 осіб, а до 1902 року перейшло через Громаду 22 особи, частина з яких, однак, з різних причин покинула місто [25]. Громада перебувала у федеративному зв'язку з іншими українськими громадами, об'єднаними з 1897 року в рамках Загальної української організації. До речі, саме лідер чернігівської Громади Ілля Шраг, який неодноразово головував на з'їздах представників громад, запропонував ЗУО перейти до політичної боротьби на з'їзді в 1902 році, і в результаті схвалення його пропозиції розпочалася робота з оформлення Української Демократичної партії, яка виникла в 1903–1904 роках. Поодиноких членів ЗУО мала також у сільській місцевості. Зокрема, у Борзнянському повіті її прихильниками були гласний В.Вовк-Карачевський, майбутній член II Державної думи, і Ганна Барвінок [26].

Однак нова партія на Чернігівщині, діючи в нелегальних умовах, за складом залишилася тотожною чернігівській Громаді. Маючи кілька десятків осіб, ця група мала дуже обмежені можливості впливати на державну політику, що змушувало до зближення з загальноросійськими рухами [27]. Внаслідок цього частина діячів Громади одночасно брали участь в УДП і в російських ліберальних союзах. Ця традиція потім збереглась і під час революції 1905–1907 років, коли члени Української Радикально-Демократичної партії були водночас членами партії

кадетів, як, наприклад, І.Шраг та інші. І навпаки, лідер чернігівських лібералів В.Хижняков формально вважався також учасником Громади, хоча на збори її жодного разу не прийшов, а тільки надавав дрібну допомогу в різних обставинах [28]. Близькість УДП до "Союзу Визволення" зауважують і сучасні українські дослідники [29].

Восени 1904 року ліберальні течії активізують наступ на уряд, користуючись пом'якшенням ставлення до громадських організацій з боку нового міністра внутрішніх справ Святополка-Мирського та поразками у війні з Японією на Далекому Сході. У жовтні "Союз Визволення" провів таємну нараду в Москві, а 6–9 листопада там же відбувся з'їзд голів земських управ та земських діячів, фактично дозволений урядовими чиновниками (офіційного дозволу не було). З'їзд ухвалив резолюцію, яка наголошувала на повній роз'єднаності уряду та суспільства, на прагненні уряду до проведення адміністративної централізації у всіх галузях місцевого управління й опікування над усіма сторонами громадського життя. Від Чернігівського земства були присутніми О.Свечин і В.М.Хижняков. Для популяризації постанов земського з'їзду в кінці 1904 року за директивою "Союзу Визволення" стали влаштовувати банкети до 40-річчя судових установ. Вони відбувалися в усіх великих провінційних містах.

Треба зазначити, що протоколи листопадового з'їзду фіксують занепокоєння чернігівських ліберальних діячів (або принаймні частини з них) наростанням неспокою в суспільстві й активізацією радикальних революційних партій. Голова губернської управи О.Свечин при значному радикалізмі поглядів був прихильником виключно легальних методів боротьби. Ще на з'їзді земців у квітні 1903 року він відтримував компромісні пропозиції, які пристосовувалися до урядової політики. І на цьому з'їзді Свечин заявив, що слід добиватись "ограждения России от введения иного порядка путем революции" і бажано запровадити конституційні начала руками самої влади [30]. У той же час разом із В.Хижняковим він обстоював думку, що учасники ліберального руху представляють інтереси "всей мыслящей России" [31].

Проте фактично заходи земських лібералів з активізації громадськості йшли в одному руслі з революційними силами, просто розхищували державний лад вони іншими, більш-менш законними способами. Одним із найгучніших кроків у цьому напрямку став виступ чернігівських земців 5 грудня 1904 року, коли вони надіслали від імені земського зібрання імператору Миколі II адрес із проханням скликати виборних

представників земств і дозволити їм розробити проект конституційних реформ для Російської імперії. Це був досить сміливий крок для бюрократичної імперської машини і виклик ідеї самодержавної монархії. Обставини цієї події розкривають спогади В.М.Хижнякова. Група земських лібералів, очевидно, як представників "Союзу", так і земців-конституціоналістів, на хвилі збудження, піднятого загальноземським з'їздом, згуртувала навколо себе 53 гласних, які подали голові зібрання заяву про подання адреса імператору. Два вечори відбувалось обговорення, 5 грудня адрес був остаточно узгоджений і підписаний. Того ж дня він був урочисто оголошений головою зібрання, губернським предводителем дворянства А.Мухановим. Слід зауважити при цьому, що засідання було публічним, місця для публіки були переповнені. Губернатор і поліція були прекрасно освідомлені, що відбувається в залі засідань, і в будинку зібрання для запобігання можливих хвилювань та демонстрацій знаходилася посилена охорона. Проте не було зроблено жодної спроби перешкодити діям гласних і голови, яким публіка влаштувала шалену овацію [32].

Звернемо увагу ще на одну обставину. Попри підігрітій настрій публіки і повне панування ліберальних настроїв на зібранні існувала невелика група, яка категорично не погодилась із політизацією земського зібрання. Хижняков нараховував їх 9 осіб. Вони не бажали підкоритися і заявили, що будуть протестувати проти адресу. Очевидно, земці-ліберали побоювалися, що за умов відкритих дебатів у присутності публіки кількість їх прихильників зменшиться. Щоб забезпечити ефект одноголосності зібрання і продемонструвати перед населенням імперії видимість одностайного виступу місцевої громадськості краю проти бюрократичної влади, вони пішли на наступний маневр. Опозицію "едва уговорили не входить в зал собрания при решении вопроса об адресе. Они (9 гласных. – Авт.) в это время стояли за порогом соседней комнаты" [33]. Цей факт наявності опозиції, яка непохитно опиралася переважаючим ліберальним і революційним настроям, засвідчив, з одного боку, про наявність серед громадськості губернії верстви землевласників, які стануть через рік-два кадровою основою для формування праволіберальних промонархічних організацій; з іншого боку, про явний брак енергії і володіння представниками цієї групи арсеналом методів політичної боротьби, який у наступні роки виявиться ахіллесовою п'ятою діяльності консервативних громадських об'єднань.

Після різкого несхвалення імператором дій А.Муханова [34] останній подав у відставку, разом із ним залишили зібрання 30 гласних, а голови десяти повітових земських управ виразили жаль, що беруть участь у зібранні за посадою і не можуть його покинути. Голова управи разом із членами, відмовляючись від звання гласних, повідомили, що будуть виконувати свої посадові обов'язки в управі до переобрання останньої [35]. О.Свєчин залишався головою управи до 1906 року, твердження частини істориків нібито він пішов із свого посту разом із О.Мухановим, неправильне [36]. Можливо, цьому сприяло переобрання його та інших губернських гласних від Городнянського повіту повітовим земським зібранням 8–10 березня 1905 р. [37].

Водночас із чернігівським зібранням такі ж адреси були подані царю полтавським та ще кількома земськими зборами центральної Росії та деякими вишами. Крайова чернігівська подія була складовою частиною планомірної кампанії, метою якої було змусити самодержця запровадити парламентарний спосіб правління. Акція чернігівських земців та реакція на неї вищої влади зробили популярним у ліберальних колах ім'я А.Муханова та спричинили ряд виявів солідарності з ними, організованих представниками "Союзу Визволення". Так, у Новозибківському громадському клубі відбулися збори, що висловили співчуття губернському зібранню 5 грудня та його вимогам [38]. 14 грудня 1904 р. в Москві С.Шаховський, прихильник "Союзу", організував вечерю в готелі "Континенталь" на 150 осіб, де серед 5 пунктів обговорення було вираження співчуття і подяки А.Муханову за поданий адрес [39].

З розвитком революційних подій розмежування серед громадськості Чернігівщини посилювалося. Яскравим підтвердженням цього стало екстраординарне засідання губернського земського зібрання, скликане у травні 1905 року. Управа запропонувала для обговорення доповідь "О видах и предположениях об усовершенствовании государственного благоустройства и народного благосостояния". Як і можна було очікувати, О.Свєчин та його співробітники підготували фактично конституційний проект. Основні його положення: запровадження громадянських свобод, створення двопалатного парламенту, нижня палата якого обирається на загальних, рівних, прямих і таємних виборах, верхня ж створюється із делегатів установ місцевого самоврядування. Цей парламент має бути обраний після вільної передвиборної агітації і першочерговим завданням його має бути докорінна реформа державного ладу. Натомість особлива нарада під керівництвом міністра

внутрішніх справ має обмежити себе підготовчими роботами до організації установчих зборів, причому участь земських представників у цій нараді, хоча й бажана, але тільки за умови обрання їх самими земськими зібраннями, з правом вирішального голосу і участі в усіх стадіях роботи [40]. Коротко кажучи, в цій частині проект проводив ідею, висунення якої було можливим лише в умовах революційного ажіотажу, але яка відповідала бажанням земських лібералів: ліквідацію самодержавної монархії руками самої ж царської адміністрації, яка повинна була на замовлення і з участю ліберальних діячів, представлених у земствах, розробити процедуру передачі влади до їхніх рук. Порівнюючи положення доповіді з програмними вимогами загальноросійського ліберального руху, можна побачити її співпадіння загалом з постановою з'їзду земських діячів 22–26 квітня 1905 року (за винятком того, що більшість з'їзду висловилося за однопалатний парламент) і програмою "Союзу Визволення", прийнятій на його з'їзді 25–28 березня, але вимоги до булигінської комісії поставлені у більш радикальному, майже ультимативному дусі.

Доповідь була детально обговорена в закритій комісії з участю всіх гласних. Більшість комісії погодилась із доповіддю і доручила управі її публікацію, а також постанову зібрання. Без зауважень висновок комісії підписали 27 гласних [41]. Украй цікаво розглянути декілька особливих думок, доданих до журналу комісії. В.М.Хижняков доводив, по-перше, непотрібність верхньої палати, а по-друге, виступив проти двоступеневих виборів, які передбачала на перших порах доповідь управи (не зовсім ясно, чому вони були пропущені в публікації вищезгаданих основних положеннях доповіді). Останнє він, зокрема, аргументував тим, що до такої процедури народ може поставитись із недовірою і не вдасться заспокоїти зростаюче незадоволення. Шестеро гласних (це були І.Шраг, Ласкоронський, Рашевський, Рудзинський, П.Кандиба та Тарновський) погодилися з останнім пунктом, і четверо підписали зауваження Хижнякова, погодившись із обома його пунктами (Т.Локоть, Куриленко, Ковач і В.Вовк-Карачевський [42]). Гласний і член управи П.Солонина запропонував встановити майновий та освітній ценз для виборців, а також багатоступеневі вибори, і взагалі, в реформованні форм правління виступив за поступовість і обережність. Третю думку підписали П.Трифановський та Г.Скоропадський, що виступили за двоступеневі вибори з невеликим майновим цензом ("население еще

не подготовлено к прямой и всеобщей подаче голосов") і за відкладення питання про кількість палат парламенту на майбутнє [43].

21 гласний виступили проти доповіді в цілому. Їхні заперечення були наступні. Народним представникам не можна надавати правлячої влади. Самодержав'я є гарантом цілісності держави. Авторитетність і працездатність народного представництва може забезпечити лише участь людей, які мають досвід державної та громадської роботи, а їх, у свою чергу, дадуть організовані стани і громадські установи. Перше представницьке зібрання не може бути установчим, основні закони можуть виходити лише від монарха, завдання ж народного представництва – виражати перед государем думку народу стосовно корінних життєвих питань і реформ. Представницьке зібрання, не обмежуючи самодержавної влади, матиме право законодавчої ініціативи, обговорення нових законів, бюджету і контролю за їх виконанням. Двоє з гласних (Коробка і Наврозов) додали до загального заперечення ще й власну думку. Вони вважали, що Російська імперія має виробити особливу форму державного устрою, яка органічно впливає з побутових і духовних умов країни; дане питання корисно обговорити також на повітових земських зборах, вибори мають бути багатоступінчасті, з численними обмеженнями. Привертає увагу їхня ідея, що для розвитку в населення здатності до політичної діяльності потрібно установити в провінції широке виборне начало для усіх відомств, причому вибори ці проводити під контролем влади, право участі в них надати дворянству та представникам інших станів з освітнім цензом не нижче середньої школи та невеликим майновим цензом [44].

Обговорення доповіді планувалося на 22 травня. Губернатор, довідавшись про порядок денний, розпорядився проводити засідання в закритому режимі без присутності публіки. За стінами зібрання про всяк випадок були розташовані поліція та козаки. З огляду на це зібрання гласних на пропозицію Свечина постановило доповідь не обговорювати і (беручи до уваги, що публічність є звичайною умовою роботи зібрання) рішення не приймати, а подати в комітет міністрів доповідь, висновок комісії і особливі думки гласних [45].

Аналізуючи цю подію, відзначимо, що група Свечина вдруге добилася відчутної переваги в складі земського зібрання і за сприятливих умов отримала б можливість удруге заманіфестувати перед громадськістю і державною владою ліберальний проект "Союзу Визволення" та земських конституціоналістів від імені народу. Необхідність

цього, як і набагато радикальніші вимоги доповіді, порівняно з обережним минулорічним адресом, зумовлювалися наростанням революції і бажанням лібералів зберегти чільне місце в революційному русі, яке поступово переймали есери та соціал-демократи. Однак порівняно з груднем 1904 року, ця більшість уже не була такою переважаючою і до того ж у її складі виділилося радикальніше крило, погляди якого межували з республіканськими уявленнями. В цілому ця об'єднана група налічувала 2/3 зібрання. Склад і погляди опозиції теж заслуговують на увагу. Щодо першого характерні кількісне зростання (удвічі), очевидними причинами якого був страх революційних перетворень, і пов'язане з цим відмежування від радикальних ідей. Що ж до другого, варто відзначити повну відсутність людей, які б виступили за збереження державної влади в її дореволюційному вигляді. Так чи інакше всі опозиціонери висловлювалися за народну монархію, яка б поєднала самодержавство як основу державного устрою і народне представництво. Ці погляди були близькими до уявлень слов'янофілів (зокрема, проекту Д.Шипова, поданого ним на з'їзді земців у квітні 1905 року, але його пропозиції були дещо радикальніші), і не можна не відзначити їх подібність до майбутнього проекту Булігінської думи, опублікованого 6 серпня, а де в чому і до законодавства про думу, розробленим на основі маніфесту 17 жовтня 1905 року (в частині повноважень думи). Зазначимо також, що за становий характер виборів і обрання парламенту земськими зібраннями і міськими думами висловилося найменша частина вищезгаданого земського з'їзду (17 душ, приблизно 1/7) [46].

В.М.Хижняков пояснював зростання опозиції її класовим складом (9 предводителів дворянства і 8 осіб на державній службі) [47]. Зауважимо, по-перше, що ця обставина не перешкодила тим же предводителям дворянства підтримати адрес 5 грудня, а у відповідь на негативну реакцію царя жалкувати, що не можуть приєднатися до колег, що покинули склад зібрання, оскільки беруть у ньому участь за посадою [48]. По-друге, В.Хижняков або забув, або навмисне перекутив факти у спогадах. Насправді, серед згаданих 21 осіб було лише 5 предводителів, тоді як гласних – 10, а крім них, два голови повітових земських управ [49]. Класовий підхід Хижнякова не можна визнати визначальним, адже, з одного боку, імперська влада намагалася відібрати на державні і громадські пости не будь-яких дворян, а тих, які б послідовно захищали існуючий державний лад; з іншого боку, ані

посади, ані значна земельна власність не перешкождали А.Муханову (губернському предводителю дворянства) і О.Свечину (власнику 6814 десятин землі) бути провідниками ліберального руху в краї. Отже, мала місце також ідейна переоцінка власних позицій.

При цьому не можна не помітити пасивності, властивої правій опозиції. Незважаючи на кількісне збільшення, вона ніяк не впливала на загальноросійський земський рух. Делегація чернігівців на всіх земських з'їздах складалася майже виключно з лібералів. Жодного з прізвищ 21 представника правої опозиції не знайдемо серед представників Чернігівського земства на з'їздах у квітні–липні 1905 року [50]. У протоколах цих з'їздів не знайдемо жодного виступу чи пропозиції Чернігівських правих, тоді як О.Свечин, І.Шраг, О.Муханов, В.Хижняков виступали неодноразово. Щоправда, Свечин під впливом позиції правих звернув увагу на консолідацію земських гласних як організаційної основи руху. Зокрема, на з'їзді земців-конституціоналістів 9 липня він пропонував при організації майбутньої конституційно-демократичної партії головну увагу звернути на залучення поміркованих осіб, правіших за поглядами, але не шляхом компромісу у поглядах, а шляхом переконання їх у правильності конституційних ідей. Так чи інакше брак організаційного об'єднання і наступальності консервативних діячів постійно залишали ініціативу дій за ліволіберальним табором, справді створюючи видимість представництва ним усієї громадськості краю.

Дослідники ліберального руху та ліберальних партій початку ХХ століття зазначають, що ідейний розкол у середовищі земців Російської імперії, який найчіткіше оформився на жовтневому з'їзді представників земств, започаткував дві провідні ліберальні партії держави – "Союз 17 октября" і Конституційно-демократичну та деякі проміжні за ідеологією, як-от партія мирного оновлення. Визнаючи справедливість цього твердження в цілому, не можна не зауважити, що це розмежування у середовищі земських установ Північного Лівобережжя України започаткувалося на кілька місяців раніше, і підставою його було те, що насправді земство (Чернігівське) на початку ХХ століття ніколи й не було одноставним об'єднанням. Дійсно, учасники "Союзу" та земсько-конституційного руху і їх прихильники складали найбільшу групу у Чернігівському земстві і фактично спрямовували його діяльність, чому сприяли, по-перше, кращий кадровий склад цієї течії, по-друге, їх енергійність на земській роботі і пов'язане з цим посідання ключових постів в управлінні земством губернії. Однак вважати їх прямими попередниками кадетської партії можна все-таки умовно, оскільки в

їхньому середовищі знаходились і особи, що у майбутньому зайняли проміжні позиції між кадетами і радикальними соціалістами, як Т.Локоть, що увійшов у І Думі до трудової фракції. Так само умовно можна вважати опозицію до них попередником партії октябристів. Справа не лише в тім, що, крім октябристів, вони увійшли до менших праволіберальних партій, які виникли в 1906 році в регіоні (як-от партія правового порядку). Аналіз виражених опозицією поглядів зауважує значну кількість ідей, характерних для майбутніх прибічників консервативного, т.зв. чорносотенного табору [53]; з огляду на це правдоподібно виглядає припущення, що опозиція до лібералів у земстві стала основою не тільки октябристів, але частково також і Союзу Руського Народу та інших консервативних організацій на Чернігівщині.

Поза увагою земської громадськості регіону в 1905 р. не залишилось і українське питання. У кінці 1904 року УДП взяла участь у банкетній кампанії, а І.Шраг у складі делегації української (фактично партійної від УДП) групи інтелігенції відвідував Петербург і зустрівся з С.Вітте з приводу скасування обмежень українського друку [53]. У січні 1905 р. чернігівська Громада УДП направила вітальний адрес фінському сейму, але не від імені партійної групи, а від Громади. Його підписали 39 осіб [54]. У квітні 1905 року від імені українських земців І.Шраг виступив на земському з'їзді в Москві з резолюцією. В ній чернігівські земці звертали увагу своїх колег з інших губерній на те, що "вдале і справедливе розв'язання національного питання у величезній мірі зумовить і розв'язання багатьох інших суттєвих питань державного життя". Крім загальних ліберальних пропозицій, резолюція вимагала розумного поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами автономного устрою кожного окремого народу [55]. Однак невідомі якісь публічні виступи гласних на Чернігівщині протягом 1905 року на захист суто українських вимог. Мабуть, головними причинами цього явища стали внутрішні проблеми в чернігівській громаді: відхід від УДП радикальної частини, що утворила влітку 1905 року Українську Радикальну партію, і незадоволення старшими членами громади політизацією української справи в цілому. Можливо, якраз остання обставина вплинула на розходження між членами громади В.Вовк-Карачевським та І.Шрагом, з одного боку, і П.Солониною, з іншого, в засіданні вищезгаданої травневої комісії земського зібрання (П.Солонина був єдиним гласним, що зайняв найбільш компромісну позицію між обома угрупованнями). Ці обставини ослабили активність і так нечисленної громади, що, в свою чергу, різко контрастувало з консолідацією і

зростанням російських революційних та ліберальних сил і призводило до відтоку людей до їхніх лав.

Таким чином, поступове наростання ліберального руху на Північному Лівобережжі України було пов'язане, перш за все, з діяльністю органів місцевого самоврядування, особливо земств, де його представники обіймали керівні посади. Ліберальний рух був представлений трьома осередками – місцевими організаціями "Союзу Визволення", союзу земців-конституціоналістів, а також Чернігівською громадою Загальної Української організації, яка у 1904 році перетворилася на осередок Української демократичної партії. Остання на початку початку революції 1905–1907 років через внутрішні причини практично не виявляла відкритої ініціативної діяльності, залишаючись таємним і маловідомим для суспільства об'єднанням. Навпаки, перші дві з кінця 1904 року переходять до активного тиску на уряд, використовуючи легальні засоби. Однак їх радикалізація в умовах революційних заворушень відштовхнула від них частину прихильників, посиливши групу земських діячів, які не сприймали конституційних ідей, а прагнули реформування державної влади на традиційних самодержавних монархічних і соборних началах (маємо на увазі ідею земського соборного руху, яку обстоювали слов'янофіли). Втім, права опозиція в земстві відзначалася пасивністю і неконсолідованістю. Саме ідейне протистояння в земстві стало предтечею партійного розмежування на виборах до Державної думи в краї, і зокрема тієї його особливості, що єдиного ліберального табору ані в 1906, ані в 1907 роках тут не існувало, але кадети виступали фактичними союзниками революційних партій, октябристи ж – консервативних.

Звичайно, дана стаття далеко не вичерпує обраної теми. Серед наступних можливих напрямів дослідження можна назвати: уточнення персонального складу головних груп Чернігівського земства, простеження їх зв'язку з партійними організаціями більш пізнього періоду; більш детальне з'ясування наявності подібних груп у повітових земствах та міських думах Чернігівської губернії, нарешті, співставлення розвитку ліберального руху з загальноросійським та його особливостями в інших губерніях України. Необхідне також введення в науковий обіг та аналіз протоколів засідань і постанов органів місцевого самоврядування, спогадів місцевих діячів, місцевої та київської (можливо також столичної) преси, інших груп джерел, які виявлять нові дані для наукового аналізу.

Література

1. Для прикладу наведемо: М.М.Коцюбинський як громадський діяч : документи, матеріали, публікації. — К. : Наукова думка, 1968 ; Чернігівщина : [енциклопедичний довідник]. — К., 1990.

2. Русанов Ю. А. Чернігівська "Громада" в українському національно-культурному русі у другій половині XIX — початку XX століття: історіографічний аспект : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук / Ю. А. Русанов. — К., 1995. — 179 с., додатки ; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.) / С. О. Наумов / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х. : ХНУ, 2006. — 344 с. : рис.

3. Калібаба Д. Відомі діячі науки, культури, політики Чернігівщини / І. Каганова, О. Астаф'єв. — Чернігів : Редакційно-видавничий відділ, 1998. — 256 с. ; Чернігівщина incognita. — Чернігів : КП Видавництво "Чернігівські береги", 2004. — 400 с. ; Демченко Т. В. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів / Т. В. Демченко, В. І. Онищенко. — Вип. 3 : Чернігівщина на початку XX століття. 1900 — 1917 рр. — Чернігів : Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. — 66 с.

4. Белокопский И. П. Земство и конституция / И. П. Белокопский. — М., 1910. — 184 с. ; Общественное движение в России в начале XX века. — СПб., 1914.

Т. 3, кн. 5. — 1914.

5. Черменский Е. Д. Земско-либеральное движение накануне революции 1905—1907 гг. / Е. Д. Черменский // История СССР. — 1965. — № 5. — С. 41—60.

6. Шацилло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905—1907 рр. Организация, программы, тактика / К. Ф. Шацилло. — М. : Наука, 1985. — 347 с.

7. Шелохаев В. В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905—1907 гг. / В. В. Шелохаев. — М. : Наука, 1983 ; Його ж. Партия октябристов в период первой российской революции. — М., 1987.

8. Білоус А. О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905—1907 рр.) : дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / А. О. Білоус. — К., 1993. — 217 с.

9. Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.) / О. Г. Старинець // Український історичний журнал. — 1995. — № 6.

10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX—XX ст.) : [навч. посіб.] / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей та ін. — Львів : Світ, 2001. — 296 с. ; Політична історія України : в 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас та ін. — К. : Генеза, 2002. — 424 с.

Т. 1 : На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 рік). — 202. — 424 с.

11. Шраг І. Л. Документи і матеріали / І. Л. Шраг. — Чернівці, 1997 ; Либеральное движение в России. 1902—1905 гг. — М. : РОССПЭН, 2001. — 648 с.
12. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. — Пг. : Огни, 1916. — 251 с.
13. Свод постановлений Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія 1900—1909 годов / [сост. В. М. Хижняков]. — Чернигов : Типография губернскаго земства, 1912. — 567 с.
- Т. 1. — 1912. — 567 с.
14. Редькіна О. А. Земства Лівобережної Та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX — початку XX століття : дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / О. А. Редькіна. — Запоріжжя, 2002. — С. 148.
15. Белоконосний И. П. Земство ... / И. П. Белоконосний. — С. 72.
16. Хижняков В. М. Воспоминания ... / В. М. Хижняков. — С. 221.
17. Черменский Е. Д. Земско-либеральное движение ... / Е. Д. Черменский. — С. 44.
18. Шацилло К. Ф. Русский либерализм... / К. Ф. Шацилло. — С. 181.
19. Моргун М. Українські діячі в земствах // Український історик / М. Моргун. — Нью-Йорк-Мюнхен, 1969. — № 1–3 (21–23). Рік VI. — С. 60.
20. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (ЦДІАУК), ф. 1439, оп. 1, од. зб. 100, арк. 8 зв.
21. Там само, од. зб. 161, арк. 8.
22. Шацилло К. Ф. Русский либерализм ... / К. Ф. Шацилло. — С. 261.
23. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 161, арк. 7.
24. Там само, арк. 3.
25. Грінченкова М. Чернігівська українська громада. Спогади / М. Грінченкова, А. Верзилів // Чернівці і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / [під ред. ак. М. Грушевського]. — К. : Державне вид-во України, 1928. — С. 465, 467.
26. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906 / Ю. Коллард. — Торонто : Срібна сурма, 1972. — С. 70 ; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі ... — С. 24.
27. Як згадувала М. Грінченко, чернігівське інтелігентне громадянство байдуже ставилося до суто українських проблем, будучи космополітичним за світоглядом. Члени громади мали особистий вплив на органи місцевого самоврядування (наприклад, у чернігівській міській управі членом управи був В.Харченко, секретарем — А.Верзилов, товариш директора міського банку О.Тищинський; в губернській земській управі працював О.Шликевич і ряд членів на другорядних посадах); здобули значний вплив на діяльність окремих установ (О.Глібов був директором земської друкарні, Г. Андрієвська — директор земського книжкового складу). За масштабами цієї участі чернігівська громада була найпотужнішою з-поміж інших громад України, однак її члени ніколи не були в більшості, тому навіть ключові для себе питання, як наприклад, про клопотання щодо навчання українською мовою

- в місцевих школах, проводили з великими труднощами. Див. : Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада / М. Грінченкова. — С. 474—476.
28. Грінченкова М. Чернігівська українська громада / М. Грінченкова, А. Верзилів. — С. 467.
29. Білоус А. О. Діяльність конституційно-демократичної ... / А. О. Білоус. — С. 47.
30. Либеральное движение... — С. 99.
31. Там само. — С. 111, 115.
32. Хижняков В. М. Воспоминания ... / В. М. Хижняков. — С. 223—225.
33. Там само. — С. 225.
34. Згідно із спогадами В. М. Хижнякова, цар написав на телеграмі "...Занимається по вопросам государственного управления не дело земских собраний, круг деятельности которых ясно очерчен законами" (Вказ. праця, с. 225).
35. Хижняков В. М. Вказ праця / В. М. Хижняков. — С. 226.
36. Див., наприклад : Белоконский И. П. Земство и ... / И. П. Белоконский — С. 151.
37. Белоконский И. П. К истории земского движения в России / И. П. Белоконский // Исторический сборник. — СПб., 1907. — С. 73.
38. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 161, арк. 3.
39. Шацилло К. Ф. Русский либерализм... / К. Ф. Шацилло. — С. 291
40. Хижняков В. М. Вказ праця / В. М. Хижняков. — С. 226—227.
41. Свод постановлений Черниговского Губернского ... — С. 77.
42. Свод постановлений ... — С. 78.
43. Там само.
44. Там само. — С. 79—80.
45. Там само. — С. 82—83.
46. Либеральное движение ... — С. 165, 167.
47. Хижняков В. М. Вказ. праця / В. М. Хижняков. — С. 227.
48. Там само. — С. 225—226.
49. Підраховано автором за: Свод постановлений ... — С. 4—5, 79.
50. Можливим винятком був Ю.Глібов, майбутній октябрист, що був присутній на з'їзді земських і міських діячів 6—8 липня у Москві і підписав його звернення. Однак автором поки що не з'ясовано, до якої частини гласних він належав.
51. Либеральное движение ... — С. 342, 353.
52. Пор., наприклад, із записами М.І.Лілеєва, ніжинського міського голови у 1904—1908 рр., з 1906 р. казначея місцевого відділу Союзу руського народу. див. : Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, ф. 127, од. зб. 221.
53. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні (кінець XIX — початок XX століття) : зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. І. Павко. — К., 1999. — С. 94.

54. Наумов С. Укр. рух на Лівобережжі ... — С. 143 ; Коцюбинська І. М. Спогади і розповіді про М. М. Коцюбинського / І. М. Коцюбинська. — К. : Дніпро, 1965. — С. 124—125.

55. Шраг І. Л. Документи і матеріали... / І. Л. Шраг. — С. 28—29.

УДК 94 (477.5) "19"

С.М.Коломієць

Діяльність есерів-максималістів на Харківщині та Полтавщині (1906–1907 рр.)

Автор даної статті дослідив діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів-максималістів на території Харківщини та Полтавщини в 1906–1907 рр. В дослідженні здійснена спроба показати, як і чому виникали максималістські організації в означених регіонах, визначено основні напрямки їх діяльності, методи та засоби досягнення мети, соціальну та національну структуру учасників, причини поразки в боротьбі з державною системою.

Ключові слова: партія соціалістів-революціонерів-максималістів, максималісти, організація, терор.

Автор этой статьи исследовал деятельность организаций Партии социалистов-революционеров-максималистов на территории Харьковской и Полтавской губерний в 1906–1907 гг. В исследовании сделано попытку показать, как и почему возникали максималистские организации в обозначенных регионах, определено основные направления их деятельности, методы и средства достижения цели, социальную и национальную структуру участников, причины поражения в борьбе с государственной системой.

Ключевые слова: партия социалистов-революционеров-максималистов, максималисты, организация, террор.

The author of the given article has investigated the organization's activities of the Socialist of the revolutionists and maximalists in the territory of Poltava and Kharkiv regions. In the research work an attempt was made to present how and in what condition the maximalists organizations had come into being in the definite regions, was defined the reference directions of their activities, the methods and actions of a goal achievement, the social and national structures of the member's organization, the reasons and defeats in struggling against the state authority.

Key words: the party of Socialist of the revolutionists and maximalists, the organization, maximalists, the terror.

В умовах революційної ситуації й розростання в кількісному відношенні максималістичних структур не залишилися осторонь цих процесів Харківщина і Полтавщина. До того ж їхня близькість із Курською, Воронежською, Чернігівською та Катеринославською губерніями логічно вела до посилення тут позицій есерів-максималістів.

Цій тенденції сприяли й радикалізована соціальна база. Адже обидва регіони, в економічному відношенні, входили до когорти відсталих. Хоча за рівнем цін на землю, станом освіченості, густотою населення та його пролетарізованістю вони наближалися до показників Чернігівщини [1], але були й переваги перед своєю сусідкою. Перш за все, селяни мали більший земельний потенціал, який дозволяв хоч якось зводити кінці з кінцями, а стосовно Харківщини, то тут була вищою й заробітна плата [2]. Можливо, саме тому на цій території ситуація не сягнула межі суспільного вибуху, а досягнення соціалістів-революціонерів-максималістів виглядають скромнішим, ніж на чернігівських землях.

У Харківській губернії осередків Союзу СРМ було небагато. Відомо, що існувала організація в м.Харків, яка мала свій "філіал" у с.Ястребене Сумського повіту (щось на зразок "Семенівського угруповання" в "Новозибківській організації").

Ідеї максималізму в середовищі харківських соціалістів-революціонерів остаточно приживаються в першій половині 1906 р., тоді ж про них дізнаються Харківський охоронний відділ та Департамент поліції [3].

З моменту заснування "Харківської групи соціалістів-революціонерів-максималістів" її очолив Кость Галкін, після арешту якого справу продовжив Георгій Абрамов, а в 1907 р. – Борис Соколовський (прізвисько "Каштан") [4]. Хоча вищим органом управління були збори, але при вирішенні особливо важливих питань коло присутніх на них було обмежене довіреними партійними діячами.

У розпорядженні групи постійно знаходився великий арсенал вогнепальної зброї і вибухівки, який зберігався, зазвичай, у кількох людей (бомби мали Петро Гайков, Аркадій Родзянко, Іван Олексійєв, Георгій Абрамов і Олексій Смирницький, у якого знаходилася зброя) [5].

Задля розповсюдження прокламацій революціонери придбали собі машину "Ремінгтон", планувалося купити ще й мімеограф [6].

Свою діяльність харківські максималісти в основному зосереджували на пропаганді революційних ідей та терорі проти влади. Так, відомо, що особливою популярністю вони користувалися серед робітників, інтелігенції та студентства, певна робота велася серед військових. На одному з агітаційних засідань, що проходив у Абрамова, було присутньо близько 40 осіб [7]. Неодноразовим було і розповсюдження листівок та прокламацій антидержавного спрямування. Найбільшими досягненнями у протистоянні з владою було вбивство капітана Гассе, одного з керівників розстрілу робітничої демонстрації в Харкові, пристава Окунева у Люботині, планувалося вбивство начальника Харківського охоронного відділу полковника Аплечеєва [8]. Задля досягнення спільної мети, в умовах посилення каральних заходів держави та організаційного занепаду Союзу СРМ, максималісти ідуть на об'єднання з анархістами-комуністами, які теж переживали в 1907 р. не найкращі часи. Хоча цей союз довго не тривав. Викриті охранкою, обидві організації одразу ж були розгромлені [9].

У фінансовому відношенні організація залежала від успіхів на експропріаторській ниві, яка, незважаючи на ризик, в разі сприятливого ходу подій, могла забезпечити їй безбідне існування протягом тривалого часу. Найвідомішими ексами "харківців" стали пограбування Волзько-Камського банку, напад на Веденське волосне правління, завод Шапара (невдало) [10] та ін. Наприклад, після експропріації у збирача грошей з казенних "монополюк" (що становило 10 тис. крб.), угруповання розжилося на десять маузерів, дві тисячі набоїв, двадцять браунінгів та чотири тисячі набоїв до них, п'ять костюмів для терористичних актів, двадцять півмасок із гримом та ін. [11], що підняло ефективність діяльності максималістів, дозволило асигнувати кошти на проведення гучних терактів без втрат для особового складу групи.

Значних втрат для харківської групи, поряд з поліцейським розшуком та філерським спостереженням, завдали провокатори, яких тут було аж двоє. Це Олександр Заводський (кличка "Ахреня", або "Заїка") та виходець із дворян Аркадій Родзянко. Завдяки внутрішній агентурі в групі незабаром почалися повальні арешти, і всі максималісти, крім одного, який встиг виїхати за кордон, та "Ахреняна", якого через провокацію вбив робітник Петро Гайков, були арештовані [12].

Жандарми не змогли "пришити" всій максималістській групі якусь справу і судити військовим судом. Практика військових судів довела, що

іноді одних агентурних повідомлень буває недостатньо. Отже, судили поодиноці, іноді по двоє, і тільки основне ядро групи підпало під загальний військово-окружний суд. Як зазначає К.Галкін, двох було засуджено до смертної кари, вісьмох – до каторжних робіт, а решту, за браком доказів, заслали у віддалені місця Російської імперії. Більшість засуджених на каторгу були неповнолітніми, і тому замість чотирьох років строк було скорочено до двох і восьми місяців. Але тимчасовий харківський генерал-губернатор, переглянувши вирок воєнного суду в м.Полтава, де судили керівників групи, замінив більшості ув'язненим каторжні роботи на ув'язнення в тюрмі на строк від 2,8 років до 2-х років, а Смирницький узагалі отримав 6 місяців позбавлення волі [13], причому без позбавлення прав громадянства.

А тепер коротко оглянемо соціальну структуру максималізму на Харківщині. Так, підрахунки показують, що основну масу членів організації складали вихідці із селян, хоча вагоме місце в керівному складі займала все ж інтелігенція, присутні тут були робітники. Наприклад, ядро харківського угруповання, що складало 9 осіб, було представлено 2 селянами, 2 дворянами, 3 міщанами, 1 козаком і 1 інтелігентом, у той же час семеро з них були студентами [14]. Тому можна зробити висновок про переважно інтелігентський склад учасників організації. З дванадцяти членів групи в с.Ястребене всі були вихідцями з селян, причому 7 із них були грамотні, 2 малограмотні, а 3 взагалі не навчалися [15]. Це свідчить про селянську спрямованість ястребенської організації, і водночас про свідомий вибір більшості її учасників. Національна і релігійна картина виглядає так: у Харківській групі всі росіяни і один поляк, що перегукувалося з віросповіданням, адже більшість зберігали православ'я і лише один був католик. В с.Ястребене 10 осіб були "малоросами", а один росіянином, причому всі сповідували православ'я. За сімейним станом усі були холостяками, а серед ястребенців – п'ять одружених, один мав шість дітей. Віковий склад груп коливався від 17 до 24 років, і лише трьом селянам з Ястребеного було відповідно 28, 33 і 44 роки, що показує брак досвідчених інтелігентських кадрів в організації, до того ж прослідковується і тенденція переважання росіян у міських підпільних структурах, а українців – у сільських.

Як уже зазначалося, з 1905 р. в Україні набув значного поширення анархізм, центрами якого були Київ, Одеса і Катеринослав. Полтавська губернія в цьому відношенні підпадала під вплив катеринославського

"Чорного прапору". Нерідко тут проходили хвилі анархістського терору й інших об'єднань. Наприклад, анархістська група Савицького (невідомо до якого напрямку вона належала), маючи базовою територію Катеринославщини, в своїй діяльності досягали Чернігівщини і Могильовщини, не кажучи вже про полтавські землі [16]. Мабуть, більш вдала робота в цьому регіоні анархістів відбивалася на структурі місцевої організації есерів-максималістів.

Заснована в 1906 р. в м.Ромни Роменська партія соціалістів-революціонерів анархістів-експропріаторів "Чорний ворон" [17] заявила про себе як активного борця проти існуючої влади і встановлення республіки. Для досягнення високої мети вони не перебирали засобів, а одразу взялися за місцевий терор.

Поки що не відомо, хто керував цією групою і як вона виникла, але перший арешт показав усю серйозність їх намірів. Місцева організація, крім револьверів, мала на озброєнні оболонки для бомб, прокламації, архів і печатку організації "Червоний хрест" для допомоги політичним в'язням, топографічне спорядження і гектографи [18]. Є згадки й про їхній програмний документ.

Крім кидання бомб, революціонери, намагаючись знайти фінансову підтримку, одразу не йшли на грабіж. Для цього вони вибирали в місті якусь заможну особу і надсилали їй листа з погрозами і вимогою грошей. Такі дії дозволяли вести більш-менш стабільну боротьбу.

Так, на совісті максималістів лежать листи до Цейтліна (який заплатив 550 крб.), Кролика (який не заплатив 500 крб., за що під його будинком вибухнула бомба) та священику Юрію Стефановському (який звернувся до полковника Ільяшевича, в результаті чого експропріатори були заарештовані) [19], і т.д.

Саме 25 вересня 1906 р. після спроби забрати 100 крб. у священика поліцією був захоплений єврей Боніамін Ратнер, після чого в руки каральних органів потрапили ще 18 чоловік з даної групи. За письмовими даними відомо, що Василю Юркову і Сергію Гладкому на момент правопорушення ще не виповнилося 17 років, але для свідчення в окружному суді допущені. Інші звинувачені, за винятком повнолітніх Семеновського, Людоккєня і Козлова, мали вік від 17 років до 21 року. Троє з есерів заявили про своє дворянство, але, як виявилось, не були записані в дворянську книгу, інші ж походять із непривілейованих станів. Усі особи до цього були не судимі [20].

На військово-окружному суді, який відбувся в Києві 13 серпня 1907 р. під головуванням воєнного судді генерал-майора Пенкіна, було вирішено заслати на каторжні роботи Б.Ратнера за вбивство городского Цопи строком на 6 років і 8 місяців. Двох максималістів вислано до віддалених губерній із втратою всіх прав, одного відправлено у в'язницю на 6 місяців, а Василя Юркова, – до відправлення в виховний державний заклад з заміною, якщо цього неможливо буде зробити, віддати під відповідний нагляд батьків [21]. Як бачимо, самодержавство не досить сильно покарало революціонерів за підпільну роботу, хоч це і була деспотична держава, але все ж не тоталітарна. Слід віддати належне й адвокатам підсудних, присяжним повіреним К.К.Чекеруль-Кушу, М.Б.Ратнеру, помічникам присяжних повірених Ю.І.Лещу, С.Б.Ратнеру, Я.С.Гольденвейзеру [22], які змогли добитися того, що суд не визнав "Роменську партію соціалістів-революціонерів анархістів-експропріаторів "Чорний ворон" як існуючу, завдяки чому з багатьох членів групи зняли звинувачення.

Розглядаючи Полтавщину і Харківщину крізь призму есерівського максималізму, можна побачити деякі особливості в його розвитку. Перше, що впадає в око, – це зближення, а то й злиття, як було в Ромнах, з анархістською течією революційного руху. Характерним, як і для всього максималістичного руху, є інтелігентський склад активу груп і молодий вік учасників, у зв'язку з чим відчувався брак досвіду під час партійної роботи. Відчутним у деяких групах є й селянський елемент (наприклад, у с.Ястребене), що зумовлено специфікою умов формування. Але замкнутість і відірваність максималістів від народних мас, на що впливала тактика тероризму проти владних структур, постійний пошук джерел фінансування, який забирав багато часу і поглинав найкращі кадри партії, а також поставлена на високому рівні система охоронних і жандармських відділів, які через розгалужену систему розшуку, зовнішнього нагляду та внутрішню агентуру намагалися постійно контролювати ситуацію в підпільних групах і всьому суспільстві, логічно вели до арештів, розпадів угруповань революціонерів та зневіри в своїх силах.

Література

1. Сусоров С. В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX — початок XX ст.) / С. В. Сусоров. — Херсон, 1997. — С. 11, 33, 12.

2. Там само. — с. 29 ; Лось Ф. Є. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба / Ф. Є. Лось. — К., 1995. — С. 328.
3. Галкин К. Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранки) / К. Галкин // Пути революции. — 1925. — № 1. — С. 60—61.
4. Галкин К. Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранки) / К. Галкин // Пути революции. — 1925. — № 2. — С. 70 ; № 3. — С. 142.
5. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 487, арк. 3, зв. ; спр. 488, арк. 28 зв.
6. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 488, арк. 58, 28, зв.
7. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 488, арк. 27, зв.
8. Галкін К. У терорі (Спомини) / К. Галкін. — Х., 1934. — С. 79—120; ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 488, арк. 28, зв.
9. Галкин К. Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранки) / К. Галкин // Пути революции. — 1925. — № 3. — С. 150—151.
10. Галкин К. Анархистские и террористические группы в Харькове. (По данным охранки) // Пути революции. — 1925. — № 2 — С. 68.
11. Галкін К. У терорі (Спомини) / К. Галкін. — Х., 1934. — С. 56—62.
12. Там само. — С. 156—157.
13. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 487, арк. 188, 189, 231.
14. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 488, арк. 20, 61—71, 119, 138.
15. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 621, арк. 62—164, 102—106, 112—113, 142, 148, 151, 169.
16. ЦДІАК України, ф. 286, оп. 1, спр. 15, арк. 230.
17. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 520, арк. 4 зв.
18. Там само.
19. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 520, арк. 2 зв.
20. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 520, арк. 4.
21. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 521А, арк. 286—287.
22. ЦДІАК України, ф. 316, оп. 1, спр. 521, арк. 255.

УДК 94(477)

Р.В.Тимченко

**Договір УГА з Добровольчою армією А.Денікіна:
вимушений крок чи зрада українській соборності?**

У статті висвітлюються причини підписання договору між Галицькою армією та військами Півдня Росії. Показане ставлення сучасників до цієї події та розглядається вплив договору на подальші соборні змагання українців за незалежність.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, головний Отаман, Начальна Команда Галицької армії, Добрармія, диктатура.

В статтє отображенє причини подписаня договора между Галицкой армией и войсками Юга России. Показано отношение современников к этому событию и рассматривается влияние договора на последующую соборную борьбу украинцев за независимость.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, главный Атаман, Начальная Команда Галицкой армии, Добрармия, диктатура.

Reasons of signing of agreement between the Halytska army and troops of South of Russia are represented in the article. Attitude of contemporaries toward this event is rotined and influence of agreement is examined on the subsequent cathedral fight of Ukrainians for independence.

Key words: Ukrainian National Republic, glavnyu Ataman, Initial Command of the Halytska army, Dobrarmiya, dictatorship.

Невдале завершення Київської операції наприкінці літа 1919 року негативно вплинуло на соборні змагання українців. Посилюються протистояння між урядами Української Народної Республіки (УНР) і Західної області УНР, незважаючи на численні наради та заяви про єдність і взаєморозуміння між їхнім керівництвом. Поряд із цим погіршується і становище армії. Не вистачає зброї, амуніції, а головне, медикаментів, і як наслідок, зростає захворюваність серед воїнів. Постають питання: "як бути?", "що робити?". У цей скрутний час командування Галицької армії наважується на радикальний крок – укладання угоди з Добровольчою армією А. Денікіна.

Серед праць, що розкривають проблему взаємовідносин УГА з Добровольчою армією, слід виділити роботи діячів Української революції І.Мазепи, М.Лозинського, Г.Коха, М.Шаповала. Частково дану проблему досліджували вчені української діаспори С.Шевчук, С.Ярославин та сучасні науковці М.Литвин, К.Науменко, Б.Савчук, В.Солдатенко [1].

У ході дослідження автором поставлені завдання: з'ясувати причини й передумови укладання договору; проаналізувати ставлення галичан і наддніпрянців до цієї неоднозначної події, визначити її наслідки на подальшу долю республік.

Українські війська в ніч із 30 на 31 серпня вступили до Києва. Головним їх завданням було втримати місто й не допустити денікінських військ до столиці. Але, на жаль, цього не вдалося зробити. Денікінські війська ввійшли в місто без бою, оскільки один із мостів був

незахищеним. Коли полковник В.Сальський запропонував генералу А.Кравсу, керівнику київською операцією, вибити війська білогвардійського генерала М.Бредова з міста, той відмовив. Можна вважати, що А.Кравс діяв нерішуче. Але від Головного Отамана С.Петлюри була отримана команда не вести бойові дії з білогвардійськими військами. Тому генерал А.Кравс вступив у безпосередній контакт із командиром київської групи Добрармії генералом М.Бредовим і хотів порозумітися з ним. Урешті, між генералами того ж таки дня – 31 серпня 1919 р. – було підписано договір, за яким українські війська відступили на лінію Ігнатівка–Васильків–Германівка.

Враховуючи ці події, 4 вересня 1919 р. для обговорення подальших планів була скликана спільна нарада наддніпрянського і галицького урядів, де С.Петлюра наполягав негайно розпочати наступ проти денікінських військ. Він був упевнений, що населення скрізь повстане проти білогвардійців і це значно полегшить їхню боротьбу. Та іншої думки був Є.Петрушевич. Він вважав, що ця війна недоцільна й небезпечна. Диктатор наголошував на утворенні нового уряду, з яким буде вести розмову А.Денікін. Але С.Петлюра був категорично проти цього.

Уже пізніше прем'єр міністр І.Мазепа з цього приводу писав: "Не залишалось сумніву, що галичани будуть усіма способами уникати війни з Денікіним і шукати з ним порозуміння на любых умовах" [2]. С.Петлюра теж поділяв цю думку. Тому 6 вересня в телеграмі до Штабу Головного Отамана він просив "президента Петрушевича вплинути на галицьких старшин запліля, які необачно розмовляють на теми безпідставного контакту з Денікіном і тим розкладають громадянство і військо. Безпідставність таких орієнтацій яскраво стверджує маніфест Денікіна до населення "Малороссии", де він зве нашу владу зрадницькою і заповідає нам боротьбу з гаслом єдиної і неділимної Росії" [3].

Згодом 22 вересня 1919 р. було перехоплено наказ Денікіна про наступ Добрармії на українські війська, у якому зазначалися їх дії. "З огляду вказівок Головному наказую при зустрічі з військами Петлюри пропонувати їм роззброюватися або залишати територію, захоплену Добрармією. В разі невиконання цих вимог вважати їх за ворогів" [4].

Тому 24 вересня 1919 року було оголошено маніфест, який закликав українців до боротьби з білогвардійцями. Підпис під маніфестом поставили і С.Петлюра, і Є.Петрушевич: "Ми, Директорія і Правительство Української Соборної Народньої Республіки, звертаємося до нашого війська, селян, робітників і всього народу України з закликом

непохитно боротися за демократичні здобутки української революції". Вони закликали також до боротьби з Денікіним: "Знайте, що не один український нарід бореться проти відновлення царської Росії, уже вільні республіки народів Кавказа, Естонії, Литви та Кубані повстали проти єдиної неділимної Росії Колчака і Денікіна" [5].

У той час 17 жовтня 1919 р. голова галицької делегації на Паризькій мирній конференції В.Панейко направив диктатору листа, де зазначив, що Мирова конференція вилучила з порядку денного питання про вирішення галицької справи, а оголошення "війни Денікінови викликала тут в союзних кругах, особливо (а се найнебезпечніше) в англійських кругах просто обурення. Англійці, котрі тепер взялися добре по своєму до політики в Росії, побачивши, що з нами нема з ким говорити, увійшли в тісну конвенцію з Денікіном і дали йому вільну руку також у справі України" [6].

Восени 1919 р. склалася важка ситуація на фронтах. Відступ української армії, брак зброї і медикаментів, епідемія тифу змусили задуматися Начальну Команду Галицької армії (НКГА) над питанням мирних переговорів з А.Денікіним. Хоча С.Петлюра й інші представники українського уряду були проти цього, але ситуація вимагала прийняття швидких і компетентних рішень.

Тому 18 жовтня представники НКГА звернулися до Є.Петрушевича з проханням вислати О.Назарука й В.Давидяка для переговорів із Денікіним. Але диктатор відмовив, бо, на його думку, в цьому не було потреби. А згодом і зовсім заборонив вести будь-які переговори з А.Денікіним [7].

Колишній голова Директорії В.Винниченко мав свій погляд на поточні події: "Для них (галицького проводу – авт.) це була єдина й цілком зрозуміла орієнтація. Одкинувши большевиків вони не мали инчого спільника, як Денікіна. Денікін же виступаючи в ролі "собиранеля землі русской", по старій, що царській традиції вважав Галичину "исконнымь русским краемь". Отже, він з охотою прибрав би й цей край у лоно "єдиної-неділимної". А коли б галичане показали себе прихильниками й вірними друзями Росії, їм можна було б дати якусь безпечну для "єдиної" автономію" [8].

Погляди В.Винниченка розділяв ще один з діячів Української революції П.Христюк: "В своїй пресі вони (галичани – авт.) безперестанно ляляли наддніпрянське правительство за його "безладну політику" і за "нездатність налагодити управління краєм", підхваляючи в той

самий час різних денікінців (під прапором преклонення перед їхнім "фаховим" досвідом)" [9].

Для обговорення важкого становища, що склалося в Україні, зокрема в армії, 28 жовтня 1919 року у Вінниці була скликана нарада за участю провідних політичних діячів УНР та командування армії. Один з учасників зібрання, молодий поручик, запропонував змінити кабінет і до його складу замість Б.Мартоса, С.Вітика і О.Безпалка ввести військових. Але С.Петлюра не розділяв поглядів щодо політизації армії. Є.Петрушевич додав: "Де ж ви бачили, що якась дисциплінована, європейська армія ставила своєму урядові такі вимоги? Всі болі устануть і ми вийдемо побідниками" [10]. Командувач УГА М.Тарнавський промовчав. Він не очікував такої однотайності в думках політичних лідерів.

Та армія перебувала в досить скрутному становищі і потрібно було шукати вихід із кризи. "Трупи померлих кілька днів лежали незабраними. Ті вояки, що вже видужували, викопували у замерзлій землі ями та скидали їуди десятками трупи померлих товаришів. Жахливий сморід, бруд, воші – ось що було у шпиталях. Такі жахливі умови "лікування" призвели до того, що більшість хворого вояцтва воліла залишатись у селянських хатах під опікою самих селян" [11], – писав С.Шухевич.

"Для того, щоб армія могла виконати покладені на неї сучасною обставиною стратегічні завдання, необхідно ... теплий одяг ... не менш двадцяти тисяч рушниць ... поліпшити санітарне становище ... Коли ці потреби не будуть задоволені, то не приходиться сподіватися досягти що небудь військовою силою" [12], – так говориться в телеграмі до Головного Отамана від одного з воїнів української армії.

Про становище УГА восени 1919 р. зазначав начальний інтендант армії І.Цьокан: "Наші стрільці з голоди кидаються на тин, зі шпиталів тікають у горячці. А грошей нема! І виходу нема: хто думає над цим, то все одно думав би над квадратурою кола. Армія в розпаді через недостачу матеріального заосмотрення ... В Жмеринці й околиці вже згинуло з зимна й голоду або тепер догибає коло 10000 Галичан – конають в бараках на гною ... Наддніпрянцям дають одяг; Галичан поминають" [13].

Галичани були незадоволені ситуацією, що склалася на фронтах. Уряд відмовлявся платити гроші стрільцям, мотивуючи, що "вас (галичан – авт.) сюди ніхто не просив", а "ми і без вас дамо собі раду".

Воїни почувають себе "каторжниками". "Кажуть боротися за Україну, кажуть і душу і тіло дати за неї, але нам нічого не дають. Тутешня сволок утікая, сьмієся з нас і каже нам не треба України. Є стратив майно, вже рік у холоді і голоді воюю, все надіюсь чогось лучного..." [14]

Та не тільки УГА перебувала у важких умовах, Дієва армія була не в кращому стані. Зокрема, про важке становище української армії зазначає 4 листопада А.Шаманек у листі до Наддніпрянської армії: "Відносно жадань Наддніпрянських частин зазначаємо, що Інтендантура Гал. Армії не розпоряджає навіть такими кількостями харчів, котріб заспокоювали власні потреби – тому не може нічого відпускати зі своїх припасів для частин Дієвої Армії, котрі в тій справі повинні звернутися до свого Начальника Постачання" [15].

18 жовтня С.Петлюра в листі до французького публіциста Ж.Пелісьє також відмічає, що "три четвертини наших козаків без чобіт і одежі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десятує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо не маємо ні медикаментів, ні білля" [16].

Не витримавши таких умов, представники командного складу УГА М.Тарнавський і А.Шаманек почали переговори з денікінцями. 25 жовтня 1919 р. до командування Добрармії було надіслано делегацію у складі отамана О.Лисняка, сотників О.Левицького, Г.Куриці. Офіційно вони мали висловити протест з приводу нелюдського ставлення білогвардійців до воєнних полонених і розпочати переговори в справі їх обміну; неофіційно – прозондувати можливості, за якими Команда Денікінської Армії була б готова укласти перемир'я з українськими військами [17].

Під час зустрічі з генералом Я.Слащовим О.Лисняк сказав: "Я маю крім сього неофіціальне доручення моєї команди просити Вас про вияснення, під якими умовами могло би між нашими арміями бути заключне завішення зброї, – і то не тільки що до галицької армії, але що до цілого фронту, значить, і армії придніпрянської". Я.Слащов відповів: "Ми стоїмо на твердїм становищі, що галицька армія є армією екстериторіальною, яка під примусом обставин перейшла на територію Правобережжя. Зате армія придніпрянська, се громадяни бувшої російської держави і як такі підлягають законам сеї, яку ми тільки реституємо. З Вами готові ми говорити як з кожною заграничною армією. Для придніпрянської армії умови одні: зложити зброю і розійтися по домах" [18]. У свою чергу, узгодивши зі своїм команду-

ванням, він надав проект договору з УГА, за яким вона переходила в повному складі до Добармії і не вестиме військових дій з армією С.Петлюри.

Командування Білої Армії, що давно прагнуло до розчленування та послаблення українських сил, згодилося на підписання сепаратного договору, за яким Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і майном у розпорядження головного коменданта озброєних сил Півдня Росії [19]. Сталося це 5 листопада 1919 р.

Сучасники тих подій неоднозначно ставилися до укладеної угоди НКГА з Добармією.

Прем'єр уряду УНР І.Мазепа з приводу угоди констатує, що зміст договору був страшний [20].

Командувач УГА М.Тарнавський, виправдовуючи себе, сказав: "Я випровадив армію з Галичини і я відповідаю за її цілісність, а не п. Диктатор. Переговори не мають ніякого політичного підкладу, тільки чисто військовий" [21].

С.Петлюра у листі до Ю.Гуменюка 1926 року оцінив ці події так: "Зрада галицької армії ... поставила як мене так і уряд УНР перед непереможною ситуацією існування більш зміцнених ворожих сил, які не мали ні своїх "галичан" ні своїх "наддніпрянців", – а замість цього мали єдність і координацію національних зусиль" [22].

"Ця зрада нанесла останній і найдужчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції, показавши перед народом жахливе обличчя буржуазної реакції. По суті вже все було скінчене. Дух упав. Наддніпрянська армія почала спішно відступати під натиском денікінської армії" [23], – писав один з провідних діячів Української революції М.Шаповал.

Після переходу УГА до Денікіна у газеті "Україна" від 12 листопада надруковано замітку В.Сальського "Диктатура нас губить" із звинуваченням не тільки на адресу УГА, але й самого Є.Петрушевича, який нібито керував усім цим процесом. А вони прийшли на Наддніпрянщину, щоб "своїми власними руками зруйнувати те, чого не могли доконати ні большевистські, ні денікінські армії ... Сама Диктатура і виконавець її волі – Начальна Команда Галицької Армії – пограбувала наше майно, довела до жебрачої торби нашу наддніпрянську армію. Ми можемо в короткім часі стати свідком страшної братерської різни, помсти брата Наддніпрянця над невинним братом Наддністріанцем"

[24]. Тому вже 14 листопада вийшла нова замітка "Історичний момент", де засуджували лише М.Тарнавського і А.Шаманека, а уряд і УГА не вважалися винними в останніх подіях [25].

Орган галицької соціал-демократичної партії "Боротьба" з критикою накинувся на керівництво галицькою армією. Генерали й раніше не виконували накази та розпорядження урядів Наддніпрянської та Наддністрянської України, а тепер своєю зрадою поставили народну армію в скрутне становище. А перемовини з армією Денікіна – як ніж у спину народу всієї Соборної України [26]. А "П.Петрушевич винен за те, що сталося, винен за зраду, винен за політику генералів. Не один день вели переговори старорежимні австрійські офіцери. Мусів знати про це п.Петрушевич, а коли не знав, то тим гірше для нього. Бо він взявся за все відповідати, він сказав: "галицька армія то я" [27].

Фронтowa газета української народної армії "Український козак" писала, що перемовини з денікінцями "це гірше, як би братам Галичанам запропонувати федерацію з Поляками, котрі зараз займають Галичину і не малиби з неї вийти!" [28].

Поручик УГА П.Магас говорив, що "Начальна Команда, запобігаючи катастрофі і ратуючи рештки добірного людського матеріялу, заключила з денікінською армією перемир'я і вицофала свої 3 корпуси в запілля" [29].

"Пакт з денікінцями це не вина ген.Тарнавського ... Зробив би це тоді кожний, з людських почувань, врешті і виходу ніякого не було, коли армія не могла рушитись" [30], – міркував один з воїнів УГА Д.Кренжаловський.

Поручик УГА П.Мигович згадував, що "вістку цю (договір УГА з Денікіним – авт.) приняло наше стрілецтво і старшини з вдоволенням. Ніхто із наших старшин полку не застановлявся над політичними консеквенціями такого перемир'я. Не було вже у нас війська, що могло ставити якийсь поважніший опір ворогові" [31].

Коли С.Петлюра дізнався про "зраду" М.Тарнавського, то зажадав від Є.Петрушевича розстрілу генерала без суду і слідства. Але лідер ЗОУНР відмовив у цьому, посилаючись на європейські закони й правила війни, вважаючи, що подальшу долю генерала повинен вирішувати суд. Усе ж таки 11 листопада Є.Петрушевич і М.Петлюра віддали наказ заарештувати генерала М.Тарнавського та його спільників, звинувачуючи в "державній зраді" [32]. На чолі армії стали генерал О.Микитка, а шефом штабу генерал Г.Ціріц. Суд над М.Тарнав-

ським і А.Шаманеком розпочався 10 листопада і тривав три дні. Вони були понижені в посадах. Але обидва були реабілітовані. А.Шаманек став комендантом 1 корпусу УГА, а М.Тарнавський 16 грудня після хвороби О.Микитки знову очолив армію [33].

9 листопада 1919 р. було вирішено надати "Повновласть для отамана Альойза Ціммермана, сотника Луки Турчина і поручика Григорія Давида, які одержують отсим повновласть удатися до Команди Добровольческої Армії, вести з нею переговори що до завішення оружжя та заключити умови" [34]. В переговорах мали брати участь і представники Наддніпрянської Армії – підполковник С.Каменський і сотник Ф.Крушельницький як "учасники без права рішаючого голосу" [35]. Отже, об'єднана делегація УНР мала укласти договір з командуванням Добрармії. Але генерал Н.Шилінг відмовився вести розмову з Наддніпрянською армією. А представниками Галицької армії 17 листопада було укладено нову угоду з Добрармією, яка збігалася з попередньою [36].

У результаті зрадницької угоди НКГА з денікінцями С.Петлюра спробував провести мобілізацію всієї української інтелігенції та урядовців, які могли б звільнити Галицьку армію та покарати всіх винних. Але це йому не вдалося зробити, бо до служби погодилися лише 30 урядовців. Усі заклики до галичан про перехід до Дієвої армії не мали успіху [37].

Незважаючи на це, галичани вимагали негайного призначення до Директорії свого представника, усунення С.Петлюри від оперативних справ, залишивши лише титул Головного Отамана та зміни уряду. Міністром фінансів повинен стати галичанин. Дізнавшись про вимоги, С.Петлюра відповів: "Відійти завше лекше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слухний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді" і закінчив: "Я сьогодні так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність" [38].

12 листопада 1919 р. Рада Міністрів запропонувала Є.Петрушевичу, щоб підпорядкувати Галицьку Армію Головній команді УНР, тобто С.Петлюрі. "Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т.п., бо він боявся арешту. Довгі розмови не довели ні дочого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду

Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить і т.п. Скінчилось нічим" [39].

Того ж дня відбувся останній виступ Є.Петрушевича перед старшинами, в якому зазначив, що повністю підтримує союз з Добровольчою армією. А згодом не залишивши над УГА свого заступника і не давши ніяких директив, виїхав за кордон і продовжував свою діяльність в еміграції [40].

Таким чином Галицька армія на чолі з генералом О.Микиткою та полковником Г.Ціріцом залишилася без жодного політичного проводу [41]. Армія відмовлялася виконувати всі команди Добрармії, почастишали випадки дезертирства, висловлюються пропозиції щодо переходу на бік Червоної Армії. У той же час С.Петлюра все більше зближується з Польщею.

Отже, важке становище Галицької армії змусило її командування піти на відчайдушний крок – угоду з А.Денікіним. Для представників Наддніпрянщини це була зрада, для галичан – єдиний можливий варіант рятувати і реорганізувати залишки армії. Але важким для сприйняття цієї суперечливої події був сепаратизм НКГА. Та проблема в тому, що керівництво УНР на чолі з С.Петлюрою не погоджувалося на переговори з Добровольчою армією, а все більше схилялося до союзу з Польщею. Про спільну делегацію не могло бути й мови, бо представники "єдиної і неділимної" вважали Наддніпрянщину власною неподільною територією і не хотіли мати ніяких відносин з Дієвою армією. З укладанням угоди УГА з генералом Денікіним майже завершилося фронтальне протистояння українських армій, і було взято курс на партизанську війну.

Література

1. Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій / І. Мазепа. — К., 2003 ; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. — Нью-Йорк, 1970 ; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. (Виклади в Америці.) / М. Шаповал. — Прага, 1927 (1928); Кох Г. Договір з Денікіном / Г. Кох. — Львів, 1930 ; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької Землі 1918—1939 / С. Шевчук. — Торонто, 1965 ; Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. — Філадельфія, 1956 ; Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. — Львів, 1995 ; Солдатенко В. Галицька армія у Наддніпрянській Україні / В. Солдатенко, Б. Савчук. — К., 2004.

2. Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій / І. Мазепа. — К., 2003. — С. 268.

3. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. — Нью-Йорк, 1956. — С. 232.
4. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921 / О. Удовиченко. — К., 1995. — С. 130—131.
5. Український козак. Фронтowa газета української народної армії. — 1919. — 27 вересня.
6. Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920 / М. Лозинський. — Нью-Йорк, 1970. — С. 178.
7. Там само. — С. 189.
8. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. — К., Відень, 1920. Ч. III. — 1920. — С. 464.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до української революції : в 4 т. — Кам'янець-Відень, 1922. — С. 163. Т. 4. — 1922. — С. 163.
10. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції / О. Доценко. — К. ; Львів, 1923. — С. 269. Т. 2. — Кн. 4. — С. 269.
11. Шухевич С. Спомини з української-галицької армії / С. Шухевич. — Львів, 1929. — С. 57. Ч. III. — 1929. — С. 57.
12. Центральний державний історичний архів м. Львова, ф. 581, оп. 1, спр. 31, арк. 57.
13. Назарук О. Рік на Великій Україні / О. Назарук. — Нью-Йорк, 1978. — С. 286.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ України), ф. 2188, оп. 2, спр. 123, арк. 53—53 зв.
15. Там само, ф. 2188, оп. 4, спр. 9, арк. 175.
16. Петлюра С. Назв. праця / С. Петлюра. — С. 236.
17. Кох Г. Договір з Денікіном / Г. Кох. — Львів, 1930. — С. 18.
18. Лозинський М. Назв. праця / М. Лозинський. — С. 189–190.
19. Мазепа І. Назв. праця / І. Мазепа. — С. 307.
20. Там само. — С. 307.
21. Шухевич С. Назв. праця / С. Шухевич. — С. 101.
22. Петлюра С. Назв. праця / С. Петлюра. — С. 453.
23. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. (Виклади в Америці) / М. Шаповал. — Прага, 1927 (1928). — С. 158.
24. Доценко О. Назв. праця / О. Доценко. — С. 282
25. Україна. — 1919. — 14 листопада.
26. Боротьба. — 1919. — 12 листопада.
27. Там само. — 1919. — 12 листопада.
28. Український козак. Фронтowa газета української народної армії. — 1919. — 25 вересня.

29. Магас П. В обіймах тифозної гарячки / П. Магас // Літопис Червоної Каліни. — 1933. — Число X. — С. 4.
30. Кренжаловський Д. Могилівська група (від 15.11.1919 до 18.02.1920 р.) / Д. Кренжаловський // Альманах Червоної Каліни. Річник XIII. — 1934 р. — С. 95
31. Мигович П. При VII Львівській Бригаді на Великій Україні / П. Мигович // Літопис Червоної Каліни. — Число VI. — 1938 р. — С. 17.
32. ЦДАВОВ України, ф. 2188, оп. 1, спр. 60, арк. 162.
33. Кох Г. Назв. праця / Г. Кох. — С. 49.
34. ЦДАВОВ України, ф. 2188, оп. 1, спр. 60, арк. 7.
35. Там само, арк. 7.
36. Лозинський М. Назв. праця / М. Лозинський. — С. 197—198.
37. ЦДАВОВ України, ф. 2188, оп. 1, спр. 63, арк. 147.
38. Шаповал М. Назв. праця / М. Шаповал. — С. 161.
39. Там само. — С. 161.
40. Лозинський М. Назв. праця / М. Лозинський. — С. 199.
41. Паліїв Д. На чисту воду / Д. Паліїв // Літопис Червоної Каліни. — 1930. — Число VI. — С. 15.

УДК 94(477.4)"1917/1918"

М.В.Потапенко

Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)¹

У статті аналізуються особливості розвитку польської національної освіти у Наддніпрянській Україні протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. Визначаються ключові чинники, що обумовлювали високі темпи розбудови мережі польських освітніх закладів.

Ключові слова: освітня мережа, етнічна спільнота, національна свідомість, "реполонізація".

В статье анализируются особенности развития польского национального образования в Надднепрянской Украине на протяжении марта 1917 – апреля 1918 гг. Определяются ключевые факторы, обусловившие высокие темпы роста сети польских образовательных учреждений.

---

¹ Публікація підготовлена за сприяння та фінансової підтримки Інституту міждисциплінарних досліджень Варшавського університету.

Ключевые слова: образовательная сеть, этническая общность, национальное сознание, "реполонизация".

The article focuses on the peculiarities of Polish national education in Naddniepryanska Ukraine during the period of March, 1917 – April, 1918. The author defines the key factors for the rapid development of the network of Polish educational establishments.

Key words: educational network, ethnic community, national consciousness, 'repolonization'.

Повалення самодержавства в Російській імперії у лютому 1917 р. дало поштовх сплеску національних рухів. Регіоном особливо високого рівня "націоналізації" революційних процесів стала Наддніпрянська Україна. Вирішальну роль тут відігравали поліетнічний склад населення українських губерній, своєрідна система "поділу праці" між різними етносами та специфіка їх територіальної локалізації. Ці фактори обумовлювали одночасний розвиток різних націоналізмів – українського, руського, єврейського, польського і т.д., котрі у взаємодії вдосконалювали концептуальні засади та практику масової роботи, уточнювали межі своїх "електоральних полів" і, в цілому, прискореними темпами нарощували свій потенціал.

Виходячи з цих двох позицій, – революції як періоду "націоналізації" етносів та їх взаємодії як фактора прискорення цих процесів, – спробуємо дослідити особливості розвитку освітньої мережі польського населення Наддніпрянської України протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. На нашу думку, аналіз інституційної структури культури (церкви, школи, клуби, бібліотеки і т.д.) окремого етносу в досліджуваній період дає можливість оцінювати мобілізаційний потенціал його національного руху.

Рівень наукового дослідження цієї проблематики на сьогоднішній день лишається недостатнім. Вивченням її окремих аспектів займаються такі польські історики, як Й.Рузівіч [27], Л.Заштовт [27; 35] та К.Редзінський [25; 26]. Серед вітчизняних дослідників теми слід назвати Н.Сейко, котра на широкій джерельній базі вивчила особливості розвитку польського шкільництва Волині протягом XIX – початку XX ст. [9]. В цілому ж, найбільш повним дослідженням залишається опублікована ще у 1937 р. праця відомого польського громадського діяча Я.Корнецького "Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny" [20].

Можливість навчання рідною мовою для постійного польського населення українських губерній була одним з вирішальних чинників

збереження національної самосвідомості. На межі ХІХ–ХХ ст. поляки Наддніпрянщини перейшли до практики підтримання постійного зв'язку всередині локальних міських, містечкових і навіть сільських спільнот через так звані "польські колонії" – мережу сталих інституцій загальнонаціонального характеру, відкритих для представників різних соціальних прошарків. Серед цих інституцій слід назвати не лише римсько-католицькі костьоли та польські клуби типу "Domów Polskich" та "Ogniw", але й польські освітні заклади.

Після повстання 1863 р. російський уряд практикував систематичне переслідування всіх проявів польського національного життя, особливо у Київській, Волинській та Подільській губерніях, де проживало 85% усього польського населення Наддніпрянщини. В цих умовах сформувався досвід таємного національного шкільництва. З 80-х рр. ХІХ ст. у селах Правобережної України з ініціативи Й. Анжейовського та Л. Янковського виникали перші нелегальні приватні польські школи при маєтках польських поміщиків та римсько-католицьких костьолах. У наступне десятиліття таємні польські школи почали з'являтися і у містах. Першість у цій справі залишається за Кам'янцем-Подільським, де з ініціативи подружжя Квятковських виникло товариство "Oświata". Його зусиллями у приватних помешканнях поляків міста було організовано навчання 200 дітей за програмами варшавських шкіл. У 1897 р. в Києві виникло "Polskie towarzystwo oświaty ludowej na Rusi" на чолі з Б. Ярошевічем, яке утворило в місті таємну трирічну освітню мережу з 9 класів, у котрих щорічно навчалосся близько 100 учнів. Окрім класів, організовувалася самоосвітня робота учнівської молоді у парах, регулярно проводилися курси для польської гімназійної молоді міста, а для студентської молоді у 1903 р. було відкрито "Летючий університет". До 1905 р. таємні польські школи виникали не лише у містах та містечках Правобережної України, але й набули поширення на Півдні України. Зокрема, Д. Шаржинський повідомляє про їх існування в Одесі, Катеринославі та Єлисаветграді. Загалом ці школи не протиставлялися державним російськомовним навчальним закладам і їх не слід трактувати як альтернативу останнім. Наприклад, у київських польських школах з другого класу передбачалося вивчення російської мови для підготовки учнів до вступу в гімназії. Сам же процес навчання передбачав не стільки досягнення певного стандарту освіченості, скільки формування у польської молоді патріотизму через вивчення польської філології та історії. Ці таємні навчальні заклади одночасно ставали тими інституціями, що унаочнювали для самих поляків наявність спільноти й змушували їх свідомо заявляти про свою етнічну та національну належність. Учні цих шкіл отримували відчуття

належності до вузького конспіративного кола однодумців і усвідомлювали це навчання не як право чи привілей, а обов'язок молодого патріота. У свою чергу, необхідність матеріального утримання польських шкіл консолідувала доросле населення. Його посильні пожертви були актами доброї справи для всієї спільноти, а не лише щодо власних дітей. Показово, що річні бюджети польських шкіл були доволі солідними. У сільській місцевості вони сягали 500 крб., а в Києві "Polskie towarzystwo oświaty ludowej na Rusi" витрачало на утримання власних освітніх закладів у середньому 5 тис. крб. [8, с. 142–143; 16, с. 20, 51–59, 94; 26, с. 306–307].

Дозвіл російського уряду на створення приватних польських навчальних закладів у 1905 р. активізував шкільне будівництво. Проте лібералізація ставлення уряду до питання польської освіти минула дуже швидко. Від 1907 р. постійно відбувались обстеження польських початкових шкіл з метою виявлення і закриття тих, де навчалось менше 20 учнів. До 1911 р. у Правобережній Україні таких було ліквідовано аж 287. У Волинській губернії ініціатива молоді щодо викладання у гімназіях польської мови в якості факультативу теж була зігнорована. Цілковитим слушним є зауваження Д.Бовуа, що практику польського шкільного будівництва після 1905 р. слід розглядати не лише як рух польської громадськості за створення інституцій відтворення етнічної та національної самосвідомості, але і як організовані цілеспрямовані заходи з реполонізації "оселяненої шляхти", котра після денобілітації масово українізувалася й зберігала лише окремі елементи належності до польської спільноти – римсько-католицьке віросповідання та пам'ять про "приналежність до клейноду" [1, с. 216–217; 35, с. 102–105].

Чергова хвиля пом'якшення урядового ставлення до питання польського шкільництва у Наддніпрянщині настає у переддень I Світової війни. 1 липня 1914 р. урядовим розпорядженням було підтверджено право польських громад утримувати власним коштом початкові навчальні заклади. Але все ж вирішальне значення мав притік біженців I Світової війни з Царства Польського, що гостро поставив проблему забезпечення їх матеріальних та освітньо-культурних потреб. Із цією метою польським рятунковим організаціям, а найперше Польському товариству допомоги жертвам війни та Центральному громадянському комітету Царства Польського, з державного бюджету надавалися значні кошти. Розбудована протягом 1915–1916 рр. у Наддніпрянщині мережа легальних державних шкіл з польською мовою навчання для дітей біженців докорінним чином змінила географію польського шкільництва і сприяла його зміцненню у Лівобережній та Південній Україні, тобто у тих регіонах, де концентрувалась абсолютна більшість цієї групи

тимчасового населення. У жовтні 1916 р. на території Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губернії розміщувалося 65,5% поляків-біженців, до кінця 1917 р. цей показник зріс до 67,2%. При цьому їх чисельність у всій Наддніпрянщині за вказаний період зростає зі 187,3 тис. чол. до 252,8 тис. чол. [21, с. 32–35].

Станом на кінець лютого 1917 р. названі польські рятунокві організації утворили й контролювали 103 школи, в яких навчалось 8,8 тис. польських дітей [28, с. 199]. Проте мережі шкіл для польського постійного (діаспора) та тимчасового (біженці) населення не існували окремо. Важливим свідченням їх співпраці стали збори Об'єднання польських вчителів при Польському товаристві допомоги жертвам війни, що відбулись у Києві 15 березня 1917 р. Під час них прозвучала заява, що Об'єднанням контролювалося насправді 287 початкових і середніх навчальних закладів з кількістю учнів 15,9 тис. До цих показників була віднесена значна частина шкіл та учнів місцевого польського населення [11, с. 10]. Фактична легалізація діяльності всіх польських шкіл не лише не зустрічала опору з боку офіційних імперських кіл, але й знаходила підтримку. Особливо важливим свідченням цього стало отримання керівницею двох польських жіночих гімназій Києва В.Перетяткович у січні 1917 р. урядового дозволу на відкриття Вищих польських наукових курсів [27, с. 93].

Завдяки точній статистиці кількості польських навчальних закладів та чисельності їх учнів на початку 1917 р. маємо змогу оцінити темпи зростання цих показників у добу Центральної ради. В цілому до кінця 1917/1918 навчального року діяло щонайменше 1305 польських початкових шкіл, у котрих освіту здобувало мінімум 78670 учнів [2, арк. 8; 20, с. 87–93]. Окрім шкіл, практикувалися й інші форми регулярної початкової освіти польської молоді. Для бажаючих перевестися до польських шкіл із державних російськомовних влаштувалися підготовчі курси з польської філології та історії, а у Харкові при початкових державних школах діяло аж 24 "польських набори", тобто факультативи, що охоплювали 1008 учнів [3, арк. 106]. Ланка середньої освіти була представлена щонайменше 44 навчальними закладами, в тому числі й більш ніж 30 гімназіями філологічного профілю, в котрих навчалось не менше 7256 учнів [20, с. 87–93]. Також були реалізовані плани розвитку польської вищої освіти. 19 березня 1917 р. в Києві були урочисто відкриті Вищі польські наукові курси, очолювані Б.Шишковським, на котрі протягом декількох тижнів записалося 250–400 слухачів. Після закінчення весняного семестру курси були реорганізовані у Польський університетський колегіум на чолі з Л.Яновським. На осінній семестр записалось уже 718 слухачів, 711 з яких були поляками. Особливо

цікавою і показовою є географія їх походження. Зокрема, 473 особи походили з трьох губерній Правобережної України, 162 – з Царства Польського, 51 – з білоруських та литовських губерній, 29 – з Галичини, 3 – з російських губерній. Чисельність слухачів колегіуму у наступному, весняному, семестрі зростає ще на 253 чоловіки [18, с. 1; 20, с. 77; 26, с. 93, 97; 33, с. 199]. Одnocześnie з Кисвом формувалася ще один польський університетський центр Наддніпрянської України. У Харкові 16 жовтня 1917 р. були відкриті Польські вищі курси. З 66 слухачів, що записалися на початку, до кінця семестру залишилося лише 32 [3, арк. 108–108 зв.].

Отже, у досліджуваній період у Наддніпрянській Україні була розбудована цілісна мережа польської освіти (початкова, середня і вища ланка) з щонайменше 1351 навчальним закладом, яка охоплювала більш ніж 87 тис. чол. польської молоді. Протягом року кількість польських навчальних закладів зростає майже у 5 разів, а чисельність їх учнівства – у 5,5 разів.

**Польські навчальні заклади
у 1917/1918 навчальному році [2, арк. 8; 20, с. 87–93]**

Губернія	Початкові			Середні (гімназії, реальні та ремісничі школи)			Вищі		
	Кількість закладів	Кількість учнів	Кількість учителів	Кількість закладів	Кількість учнів	Кількість учителів	Кількість закладів	Кількість студентів/слухачів	Кількість викладачів
Київська	194	11154	271	25	3791	-	1	971	33
Волинська	507	26702	640	8	1333	-	-	-	-
Подільська	546	35832	752	7	827	-	-	-	-
Чернігівська	50	3177	-	-	-	-	-	-	-
Харківська	2	210	31	1	505	-	1	66	10
Полтавська	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Катеринославська	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Херсонська	6	1595	40	2	800	-	-	-	-
Всього	1305	78670	1734	44	7256	-	2	1037	43

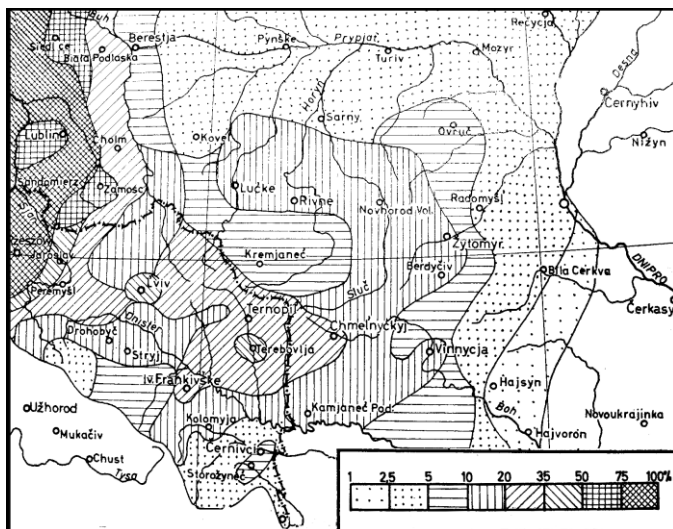

Якщо ж урахувати поширену практику освітньої роботи серед дорослого населення, то взагалі, отримаємо винятково високу інтенсивність розвитку цієї мережі. При польських початкових школах та різноманітних громадських організаціях утворювалися курси для неписьменних і лекторії з історії, культури та географії Польщі. В містах, де існували численні польські спільноти, утворювалися народні університети. В Києві існувало два заклади подібного типу: Польський загальний університет при Польському університетському колегіумі та Польський народний університет ім. Б.Лімановського [20, с. 77]. Показово, що заняття в них відбувалися не епізодично, а регулярно. У створеному 15 жовтня 1917 р. Польському народному університеті ім. Р.Траугутта у Вінниці заняття планувалося проводити щоденно: у будні від 19 до 21 години, а у вихідні від 18 до 20 години [24, с. 13].

Приймаючи обрахунок чисельності постійного і тимчасового польського населення Наддніпрянської України в березні 1917 – квітні 1918 рр. у близько 1 млн. чол., можемо твердити, що мінімум 10% його представників регулярно або епізодично навчалося рідною мовою, а на кожні 700 поляків припадав щонайменше 1 національний навчальний заклад. Це була демонстрація чи не найбільшого успіху з-поміж усіх мереж національної освіти у регіоні.

Темпи польського шкільного будівництва у різних регіонах мали різну інтенсивність. Особливо високими вони були у Подільській губернії, де у добу Центральної ради виникло найбільше початкових шкіл (546 проти 507 у Волинській та 194 у Київській губерніях), у яких навчалося 45,5% усього польського учнівства Наддніпрянщини. Звичайно, свою роль при цьому відігравали названі С.Сопіцьким чинники: "особливо сильні польські громади" та те, що територія Поділля не була ареною бойових дій протягом перших трьох років I Світової війни [28, с. 201]. Але все ж, на нашу думку, найголовнішим чинником була велика чисельність непольського католицького населення, а найперше українців – того самого "людського матеріалу" реполонізації. В середовищі етнорелігійної групи українців-католиків дійсно було чимало представників "оселяненої" шляхти, але все ж переважну частину становили етнічні українці-уніати, головним чином з числа селян, котрі після ліквідації російським урядом у 30-х рр. XIX ст. греко-католицької церкви на вернулися до католицизму.

Розміщення римсько-католицького населення Правобережної України за матеріалами перепису 1897 р. [6, с. 2220]

Перепис 1897 р. саме у Подільській губернії зафіксував високу різницю між кількістю польськомовного та католицького населення (69,2 тис. чол. проти 262,7 тис. чол., або 73,7%). У інших двох губерніях Правобережної України ця різниця була значно меншою. У Волинській губернії 184,2 тис. чол. проти 298,1 тис. чол. (38,2%), а у Київській – 68,8 тис. чол. проти 106,7 тис. чол. (35,5%). За обрахунками В.Нестерека, станом на 1912 р. поляки серед прихожан костьолів Подільської губернії становили більшість лише у Кам'янецькому та Ушицькому повітах, в інших повітах відчутно переважали українці [7, с. 176]. Враховуючи цю статистику, можемо твердити, що шкільне будівництво в добу революції сприймалося польською спільнотою не лише у вузькому освітньому контексті, але й мало виражену національно-політичну конотацію – прагнення розширення меж польської присутності у регіоні за рахунок селянського елементу для подолання сталого суспільного стереотипу сприйняття польського населення українських губерній як "нації панів". Від успішності вирішення цього завдання залежав результат полеміки польського громадсько-політичного представництва з революційними владами у справі гарантування національно-культурних, політичних та економічних прав поляків у Наддніпрянщині.

**Чисельність польських початкових шкіл, учнів, навчальних груп
(класів) та працюючих учителів у Подільській губернії у
1917/1918 навчальному році [20, с. 87–93]**

<i>Повіт</i>	<i>Кількість вищих початко- вих шкіл</i>	<i>Кількість нижчих початко- вих шкіл</i>	<i>Чисель- ність учнів</i>	<i>Чисель- ність навчаль- них груп</i>	<i>Чисель- ність учителів</i>
Балтський	-	14	795	28	18
Брацлавський	-	38	1690	57	44
Вінницький	4	51	3131	127	74
Гайсинський	4	18	758	25	22
Кам'янецький	-	58	3973	117	86
Летичівський	-	55	3110	95	64
Літинський	1	51	2479	85	62
Могилівський	-	36	1999	59	39
Ольгопільсь- кий	1	18	1173	41	28
Плоскирівсь- кий	2	76	9121	207	156
Урицький	1	68	3763	148	82
Ямпільський	-	52	3840	115	77
<i>Усього</i>	<i>13</i>	<i>533</i>	<i>35832</i>	<i>1104</i>	<i>752</i>

Розбудова мережі польських навчальних закладів мала виражені ознаки систематизованого й гарно організованого процесу, що ініціювався спочатку освітніми секціями польських рятункових організацій, а від квітня–травня 1917 р. – цілою мережею освітньо-культурних закладів, котрі більш-менш чітко розподілили сфери впливу і відповідальності [23, с. 2]. Розбудовою мереж польських початкових шкіл займалась "Macierz polska", автономні губернські осередки котрої протягом травня–жовтня 1917 р. виникли по всій Наддніпрянщині, за винятком лише Полтавської губернії. На організації польських гімназій зосередилося "Towarzystwo popierania oświaty średniej", а для підтримки й забезпечення діяльності Вищих польських наукових курсів була створена "Rada opiekuńska" на чолі з Ф.Потоцьким, котра 11 липня 1917 р. була реорганізована у "Towarzystwo popierania polskiej kultury i nauki na Rusi". У своїй роботі ці інституції отримували безпосередню кадрову, матеріальну й фінансову допомогу від найрізноманітніших товариств широкого спектру польського громадського представництва. Особливо відчутною вона була від польських академічних ("Korporacji",

"Polonii", "Związku młodzieży demokratycznej" і т.д.) та жіночих ("Koła kobiet", "Koła ziemianek", "Związek matek i wychowawczyń" і т.д.) товариств. Зацікавленість освітніми справами демонстрували й польські політичні партії Наддніпрянщини. Особливо цим відзначалися дві найвпливовіші з них, а саме національні демократи та демократи. Обидві були головними акторами конкуренції навколо питання організації польського національного самоврядування й від серпня 1917 р. закріпили контроль над двома інституціями національного представництва – Польським комітетом виконавчим на Русі та віце-секретаріатом польських справ Генерального секретаріату (з листопада того ж року реорганізований у окремих секретаріат, а з проголошенням IV Універсалу – у міністерство) відповідно. Зважаючи на те, що освітня справа визнавалася ключовою у задоволенні національних прав польського населення регіону, вони намагалися максимально розширити свій вплив на освітньо-культурні товариства. В результаті, окремі з них відкрито демонстрували свої політичні вподобання. Наприклад, керівництво вже згадуваного "Polskiego towarzystwa oświaty ludowej na Rusi" майже в повному складі було представлене діячами польського демократичного руху. Його незмінний голова з 1913 р. М.Міцкевич, починаючи з червня 1917 р., входив до правління Польського демократичного централу на Україні, а з наступного місяця очолював віце-секретаріат польських справ. Уже згадуваний Ф.Потоцький був одним з лідерів утвореної в червні 1917 р. польської консервативної Партії національної праці на Русі.

Отже, організація мережі навчальних закладів у 1917 р. перетворилася на питання, вирішенням якого займався фактично весь спектр польського громадсько-політичного представництва регіону. При цьому наголошувалося, що освітня робота має "бути відділена і лишатись далі від економічних та політичних подій" [10, арк. 59]. Спільні зусилля почасти непримиренних ідеологічних ворогів дозволяли не лише мобілізувати навколо освітньої справи широкі кола польської громадськості, але й належним чином репрезентувати її потреби назовні, тобто поза межами польської громадськості, – перед революційними органами влади й Центральною радою в тому числі. В результаті було успішно вирішено три найголовніші завдання для подальшого розвитку польської освіти в Наддніпрянській Україні: фінансово-матеріальне, навчально-методичне, а також кадрового забезпечення.

Джерела фінансово-матеріального забезпечення були різноманітними, але найголовнішу роль відігравали все ж кошти від представників польських громад. Як відзначав у вересні 1918 р. Г.Улашин, з березня 1917 р. в Наддніпрянській Україні лише 92 польські школи були включені до мережі земських і міських шкіл та отримували державне фінансування [31, с. 131]. Це засвідчило низьку сумарну ефективність зусиль Міністерства польських справ, котре мало повноваження на вирішення подібних питань, але не отримувало на це від уряду УНР належних коштів. У свою чергу, інша конкуруюча інституція національного представництва – Польський комітет виконавчий на Русі, теж не мала змоги акумулювати достатніх грошових сум на розвиток освіти. Запроваджений протягом 19 березня – 30 квітня 1917 р. національний податок сплачувався польським населенням погано. До 15 червня 1917 р. у такий спосіб було зібрано лише 5,1 тис. крб. [36, с. 22].

Приміщення для відкриття польських шкіл зазвичай надавали меценати з числа поміщиків та підприємців. В Умані Е.Осінський віддав свій двоповерховий будинок і дозволив його перебудувати відповідно до потреб утвореної в місті польської середньої школи [29, с. 180]. Як свідчив В.Бартошевіч, його батько, Й.Бартошевич, лідер національних демократів Наддніпрянської України, був надзвичайно втішений пропозицією "шляхти" с.Брикулі у Волинській губернії утворити польську початкову школу і з радістю надав для цього зі своїх маєтностей приміщення на чотири кімнати й окреме помешкання для вчителя [17, с. 343]. У с.Рудня Калиновська Овруцького повіту Волинської губернії поміщик Загурський надав для будівництва приміщення школи ділянку землі, а в усьому повіті з 35 існуючих польських шкіл 34 розміщувались у приватних будинках, переважно поміщицьких [38, с. 94–95]. Восени 1917 р., коли Наддніпрянською Україною прокотиться хвиля погромів польських поміщицьких маєтків, частина польських початкових шкіл через цю обставину припинить своє існування. Положення III Універсалу в аграрному питанні трактувалися селянськими комітетами як передача всього майна поміщицьких маєтків під їх контроль. Тому розміщені у них польські школи закривались (с.Сошанськ Бердичівського повіту Київської губернії) або їх примушували сплачувати за оренду приміщень (с.Людинівці Радомишльського повіту Київської губернії) [4, арк. 16, 36].

Окрім цього, польські меценати надавали відчутну фінансову допомогу. Наприклад, З.Грохольський ініціював відкриття у Вінниці

польської гімназії й зобов'язався покрити з власних коштів дефіцит її бюджету на суму 27,3 тис. крб. [37, с. 49]. Суттєві кошти від пожертв у своєму розпорядженні мав осередок "Macierzy polskie" в Одесі, оскільки повністю утримував 800 із 1000 польських учнів, що знаходились у місті [39, с. 112]. До утримання шкіл долучалися й незаможні прошарки польського населення, котрі сплачували за навчання своїх дітей. Наприклад, вартість навчання у польських початкових школах Заславського повіту Київської губернії коливалась у межах 0,5–5 крб. на місяць. Отримані суми витрачалися не лише на організацію навчального процесу та купівлю канцелярського приладдя для учнів, але й на сплату винагороди вчителям [38, с. 95]. У білоцерківській гімназії вартість навчання залежно від класу коливалась у межах 80–120 крб. на рік [37, с. 49]. Так само і слухачі Польського університетського колегіуму мали сплачувати 5 крб. за півріччя [33, с. 198]. У Харкові ж бюджет Польських вищих курсів наприкінці 1917 р. взагалі наполовину формувався з оплати слухачів (1933 крб. з 3858 крб. загальної суми) [3, арк. 112 зв.].

За свідченнями Я.Корнецького, Київська окружна рада польських рятункових товариств організувала видання близько 20 назв підручників загальним накладом 158,1 тис. екземплярів на суму 180 тис. крб. [20, с. 78–79]. Показово, що публікувалися вони переважно у друкарнях польських освітніх товариств. Власну друкарню мала "Macierz polska" Подільської губернії, котру придбав за власні кошти й подарував З. Грохольський [32, с. 143]. У Білій Церкві діяло "Wydawnictwo romosu szkolnej" [3, арк. 122]. Особливу допомогу у виданні навчальної літератури надавала і найбільша польська друкарня у Наддніпрянщині родини Іздіковських, що розміщувалась у Києві. Значна частина книжок публікувалася нею безкоштовно. Лише восени на користь "Macierzy polskiej" було подаровано 1500 екземплярів оповідання "O Kościuszcze" і 2000 екземплярів "Elementarza Jagiellońskiego" [22, с. 3]. В умовах надзвичайного дефіциту навчальної літератури польською мовою особливу роль відігравала й можливість від лютого 1918 р., тобто з моменту початку окупації Наддніпрянської України німецько-австрійськими військами, купувати книжки з Царства Польського та Галичини. До кінця квітня 1918 р. їх було придбано щонайменше 80 тис. томів [20, с. 78–79]. Також польські навчальні заклади отримували посильну методичну допомогу від місцевих діячів освіти. Так, член правління "Macierzy polskiej" Подільської губернії проф. В.Варжанський самостійно

склав навчальну програму для початкових шкіл, а проф. Г.Улашин упорядкував граматику польської мови [32, с. 144; 36, с. 27].

Особливі зусилля польська громадськість докладала і до забезпечення освітньої мережі вчителями та викладачами. Високі темпи зростання чисельності навчальних закладів породжували катастрофічну нестачу педагогічних кадрів. Особливо яскраво цю ситуацію ілюструє склад учителів польських шкіл Олевської парафії Овруцького повіту Київської губернії. Тут у 13 школах із 439 учнями працювало лише 35 учителів. Із них 10 мало домашню освіту, 4 – початкову, 2 – незакінчену середню, 5 – закінчену середню чи вищу й лише 4 – фахову педагогічну освіту [38, с. 94]. Почасти кадровий голод доводилось тамувати за рахунок біженців із Царства Польського та Галичини, а також військовополонених австрійської армії [14, с. 22]. Особливо багато їх було серед педагогічних кадрів польських вищих навчальних закладів. У Польському університетському колегіумі в Києві, за обрахунками Л.Заштовта та Й.Рузієвіча, щонайменше 15 із 33 викладачів були біженцями та евакуйованими, в цілому ж у виші тон задавали представники академічної інтелігенції Львова [27, с. 98, 104–105]. У Польських вищих курсах у Харкові з 10 викладачів 2 були біженцями зі Львова й 6 – із Кракова [3, арк. 108 зв.]. Очевидно, активне залучення до викладання польських біженців було тимчасовим вирішенням проблеми. Це виразно стало зрозумілим після укладання Брестського мирного договору, який передбачав організацію реєвакації біженців, обміну полоненими й заручниками. "Macierz polska" Київської губернії зверталася до Міністерства польських справ УНР із проханням вирішити на урядовому рівні можливості відкладення від'їзду біженців на батьківщину, що працювали у школах і становили 60% усього педагогічного кадру контрольованих нею шкіл. Як зазначалось у відповідному зверненні від 9 березня 1918 р., "виїзд цих працівників ... загрожує повною руйнацією польського шкільництва" [5, арк. 3]. Зважаючи на це, проводилась активна робота з підготовки педагогічних кадрів із числа місцевого польського населення. Влітку 1917 р. з цієї метою було організовано щонайменше 9 короткотермінових учительських курсів у Києві, Вінниці, Житомирі, Летичеві, Полонному, Корчі, Зінькові, Деражному та Звягелі. Від 1 вересня 1917 р. "Macierz polska" Київської губернії організувала ще одні 3-місячні курси, котрими керував Я.Корнецький. На початку 1918 р. Польський комітет виконавчий на Русі озвучив ініціативу відкриття у Наддніпрянщині двох польських учительських

семінарії у Києві та Вінниці [34, с. 48]. Врешті-решт, у статутних документах Польського університетського колегіуму в Києві та Польських вищих курсів у Харкові особливий наголос робився на підготовці вчителів для польських шкіл. Показово, що в останньому з названих вишів 30 із 66 слухачів уже працювали в освітній сфері. Вчителі користувалися винятковим авторитетом у середовищі польських громад. Наприклад, В.Свідерська оповідає як восени 1917 р. 16-річна вчителька польської початкової школи с.Уладівка Подільської губернії стримала сільську громаду від погрому поміщицького маєтку [32, с. 145]. Важливу роль відіграло й те, що серед польських освітян поширення набув профспілковий рух. Більшість із майже 2 тис. польських вчителів належала до різноманітних локальних, регіональних та загальноросійських товариств і виступала організованою силою у громадсько-політичному житті. Ще навесні 1917 р. у Наддніпрянщині утворились осередки Союзу польських народних учителів. Під час його загальноросійського з'їзду, що проходив у Москві 21–24 травня 1917 р., головував представник харківського осередку С.Томашевський [12, с. 2]. 2 січня 1918 р. секретаріат польських справ при Генеральному секретаріаті у зверненні до правління ще однієї організації освітян – Об'єднання польських учителів, просив представити своїх делегатів до утвореної Польської ради у справах освіти [3, арк. 9].

Таким чином, маємо констатувати високі темпи розвитку мережі польських навчальних закладів у Наддніпрянщині протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. При цьому слід зважати не лише на кількісні, але й якісні показники приросту. Поряд із розбудовою мережі початкових шкіл виникали заклади середньої та вищої ланки освіти. Ключовим фактором цього було те, що колективні ініціативи всього польського громадсько-політичного представництва відповідали інтересам польського населення регіону й сприяли завершенню формування польської національної спільноти Наддніпрянської України як внутрішньо консолідованої та мобілізованої до активної участі у революційних і державотворчих процесах.

Література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. — Київ, 1998. — 334 с.
2. Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 1787, оп. 7, спр. 1.
3. ДАКО, ф. 1787, оп. 7, спр. 2.

4. ДАКО, ф. 1787, оп. 7, спр. 3.
5. ДАКО, ф. 1787, оп. 7, спр. 37.
6. Кравців Б. Поляки на Україні / Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблін, І. Рудницький // Енциклопедія українознавства. — Париж ; Нью-Йорк, 1970. — С. 2215—2228.
Т. 6. — 1970. — С. 2215—2228.
7. Нестеренко В. "Українці-католики" на Поділлі (до історії проблеми) / В. Нестеренко // *Пamiętnik Kijowski*. — 2004. — S. 173—180.
Т. 7. — 2004. — S. 173—180.
8. Ніколаєнко О. Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-західних губерній Російської імперії в 60-х роках XIX — на початку XX ст. / О. Ніколаєнко // *Історичний архів*. — 2008. — Вип. 2. — 138—145 с.
9. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX — на початку XX ст. / Н. Сейко. — Житомир, 2002. — 158 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2225, оп. 1, спр. 21.
11. Andrzejowski J., Komecki J. Przez oświatę do nowego życia // *Przegląd polski*. — 1917. — Z. 3. — S. 1—15.
12. Archiwum Akt Nowych (далі — ААН), z. 53, sygn. 57.
13. ААН, z. 515, sygn. 201.
14. ААН, z. 515, sygn. 204.
15. ААН, z. 515, sygn. 272.
16. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Szarzyński — Sęp D. Polskie towarzystwo oświaty ludowej na Rusi w latach 1870—1920, sygn. 8747. — 96 k.
17. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bartoszewicz W. Mój ojciec i jego czasy: (wspomnienia z lat 1867—1920), sygn. 15611/II. — 674 k.
18. Inauguracja Wyższych polskich Kursów Naukowych // *Dziennik Kijowski*. — 1917. — № 77, 19 marca (1 kwietnia). — 1 s.
19. Informacje // *Dziennik Miński*. — 1917. — № 19, 22 lipca (5 sierpnia). — 4 s.
20. Korniecki J. Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny / J. Korniecki // *Pamiętnik kresowy*. — 1937. — Z. II. — 133 s.
21. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. — Lublin, 2007. — 238 s. — S. 32—35.
22. Kronika // *Gazeta narodowa*. — 1917. — № 85. — 18 (31) października. — S. 2—3.
23. Organizowanie "Maceirzy szkolnej" // *Dziennik Kijowski*. — 1917. — № 79. — 22 marca (4 kwietnia). — 2 s.
24. Polski uniwersytet ludowy imienia Romualda Traugutta w Winnicy // *Życie polskie*. — 1917. — № 6—7. — październik. — S. 13—14.
25. Rędziński K. Szkolnictwo polskie w Kijowie w latach 1914—1920 / K. Rędziński // *W służbie historii nauki, kultury i edukacji*. Księga pamiątkowa

dedykowana profesorowi Lechowi Mokrzeckiemu. — Gdańsk, 2006 — S. 243—258.

26. Rędziński K. Tajna i jawna oświata polska na Ukrainie w końcu XIX i na początku XX wieku / K. Rędziński // *Polsko-Ukraiński Rocznik*. — 2006. — 297—310.

T. 8. — 2006. — S. 297—310.

27. Różewicz J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie (1917—1919) / J. Różewicz, L. Zasztowt // *Rozprawy z dziejów oświaty*. — 1991. — S. 93—123.

T. XXXIV. — 1991. — S. 93—123.

28. Sopicki S. Omowienie pracy Jana Kornieckiego "Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny światowej" / S. Sopicki // *Pamiętnik Kijowski*. — 1959. — 198—204 s.

T. 1. — 1959. — S. 198—204.

29. Strzałko F. Srednia szkoła polska w Humaniu 1917—1921 / F. Strzałko // *Pamiętnik Kijowski*. — 1980. — S. 180—182.

T. 4. — 1980. — S. 180—182.

30. Szkolnictwo polskie // *Dziennik Kijowski*. — 1917. — № 85, 30 marca (12 kwietnia). — S. 2—3.

31. Szymański J. Z dziejów oświaty polskiej na Podolu sowieckim w latach 1917—1925 / J. Szymański // *Studia polonijne*. — 2003. — S. 129—149.

T. 24. — 2003. — S. 129—149.

32. Świdarska W. Polska Macierz Szkolna na Podolu / W. Świdarska // *Pamiętnik Kijowski*. — 1966. — S. 139—148.

T. 3. — 1966. — S. 139—148.

33. Wilczyński J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917—1919 // *Pamiętnik Kijowski*.

T. 2. — 1963. — S. 195—214

34. Z Wydziału Oświaty P.K.W. // *Przewodnik oświatowy*. — 1918. — № 3—6 — luty—marzec. — S. 46—48.

35. Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie 1905—1914 / L. Zasztowt // *Rozprawy z dziejów oświaty*. — 1990. — S. 87—105.

T. XXXIII — 1990. — S. 87—105.

36. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18—24 czerwca 1917 roku. — B/m., 6/p. [Winnica, 1917]. — 134 s.

37. Życie na kresach // *Przewodnik oświatowy*. — 1918. — № 3—6, luty—marzec. — S. 48—49.

38. Życie na kresach // *Przewodnik oświatowy*. — 1918. — № 9—10, maj. — S. 93—96.

39. Życie na kresach // *Przewodnik oświatowy*. — 1918. — № 11—12, czerwiec. — S. 110—112.

Проблема кордонів у контексті налагодження українсько-білоруських відносин 1918 р.

Стаття присвячена становленню українсько-білоруських взаємин 1918 року. Головним у стосунках стало юридичне визнання незалежності Білоруської Народної Республіки українськими урядами і врегулювання питання міждержавних кордонів.

Ключові слова: Брестський мир, Білоруська Народна Республіка, Українська Народна Республіка, Гетьманат П.Скоропадського, територія, кордони.

Статья посвящена становлению украинско-белорусских отношений 1918 года, главным в которых стало юридическое признание независимости Белорусской Народной Республики украинскими правительствами и решение вопроса межгосударственных границ.

Ключевые слова: Брестский мир, Белорусская Народная Республика, Украинская Народная Республика, Гетьманат П.Скоропадского, территория, границы.

This article is dedicated to the formation of the Ukrainian-Byelorussian cooperation in 1918. The result of this cooperation became the declaration of Byelorussian People's Republic by the Ukrainian government during 1918 and settlement of the question of the frontiers between the countries.

Key words: Brest Peace, Byelorussian People's Republic, Ukrainian People's Republic, Hetman P.Skoropadskii, territory, frontiers.

Становлення білоруської державності в 1917–1918 роках відбувалося в складних соціально-економічних і військово-політичних умовах, що позначилося в майбутньому на історичній долі наших сусідів. Саме ці чинники в поєднанні з несприятливою зовнішньополітичною кон'юктурою завадили білорусам зберегти, відстояти незалежність і цілісність Республіки у 1918 році. Неабиякого значення білоруським керівництвом у питанні державного облаштування надавалося налагодженню українсько-білоруських узаємин.

Тема розвідки становить значний дослідницький інтерес як у науковому, так і політичному плані, особливо в світлі розуміння питань білоруської державності, початок якій був покладений відомими подіями

1917 року. Її метою є з'ясування основних складових, що стали на заваді успішній реалізації ідеї національного самовизначення білоруського народу, ролі і місця в даному процесі Української Народної Республіки, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії. Завданнями – виокремлення ключових моментів в українсько-білоруському співробітництві, врегулювання територіальних протиріч.

Білоруські вчені справедливо наголошують на тому, що дана проблема стала однією з найбільш дискусійних в історичній літературі і публіцистиці. Велика пошукова робота в цьому напрямку проводиться такими виданнями, як "Спадчына", "Беларускі гістарычны часопіс", "Беларуская мінуўшчына" та іншими.

З 1993 року в історичній науці Республіки Білорусь усе ґрунтовніше точиться полеміка з питання білоруської державності, проголошення Білоруської Народної Республіки, її міжнародного визнання. Події 1917–1918 років стали предметом обговорення конференцій, "круглих столів", "наукових академій". Це, в свою чергу, дає нам можливість усебічного неупередженого аналізу проблеми, не претендуючи, звичайно, на винятковість власних оцінок і тверджень.

Так, активізація наукових досліджень сприяла перевиданню робіт діячів національного руху, таких як Я.Воронки, А.Луцкевича, К.Єзовітова, М.Кравцова та багатьох інших. Слід констатувати про значний інтерес і зацікавленість вищезокресленими проблемами на сучасному етапі в Республіці Білорусь. Неабияку цінність у цьому плані становить нещодавнє видання першого тому (у 2-х книгах) Архіву Білоруської Народної Республіки.

Належною повнотою й об'єктивною риторикою наповнені дослідження В.Круталевича, І.Ігнатенка, В.Ладисьова, П.Бригадіна, Р.Платонова, М.Сташкевича, А.Резніка.

Однією з ключових у міждержавному співробітництві 1918 року залишалася проблема кордонів. Особливої гостроти вона набула після підписання сепаратної угоди між представниками Української Народної Республіки (УНР) та Німеччини (лютий 1918 р.), а пізніше – угоди від 3 березня 1918 р. між Радянською Росією і країнами Четвертного союзу. За Брестським договором Білорусь фактично ділилася на три частини. Західна – Гродненська губернія і частина Віленської з Вільно – відійшла до Німеччини і отримала назву Нова Східна Прусія; населення даних територій ставало громадянами Німецької імперії. Центральна частина Білорусі – Мінська губернія, частина Вітебської і Могильовської губерній –

вважалася тимчасово окупованою територією. Білоруське Підляшшя – Біла, Яново, Терасполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина – повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Драгичин, Косів, Лунінець, Пінськ, Столін, Мозир, Речиця, Гомель – визнавалися Німеччиною за Україною і лише східні райони Білорусі залишалися у складі Радянської Росії.

Ще 19 лютого 1918 року на неокуповану територію Білорусії вступили німецькі війська. За цих обставин Виконавчий Комітет І Всебілоруського з'їзду звернувся до народу з Першою Статутною грамотою, в якій проголосив себе тимчасовою владою в Білорусії. Для керівництва краєм створювався уряд – Народний Секретаріат. 9 березня цього ж року Виконавчий Комітет з'їзду прийняв Другу Статутну грамоту, якою проголошено Білоруську Народну Республіку. Рада Всебілоруського з'їзду наділялася законодавчими, а Народний Секретаріат – виконавчими повноваженнями. Рішення про незалежність було оформлено Третьою Статутною грамотою від 25 березня 1918 року. Відтепер Білоруська Народна Республіка оголошувалася вільною і незалежною державою і народи Білорусії в особі свого Установчого з'їзду визначатимуть майбутнє своєї країни. БНР обіймала всі території, де проживало і переважало білоруське населення: Могильовщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з Гродно, Белостоком та ін.), Віленщину, Вітебщину, Смоленщину, Чернігівщину і прикордонні частини сусідніх губерній, заселених білорусами [1, с. 71–72].

Чим же керувалися представники білоруської політичної еліти, приймаючи відповідне рішення? По суті, Рада БНР декларувала територію, але, природно, прикордонного розмежування з сусідніми державами і прикордонної служби не мала. Зауважимо, що протягом усієї новітньої історії Білорусі неодноразово поставало питання про її етнічні та державні кордони. Теоретичною розробкою питання на початку ХХ ст. займався професор Ю.Карський, пізніше – один з учасників білоруського національного руху, делегат і почесний голова Всебілоруського з'їзду в грудні 1917 р. Саме ним уперше були опубліковані етнічні кордони і складена етнографічна карта Білорусі. В праці "Этнографическая карта Белорусского племени" (1903 р.) вчений детально окреслив етнічну територію Білорусі: область, у якій білоруси складають абсолютну чи відносну більшість. Ця область, згідно з працею Ю.Карського, розташовувалася по обидва боки Балтійсько-Чорноморського вододілу в басейні верхнього Дніпра, верхнього Нема-

на і верхньої та середньої Західної Двіни; охоплювала, крім нинішньої території республіки Білорусь, також деякі райони Брянської, Смоленської, Псковської губернії. На заході професор Карський відносив до Білорусі Віленську і більшу частину Белостокської губернії; на північному-заході – повіти Двінський, Люцинський і Режицький Ліфляндської губернії (Латгалії) [2, с. 77].

Представники Білоруської Народної Республіки сподівались і на підтримку Австрійського уряду, щоб залишити за Білоруссю територію Гродненської губернії за винятком, можливо, південної частини Брестського повіту, всієї південної частини Мінської губернії, тобто течію р.Прип'ять і басейн р.Сож із північними повітами Чернігівської губернії... І нарешті, білоруси хотіли бачити свій кордон на сході в його природних межах, тобто включаючи Смоленську область [3, с. 264–265].

29 березня Рада БНР відхилила пропозицію семи своїх членів про включення до порядку денного питання про федерацію БНР із Великоросією, Україною і Литвою.

Прийняття Акта про незалежність вимагало від білоруського керівництва рішучих кроків щодо визнання Білоруської Народної Республіки сусідніми державами і європейським співтовариством. Саме це, а також проблема кордонів стали головними в українсько-білоруських стосунках протягом 1918 року.

"Білорушина, Донщина і Кубань представляють собою на підставі права на самоозначення незалежні від Росії державні організми. Так є бодай *de jure*, а тому і границі межі ними і Україною повинні визначатися лише взаємним порозумінням відповідних правительств, без всякої інгеренції правительства совітської республіки", – підкреслювалося в одному з документів українського керівництва [4, с. 416].

В одному з наказів членам делегації БНР на ведення перемовин із представниками УНР підкреслювалося: "Делегація добиватиметься встановлення кордонів Білорусько-Великоросійського і Білорусько-Українського за виключно етнографічним принципом і порушуватиме питання (перед Німеччиною – авт.) про можливість сприяння УНР по зміні західних і північних кордонів Білорусі за етнографічною ознакою" [5, с. 63].

10 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР на своєму засіданні слухала питання, що стосувалося майбутнього Білорусії: 1) Повідомлення делегації в справах переговорів із представниками БНР; 2) Статутні грамоти Ради Білоруського з'їзду до народу Білорусії;

3) Офіційного визнання Українською республікою БНР; 4) Встановлення радіотелеграфного зв'язку між Києвом та Мінськом і надання Україною допомоги в розмірі 500 тис. карбованців. На це одні урядовці вказували, що офіційне визнання залежить від Центральної Ради, другі – на доцільність надіслання до Білорусії спеціальних делегатів для детального ознайомлення зі справою, а треті – на необхідність Міністерству Закордонних Справ з'ясувати ставлення інших держав до даної проблеми. РНМ не вдалося виробити однакостановної позиції з білоруського питання, що знайшло своє відображення у відповідній постанові – питання про незалежність Білорусії знімалося з обговорення, а МЗС доручалося дати відповідь білоруській делегації, що "РНМ принципово нічого не має проти визнання Білоруської Народної Республіки незалежною й буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом" [6, с. 126].

14 квітня 1918 р. десятитисячним мітингом білорусів-біженців і громадян Білорусі, що відбувся в Петрограді, було прийнято Звернення до польського, українського і литовського народів. Щодо українців зазначалося: "Ви, українці, намагаєтесь свої північні кордони розширити за рахунок Білоруських повітів Чернігівської, Мінської і Гродненської губерній" [7, с. 60].

17 квітня в радіограмі на ім'я товариша Міністра Закордонних Справ УНР йшлося про те, що невизначеність точної прикордонної лінії між Українською Народною Республікою та Білоруською Народною Республікою породжує на місцях багато непорозумінь як щодо функціонування державних і громадських організацій між собою, так і в повсякденному житті населення. Представники БНР просили з метою якнайшвидшого встановлення нормального життя в прикордонних місцевостях створити спільну комісію, яка могла б з точністю встановити і закріпити у відповідній угоді державні межі обох республік [6]. 18 квітня відбувається чергова зустріч представників українського керівництва з делегацією БНР, на якій порушувалися питання про принципи, якими повинні керуватися комісії при встановленні державного кордону, про карту і про відповідні кінцеві точки на заході та сході. З першого питання було вирішено прийняти за основу етнографічний принцип, але в тісному зв'язку з економічним і географічним. З другого – білоруська делегація буде керуватися як основною етнографічною картою професора Ю.Карського, виданою в 1917 р., а українська – німецькою етнографічною картою, а також іншими етнографічними і

географічними картами. З третього питання згоди не було досягнуто. Білоруси наполягали, що відправною точкою на сході слід вважати злиття р.Судость із Десною біля м.Гремяч, а українці – м.Мглин, вважаючи всі північні повіти Чернігівщини своїми. Український уряд керувався міркуваннями зберегти за Україною Прип'ять і залізницю Пінськ–Гомель. Натомість, представники БНР дали чітко зрозуміти, що не збираються поступатися Прип'яттю, втрачати залізницю Брест–Брянськ, а також північні уїзди Чернігівщини [8, с. 109].

Загалом, березень–квітень 1918 року позначались інтенсивністю перемовного процесу між Україною та Білорусією. Представники останньої неодноразово піднімали питання державних кордонів під час спільних засідань. Виходячи вже з того, що український уряд вступив з ними в перемовини, білоруси на основі законів і звичаїв міжнародного права вбачали в цьому прихований акт визнання Білоруської республіки і повноважень їхнього уряду. Можливо, якоюсь мірою, цьому сприяла заява керівника української делегації Ліхнякевича, що український уряд визнав БНР, але опублікування відповідного документа затримується деякими обставинами [9, с. 4].

Продовження спільних засідань і підписання угоди про кордони було перервано зміною уряду України. 29 квітня на з'їзді, скликаному в Києві Лігою землевласників, на якій з усієї України прибуло 6500 делегатів, гетьманом України проголосили Павла Скоропадського, закликавши його "врятувати країну від хаосу і беззаконня". Того ж дня він разом із прибічниками оголосив про встановлення "Української держави" (на відміну від "Української Народної Республіки" Центральної ради).

6 травня білоруська делегація звертається зі скаргою на неправомірні дії українців, приводячи як доказ заяву Гомельського міського громадського самоуправління з протестом проти приєднання міста до України і передачі влади українському комісарові. Для зняття напруженості у стосунках, пов'язаних з анексіоністськими актами попереднього уряду країни, делегація вбачала вихід у відкликанні українських комісарів і заміні їх комісарами Білоруської Ради, й нарешті, що протести населення білоруських повітів будуть задоволені [10, с. 1–2].

Однак через декілька днів білоруси знову були змушені звернутися на адресу українського уряду, вказуючи на факти останнього часу, а саме призначення українських комісарів не лише у спірні території, але й у міста і повіти суто білоруські. Рада і Народний Секретаріат Білоруської республіки були переконані в тому, що призначення українських

комісарів у білоруські повіти є явищем тимчасовим і жодним чином не може розглядатися як акт захоплення білоруської землі і приєднання її до України. Щодо спірних територій, про які йшлося, то це частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії, південні волості Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частини Пружанського, Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії [11, с. 2–3].

Під час переговорів українського уряду з Радянською Росією Україна зайняла жорстку позицію щодо повітів губерній суміжних з нею держав, які мають належати саме їй, включаючи: ... Мінської губернії – Пінський та Мозирський із частиною Річицького; Могильовської – част. Гомельського; Гродненської – Берестейський, Кобринський, частина Пружанського та Більського [12, с. 40].

Улітку 1918 року Рада БНР і Народний Секретаріат встановили консульські відносини з Україною. Восени цього ж року до Києва прибуває білоруська надзвичайна делегація з проханням: 1) офіційного визнання Україною незалежності Білоруської держави як найбільш близької за своїм географічним розташуванням, традиціями, і врешті-решт, керуючись політичними й економічними інтересами (це повинно було стати основою для більш тісних українсько-білоруських узаємин на ґрунті спільних митних кордонів, об'єднання автономних армій, скоординованості зовнішньої політики); 2) надати допомогу у створенні на території Білорусії армії шляхом фінансової підтримки, постачання зброї, військового спорядження та продовольства, направлення до республіки військових спеціалістів. Українське керівництво, в особі гетьмана П.Скоропадського, пообіцяло піти назустріч з вищезгаданих проблем, пообіцявши повернути й білоруські повіти, захоплені раніше.

У вересні–листопаді ситуація стає загрозливою для білоруської державності через тяжке економічне і фінансове становище, відсутність сильної боездатної армії. Не можна відкидати і зовнішній фактор: "кожний день зволікання ставить Білорусію перед здійсненими фактами окупації Радянською республікою все нових і нових частин Білорусії і цим знецінюється передбачувана допомога білорусам з боку української держави, така допомога може виявитися запізнілою", – наголошували наші сусіди [13, с. 37–38]. Представники БНР підкреслювали, звертаючись до українського керівництва, що недостатність підготовлених керівних кадрів Білорусії дає українському уряду можливість залучити українців до справи державного будівництва, для спрямування останнього по найбільш зручному для України шляху і

запобігання можливого захоплення поляками керівної ролі в політичному житті Білорусії [14, с. 14–15].

В грудні 1918 року в Україні відбувається чергова зміна уряду. Директорія, що прийшла до влади, чітко окреслила свої зовнішньо-політичні орієнтири: "в момент свого визволення Український народ, керуючись високими ідеалами всесвітнього братерства народів, щиро бажаючи миру та розцвіту всім націям, прямує до дружби та приязні зо всіма своїми близькими та далекими сусідами, опіраючись на принципи самоозначення народів, висловлені Президентом великої Американської республіки Вільсоном, звертається до свободолюбивого і благородного Білоруського народу та до його Високого Правительства" [15, с. 19–20]. Далі зазначалося: "Директорія і уряд УНР тішаться надією, що цей заклик знайде співчуття у правительстві Білоруського народу що привіт Українського народу буде також щиро прийнятий Благородним Білоруським народом і дружні, братерські зносини між Білорусією і УНР, яка вже готова і зараз відповідно прийняти представників Правительства Білоруського народу і натомість послати своїх" [16, с. 20].

В архівних фондах збереглися схематичні описи кордонів Білорусі, складені групою членів Ради і Народного Секретаріату (до складу якої входили такі відомі діячі білоруського національного руху, як Я.Воронко, В.Захарко, А.Цвікевич, Я.Середа). Дані кордони практично співпадають з кордонами, запропонованими професором Є.Карським у його праці "Этнографическая карта белорусского племени", а також з німецькими картами, що з'явилися в Мінську в березні 1918 р. Розпочинаючись біля перетину р.Десна з кордоном Чернігівської губернії, кордон Білорусі спускається по Десні, повертаючи на захід і відсікаючи північну частину Чернігівської губернії, йде до р.Дніпро нижче впадіння р.Сож, біля сіл Любеч і Лушиво; по Дніпру кордон простягається до межі Київської губернії, проходячи по ній, досягаючи кордону Волинської губернії, йдучи по цьому кордону до зіткнення з кордоном Гродненської губернії і по кордону цієї губернії доходить до м.Влодава – пункту перетину кордонів Білорусії, Польщі та України [17, с. 110].

Наприкінці 1918 р. за пропозицією комісії, утвореної Північно-Західною обласною партійною конференцією, пропонувалося чотири повіти Чернігівської губернії: Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський включити до складу Радянської Білорусії.

Як бачимо, становлення українсько-білоруських стосунків відбувалося на тлі несприятливої зовнішньополітичної ситуації в Європі і внутрішньополітичної в обох республіках, що не дозволило остаточно вирішити питання міждержавних кордонів.

Література

1. Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 1. — С. 71—72.
2. Павлова Т. К вопросу о границах БНР / Т. Павлова // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 1991. — № 1. — С. 77.
3. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 264—265.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 158, арк. 416.
5. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 81, арк. 63.
6. Канчер Е. С. Белорусский вопрос : сборник статей / Е. С. Канчер. — Петроград, 1919. — С. 126.
7. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі : в 2 т. — Вільня — Нью-Ёрк ; Менск ; Прага, 1998. — С. 60.
Т. 1. — С. 60.
8. Там само. — С. 109.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 4.
10. Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 1—2.
11. Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 2—3.
12. Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 187, арк. 40.
13. Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 37—38.
14. Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 14—15.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 19—20.
16. Там само.
17. Мазец В. Межы БНР / В. Мазец // Спадчына. — 1993. — № 2. — С. 110.

УДК 94(477)-055.2"19"

Н.М.Нагорна

Жіночі делегатські збори в УСРР: мета і сутність функціонування, організаційна структура, значення (1920–1933 рр.)

Стаття у загальних рисах розкриває основні завдання, механізм функціонування та організаційну структуру жіночих делегатських зборів при компартійних осередках для роботи серед жіноцтва на території УСРР протягом 1920-х років. Аналізується значення даної форми діяльності жінвідділів серед робітниць і селянок у

контексті більшовицької політики щодо вирішення "жіночого питання".

Ключові слова: делегатські збори, відділи для роботи серед робітниць і селянок, жінвідділи, жіноче питання, емансипація, Комуністична партія, більшовики, радянська влада.

Статья в общих чертах раскрывает основные цели, механизм функционирования и организационную структуру женских делегатских собраний при компартийных ячейках по работе среди женщин на территории УССР в 1920-х гг. Анализируется значение данной формы деятельности женотделов среди работниц и крестьянок в контексте политики большевиков по решению "женского вопроса".

Ключевые слова: делегатские собрания, отделы для работы среди работниц и крестьянок, женотделы, женский вопрос, эмансипация, Коммунистическая партия, большевики, советская власть.

The article reveals the main purposes, mechanism of the operation and organizing structure of the women delegatory meetings of party departments for a work with women on the territory of the USSR in 1920 years. It is analysed the importance of this forms to activity of the Zhenotdels amongst women workers in context of the bolshevik policy on decision "woman question".

Key words: delegatory meetings, department for a work with women workers, zhenotdels, woman question, emancipation, Communist party, bolshevik, soviet power.

Делегатські збори були основною формою організаційної та виховної роботи відділів робітниць і селянок (жінвідділів) Комуністичної партії серед безпартійних жіночих мас та одним із дієвих методів залучення їх до громадсько-політичного, виробничого життя, розвитку соціальної активності протягом першого десятиліття становлення радянської влади.

Це була важлива ланка спеціальної діяльності більшовиків серед "політично відсталого" жіноцтва в так званій період переходу від капіталізму до соціалізму. Поряд з іншими безпартійними масовими організаціями вони вважалися необхідними свосередними механізмами, через які Комуністична партія зверталася до народу, насаджуючи свою ідеологію. "Диктатура пролетаріату" діяла саме через такі структури, щоб набути легітимності і стати ефективною [1, с. 366].

У даній статті автор ставить за мету в загальних рисах розкрити основні завдання, механізм функціонування й організаційну структуру жіночих делегатських зборів на території УСРР протягом 1920-х років та проаналізувати їх значення у контексті більшовицької політики щодо вирішення "жіночого питання".

У своїй багатогранній агітаційно-пропагандистській діяльності, що тісно перепліталася з практичною, жінвідділи були не в змозі організаційно охопити відразу широкі верстви робітниць і селянок, тому виникала потреба у створенні деякого "опорного пункту" планової перспективної роботи. Саме таким осередком і стали делегатські збори [2, с. 15]. У вузькому значенні, як говорилося у статті журналу "Комуністка", це були збори безпартійних робітниць, які протягом певного часу знаходилися під безпосереднім впливом Комуністичної партії [3, с. 7]. Жінвідділи через ці осередки намагалися охопити ідеологічним впливом, організувати та "комуністично виховати" якомога більше коло жінок, пробудити в них інтерес до політики, підготувати до вступу в партію та до виконання громадських обов'язків "будівників" нового соціалістичного суспільства.

В одному зі спеціальних Положень про жіночі делегатські збори 1920 р. так визначалася їх мета: "згуртовувати навколо партії, рад, профспілок відсталі прошарки робітниць і селянок, залучати їх до кола суспільних, виробничих, професійних і партійних інтересів, навчати вести певну практичну роботу по радянському, партійному, професійному будівництву та зробити робітницю і селянку активним членом партії, працівником в усіх громадських і державних органах" [4, арк. 89]. Делегатські збори при партосередках виступали в ролі провідників впливу Комуністичної партії на робітниць і селянок, "масовою школою комунізму і школою практичної підготовки їх до громадсько-політичної роботи" [5, с. 26]. У такий спосіб мав втілюватися у життя ідейний постулат більшовиків про те, що "кожна кухарка має навчитися управляти державою". Недаремно їх іменували "щупальцями жінвідділів" у масі жіночого населення, "приводними ремнями" жіндіяльності партійних комітетів, "кузнею кадрів" жіноцтва тощо.

Жіночі делегатські збори проіснували на території України з 1920 р. до 1933 р. і, як декларувалося у партійній пресі, постійно доводили необхідність власного функціонування. Керівний склад жінвідділів й активістки жіночого пролетарського руху підкреслювали, що вони являли собою основу всієї політичної роботи серед жінок, випробуваний і надійний метод [6, с. 28]. Щодо самої ідеї формування означеної

ланки партійної діяльності, то, як писала О.Колонтай, це було "дітище" відомої революціонерки І.Арманд [7, с. 373]. Делегатські збори цінувалися І.Арманд, бо через систематичні дискусії політичного змісту сприяли зростанню політичної свідомості жінок, готували їх до суспільної роботи і прилучали до державних інститутів [8, с. 102]. За словами К.Самойлової, яка очолювала Центральний відділ робітниць і селянок ЦК КП(б)У, таким чином, вони були практичними школами і лабораторіями побудови комунізму [9, с. 26].

Протягом 1920-х рр. з'їзди РКП(б) та КП(б)У своїми постановами і резолюціями офіційно підтримували й позитивно схвалювали такий вид діяльності серед жінок, корелюючи завдання і цілі відповідно до конкретних історичних умов чи потреб держави. Делегатські збори трактувалися як "важливе знаряддя поєднання партії з широкими масами безпартійних робітниць і селянок" [10, с. 125–126]. За даний період було видано ряд спеціальних положень, які регулювали роботу делегатських зборів жінок у містах та сільській місцевості.

Відразу зауважимо, що названа форма роботи у процесі становлення зазнавала відчутних змін, еволюціонувавши від спонтанно створеної групи робітниць, вибраних для підготовки І Всеросійського з'їзду жіноцтва (1918 р.), до зборів делегаток, які працювали секційно за сталою навчальною програмою та систематичним розкладом. Відповідно змінювалися методи функціонування делегатських зборів, їх сутність та структура.

Протягом 1920-х років під керівництвом відділів робітниць і селянок місцевих партійних комітетів були розповсюдженими такі види жіночих делегатських зборів: 1) міські (загальні і районні), фабрично-заводські або ж цехові (бригадні, змінні) на великих підприємствах у губернських, окружних чи повітових містах для організації робітниць, службовок, дружин робітників, домогосподарок, ремісниць, прислуги; 2) волосні, районні, сільські (куткові), при колективних господарствах та окремих заводах у сільській місцевості для роботи серед селянських жіночих мас – біднячок, середнячок, батрачок, сезонниць, робітниць цукрових заводів, комун, артілей, колгоспів тощо.

Звернемо увагу, що у перші роки становлення радянської влади передбачалося влаштування лише загальноміських та волосних зборів делегаток [11, с. 89–90].

За Положенням 1920 р. як самостійні одиниці делегатські збори при партійних осередках у містах скликалися з вибраних робітниць і службовок від фабрично-заводських, господарських, торгово-промис-

лових підприємств, закладів і установ, а також кустарок (ремісниць), прислуги, домогосподарок, дружин робітників, червоноармійців, що розглядалися як "розпорошені маси". Причому у містах із населенням до 20 тис. чол. формувалося одне загальне зібрання, якщо ж кількість жителів перевищувала вказане число, то делегатські збори проводилися по районах [12, арк. 86].

З 1925 р., у зв'язку з партійним завданням "поголовного охоплення" робітниць, організація делегатських зборів розпочинається за виробничим принципом – при осередках великих промислових підприємств (які налічують від 300 робітниць) та цехах. Вони функціонували для робітниць, службовок та дружин робітників конкретних фабрики чи заводу [13, с. 26]. Метою даної акції було розширення мережі та складу делегатських зборів, наближення їх до виробництва та електоральних мас.

Що ж до селянок, то спочатку у волостях під керівництвом повітового жінвідділу та місцевого партійного осередку в особі волосного інструктора-організатора скликалися жіночі волосні збори. Вони формувалися з вибраних делегаток від сіл, сільськогосподарських об'єднань, радгоспів, артільей, комун та ін. [14, арк. 81].

Однак з 1923 р., у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, ліквідацією волостей та запровадженням районування, волосні делегатські збори вже не могли скликатися за старим принципом та вимагали трансформування. Тому Центральний відділ для роботи серед жінок дав розпорядження створювати жіночі зібрання безпосередньо при сільських партійних осередках [15, с. 5]. Розширення сітки делегатських зборів по селах відповідно до наявної мережі компартійних організацій або за можливості систематичного керівництва ними на місцях комуністами, кандидатськими групами чи культшефськими організаціями підкреслювалося у Положеннях про делзбори 1924–1925 рр. [16, с. 26, 92; 17, с. 29].

У другій половині – наприкінці 1920-х років були сформовані як самостійні одиниці ще й делегатські зібрання колгоспниць, радгоспниць, сезонниць і батрачок у сільській місцевості та для дружин робітників у містах.

Передбачалося також створення спеціальних міських чи сільських зібрань для національних меншин, виходячи із місцевих умов певної території, якщо меншина нараховує понад 250 чол. [18, арк. 80].

Політична робота серед безпартійних жінок починалася з відбору претенденток на делегатські збори. Вибори делегаток проходили на

загальних зібраннях робітниць фабрики, цеху (бригади), конкретної установи чи закладу, на районних і загальноміських зібраннях домашніх робітниць, дружин робочих, прислуги, кустарок; на волосних чи сільських сходах селянок, зібраннях ремісниць, працівниць сільгоспів, радгоспів, цукрових заводів, артілей, комун тощо.

Таким чином, делегатські збори на фабриках складалися, головним чином, із представниць робітниць, волосні і сільські – із селянок, міські і районні мали змішаний характер.

Проведення виборчої кампанії покладалося на конкретний комуністичний осередок (осередкові організатори робітниць підприємств, закладів та установ, волосні чи сільські організатори селянок) чи спеціальних організаторів, виділених жінвідділами для роботи серед дружин робітників, домашніх господарок, ремісниць, нацменшин тощо. Цей процес супроводжувався агітаційними заходами з роз'яснення значущості делегатських зборів, щоби привернути увагу широкого кола виборців. У щорічних положеннях про перевибори делзборів підкреслювалася вимога, щоб ця акція набувала загальномасового політичного змісту.

На виборчі зібрання запрошувалися й чоловіки, які брали участь в обговоренні кандидаток. А від середини 1920-х рр. вибори претенденток організовувалися на загальних виробничих зборах працівників підприємства та загальних сходах селян. Зауважимо, що ще до офіційного впровадження такої практики в межах СРСР вона вже була апробована українськими жінвідділами [19, с. 3].

Норма представництва делегаток повсякчас змінювалася та варіювалася відповідно до виду зборів та місцевих особливостей. Але з роками прослідковується тенденція до зниження модусу представництва, з метою збільшення кількісного складу та розширення мережі делегатських зборів робітниць і селянок, "наближення їх до мас". Це реалізується, коли з'являється можливість забезпечити належне керівництво, організацію та проведення такої форми роботи на місцях.

Наприклад, у 1920–1921 рр. в офіційних Положеннях щодо виборів делегованих від різних категорій жіноцтва давалися наступні інструкції. На загальних зібраннях підприємства (або ж на зібраннях за цехами і майстернями, якщо кількість працівниць перевищувала 300 чоловік) 1 делегатка вибиралася від 25 робітниць. На загальних зборах службовок промислово-торгівельних і господарських закладів (як канцелярської, так і фізичної праці), а також на сходах ремісниць, кустарок, домашньої

прислуги 1 делегатка – від 75 чи 100 чоловік. Домашні господарки, червоноармійки делегували кандидаток від окремих загальноміських зібрань (або ж від дільниць, якщо кількість жителів перевищувала 5 тис.), виходячи з аналогічного нормування. На волосні делегатські збори представляли 1 делегатку від 50 чи 100 селянок та 1 делегатку від 10 працівниць радгоспів чи інших підприємств [20, арк. 34, 86].

Однак у приписах зазначалося, що вказані норми не були непорушними чи стало фіксованими. Так, на 1924–25 рр. кількість вибраних директивно жорстко не регламентувалася, а визначалася парткомом з огляду на конкретну ситуацію. Але для фабричних і міських зборів рекомендувалося набирати не більше 300 і не менше 50 претенденток (1 делегатка від 10-ти, 5-ти чи 3-х робітниць), а для волосних, сільських – у середньому від 20 до 50–60-ти чоловік [21, с. 88, 92; 22, с. 27]. Треба сказати, що спочатку саме через дефіцит відповідних компетентних кадрів, інструкторів для жіндіяльності більшовики змушені були штучно обмежувати кількісний приріст зібрань такого роду.

Під час виборчого процесу регулювався не тільки чисельний, але й соціальний (мали переважати робітниці, біднячки чи середнячки) та віковий склад делегаток (жінки у віці від 20 до 40). Характерно, що "кулачки" чи "інтелігентки" офіційно до виборів не допускалися взагалі. Центральний Комітет вважав недоцільним включати до делегатських зборів комуністок, комсомолок чи тих, які вже займаються суспільно-практичною роботою. Натомість, вказувалося на необхідність залучення жінок, які відносилися до ряду "відсталих" у культурному і соціально-політичному відношенні, однак мали потенціал до змін і бажання брати участь у громадському житті держави.

Крім того, автор вважає, що делегатки мали змогу повторно переобиратися, що траплялося досить часто та у значній кількості (від 15–20 подекуди до 80% попереднього складу зборів) [23, с. 41]. Таке явище допускалося особливо в сільській місцевості з огляду на мало розвинену комуністичну свідомість "учениць". Хоча офіційно за інструкціями 1923 р. передбачалося делегувати тільки тих робітниць і селянок, які не брали участі у попередніх скликаннях [24, с. 15].

З іншого боку, делегатки могли бути виключені достроково, якщо не відвідували зібрання, не виконували своїх обов'язків чи виступали з антирадянською пропагандою [25, арк. 89]. На кожну делегатку було заведено спеціальні білет і анкету, де фіксувалася її поведінка, досягнення й напрацювання у практичній діяльності [26, с. 96].

Делегатські збори обиралися спершу на три-, чотири-, шести-місячний термін (жовтень–березень), а згодом на цілий "навчальний рік" (жовтень–серпень). За резолюцією Пленуму Центрального комітету РКП (б) від 1923 р. встановлювалося, що вибори до делегатських зборів повинні були проводитися щорічно у вересні по всій території СРСР [27, с. 139]. Така стандартизація розглядалася, по-перше, як засіб підготовки жінок для участі у кампаніях по виборах до рад. По-друге, збільшення терміну навчання делегаток давало змогу поглибити плани роботи зборів та доцільніше структурувати програми занять учениць. Це, у свою чергу, повинно було сприяти покращенню їх теоретичної та практичної підготовки. Крім того, у 1927–1929 рр. Центральним відділом робітниць і селянок при ЦК КП(б)У було запроваджено експеримент з організації дворічних сільських делегатських зборів, результати якого вважали позитивними [28, с. 9].

Щодо функцій делегатських зборів, то у спеціальному Положенні 1920 р. вони позиціонувалися як форма роботи серед жінок, що використовувалася з метою:

- 1) політико-просвітницького виховання (для чого делегаткам кожного скликання читалася програма лекцій, розроблених Відділом ЦК КП(б)У для роботи серед жінок);

- 2) теоретичного і практичного ознайомлення з основами радянського будівництва (для чого у зборах брали участь і виступали всі завідуючі радянськими відділами, крім того, делегатки відкомандировувалися безпосередньо в ці заклади, щоб детальніше ознайомлюватися з ними шляхом виконання певних робіт чи доручень);

- 3) залучення робітниць і селянок до активної участі у виробничому процесі держави (для чого на засіданнях ставилися доповіді, які торкалися виробничих тем, і учениць посилали для конкретної діяльності до господарчих та професійних органів);

- 4) практичної участі всіх делегаток у політичному, господарському та політичному житті країни (для чого, наприклад, вони входили на підприємстві, від якого вибрані, до всіх локальних комісій главфабкому в якості рівноправних членів або ж маючи дорадчий голос) [29, арк. 90].

Таким чином, делегатські збори мали забезпечувати політичне й культурно-просвітнє виховання жіночих мас, будучи "партійною і радянською школою", а також розвивати конкретні вміння й навички практичної громадської діяльності. Делегаткам рекомендувалося брати участь у виборах до рад, вступити до Комуністичної партії і стати політично активними, працевлаштуватися за спеціалізацією. Тому

навчальний процес делегованих логічно поєднував три основні етапи: теоретичні заняття, проходження навчальної практики в державних управлінських закладах, громадських організаціях та участь у політичних і господарських кампаніях чи інших формах суспільного життя держави.

Для теоретичних занять делегатки збиралися переважно двічі на місяць (не більше чотирьох разів) на засідання тривалістю 3–4 години. Зазначимо, що відвідуваність таких зібрань не була стабільною – 50–90% [30, с. 37]. При тому, що діяльність власне делегаток не оплачувалася і вони не відривалися від основного місця роботи. Заняття відбувалися на основі спеціально розроблених програм жінвідділу Центрального Комітету Комуністичної партії, де визначалися структура і зміст необхідної роботи. До них місцеві відділи робітниць і селянок могли вносити свої корективи. Однак конкретні програми почали з'являтися лише з 1923 р. До того часу губернські та повітові жінвідділи самі розробляли плани делегатських зборів на основі проектів та рекомендацій інструктивних положень.

На теоретичних засіданнях, які пізніше стали називатися пленумами, обговорювалося широке коло проблем. Перш за все, вивчали питання політичного й економічного характеру (на зразок, Комуністична партія і робітничий клас, еволюція економічних форм і що таке революція, основні завдання розвитку промисловості і сільського господарства, завдання рад, профспілок, кооперації тощо). Політичну підготовку делегаток можна було прирівняти до навчання у партійній школі першого ступеня. Розглядали проблеми стосовно "поточного моменту" в країні та на міжнародній арені, питання матеріалістичного природознавства, жіночого руху та соціального становища жінки у радянському суспільстві (Конституція і права робітниці, шлюб та сім'я, охорона материнства і дитинства) і т. ін.

Окрім теоретичних, на кожному занятті ставилися доповіді щодо практичної роботи представників місцевих партійних організацій, рад, профспілок, комсомолу, кооперації, відділів виконавчих комітетів тощо. Наприклад, спочатку могла бути заслухана лекція на тему: "Розвиток соціалістичної промисловості", а потім доповідь представника місцевого фабрично-заводського комітету про підготовку жіночої кваліфікованої сили. Такі доповіді мали звітно-навчальний характер, допомагали делегаткам підготуватися до навчальної практики (вони мали право постановки додаткових запитань та внесення власних критичних

зауважень щодо діяльності конкретного радянського органу). Зрештою, самі учениці повинні були систематично виступати зі звітами про свої досягнення та можливими пропозиціями на делегатських зборах [31, арк. 90]. Звітні доповіді перед виборцями за інструкціями мали відбуватися не рідше одного разу на місяць [32, с. 29, 30].

Характерно, що власне "жіночі проблеми", які розглядалися у теоретичному курсі зборів, блідо виглядали порівняно з кількістю і значенням тем політичних. Хоча об'єктивно це відповідало головним цілям делегатських зібрань – забезпечити широку підтримку завданням "соціалістичного будівництва" і не зосереджуватися лише на "жіночому питанні".

Варто зазначити, що з 1922 р. делегатські збори повсюдно, де була на те можливість, поділялися на так звані навчальні секції [33, арк. 77]. Це були своєрідні групи для поглибленої теоретичної підготовки з певної спеціалізації. Основними секціями делегатських зборів вважалися радянські (з охорони материнства і дитинства, народної освіти, комунального господарства), профспілкові та кооперативні. Існували також сімейно-побутові, правові відділи, гуртки політграмоти і школи ліквідації неписьменності – всі вони функціонували на базі відповідно розроблених програм та передбачали добровільний характер вступу. В Положенні про делегатські збори від 1925 р. зазначалося, що секції повинні проходити систематично, ретельно плануватися, містити збалансований порядок денний, готувати спеціальні резолюції (залучати компетентних доповідачів, живі методи роботи, наочні посібники т. ін.) [34, с. 28]. Переважання тих чи інших секцій і гуртків залежало від місцевих умов і потреб.

Програмну теоретичну частину рекомендувалося завершити до травня "навчального року".

Практична діяльність делегаток передбачала три основні форми – екскурсії, обстеження-перевірки і участь у поточній роботі конкретних закладів, організацій, установ, комісій тощо.

Так, у процесі екскурсій відвідувалися промислові підприємства, судові слухання, музеї, зразкові аграрні комплекси. Обстеженню підлягали, наприклад, державні магазини, кооперативи, їдальні, дитячі заклади, лікарні, громадські кухні, де перевірявся стан технічного обладнання, організація охорони праці, культробота, виробнича продуктивність і т. ін. Такі обстеження і відвідування проводилися

завдяки зв'язкам жінвідділів із радами, виконкомками, профспілками, кооперативами, робітничо-селянською інспекцією.

Навчальна практика у державних закладах і громадських організаціях, вважаємо, була головною відповідальною частиною справи делегаток. Адже у такий спосіб вони набували реальні практичні навички суспільно-політичної діяльності, що було запорукою подальшого здобуття відповідної роботи та можливостей кар'єрного росту. До того ж, як вважали більшовики, делегатки безпосередньо ознайомилися зі структурними елементами народної соціалістичної держави, на власному досвіді розуміли сутність політики радянської влади та допомагали партії в її реалізації [35, арк. 76–77, 81, 87].

Явище "практикантства" зародилося відразу по розгортанню діяльності делегатських зборів робітниць і селянок. Початково його суть полягала у тому, що частину делегаток на деякий час (2–3 тижні чи місяці) жіноргани відрекомендували до різноманітних радянських відділів для поглибленого ознайомлення з їх структурою та діяльністю (соціального забезпечення, народної освіти, охорони праці, здоров'я, материнства й дитинства, продовольчий), разом з тим відбувалося і поповнення необхідної робочої сили для місцевих рад [36, арк. 47–48, 52, 59–61].

Однак особливістю України було те, що інститут практикантства тут у загальному вигляді "не прижився" і був скасований як недоцільний через три місяці після його введення. Вже II нарада завідуючих українськими губжінвідділами (серпень 1920 р.) визнала це явище непродуктивним через довготривалі "відлучення" делегаток і порушення таким чином зв'язку з виробництвом та їхніми виборцями. Та й визначений термін перебування у радах не давав змоги набути якісних знань та навичок делегаткам. Натомість набули поширення методи масових обстежень, відрядження робітниць (усіх делегаток) для нагляду і контролю до різних державних закладів та для роботи у тимчасових комісіях чи кампаніях щодо вирішення певних поточних проблем без відриву від виробництва; посилювалася увага до діяльності суспільних інструкторів [37, арк. 25]. До того ж через неврегульованість питання щодо практики з радянськими органами були часті випадки "саботажу" ними діяльності делегаток, прецеденти з невиплати зарплатні [38, арк. 14]. За таку самодіяльність партійні комітети республіки були піддані критиці на IV Всеросійській нараді завідуючих губерньськими

жінвідділами (листопад 1921 р.) та на сторінках журналу Центрального жінвідділу РКП(б) "Комуністка" [39, с. 29].

Напередодні переходу до нової економічної політики був виданий декрет Раднаркому, в якому практиканство офіційно визнавалося методом роботи жінвідділів та обумовлювалися організаційні аспекти його здійснення. Так, вказувалося на збереження за практикантками-робітницями протягом 2-місячного відриву від виробництва "натурального та квартирного забезпечення" від підприємства, на якому вони працюють, та забезпечення їх жалуванням тим відділом рад, куди вони були відкомандировані делегатськими зборами. Готувалася когорта суспільних інструкторів, які мали керувати практикантками у відповідній сфері [40, с. 12].

Проте вже у 1922 р. через ряд об'єктивних причин – невизначеність із джерелами оплати практиканток, розподілом часу на їх основну роботу та громадські обов'язки, розгортання непу, а відтак скорочення фінансування радянських органів – даний вид діяльності було частково замінено на "прикріплення" до секцій рад, а також розширено за рахунок організацій економічної, професійної, господарської сфери [41, с. 12, 15].

Так, у результаті перебудови навчальної практики делегаток у місті стали направляти переважно на роботу до профспілок та кооперативів. Також їх залучали до громадської діяльності безпосередньо на своєму підприємстві чи установі, до організації чи покращення дитячих ясел, дитбудинків, жіночих консультацій, суспільних їдалень; гурткової роботи, шефської діяльності над сільськими делегатськими зборами, вони входили до різного роду комісій фабрично-заводського комітету, охорони праці, виробничих нарад, конференцій, відкритих зібрань комуністичних осередків. Делегатки докладали зусиль для функціонування ряду громадських товариств, наприклад, таких, як "Геть неграмотність" чи "Товариші дітей".

У сільській місцевості на делегаток покладалися фактично аналогічні обов'язки: вони мали відвідувати пункти лікбезу (якщо на те була потреба), загальні сходи селян, залучатися до роботи хатчиталень, народних домів, клубів, будинків селянина, лікарень. Шляхом індивідуального чи групового "прикріплення" – працювати у сільрадах, волосних виконкомах, кооперативних організаціях, робітничо-селянських інспекціях, комітетах незаможних селян, комісіях із продподатку, шкільних рад тощо. Вести роботу на селі в галузях: продовольчій,

земельній, кооперативного будівництва, народної освіти, соціального забезпечення, охорони материнства і дитинства, щодо покращення господарства. При цьому, практикантки повинні були тісно взаємодіяти з виборними селянками [42, с. 37].

Наголосимо, що, проходячи навчальну практику, делегатки не тільки набували досвіду роботи, але й сприяли покращенню діяльності ряду закладів чи організацій. Крім того, найбільш здібних претенденток вшановували преміями чи, за бажанням, переводили на постійне місце роботи.

Нарешті, окрім вищесказаного, делегатки у перших рядах мали долучатися до масових політичних, господарських загальнодержавних чи власне жінвідділівських кампаній. Такими, наприклад, були перевибори рад, фабрично-заводських комітетів, правлінь кооперації, "суботники", "тижні", організація мережі громадсько-побутових закладів, боротьба з безробіттям, дитячою безпритульністю, голодом тощо. На селі вони допомагали ще й у проведенні посівних і хлібозаготівельних кампаній, колективізації населення, слідували за своєчасним збором продподатку, брали участь у діяльності комісій із догляду за хворими чи пораненими червоноармійцями, селянками, їх сім'ями і т. ін. [43, арк. 82–85].

Маючи за мету удосконалення багатогранної діяльності мережі делегатських зборів між ними могли влаштовуватися змагання і конкурси на кращу постановку роботи.

З метою підсумовування досвіду роботи делегатов та розширення їх кругозору, зближення робітниць і селянок практикувалося скликання повітових та губернських делегатських з'їздів. У порядку денному таких зібрань передбачалися доповіді на політичну, виробничу тематику представників жінвідділів, радянських органів, звіти про діяльність місцевих делегатських зборів та планування їх подальших завдань, шляхів удосконалення діяльності. Важливим демонстраційним моментом були екскурсії на заводи, підприємства, а також показові заклади, що покликані "розкріпачувати" жінку [44, арк. 79; 45, с. 40].

Таким чином, делегатський статус був тимчасовим і передбачав швидке оволодіння жінкою політичною свідомістю і кваліфікацією, а разом з тим – виховання і мобілізацію якомога більшого кола робітниць і селянок. Керівники жінвідділів робили ставку на те, що навіть жінки, які не були членами зборів, будуть відчувати їх опосередкований вплив. Бо саме делегатські збори як опорні дієві осередки жінвідділів повинні були формувати своєсвідний актив чи авангард жіноцтва серед маси проле-

тарок. Делегатки мали завдання сприяти подальшій організації трудівниць, популяризуючи ідеологічні настанови партії. Пропагувалося, що до них як до "консультантів і наставників" могли звертатися робітниці і селянки з приводу роз'яснення власних прав, організації і діяльності радянських органів влади, вирішення конкретного побутового, виробничого чи власне жіночого питання. До того ж делегатки були зобов'язані повсякчас звітуватися про виконану роботу та напрацьований досвід перед своїми виборцями та загальними делегатськими зборами, конференціями чи з'їздами.

Навчальний рік "активісток" закінчувався у серпні іспитами з вивченого матеріалу на теоретичних і практичних заняттях та урочистим випускним вечором. Що ж до результативності, то, наприклад, за даними за 1925 р., у Харківській, Київській, Катеринославській губерніях, на Донбасі успішність засвоєння програми пленарних і секційних засідань випускницями коливалася від 50 до 90% [46, с. 39]. Зауважимо, що почасти недосконалі, перевантажені важкими теоретичними питаннями програми, громіздкі порядки денні засідань негативно впливали на навчальний процес делегаток. Адже згадаймо лишень, що більшість із них були малоосвіченими, а то й узагалі безграмотними, особливо у перші роки діяльності відділів робітниць і селянок.

Кінець делегатського мандату відзначався святковим зібранням. На випускний вечір запрошували представників партійних, профспілкових організацій, усіх робочих та виборців загалом. Спершу ставилися доповіді на актуальні політичні теми, заслуховувалося повідомлення члена партійної організації щодо результатів річної роботи, потім відзначалися і преміювалися найкращі делегатки – їх зараховували до лав партії, комсомолу, давали відрядження на практичну роботу в ради, профспілки, кооперацію, виборні органи тощо.

Таким був механізм функціонування системи делегатських зборів, ядрової форми роботи серед жіночого пролетаріату, який автор ставив за мету розкрити у загальних рисах.

Акцентуємо увагу, що в Україні перші паростки жіночих делегатських зборів почали з'являтися у 1920 р. разом з формуванням Центрального відділу для роботи серед робітниць і селянок при ЦК КП(б)У та мережі його локальних осередків на губернському та повітовому рівні. Так, уже в лютому Центральним жінвідділом було розіслано до місцевих парткомів лист-розпорядження з вимогою повсюдних виборів делегатських зборів [47, арк. 6]. Були видані спеціальні Положення щодо процедури їх

скликання, завдань та сутності діяльності у містах і волостях [48, арк. 81–82, 86–88, 89–90]. Піонерами цієї справи виявилися Харківська і Донецька губернії.

Однак автор вважає, що повноцінне функціонування даної форми роботи з організації та виховання широких мас жіноцтва, як того вимагали інструкції Комуністичної партії, розпочинається лише після 1922 р.

Тому були об'єктивні обставини, що спричиняли труднощі у формуванні загальної системи українських жінвідділів, на які, зрозуміло, й покладалися обов'язки організації делегатських зборів, конференцій, з'їздів робітниць і селянок та ведення серед них "масової роботи". По-перше, становлення губернських жінапаратів відбулося на практиці не одномоментно, а розтягнулося у часі з лютого по грудень 1920 р. Тим паче, що деякі з них, як-от Київський, Подільський, Волинський, Олександрівський, з огляду на обставини громадянської війни, змушені були евакуюватися декілька разів та припиняти свою діяльність певний термін до реконструкції. А процес утвердження структури повітових відділів та штату спеціальних жінорганізаторів-інструкторів тривав ще протягом 1921 р. [49, арк. 23–35, 58–83]. По-друге, складно було розгорнути діяльність серед жінок та керувати нею на місцях ще й з огляду на дефіцит відповідних кваліфікованих кадрів та відсутність досвіду. Так, обстежуючи повіти в серпні–листопаді 1920 р. роз'їзні інструктори фіксували, що у більшості випадків якісна робота серед робітниць і селянок існує поки що лише "на папері" [50, арк. 134–135]. По-третє, у 1921–1922 рр. прокотилася так звана "ліквідаторська хвиля" щодо жінвідділів, яка суттєво розбалансувала ще, по суті, слабко налагоджені партапарати для роботи серед робітниць і селянок. Це було пов'язано з труднощами в країні, новими умовами й перепонами для їхньої діяльності, викликаними непом (зокрема, явище масового жіночого безробіття, ліквідація чи скорочення ряду закладів побутового обслуговування, дитсадків, ясел, установ, спрямованих на соціальне розкріпачення жінки), та наростанням негативного ставлення і протидії частини комуністів до спеціальної роботи партії серед жінок [51, арк. 68–69; 52, арк. 150].

Отже, в 1920 р. були здійснені лише перші кроки щодо апробації жіночих делегатських зборів як форми роботи у кожній губернії радянської України. Найбільш результативними у цьому відношенні можна назвати Харківську, Одеську губернії, Донбас. Проте увага зосереджувалася, головним чином, на організації делегатських зборів

робітниць губернських і повітових міст [53, арк. 58–83]. Хоча у звіті Центрального жінвідділу ЦК КП(б)У за лютий–жовтень 1920 р. й говорилося про здійснення повсюдного скликання волосних делегатських зборів, однак у циркулярному листі (липень 1921 р.) ЦК КП(б)У та його звіті VI Всеукраїнській партійній конференції (грудень 1921 р.) доводилося констатувати, що це явище набуває обрисів лише з березня 1921 р. [54, с. 28; 55, с. 39; 56, с. 12].

Після IV наради завідуючих губернськими жінвідділами (червень 1921 р.), де наголошувалося на недоліках делегатських зборів – вузькому розмаху діяльності та надмірному ухилі до справ радянського будівництва, було вирішено поглибити їх політико-просвітню і виховну роль. Делегатські збори повинні були стати не лише школами радянського будівництва, але насамперед школами комунізму та провідниками його ідей у широкі безпартійні маси жінок. Розроблялися нові завдання в умовах непу [57, арк. 53–57]. Вказувалося на необхідність посилення роботи серед жінок на селі (волості), насамперед зосереджуючи їхню увагу на проблемах господарчого будівництва та здійсненні продовольчої політики радянської влади (для чого було підготовлено відповідну інструкцію для роботи серед жінок на селі). Планувалося у вересні 1921 р. провести перевибори "оновлених" делегатських зборів, для яких уже було розроблено проект програм засідань [58, арк. 29–30; 59, с. 36–39].

Однак через деструктивні процеси в системі жінвідділів на кінець 1921 – першу половину 1922 рр. (про які вже було сказано вище) проведення делегатських зборів гальмується. Зі звіту Центрального відділу робітниць і селянок VII Всеукраїнській партконференції можна стверджувати, що на початок 1922 р. зібрання такого роду у губернських та повітових містах були у переважній більшості розформовані, у волостях же вони зберігалися частково лише на території Харківщини та Одещини. Деякі жінвідділи навіть піднімали питання про повну ліквідацію системи делегатських зборів, з огляду на труднощі їх реанімації заново. Та все таки VI нарада завгубжінвідділами (березень 1922 р.) визнала делегатські збори основною необхідною формою роботи серед жінок та прийняла рішення щодо їх відновлення і модернізації – зміни структури та методів діяльності (пленарні засідання і секції, розробка програм для занять). Тому вже на кінець 1922 р., за звітними даними, вони існували в усіх без винятку губернських містах, у 90% повітових, та у 50% волостях, які мали

волорганізаторів селянок. Делегатські зібрання губернських міст нараховували 60–300 делегаток кожне, повітових – 20–30, волості – 15–20 (в загальноукраїнському масштабі було близько 6000 міських делегаток із середньою відвідуваністю занять 90–80% та близько 5000 селянок із середньою відвідуваністю занять 70%) [60, арк. 77]. Зауважимо, що налагодженню функціонування жінвідділів, безумовно, сприяло однозначне рішення XI з'їзду РКП(б) (березень–квітень 1922 р.) та відповідні директиви ЦК КП(б)У про необхідність збереження й посилення спеціальної роботи серед робітниць і селянок як органічної складової загальної партійної діяльності [61, с. 528].

Таким чином, на 1923 р. діяльність делегатських зборів набуває рис стабільності та масштабності. Тоді ж затверджується постанова про річний термін повноважень делегаток (жовтень–серпень) та одночасність і сталість процедури проведення їх виборів на всій території СРСР (вересень) [62, с. 139].

У 1924 р. на основі резолюцій XIII з'їзду РКП(б) (травень) та рішень чергової наради завгубжінвідділів (серпень) було проголошено стандартизацію форм роботи партії серед жіночого пролетаріату, а також відповідно методів і принципів функціонування делегатських зборів. Ставилось завдання охопити комуністичним впливом якомога ширше коло жіноцтва, досягти підтримки соціалістичних перетворень радянської влади з боку робітниць, дружин робітників, домогосподарок, кустарок, ремісниць, селянок (біднячок, середнячок), батрачок, працівниць радгоспів, артілей, цукрових заводів, сезонниць тощо [63].

XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) головним завданням у роботі партійних комітетів серед робітниць і селянок оголосив активне залучення жінок до суспільного виробництва – у промисловість, до колективних форм сільського господарства, кооперації, а у зв'язку з цим – підвищення кваліфікації, покращення побуту, удосконалення охорони праці робітниць [64]. А в 1929 р. резолюція ЦК наголошувала на нових аспектах діяльності делегатських зборів – потребі максимального пристосування їх до завдання мобілізації жінок на виконання першого п'ятирічного плану. Підкреслювалося, що партійні організації повинні перенести "центр ваги" роботи серед жінок у практичну площину із залучення їх до промисловості, соціалістичного змагання, боротьби за зниження собівартості продукції, проти прогулів, браку, а на селі – до боротьби за колективізацію, підвищення врожайності, становлення нового побуту [65, с. 515]. Делегатські збори були перебудовані

"обличчям до виробництва" відповідно до завдань і потреб реконструктивного періоду.

Згідно з партійними документами 1920-х років, делегатські збори мали відігравати важливу роль у справі успішного "визволення жінки". Однак увага до обговорення на партійних з'їздах шляхів цього "визволення" протягом десятиліття розпорошувалася. Так, на початку діяльності жінвідділів емансипація жінок мала реалізовуватися через виховання в душі соціалізму, набуття знань про нові юридичні права та їх практичне втілення, підтримку режиму, вступ до лав партії, участь у виробничій та громадсько-політичній сфері. Та вже на кінець 1920-х рр. вона означала фактично свідому активність у виконанні промфінпланів. Хоча делегатські збори проводилися і у 30-х рр., по суті, вони були спрямовані на розв'язання нагальних господарчих проблем держави, їх робочі програми говорили про необхідність зміцнення колективізації і виконання економічних завдань. Посібники для керівників делегатських зборів, як зазначала дослідниця М.Баклі, містили вказівки на те, як пропагувати партійну лінію та забезпечити виконання гасла "П'ятирічку – за чотири роки!" [66, с. 377].

Необхідно зазначити, що організація діяльності делегатських груп за період їх існування часто супроводжувалася великими труднощами. По-перше, складно було подолати безграмотність, несприйняття, "темність і відсталість" жіноцтва; по-друге, жінорганізатори повсякчас наштовхувалися на негативне суспільне ставлення до делегаток, особливо у сільській місцевості, адже давалися у знаки традиційні соціальні гендерні стереотипи. По-третє, нерозуміння та відверте ігнорування роботи серед жінок спостерігалось з боку місцевих партійних комітетів. Джерела свідчать, що почасти делегаткам доводилося шляхом відвертого протистояння реалізовувати своє право на участь у громадському житті села. Так, на Полтавщині траплялися неодноразові випадки недопущення практиканток на засідання організацій, до яких вони були прикріплені; на Донбасі селяни протидіяли роботі делегатських зборів, бо вважали їх окремою жіночою організацією, що спрямована проти чоловіків; були інциденти побиття чоловіком дружини за участь у зборах, факти розлучень у сім'ях і т.ін. [67, с. 40].

Наскільки делегатські збори виконували свої завдання, сприяли залученню "найбільш відсталого заgonу робітничого класу" до соціалістичного будівництва та були ефективними для партії і жіноцтва? Офіційна мета делегатських зборів полягала в тому, щоб прищепити

жінкам ідеї комунізму і, головне, сформувати з них дієву соціальну опору більшовицьким трансформаціям у руслі творення нового суспільства.

Незважаючи на всі перепони роботі серед жіноцтва, партійні організації і їх жінвідділи через делегатські збори стимулювали ріст трудової і політичної активності жіночих пролетарських мас. За "проектом" більшовиків поєднання марксистсько-ленінського навчання з безпосереднім залученням трудівниць до соціалістичного будівництва сприяло розвитку та поглибленню їх класової самосвідомості. Делегатські збори були тим резервом, з якого партія черпала у свої ряди більш-менш уже підготовлені та політично "підковані" сили. Вони з кожним новим набором об'єднували все більшу кількість делегаток, розширюючи мережу власного функціонування (щорічно зростала норма представництва, що мало свідчити про активність жінок). Так, якщо загалом по Радянському Союзу на 1922 р. було 95 тис. делегаток, 1925 р. – 500 тис., то на 1932 р. – уже 2,2 млн. [68, с. 394–395; 69, с. 93; 70, с. 112]. Більше половини жінок, вибраних у цей період на посади до радянської, профспілкової та кооперативної сфери, були випускницями цих "шкіл комунізму". Делегатські збори допомогли радянській владі охопити комуністичним впливом, організувати та мобілізувати маси жіночого населення. Наголосимо, що за 15 років існування зборів по всьому СРСР через них пройшло близько 10 млн. делегаток [71, с. 98].

Власне в УСРР чисельність представниць делегатських шкіл протягом 1920-х рр. збільшувалася таким чином: на 1922 р. вони становили 16 456 чол., 1923 р. – 44 808, 1924 р. – 69 275, 1925 р. – 93 738, а на 1930 р. – 187 546 чол. Характерною рисою соціального складу делегатських зборів була переважання селянок серед загального числа вибраних жінок: так, на 1925 р. вони складали 84%, на 1931 р. – близько 66% [72, с. 35; 73, с. 37; 74, с. 4].

Формально кількісні результати діяльності делегатських зборів свідчать про успіхи, але все ж процент жінок, охоплених цією формою роботи жінвідділів, залишався низьким. Так, наприклад, 620 тис. делегаток, вибраних у 1927 р., складали всього лише 0,9% жіночого населення СРСР (у сільських регіонах ця частка була значно нижчою) [75, с. 368]. До того ж делегатські збори спрямовувалися, найперше, на організацію робітниць, потім селянок і були набагато менш ефективними стосовно роботи з так званими розпорощеними жіночими масами (домашніми господарками, дружинами робітників, кустарками тощо). Та й через недостатню чисельність компетентних комуністок-

організаторів, які були здатні вести політичну роботу в даній сфері, громіздкі затеоретизовані, директивно спрямовані і мало гнучкі програми навчання – діяльність серед жіноцтва почасти здійснювалася повільно й не сягала необхідного якісного рівня.

Результативність діяльності делегатських зборів з точки зору тих завдань, які ставилися перед ними радянською владою, виглядає доволі суперечливою. Зокрема, доступні джерела не дозволяють однозначно оцінити масштаб реального сприйняття делегатками пропагованої комуністичної ідеології за час їхнього навчання. Проблематичною виглядає і успішність делегатських зборів з включенню жіноцтва до партійних лав. Позаяк статистика свідчить, що переважна більшість делегаток так і не поповнили ряди Комуністичної партії по закінченні їхнього мандату. Так, наприклад, за неповними даними на 1924 р. по Києву із 600 випускниць стали партійними лише 5,5%, по Одеській губернії уцілому – 33% [76, с. 38].

Мета делегатських зборів із залучення жіноцтва до активної громадської-політичної діяльності також не була реалізована повною мірою. Так, недостатньо переконливим виглядає сам факт кількісного зростання жінок у профспілках, кооперативах, радах та інших органах влади, оскільки їх реальна вага та здатність впливати на роботу зазначених структур залишалися доволі низькими. Це підкреслювалося як у партійних резолюціях, так і на сторінках тогочасних періодичних видань.

Подібним чином можна робити тільки приблизні оцінки щодо того, наскільки делегатські збори репрезентували інтереси власне жіноцтва, до якого були спрямовані. Далеко не всі делеговані систематично брали участь у зібраннях та належно виконували покладені на них представницькі функції. Поза тим, часто жінки просто не виступали на засіданнях або ж ставили доповіді тільки в руслі пануючої ідеології. В той же час партія доволі жорстко контролювала як діяльність делегатських зборів уцілому, так і будь-який вияв активності делегаток з метою забезпечити реалізацію, перш за все, власних поточних завдань. Для цього здійснювався ретельний відбір кандидаток, визначалися межі досвіду практиканток та робилися висновки про їхні успіхи і досягнення. Причому результативність їх роботи визначалася відповідно до цілей режиму, а не за критеріями, встановленими "знизу" самими жінками, хоча офіційно загальною турботою зборів було сприяння "звільненню жінки". Діяльність делегаток відповідала потребам соціально-еко-

номічного будівництва більшою мірою, ніж проблемам власне індивідуальної емансипації жінки. Ідеологічно зазначена колізія долалася владою через ототожнення особистої емансипації жінок з їх активною участю у суспільному виробництві.

Подолання консервативного ставлення до "слабкої статі", досягнення власне "жіночого розкріпачення", реального гендерного паритету вимагало реструктурування суті делегатських зборів, що виявилось об'єктивно неможливим. Позаяк за своїм змістом останні були ідейно підпорядкованими структурами – лише "щупальцями", "передавальним пасом" Комуністичної партії, діючи неухильно у фарватері її політичних пріоритетів.

Література

1. Бакли М. Политика большевиков и женотделы в 1920-х — 1930-х гг. // Гендерная реконструкция политических систем / [ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочкина]. — СПб. : Алетея, 2004. — С. 355—380.
2. Коммунистка. — 1923. — № 11. — С. 14—17.
3. Коммунистка. — 1922. — № 3—5. — С. 4—7.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
5. Коммунистка. — 1925. — № 7. — С. 26—32.
6. Коммунистка. — 1929. — № 21. — С. 38—43.
7. Коллонтай А. М. Избранные статьи и речи / А. М. Коллонтай. — М. : Политиздат, 1972. — 148 с.
8. Армад И. Ф. Статьи, речи, письма / И. Ф. Армад. — М. : Политиздат, 1975. — 163 с.
9. Коммунистка. — 1920. — № 6. — С. 26—27.
10. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / Институт марксизма-ленинизма : в 14 т. — М. : Политиздат, 1983. — 615 с.
Т. 3. — 1983. — 615 с.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, арк. 129.
12. Там само, арк. 86.
13. Коммунистка. — 1925. — № 7. — С. 26—32.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
15. Комунарка України. — 1923. — № 7—8. — С. 4—6.
16. Очередные задачи работы среди женщин. Резолюция XIII съезда РКП(б) и Всеукраинского совещания женотделов. — Харьков : Всеукраинское издательство, 1925. — 96 с.
17. Коммунистка — 1925. — № 7. — С. 26—32.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
19. Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 10. — С. 3—5.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
21. Очередные задачи работы среди женщин... — С. 88, 92.
22. Коммунистка. — 1925. — № 7. — С. 26 — 32.
23. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалах Всеукраинского совещания женотделов 10—15 апреля 1925 г. — Харьков : Книгоспілка, 1925. — 78 с.
24. Коммунистка. — 1923. — № 11. — С. 14—17.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
26. Очередные задачи работы среди женщин... — С. 96.
27. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов...
Т. 3. — 615 с.
28. Известия ЦК КП(б)У. — 1928. — № 16. — С. 9.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
30. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине... — С. 37.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
32. Коммунистка. — 1925 — № 7. — С. 26—32.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1783, 146 арк.
34. Коммунистка. — 1925. — № 7. — С. 26—32.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
36. Там само, арк. 47—48, 52, 59—61.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 347, 150 арк.
38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 819, 153 арк.
39. Коммунистка. — 1922. — № 1. — С. 28—29.
40. Коммунистка. — 1923. — № 11. — С. 9—17.
41. Там само. — С. 12, 15.
42. Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 36—39.
43. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
44. Там само, арк. 79.
45. Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 39—40.
46. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине... — С. 39.
47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 348, 242 арк.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346, 129 арк.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 819, 153 арк.
50. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 347, 150 арк.
51. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1783, 146 арк.
52. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1558, 167 арк.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 819, 153 арк.
54. Комунарка України. — 1920. — № 1—2.
55. Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 36—39.
56. Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 9. — С. 11—13.
57. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 819, 153 арк.
58. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 826, 92 арк.
59. Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 36—39.

60. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1783, 146 арк.
61. КПСС в резолюциях и решениях съездов...
Т. 2 — 592 с.
62. КПСС в резолюциях и решениях съездов...
Т. 3 — 612 с.
63. Очередные задачи работы среди женщин. Резолюция XIII съезда РКП(б) и Всеукраинского совещания женотделов. — Харьков : Всеукраинское издательство, 1925. — 96 с.
64. К XIV съезду РКП(б). — М. — Л. : Госполитиздат, 1925. — 24 с.
65. КПСС в резолюциях и решениях съездов... — Т. 3.
66. Бабли М. Вказана праця. — С. 377.
67. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине... — С. 40.
68. Миловидова Е. Женский вопрос и женское движение : [хрестоматия] / Е. Миловидова. — М. : Госполитиздат, 1929. — 421 с.
69. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917—1937) / П. М. Чирков. — М. : Мысль, 1978. — 255 с.
70. Женщины страны Советов : краткий исторический очерк. — М. : Политиздат, 1977. — 240 с.
71. Чирков П. М. Вказана праця / П. М. Чирков. — С. 98.
72. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине... — С. 35.
73. Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6—7. — С. 34—44.
74. Комунарка України. — 1931. — № 46. — С. 4.
75. Бабли М. Вказана праця / М. Бабли. — С. 368.
76. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине... — С. 38.

УДК 94(477) "1987"

Ю.В.Кузьменко

"Січнева весна" 1987 року та її роль у кадрових трансформаціях Української РСР

*Пропонована стаття присвячена важливій події в історії останнього періоду існування Радянського Союзу – січневому (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, що став вирішальним кроком країни на шляху до політичної реформи і призвів до масштабних кадрових змін у всіх ешелонах влади. У статті робиться аналіз кадрових трансформацій, які відбулися всередині партійно-радянської номенклатури УРСР унаслідок реалізації рішень Пленуму, а також визначаються результати цих змін для суспільно-політичного життя республіки.
Ключові слова: пленум ЦК КПРС, перебудова, "кадрова революція", номенклатура, трансформація, соціо професійний портрет, альтернативні вибори, "механізм гальмування".*

Предлагаемая статья посвящена важному событию в истории последнего периода существования Советского Союза – январскому (1987 г.) Пленуму ЦК КПСС, который стал решающим шагом страны на пути к политической реформе и привел к масштабным кадровым изменениям во всех эшелонах власти. В статье делается анализ кадровых трансформаций, которые произошли в партийно-советской номенклатуре УССР в результате реализации решений Пленума, а также определяются результаты этих изменений для общественно-политической жизни республики.

Ключевые слова: пленум ЦК КПСС, перестройка, "кадровая революция", номенклатура, трансформация, социопрофессиональный портрет, альтернативные выборы, "механизм торможения".

The article is devoted to the important event in the history of Perestroika Period, namely the Central Committee of the Soviet Union Communist Party Plenum in January 1987 which is considered a crucial step of the country on its way to the political reform, and which leads to considerable personnel changes in all layers of power. The author analyses personnel transformations which take place within the Soviet Party nomenclature in Soviet Ukraine as a result of decisions made by the Plenum. Besides, the consequences of these changes for the social and political life of the republic are given.

Key words: the Central Committee of the Soviet Union Communist Party Plenum, Perestroika, "personnel revolution", nomenclature, transformation, socio-professional portrait, alternative elections, "mechanism of brake action".

Проблемі комплектування партійно-радянського апарату завжди приділялася велика увага як з боку осіб першої величини СРСР, так і з боку дослідників радянської державності. Однак особливою актуальністю сьогодні відзначається питання кадрової політики Радянського Союзу на завершальному етапі його існування. А.Тойнбі стверджував, що цивілізації гинуть через лідерів, і це твердження змушує сучасних дослідників звернути увагу на тих, хто стояв біля керма СРСР та УРСР протягом 1985–1991 рр. До того ж нинішня правляча верхівка України є прямою спадкоємицею партійно-радянської номенклатури, тому остання заслуговує на особливу увагу як один із важливих суб'єктів владних відносин, що безпосередньо впливає на розвиток сучасної України.

З приходом до влади М.Горбачова в кадровій політиці відбулися значні зміни. Однак вирішальним роком для партійно-радянської номенклатури все ж став не 1985, а 1987 рік. Важливість і неоднозначність подій, що відбулися у цьому році, стали причиною розгор-

тання наукової дискусії. Так, О.Барсенков вважає, що цей рік варто вважати "початком власне горбачовського етапу реформ, що називаються перебудовою" [1, с. 81]. О.Шубін стверджує, що перебудова йшла вже у 1986 році, але спочатку вона накладалася на "прискорення", а з 1988 року перебудова вже не була горбачовським етапом реформ, оскільки у справу втрутилися інші сили. Тобто 1987 рік – не початок, а апогей горбачовських реформ [29, с. 88]. На думку В.Мохова у 1987 році була підірвана попередня система політичних інститутів суспільства [14, с. 97]. Кожна з цих позицій ґрунтується на основі аналізу сутності та наслідків ключової події 1987 року – січневого Пленуму ЦК КПРС (27–28 січня), що увійшов в історію як "доленосний", оскільки він руйнував основи командно-адміністративної системи і саме з нього "по-справжньому" розпочався шлях країни до демократії. Підґрунтям для цих змін стала доповідь М.Горбачова "Про перебудову і кадрову політику партії", яка пролунала на цьому Пленумі.

М.Горбачов проявив себе новатором у кадровій політиці КПРС, однак це стало очевидним не відразу. Зазвичай Генеральні секретарі починали своє правління з кадрових перестановок, що було обумовлено природнім прагненням будь-якого новообраного лідера країни створити навколо себе команду відданих людей. У М.Хрущова та Л.Брежнєва на це пішло близько трьох років. Після такої чистки помітні кадрові перестановки вже не проводились, а створена команда працювала майже в незмінному складі протягом наступних років [11, с. 53]. На початковому етапі правління М.Горбачова здавалося, що механізм "конструювання" владної верхівки не зазнав значних змін у порівнянні з попередніми періодами: вище керівництво енергійно "чистить" правлячий клас і створює зручне і потрібне для себе оточення. Однак незабаром стає очевидним, що новий Генсек порушує неписані закони функціонування радянської еліти, що існували в СРСР. М.Горбачов влаштовує справжню "кадрову м'ясорубку" – протягом усього свого правління продовжував пошук "потрібних людей" і здійснював заміни на самій верхівці політичної влади.

Першими, хто опинився під "вогнем" кадрової політики нового Генсека, були "кремлівські старці". Розуміючи всі недоліки геронтократії в СРСР, М.Горбачов почав стрімко "омолоджувати" кадри. На номенклатурні посади почали призначатися люди, за плечима у яких була не тільки "вислуга років" на партійній роботі, а в першу чергу здібності і, звичайно, прихильність до реформаторського курсу Генсека. "Блиска-

вична кар'єра", що не передбачала послідовне проходження всіх посадових ступенів комсомольської і партійної ієрархії, яка раніше була винятком із правил, тепер стає звичайним явищем. Осіб, які зробили таку кар'єру, старе покоління, що уособлювало "класичний" тип кар'єри, називало "вискочками", які прийшли на "хвилі перебудови" і просто підлаштовувалися, але вже не були справжніми представниками Комуністичної партії і не підходили для неї. Закономірно, "вискочки" також не виявляли особливої поваги до старшого покоління номенклатурників [10, с. 65–67]. Таким чином, ще до січневого Пленуму в партії вже відбулася перша хвиля кадрових змін. На початок 1987 р. було замінено 70% членів Політбюро, 60% секретарів обласних партійних організацій, 40% членів ЦК КПРС брежневського набору [16, с. 17]. Розмах і масштаби кадрових змін у роки перебудови можуть порівнятися лише з періодом 30-х рр. ХХ ст.

Якщо в РРСФР процеси перебудови торкнулися партноменклатури вже у 1985–1986 рр., то ситуація у владних колах УРСР залишалася *de facto* майже незмінною до 1987 року. З одного боку, це можна пояснити тим, що в апараті ЦК КПУ вікова ситуація, порівняно з загальносоюзними показниками, була значно кращою. Наприклад, середній вік працівників ЦК КПУ був на 20 років менший, ніж вік членів Політбюро ЦК КПРС, і складав 48,5 років. З іншого ж – ЦК КПУ продовжував діяти відповідно до "постулатів" кадрової політики "застійного" періоду. Підтвердженням цього є "Довідка про роботу партійних організацій України з підбору, розстановки та виховання кадрів", що була направлена до відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС у липні 1986 р.: "... можливості для вдосконалення роботи з кадрами, покращення їх якісного складу використовуються ще не повністю. У діяльності деяких партійних комітетів питання підбору і виховання кадрів, підготовки резерву не займають центрального місця. Не скрізь забезпечується колегіальний підхід при вирішенні кадрових питань, необхідна гласність, урахування думки первинних парторганізацій. Робота з резервом в окремих партійних комітетах починається і закінчується складанням списків; політичні, ділові та моральні якості працівників вивчаються без достатньої глибини. Внаслідок цього при висуванні іноді допускаються прорахунки, на керівні посади потрапляють невідповідні, а іноді й випадкові люди ... Недостатньо висуваються на керівні посади молоді працівники. У віці до 40 років лише два секретарі обкому партії і стільки ж заступників голів облвиконкомів, по одному – серед заступників

міністрів і заступників голів державних комітетів. У багатьох областях немає перших секретарів міськкому чи райкому партії молодших 35 років" [17, арк. 8–9]. Проте цей же документ свідчить, що контроль над кадрами у цей період значно зріс порівняно з попередніми роками. Це особливо відобразилося на показнику звільнених працівників, які "не впоралися з роботою". Так, якщо протягом 1981–1985 рр. у зв'язку із вказаною причиною було звільнено 115 працівників, то лише за січень 1985 – липень 1986 р. кількість звільнених відповідальних працівників уже становила 86 осіб [17, арк. 10]. Усе ж у 1985–1986 рр. масштаб кадрових змін у республіці значно поступався РРСФР.

Наприкінці 1986 року назріло питання про "кадрову революцію" – вже не просто чистки чиновництва, а принципову зміну структури партійно-державного апарату, а відповідно – правлячого класу. Відправною точкою роздумів М.Горбачова залишалася теза про те, що винні кадри, проте їх чистили вже декілька років. "Уже в той час я все частіше приходив до думки, що справа, очевидно, не лише в людях, а й у тому, що вони діють в жорстких рамках системи, що склалася, яка залишала мало простору для ініціативи в господарстві та політиці" [7, с. 306].

25 вересня 1986 року на засіданні Політбюро Горбачов виголосив гасло "Бити по штабам!", стверджуючи, що перебудова "знецінюється на рівні штабів" [4, с. 109]. "Такі кадри нам не потрібні, – говорив він у запалі. – Зруйнувати цю номенклатуру" [15, с. 79]. І хоча це гасло, що ознаменувало новий виток кадрових змін, пролунав ще у 1986 році, справжній "вогонь по штабам" був відкритий на початку 1987 року.

М.Горбачов пригадував: "На межі 86–87 років я почав відчувати, як сильно протидіє партійна і управлінська номенклатура ... Восени 86-го ми почали готувати пленум з проблеми кадрів, планували провести його у листопаді–грудні, але не провели. Захід загудів: Горбачову не вдається пленум, зростає опір, наростають сутички в Політбюро. Це було перебільшенням, тому що цього тоді ще не було і в Політбюро розколу не існувало. Тоді ще всі, як і раніше, вважали: потрібні нові кадри. Працюючи над доповіддю до пленуму, я зіштовхнувся з тим, що традиційну тему про підготовку кадрів необхідно поставити якимось інакше. І справді, під тиском життя це питання виростало у питання про долю перебудови. Так воно і було відображене у доповіді. Січневий пленум, що став, між іншим, потужним кроком в питаннях теорії та політики, вперше дав характеристику застійним часам, а також тому, як функціонували виборні органи в партії, як була принижена їх роль, як усі

справи вирішувала вузька когорта людей, отримуючи мандат зверху" [8, с. 18–21].

Курс на демократизацію та гласність, гасло переходу до ринкових відносин несли загрозу для закостенілої партноменклатури, підривали засади влади тоталітарної еліти, проте відкрито виступити проти курсу на перебудову ніхто не наслідювався, але одночасно активно здійснювалася прихована протидія перебудові (точніше, бездіяльність та ігнорування), яка відіграла неабияку роль у гальмуванні реформаційного процесу. Усвідомлюючи це, у протистоянні з номенклатурою М.Горбачов пішов шляхом політичної реформи, першим кроком на шляху до якої став січневий (1987 року) Пленум ЦК "Про перебудову і кадрову політику". Генсек визнав "небезпеку наростання кризових явищ у суспільстві". Їх причина – "механізм гальмування соціально-економічного розвитку", що склався в 30-ті рр. Незважаючи на те, що М.Горбачов нічого не сказав про бюрократію, яка, власне, й виступає в ролі цього "механізму гальмування", було зрозумілим, що мова йде саме про неї [29, с. 90]. В тексті доповіді М.Горбачова визнавалася необхідність альтернативних виборів по всій партійній вертикалі. Крім того, в доповідь було внесено ще одне суттєве нововведення, що було спрямоване на розширення "внутрішньопартійної демократії". Відтепер представники партійного керівництва були зобов'язані систематично звітуватися про проведену роботу перед тими, хто їх обирав.

У доповіді "Про перебудову і кадрову політику партії" були визначені наступні напрямки демократизації, що виходили за рамки "казарменого соціалізму":

- початок перетворення КПРС з державної структури на реальну політичну партію ("Треба рішуче відмовлятися від невластивих партійним органам управлінських функцій");
- висування на керівні посади безпартійних;
- розширення "внутрішньопартійної демократії";
- зміна функцій і ролі Рад, вони повинні були стати "справжніми органами влади на своїй території";
- проведення виборів у Ради на альтернативній основі [13].

На Пленумі Горбачов трактував перебудову як "ламання механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення". В цьому контексті ставало очевидним, що цього разу мова йшла не про чергову чистку, а про всезагальну перевірку номенклатури

на предмет здатності спілкуватися з населенням; комуністичні штаби мали опинитися під "вогнем" виборців.

Про реакцію номенклатури на цю доповідь М.Горбачов згадує так: "Партійна еліта цього не приймала. Не можна сказати, що на всі 100%, але основна маса не приймала ... Вона бачила, що логіка цього процесу призводить до того, що їй треба доводити своє право на владу. А багато хто відчував, що отримали владу з рук вищих кіл і навряд чи її знову отримають в умовах демократії" [8, с. 21].

Радник і прес-секретар М.Горбачова, базуючись на особистих враженнях від Пленуму, свідчив: "Коли ж у січні 1987 року на Пленумі ЦК у своїй доповіді Горбачов оголосив про майбутню глибоку політичну реформу і вимовив фатальні слова – "виборча система не може бути нею не зачеплена", – мармурова зала засідань верхівки партії, що з ленінських часів одноосібно правила країною, ніби наповнилася запахом ладану, а деяким членам ЦК здалося, що вони знаходяться всередині Мавзолею" [9, с. 171–172].

Яскраво ілюструє ставлення номенклатурних верхів до основних ідей пленуму О.Яковлев: "Я вважаю, що січневий Пленум ... мав, мабуть, вирішальне значення. Саме на цьому Пленумі та після нього партійна еліта якраз почала психувати і впала в нервозний стан. Ох, як вона боялася йти на вільні вибори! Якщо до січневого Пленуму всі перетворення відбувалися ніби з опорою на партію, то з цього Пленуму була зачеплена сама партія. А точніше, її апарат, який узурпував усю владу в країні і встановив свою диктатуру, в тому числі й над партійними масами. А якщо безпосередньо порушені інтереси апарату, то почнеться справжня політична боротьба" [6].

Очевидно, партійна номенклатура сприйняла цей крок Генсека як зраду і потенційний початок кінця, оскільки далеко не всі були готові до боротьби за владу на альтернативних виборах.

Отже, січневий Пленум мав стати відправним пунктом у формуванні нового системоутворюючого принципу формування правлячої верхівки.

Після січневого Пленуму у владних колах УРСР розпочинаються масштабні кадрові перестановки. Наприкінці березня 1987 р. відбувся Пленум ЦК КПУ, присвячений завданням партійних організацій республіки з поглиблення перебудови, покращення роботи з кадрами у відповідності з рішеннями січневого Пленуму ЦК КПРС. У постанові Пленуму ЦК КПУ дано наступну оцінку ситуації в кадровій політиці

УРСР: "... Пленум вважає, що глибоких якісних змін, які б надали позитивним тенденціям стійкого характеру, поки не відбулося. Використовуються головним чином тільки резерви, які знаходяться на поверхні, а довготривалі фактори у дію по-справжньому ще не вступили ... Повільно вдосконалюється стиль роботи багатьох партійних комітетів, особливо міськомів і райкомів партії. Суттєві недоліки в керівництві економікою, соціальною сферою, підборі і вихованні кадрів мали місце в партійних організаціях Вінницької, Волинської, Миколаївської, Одеської, Рівненської, Черкаської областей. Порушення соціалістичної законності, серйозні недоліки у стилі і методах керівництва допущені у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Львівській областях. Пленум підкреслює, що активізація перебудови багато в чому залежить від підвищення рівня кадрової роботи. Підбір, розстановка і виховання кадрів ще не скрізь відповідають сучасним вимогам. Чимало керівних посад обіймають люди безініціативні, не здатні мислити і працювати по-новому, вирішувати більш складні завдання. Деякі партійні комітети не завжди своєчасно замінюють працівників, які провалюють справи, допускають відступ від моральних норм, не забезпечують спадкоємність у керівництві, притік свіжих сил. Не всі партійні організації проявляють справжню турботу про професійне навчання, ідеологічне виховання кадрів, підвищення їх компетентності та політичної культури. Повільно розширюють її демократичні начала у кадровій роботі. Є потреба у подальшому покращенні діяльності органів керівництва і управління усіх рівнів, від трудових колективів до Ради Міністрів, від первинних організацій до ЦК КПУ" [27, арк. 3–4].

Таким чином, В.Щербицький на березневому Пленумі ЦК КПУ критично оцінив існуючий стан речей у кадровій роботі, що відповідало загальному тону січневого Пленуму ЦК КПРС. Проте, на превеликий жаль, можна тільки здогадуватися, яка реальна оцінка була дана В.В.Щербицьким горбачовській "кадровій революції". Він розумів, що перебудова руйнує головне – монополію партії у державі [28, с. 127]. І хоча до М.Горбачова В.Щербицький спочатку ставився з повагою, за роки перебудови його думка про Генсека кардинально змінилася: "Ми ще зазнаємо з ним лиха", – говорив він [5, с. 244].

У ході роботи пленуму ЦК КПУ були вироблені і практичні заходи, спрямовані на поглиблення перебудови, покращення роботи з кадрами відповідно з рішеннями січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС. Найбільш визначальними серед них були:

- вивчити та перевірити стиль і методи діяльності міськкомів та райкомів партії на предмет виявлення здатності вирішувати якісно нові завдання в умовах розширення демократії і гласності; тим партійним комітетам, які працюють слабко, по-справжньому не включилися в процес перебудови, продовжують діяти по-старому, надати конкретну допомогу в оновленні форм і методів організаторської і політичної роботи, укріпленні кадрами тощо;

- практикувати обрання секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії на пленумах відповідних комітетів таємним голосуванням з внесенням у списки двох і більше кандидатур;

- відповідно до постанови ЦК КПРС провести в одному з районів кожної області у 1987 році вибори у місцеві Ради народних депутатів по укрупненим, багатомандатним округам з висуванням по ним більшої кількості кандидатів, ніж кількість мандатів, і створення інституту резерву депутатів;

- здійснювати всі форми контролю, особливо "знизу", спрямовуючи його на посилення партійної і державної дисципліни, викорінення і попередження фактів бюрократизму, приписок, зловживання та інших негативних проявів;

- керуючись положенням січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про те, що визначальним критерієм в оцінці кадрів є ставлення до перебудови, практична участь у вирішенні питань прискорення соціально-економічного розвитку, ретельно проаналізувати на всіх рівнях діяльність кадрів, посилити ті ланки, де повільно долаються застійні явища, не забезпечується виконання поставлених завдань; домагатися, щоб усі ділянки роботи очолювали компетентні, енергійні керівники, що володіють високими політичними та моральними якостями;

- щорічно аналізувати склад партійних кадрів з точки зору їх здатності здійснювати завдання перебудови і прискорення. Забезпечити постійний притік у партійні комітети свіжих молодих сил з числа спеціалістів промисловості, будівництва і сільського господарства, гуманітарного профілю, які мають досвід громадської діяльності, а також комсомольських працівників;

- для підготовки партійних та ідеологічних кадрів краще використовувати можливості вищих партійних навчальних закладів; у всіх партійних комітетах організувати навчання працівників апарату, виховувати в них політичний підхід до справи, вміння працювати в умовах поглиблення демократії, здійснювати підбір, розстановку і

виховання кадрів з урахуванням сучасних вимог, думки первинних партійних організацій і трудових колективів [27, арк. 8–25].

Незважаючи на те, що акцент у вироблених ЦК КПУ практичних заходах, спрямованих на покращення роботи з кадрами в УРСР, був зроблений, власне, на корекцію форм та методів роботи номенклатури, організацію навчання, розширення використання виборчих кампаній (переважно у місцеві Ради народних депутатів), у реаліях з 1987 р. в УРСР починаються своєрідні "чистки". Один за одним залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПУ відправлено на пенсію члена Політбюро ЦК КПУ, Голову Ради Міністрів України О.Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С.Муху. Протягом 1988 р. було обрано 36 нових секретарів обкомів (у тому числі 8 перших), 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, 6 перших керівників міністерств та відомств республіки [3, с. 53].

Інформацію про масштаби кадрових змін і соціальнопрофесійний портрет оновленої партійної та радянської номенклатури УРСР дають статистичні звіти про склад та плинність кадрів апарату ЦК Компартії України, працівників номенклатури ЦК Компартії України (ця категорія включає в себе відповідальних працівників апарату ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів усіх рівнів) та радянських працівників (керівних працівників Ради Міністрів УРСР, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, обл-, міськ- та райвиконкомів). Для реалізації компаративного аналізу складу партійної та радянської номенклатури обрано статистичні звіти за два найбільш показові, на нашу думку, роки, а саме: статистичний звіт про склад та плинність кадрів станом на січень 1985 року – це відправна точка аналізу, оскільки саме ці статистичні звіти дадуть нам можливість отримати уявлення про соціо-професійні характеристики партійно-радянської номенклатури на момент початку перетворень у країні та звіт станом на січень 1988 року, оскільки 1987 рік, як уже зазначалося, став вирішальним роком у кадровій політиці Генсека СРСР.

Склад партійно-радянської номенклатури за віковим критерієм¹

	Партійна номенклатура				Радянська номенклатура (керівні працівники Радміну УРСР, ВР УРСР, Президії ВР УРСР, обл-, міськ- та райвиконкомів)	
	Працівники апарату ЦК Компартії України		Працівники номенклатури ЦК КПУ (включаючи апарат ЦК)			
Вікові категорії	01.01. 1985 р.	01.01. 1988 р.	01.01. 1985 р.	01.01. 1988 р.	01.01. 1985 р.	01.01.1988 р.
До 30 років включ.	0,4%	0%	0,9%	0,8%	0%	0%
31–40 років	17,8%	27,7%	8,8%	12,9%	14,9%	3,7%
41–50 років	58,6%	45%	48,3%	42,1%	63,3%	44%
51–60 років	19,4%	21,4%	33,7%	35,1%	19,8%	42,7%
старше 60 років	3,8%	5,8%	8,3%	9,1%	2%	9,5%

Дані таблиці дають підстави визначити деякі тенденції, які характеризують номенклатуру УРСР у вказаний період за віковим критерієм: по-перше, показники вікової категорії осіб до 30 років протягом 1985–1987 рр. не сягнули навіть і 1%, однак у кадровому складі апарату і номенклатури ЦК все ж спостерігається деяке "омолодження" переважно за рахунок осіб віком від 31 до 40 років. Особливо помітні зміни у статистичних звітах станом на 1 січня 1988 року (в апараті ЦК КПУ ця категорія зростає майже на 10%). Отже, оновлення партійної номенклатури відбулося за рахунок кадрового притоку осіб віком від 31 до 40 років.

По-друге, у кадровому складі радянських керівних працівників ця ж вікова категорія скорочується у 5,5 разів, натомість категорія осіб віком від 51 до 60 років збільшується майже втричі, а категорія працівників, які досягли 61-річного віку та більше – майже у 5 разів. Отже, процес "омо-

¹ Усі таблиці складено за матеріалами ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1223, арк. 1; спр. 1337, арк. 1; спр. 1243, арк. 1; спр. 1338, арк. 1; спр. 1244, арк. 3; спр. 1339, арк. 3.

лодження" номенклатури стосувався лише партійних кадрів і абсолютно не зачепив керівних працівників радянських органів влади УРСР.

По-третє, протягом 1985–1987 рр. складається специфічна ситуація всередині апарату ЦК КПУ: з одного боку, як зазначалося вище, відбувається "омолодження" кадрів, але одночасно кількісно зростають й категорії осіб віком від 51 до 60 років та старших 60 років. Подібна ситуація відбувалася і в союзних органах влади. Однак тут у ролі покоління "старих" виступала група номенклатурників віком 70–80 років, а у ролі "молодих" – кадри 45–55 років. Описана тенденція, на думку О.Криштановської, рано чи пізно повинна була спровокувати конфлікт між поколінням "старих" і "молодих" політиків: перші не бажали йти з насиджених місць, а другі відчували себе "перестарками", у руках яких немає реальної влади [12, с. 51]. Варто зазначити й те, що старіння ЦК та вищих радянських органів влади вже у роки перебудови кваліфікувалося як один із найбільш дієвих факторів гальмування перебудови [2, с. 37].

У політичній практиці СРСР завжди був наявний своєрідний діалектичний зв'язок між особливостями того чи іншого політичного курсу та тими, хто цей курс упроваджував у життя. З одного боку, всесоюзна чи республіканська політична верхівка вимагала, щоб номенклатура складалася з таких кадрів, рівень освіти та спеціалізація яких відповідали б стратегічним завданням держави. З іншого ж – тип спеціальності (гуманітарний чи технічний) переважної частини номенклатури визначав їх ціннісні орієнтації та впливав на різні сфери життя республіки. У поданій нижче таблиці наведено дані щодо рівня освіти, спеціальності та наявності осіб із науковими ступеннями всередині партійно-радянської номенклатури.

Склад партійно-радянської номенклатури за критеріями рівня освіти спеціальності та наявності наукових ступенів

	Партійна номенклатура				Радянська номенклатура (керівні працівники Радміну УРСР, ВР УРСР, Президії ВР УРСР, обл-, міськ- та райвиконкомів)	
	Працівники апарату ЦК Компартії України		Працівники номенклатури ЦК КПУ (включаючи апарат ЦК)		01.01. 1985 р.	01.01. 1988 р.
Рівень освіти	01.01. 1985 р.	01.01. 1988 р.	01.01. 1985 р.	01.01. 1988 р.	01.01. 1985 р.	01.01. 1988 р.
Вищу освіту мають	99,1%	99,3%	99,8%	99,7%	99,7%	98,8%
з них:						
<i>Інженерів</i>	45,8%	47,5%	48,4%	52,5%	46%	57,6%
<i>Економістів (інжен. - економісти включно)</i>	12,4%	12,1%	10,3%	8,8%	11,4%	11,3%
<i>Агрономів, зоотехників, ветлікарів</i>	8,8%	7,9%	11,4%	10,2%	30,5%	17,2%
<i>Педагогів</i>	17,5%	18,2%	14,7%	12,8%	6,5%	9,7%
<i>Журналістів</i>	4,7%	4,1%	2,9%	3,2%	0%	0%
<i>Юристів</i>	5,8%	5,2%	6%	6,8%	1%	2,5%
<i>Інших спеціалістів</i>	5%	5%	6,3%	5,7%	5,5%	1,7%
Незакінчену вищу освіту мають	0,25%	0,3%	0,05%	0,01%	0%	0%
Середню освіту мають	0%	0%	0,1%	0,1%	0,2%	0,4%
Не мають середньої освіти (мають неповну середню або початкову)	0,2%	0,4%	0,09%	0,1%	0,1%	0,8%
Партійна освіта						
Із загальної кількості працівників мають вищу парт.-політ. освіту	26,9%	28,9%	22,7%	26,5%	43,9%	40,2%
Із загальної к-сті працівників навч. у парт. навч. закладах	1,6%	3,6%	1,5%	1,2%	4,3%	1,7%
Наукові ступені						
Мають ступінь доктора наук	1,1%	1,1%	4,1%	5,3%	0,1	0,4%
Мають ступінь кандидата наук	18,4%	17,9%	12,2%	12,3%	3,9%	11,6%

Аналіз даних показує: по-перше, не менше 99% керівних кадрів УРСР мали вищу освіту і, до того ж, спостерігається тенденція до систематичного зростання відсотка осіб, які отримали науковий ступінь, що можна віднести до беззаперечних позитивів кадрової політики даного періоду; по-друге, протягом 1985–1987 років існувала своєрідна диспропорційність між представниками технічних та гуманітарних спеціальностей. Домінування керівників із технічною освітою і, відповідно, малий відсоток гуманітаріїв стало значущим фактором, що визначив технократичну орієнтацію системи республіканського управління. Варто зазначити, що технократизм призвів у СРСР та УРСР до байдужого, а подекуди й негативного, ставлення владної верхівки до проблем соціального, екологічного та культурного характеру. Це, у свою чергу, вплинуло на формування "шкали пріоритетів", за якою визначалися напрямки використання ресурсів. Віддаючи перевагу сфері промисловості та ігноруючи інші сфери життя суспільства, технократи прирікали соціально-культурну сферу на "залишкове" фінансування. Наслідки цієї тенденції залишаються відчутними і нині.

На основі аналізу персональних характеристик кандидатів на ту чи іншу посаду можна виокремити ряд професійних та особистісних вимог щодо номенклатури УРСР. Серед них найбільш розповсюдженими були: політична зрілість, організаторські здібності, ініціативність, наполегливість, творчий підхід до справи, підтримка перебудови і участь у її здійсненні, вміння робити "правильні" політичні висновки, авторитетність, досвідченість, діловитість. Не так часто зустрічаються такі характеристики, як: вимогливість, компетентність, володіння питаннями організаційно-партійної роботи, самокритичність, висока працездатність, теоретична підготовленість, володіння високою політичною культурою, відповідальність, уміння переконувати, володіння почуттям нового, здатність до пошуку нестандартних шляхів вирішення проблеми [19, арк. 11, 14, 88, 111, 127, 147, 152, 182, 189, 193, 197, 201, 211, 243; 20, арк. 14, 16, 18, 20].

Отже, як бачимо, спостерігалася зорієнтованість на організаційно-адміністративні здібності керівних кадрів та на особисте ставлення до перебудови, а не на професійно-компетентнісні характеристики. Коріння цієї проблеми криється, найімовірніше, у багатоступеневому характері управлінської системи і номенклатурному принципі використання її кадрів, адже у міру просування по кар'єрній драбині типовий номенклатурник-технократ зіштовхувався з різними видами суспільних відносин,

що були відсутні на попередніх, нижчих, рівнях. Цей недолік доводилося компенсувати організаційними здібностями, комунікабельністю тощо.

У лютому 1989 р. на зустрічі М.Горбачова з ЦК КПУ у Києві В.Щербицький звітував перед Генсеком: "Більш ніж на 40% у нас скорочена номенклатура ЦК, переглянутий та омолоджений резерв кадрів... На наш погляд, забезпечується необхідне оновлення складу керівних кадрів. Ось за період, що пройшов після XXVII з'їзду КПРС обкомах и Київському міськкомі партії змінилося більше половини секретарів, 16 з 26 перших секретарів. Змінилося також 4 з 6 секретарів ЦК. Голова Ради Міністрів і його 5 заступників з 8. Кожен другий міністр і керівник відомств, кожен третій голова облвиконкому. Ну що треба сказати про нових людей? Немає у нас прикладу, де б ми явно помилилися. Нові люди працюють сумлінно, начебто розуміють завдання, які стоять перед ними. Ну, а кінцевих результатів, звичайно досягають не усі. Ми вважаємо, що причина полягає у нестачі досвіду і робимо для себе висновок, що цих нових людей треба краще підтримувати, вчасно підтримувати і допомагати їм у практичній роботі, не директивами, звичайно" [18, арк. 11–12].

Масштаби кадрових перестановок в УРСР, що відбулися після січневого Пленуму ЦК КПРС, дійсно вражаючі. Проте кількісні зміни не означало якісні. Результати роботи "оновленої" команди, очевидно, не задовольняли В.Щербицького, а посилення соціальної напруги у суспільстві свідчило про загострення соціально-економічної, політичної і морально-ідеологічної кризи в УРСР.

Така тенденція охопила весь Радянський Союз. Сам Генсек, який протягом усього періоду свого правління керувався у кадровій політиці сталінським гаслом "Кадри вирішують все!", вже після розпаду СРСР, згадуючи про січневий Пленум, змушений був визнати: "... пленум, що проклав дорогу до XIX партконференції, до політичної реформи, до стратегії і тактики перебудови, був практично дезавуований номенклатурою. Після Пленуму нічого не змінилося!" [8, с. 21]. Отже, М.Горбачов вбачав причину цієї невдачі у гальмуванні реформ номенклатурою, проте значна її частина зазнала кадрових перестановок або була усунута від державних справ (наприклад, "кремлівські старці"). Відповідно, треба шукати причину в іншому: "кадрова революція" М.Горбачова не вдалася, оскільки ніхто не змінював правил кадрової гри. Поряд зі створенням нового механізму рекрутування кадрів були збережені номенклатурні механізми кооптації, принцип "непотоплюваності" номен-

клатури, крім того, не були скасовані таємні інструкції Секретаріату ЦК КПУ, які вимагали чіткої послідовності дій під час кадрових змін на ключових посадах держави: "Призначення та звільнення працівників, посади яких входять до обліково-контрольної номенклатури ЦК Компартії України, здійснюються лише після узгодження з відповідними відділами ЦК. Міністерства, відомства, організації приймають відповідні рішення чи видають накази лише після повідомлення (усного чи письмового) про згоду відповідного відділу ЦК Компартії України" [3, с. 53].

Однак, незважаючи на усі протиріччя, які виявилися або загострилися після Пленуму, не можна не враховувати найбільші його досягнення. Так, Е.Глезін вважає цю подію "колискою демократії", оскільки вона стала важливою віхою боротьби М.Горбачова, в результаті якої він по шматках вирвав абсолютну владу у партапарату і віддав її народу [6]. Дійсно, Пленум 27–28 січня 1987 р. "Про перебудову і кадрову політику" став однією з найбільших політичних подій доби перебудови. Саме на ньому були прийняті принципово важливі рішення: про проведення виборів на альтернативній основі, посилення процесів демократизації в країні та партії, розширення гласності, що згодом стане основою переходу на якісно новий етап політичного розвитку країни.

Література

1. Барсенков А. Введение в современную российскую историю — 1985—1991 / А. Барсенков. — М., 2002.
2. Бозрикова Л. В. На вершине управленческой пирамиды / Л. В. Бозрикова, Л. Д. Докторова, П. Н. Лебедев // Социологические исследования. — 1990. — № 1.
3. Бойко О. Д. Україна в 1985—1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. — К., 2002.
4. Воротников В. И. А было это так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС / В. И. Воротников. — М., 1995.
5. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы / В. Врублевский. — К., 1991.
6. Глезин Э. Январская весна. Перестройка есть гласность плюс демократизация всей страны / Э. Глезин // Известия. — 2007. — 24 марта. — Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/hystory/article3100572/>.
7. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. — М., 1987. Т. 3. — 1987.

8. Горбачев М. С. Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиним / М. С. Горбачев, Б. Ф. Славин. — М., 2005.
9. Грачев А. Горбачев. Человек, который хотел, как лучше... / А. Грачев. — М., 2001.
10. Коваль Т. Б. Кто Вы теперь, последние первые — первые или последние? / Т. Б. Коваль // Мир России. — 1995. — № 3—4.
11. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Крыштановская // Общественные науки и современность. — 1995. — № 1.
12. Крыштановская О. В. Элита и возраст: путь наверх / О. Крыштановская // Социологические исследования. — 2002. — № 4.
13. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27—28 января 1987 года. — М., 1987. — Режим доступа:
<http://soveticus5.narod.ru/88/od1987.htm>.
14. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945—1991 г.) / В. П. Мохов. — Пермь, 2003.
15. Пихоя Р. Г. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию / Р. Г. Пихоя // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / [под общ. ред. Т. И. Заславской]. — М., 2000.
16. Согрин В. Политическая история современной России. 1985 — 1994. От Горбачева до Ельцина / В. Согрин. — М., 1994.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 2965.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1002.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2642.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2643.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1244.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1223.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1243.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1337.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1338.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, спр. 1339.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 945.
28. Шаповал Ю. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. Шаповал // УІЖ. — 2003. — № 1.
29. Шубин А. В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР / А. В. Шубин. — М., 2005.

УДК 378.12(092)

А.О.Гомоляко

Науково-педагогічна діяльність В.Ю.Данилевича в Київському університеті

У даній статті на основі документальних та історіографічних матеріалів висвітлюється науково-педагогічна діяльність В.Ю. Данилевича в період з 1896 р. до 1936 р. Досліджується викладацька праця В.Ю.Данилевича в Харківській вищій школі та Київському університеті Св. Володимира. Встановлено, що В.Ю.Данилевич чи не вперше сформулював поняття історичного джерела, опублікувавши ряд посібників; наполегливо працював над дисертацією з історії Слобідської України; читав курси з історії та історичної географії України й археології; керував студентськими та аспірантськими дослідженнями.

Ключові слова: науково-педагогічна діяльність, лекторська майстерність, археологічні та історичні джерела, історико-філологічний факультет, дисертаційне дослідження.

В данной статье на основании документальных и историографических материалов освещается научно-педагогическая деятельность В.Е.Данилевича в период с 1896 г. по 1936 г. Исследуется преподавательская работа В.Е.Данилевича в Харьковской высшей школе и Киевском университете Св. Владимира.

Установлено, что В.Е.Данилевич одним из первых сформулировал понятие исторического источника, опубликовал ряд пособий; усердно работал над диссертацией по истории Слободской Украины; читал курсы по истории и исторической географии Украины и археологии; руководил студенческими и аспирантскими исследованиями.

Ключевые слова: научно-педагогическая деятельность, лекторское мастерство, археологические и исторические источники, историко-филологический факультет, диссертационное исследование.

The author of this article analyses V.U.Danylevych's scientific-pedagogical activity in 1896–1936 on the basis of historical documents, investigates his work as a teacher at Kharkiv Higher School and Kyiv St.Volodymyr University.

It is discovered, that V.U.Danylevych was one of the first persons who formulated the definition of historical source and published a number of textbooks; worked at the thesis in History of Slobidska Ukraine; delivered lectures in History, Historical Geography of Ukraine and Archeology; was a scientific instructor for students and post-graduates.

Key words: scientific-pedagogical activity, lecturer's mastery, archeological and historical sources, historical-philological faculty, scientific investigation.

Актуальність вивчення науково-педагогічної діяльності В.Ю.Данилевича зумовлюється як науковим інтересом, так і потребою збагачення наукової скарбниці видатних осіб вітчизняної вищої школи.

Вивченням життя і діяльності історика та археолога В.Ю.Данилевича, на жаль, займалася незначна група дослідників, серед них В.Маслійчук, С.М.Ляшко, в роботах яких знаходяться певні дані, свідчення яскравої особистості й людини різнобічних професійних уподобань.

У даній статті на основі документальних джерел та історіографічних праць уперше робиться спроба проаналізувати, висвітлити сторінки наукової діяльності в середніх та вищих школах, зосередивши увагу на роботі в Київському університеті.

Саме з Київським університетом було пов'язане чи не все свідоме життя історика й археолога Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936 рр.). Закінчивши в 1896 р. історико-філологічний факультет університету Св. Володимира з дипломом 1-го ступеня та золотою медаллю, він, проте, не став професорським стипендіантом. Адже протягом двох років в університеті отримував учительську стипендію, розмір якої тепер мав відробити трирічною вчительською працею.

Після трирічної копіткої викладацької праці в реальних училищах Баку, Юр'їва (Дерпта) та Ревельській Александрівської гімназії [1], влітку 1901 р. молодий учений переїздить до Харкова з наміром здобути вчений ступінь магістра. В 1902 р. склав магістерські іспити з російської історії в Харківському університеті. Навесні 1903 р. прочитав дві вступні лекції (*pro venia legendi*), що дало йому право отримати звання приват-доцента кафедри російської історії університету. Від 1903–1904 навчального року він викладав тут факультативний курс

лекцій з історії давньоруських земель. Крім того, викладав історію та географію в Харківській жіночій гімназії Д.Д.Оболенської, а від 1903 р. – і в Маріїнській першій гімназії. То була добра педагогічна школа. Можна стверджувати, що саме у Харкові відшліфувалася лекторська майстерність В.Ю.Данилевича і відбулося його становлення як педагога.

У 1907 р. В.Ю.Данилевич, отримавши запрошення декана історико-філологічного відділу Університету св. Володимира М.М.Бубнова обійняти посаду приват-доцента, переїздить до Києва. За свідченням М.М.Бубнова, "*факультет ценил обширные познания Данилевича*" [2]. Від 1907 до 1915 р. він – приват-доцент Київського університету [3]. 29 вересня 1907 р. відбулася його вступна лекція "Разделение русской истории на периоды", у якій учений чи не вперше підкреслив дидактичну значущість такого поділу: "Разделение истории на периоды имеет больше дидактическое, чем научное значение. Но историческая наука не может пока обойтись без него, она должна считаться с существующими схемами" [4]. Розглянувши існуючі схеми східнослов'янської історії Шлецера, Татищева, Карамзіна та Мілюкова, погодився з останнім у тому, що існуючі схеми XVI–XVIII ст. перейшли у століття XIX. При цьому дослідник визнав найбільш переконливою історичну схему Михайла Грушевського.

У ті роки В.Ю.Данилевич розробив лекційні курси з історичної географії ("Русская историческая география" (1908–1909)) та з джерелознавства. Особливо плідною була діяльність над створенням піонерського курсу з історії України. Редакція "*Киевской Старини*" ще у січні 1896 р. обнародувала за найближчою участю В.Б.Антоновича конкурсну програму науково-популярної "Истории Южной Руси". 1896 р. рада Київського університету прийняла рішення про запровадження курсу з історії Малоросії [5]. В 1909–1910 академічному році Данилевичем був прочитаний цей курс на історико-філологічному факультеті в університеті та на історико-філологічному курсу Вищих жіночих курсів у Києві [6].

Окрім лекційних курсів і семінарських занять, В.Ю.Данилевич брав діяльну участь у роботі Історико-етнографічного гуртка, що діяв на факультеті від 1903 р. Головою гуртка був його засновник професор М.В.Довнар-Запольський, який безперервно керував його заняттями. В.Ю.Данилевича було обрано одним із заступників голови [7]. На засіданнях обговорювалися різноманітні проблеми історії, археології та етнографії. На початку 1911 р. при цьому гуртку було засновано

Археологічний музей, хранителем якого було обрано С.П.Вельміна. Влітку 1911 р. члени гуртка здійснили екскурсію в Новгород на XV Археологічний з'їзд.

Важливою подією у науково-педагогічній діяльності В.Ю.Данилевича стала публікація у 1914 р. посібника з джерелознавства [8]. Ця досі належним чином не поцінована праця вченого розпадається на дві частини. У першій висвітлюються археологічні джерела, дається огляд розвитку літописання в Київській Русі та *Життя* святих У другій автор аналізує Густинський, Межигірський літописи, дає огляд козацького літописання. Чи не вперше сформулював поняття історичного джерела. Оцю залюбленість В.Ю.Данилевича у світ джерел відзначали і його вихованці. Наприклад, у свої спогадах про київські студентські роки відомий український історик Б.Д.Крупницький (1894–1956), згадуючи семінарські заняття доцента В.Ю.Данилевича, на яких розглядалися новгородські грамоти XI–XIV ст., писав: "Спершу ми відчитували і розбирали текст і саме тут Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтовного, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела. А це для нас, початківців, була найбільш потрібна річ. Надзвичайно, бо важливо відчувати повагу до джерела, навчитися обережно і критично ставитися до незнайомих термінів і висловів, взагалі розуміти, що кожний текст вимагає довгої, важкої і кропітної праці" [9]. Доповнюють риси В.Ю.Данилевича як університеського педагога і наступні слова Бориса Крупницького: "Як живий стоїть передо мною образ цього мого першого університеського вчителя з історії. Завжди дуже пристойно вбраний, навіть з солідною елеганцією, хоч і не вишукано. Данилевич своїм безкровним, пожовклим, немов з пергаменту, обличчям робив на мене враження якоїсь постаті, вихопленої з візантійської ікони. В його понурім, здерев'янілим обличчі, в його поважних повільних рухах і одноманітнім, протяжним голосі було щось з атактичного, дворянсько-затхлого, і ніяк не можна було уявити собі його молодим, людиною, що могла щиро засміятися, бути веселою й жартівливою. Він належав до тих вельми рідких професорів Університету, що співпрацювали з київськими українськими науковими колами. Отже, до нього горнулося кілька студентів, свідомих українців, а зрештою семінар його був невеликий" [10].

А проте становище В.Ю.Данилевича як претендента на завідувача кафедрою в університеті було хистким. Йому необхідно було представити дисертацію, після захисту якої він міг отримати звання

екстраординарного професора. Робота над дисертацією була завершена. У 1910 р. Данилевич уклав угоду з харківським видавництвом про публікацію його дисертаційного дослідження з історії Слобідської України. Про це, зокрема, йдеться у приватному листуванні Данилевича з харківським професором Д.І.Багалієм [11]. Однак справа із захистом докторської дисертації В.Ю.Данилевичем не рушила далі. Тим часом у 1914 р. було оголошено конкурс на заміщення вакантної посади професора кафедри російської історії. Конкурс виграв улюбленець М.В.Довнара-Запольського Є.Д.Сташевський, який у 1913 р. опублікував промоційне дослідження "Очерки по истории царствования Михаила Федоровича", представлене на здобуття ступеня магістра. Незважаючи на виявлені факти плагіату й інші серйозні недоліки цієї праці, М.Довнар-Запольський усе ж допустив роботу до захисту за умови, що той напише якісне дисертаційне дослідження й не претендуватиме на кафедру в Університеті Св. Володимира. 17 листопада 1913 р. відбувся публічний захист дисертації Є.Д.Сташевського. Неофіційні опоненти М.Довнар-Запольський та В.Іконніков хоч і виступили з гострою критикою, все ж дали позитивний відгук. Але В.Ю.Данилевич та приват-доцент П.П.Смірнов дали негативні висновки. Попри все рада факультету 24 січня 1914 р. затвердила Сташевського у ступені магістра. Останній усупереч своїй обіцянці, подав документи на конкурс із заміщення кафедри російської історії Університету Св. Володимира. Щоб перешкодити його обранню, В.Ю.Данилевич домігся публікації свого негативного відгуку на дисертацію Сташевського. Він, зокрема, писав: "должен признать книгу г. Сташевского очень слабой в научном отношении. Написана она спешно и небрежно. Материал и научная литература изучены автором поверхностно и плохо придуманы. Приемы автора не всегда отличаются научностью и в некоторых случаях должны быть признаны прямо недопустимыми. ... Положения автора часто грешат необоснованностью, во многих случаях мало согласованы друг с другом, а иногда прямо противоречат друг другу. При этом положения автора часто формулированы неясно. А примененные в них термины использованы неправильно. Основные выводы автора не доказаны и искусственно прилажены им к его материалам. На основании всего вышеизложенного, считаю книгу г.Сташевского решительно неприемлимой в качестве диссертации" [12]. У лютому 1915 р. незначною більшістю голосів Є.Д.Сташевський був обраний екстраординарним професором Університету [13].

В.Ю.Данилевич, який був старшим на дванадцять років від Є.Д.Сташевського, змушений був залишити Київський університет. Він не захотів прийняти принизливу пропозицію перейти на посаду асистента. Пізніше у своєму листі до графині П.С.Уварової зізнався: "Я считал унизительным не только для себя, но и для памяти моего незабвенного наставника, профессора В.Б.Антоновича, быть приват-доцентом при Сташевском" [14].

15 травня 1915 р. рада імператорського Варшавського університету обрала Данилевича кандидатом на посаду старшого асистента при кафедрах історико-філологічного факультету. Про що і було листовно повідомлено ректора Київського університету: "Господин Попечитель Варшавского Учебного округа от 29 июля с.г. за №19793 назначил приват-доцента императорского университета св. Владимира Василия Данилевича на должность старшего ассистента при кафедрах историко-филологического факультета Императорского Варшавского университета, с положенным по закону 3 июня 1914 г. содержанием" [15].

Наприкінці 1918 р. В.Ю.Данилевич повертається до Києва і відразу ж занурюється у вир науково-педагогічної діяльності. Його було обрано професором російської історії Українського державного університету (1918–1919) [16]. Читав курс історії Росії та археології. З 1 червня 1919 р. рішенням Народного Комісаріату освіти відбулося злиття Київського державного українського університету з колишнім Університетом Св. Володимира в Київський університет. Університети, які до революції виконували функції одночасно вищого навчального закладу і наукової установи, на початку 1920-х рр. були перетворені на Інститути народної освіти (ІНО). Київський університет в 1920–1926 рр. мав назву Київський вищий інститут народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО), а в 1926–1932 рр. – Київський інститут народної освіти. З 1920 до 1931 рр. В.Ю.Данилевич – професор Київського ІНО, а після його реорганізації працював у Київському педагогічному інституті професійної освіти. Вийшовши на пенсію у 1931 р., повернувся до педагогічної роботи в Інституті червоної професури та Київському державному університеті. У зв'язку з уведенням викладання громадянської історії та географії в школах та вишах (1934 р.) постало завдання широко розвивати суспільствознавчі науки в університетах, зокрема, Київському. Тут В.Ю.Данилевич читав курси з історії та історичної географії України й археології, був керівником семінару, завідував музеєм. За сумлінну

роботу з аспірантами та студентами в 1935 р. був нагороджений Грамотою Київського державного університету.

Ця нагорода стала останньою шанною рідного університету. 16 листопада 1936 р. В.Ю.Данилевич пішов з життя. Єдиним некрологом на його смерть стала стаття його відданої учениці В.Я.Козловської [17], у якій вона показала непростий життєвий шлях ученого та згадала добрим словом його педагогічну діяльність.

Література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського (далі — ІР ЦНБ ім. В. Вернадського), ф. ХХІХ, спр. № 145—146, 305, 309—310.

2. Бубнов Н. М. Сага о правой профессуре Университета Св. Владимира / Н. М. Бубнов // *Alma Mater: Университет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920 : матеріали, документи, спогади* : у 3 кн. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. — К., 2000. — С. 158—176.

Кн. 1 : Университет Св. Володимира між двома революціями. — С. 158—176.

3. ІР ЦНБ ім. В. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 382—383. Письмо декана историко-филологического факультета св. Владимира В. Е. Данилевичу по поводу его утверждения в звании приват-доцента, арк. 2.

4. ІР ЦНБ ім. В. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 218 : Данилевич В. Е. Разделение русской истории на периоды (Вступительная лекция, прочитанная 29 сентября 1907 года), арк. 2—3.

5. Державний архів м. Київ, ф. 16 : Київський університет, оп. 355, спр. № 66, арк. 3.

6. ІР ЦНБ ім. В. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 110 : Данилевич В. Е. История Малороссии (конспект лекций). 1909—1910 гг., арк. 37.

7. Отчет о деятельности Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира за 1911—1912 учебный год // *Университетские известия*. — К., 1914. — № 10, октябрь. — Прибавления. — С. 1.

8. Данилевич В. Е. Литературные и вещественные источники русской истории / В. Е. Данилевич. — К., 1914. — 284 с.

9. Крупницький Б. З студентських спогадів історика : І. Київ / Б. Крупницький // *Україна (Париж)*. — 1951. — № 6. — С. 446; *Alma Mater: Университет Св. Володимира* : у 3 кн. — К., 2000.

Кн. 1: Университет Св. Володимира між двома революціями. — С. 274.

10. Крупницький Б. З студентських спогадів історика : І. Київ. — С. 274.

11. Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. ф. 37 : Д. І. Багалій, спр. № 166 : Лист В.Ю.Данилевича до Д.І.Багалія від 5.01.1913 р. Автограф, 1 арк., спр. №167 : Лист В.Ю.Данилевича до Д.І.Багалія від 9.03. 1913 р. Автограф, арк. 4.

12. Данилевич В. Отзыв о диссертации Е. Сташевского "Очерки по истории царствования Михаила Федоровича. Часть первая. Московское общество и государство от начала царствования Михаила Федоровича до эпохи Смоленской войны". Киев, 1913 / В. Данилевич // Университетские Известия. — 1914. — № 10. — С. 30—31.

13. Дело Е. Д. Сташевского в документах / Е. Д. Дело // Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 — 1920. Матеріали, документи, спогади : у 3 кн. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. — К., 2000. — С. 141—156.

Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. — С. 141—156.

Рубльов О. С. Вчені Інту історії / О. С. Рубльов. — К., 1998.

Вип. 1. — 1998. — С. 308—309.

14. Цит. За вид. : Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии / С. И. Михальченко. — М. ; Брянск, 1997. — С. 150.

15. Державний архів м. Київ, ф. 16 : Київський університет, оп. 354, спр. № 97, арк. 6.

16. ІР ЦНБ ім. В. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 146, 409 ; Державний архів м. Київ, ф. Р-936 : Київський державний Український університет (1919) оп. 2, спр. № 1, арк. 5; спр. № 10 : Заяви та документи осіб про призначення їх на різні посади в Університеті. Виписка з протоколу засідання ради професорів Історико-Філологічного факультету Київ. Держ. Ун-ту від 25 квітня 1918 р. про обрання на посаду в.о. екстраординарного професора В. Є. Данилевича, арк. 115.

17. Козловская В. Я. Памяти проф. В. Е. Данилевича / В. Я. Козловская // Советская археология. — 1937. — № 4. — С. 313—315.

УДК 378 (477.51) (09): 069. 02: 929

П.П.Моціяка

До питання про так званий "розгром" музею М.Гоголя директором Й.Леціусом

У статті висвітлюється історія виникнення та нетривалого існування музею М.Гоголя в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. На основі архівних матеріалів автор доводить закономірність припинення функціонування музею пам'яті М.Гоголя на початку 1910 р.

Ключові слова: культура, освіта, музей, гоголіана.

В статье раскрывается история возникновения и непродолжительного существования музея Н.Гоголя в Нежинском историко-филологическом институте князя Безбородко. Опираясь на архивные материалы, автор доказывает закономерность прекращения функционирования музея памяти Н.Гоголя в начале 1910 г.

Ключевые слова: культура, образование, музей, гоголиана.

The article elucidates the history of origin and short duration functioning of M.Gogol museum in Nizhyn historical philological institute of prince Besborodko. On the basis of archival materials the author proves the regularity of cessation of the museum functioning at the beginning of 1910.

Key words: culture, education, museum, gogoliana.

"До слів, які говорять про простий факт – "Тут навчався Гоголь", будемо додавати інші слова, – і вони "міцніше всіх пам'ятників прикрасять це місце" – "Тут народився геній Гоголя" [1]. Так завершив свій виступ 14 квітня 1909 р. на відкритті пам'ятної дошки Миколі Гоголю на будівлі його alma mater директор Історико-філологічного інституту І.І.Іванов.

12–14 квітня 1909 р. у Ніжині проходили урочистості, пов'язані зі сторіччям з дня народження видатного вихованця Гімназії вищих наук. Ініціатива проведення таких урочистостей була подана Історико-філологічним товариством при Інституті князя Безбородька, яке ще 9 березня 1908 р. вибрало Гоголівську комісію. Невдовзі утворені також Гоголівські комісії Конференцією Історико-філологічного інституту, гімназії Інституту і жіночої гімназії Кушакевич злилися в одну комісію під головуванням професора В.І.Резанова, секретарем якої був викладач Інституту П.О.Заболотський [2].

Одним із рішень Гоголівської комісії (а вона провела 12 засідань) було утворення в Інституті кімнати-музею Гоголя. Рішення про це було ухвалено 29 січня 1909 р. У постанові, зокрема, зазначалося: "запропонувати П.О.Заболотському потурбуватися облаштуванням Гоголівської кімнати-Музею і надати йому можливість зноситися з особами, які можуть надати сприяння найкращому улаштуванню Гоголівського Музею і поповненню його матеріалами, які стосуються особи, творчості та епохи Гоголя" [3]. За свідченням П.О.Заболотського, "після затвердження Конференцією цієї ухвали Гоголівської комісії організатор Музею (так сам себе називає П.О.Заболотський – П.М.) розпочав, з дозволу пп. Директора Інституту і Голови Історико-Філологічного ТОВА-

риства, – зосередження в окремо відведеній кімнаті бібліотеки Інституту рукописних, архівних і книжкових матеріалів із відділу "Gogoliana", які були в Інституті, Історико-Філологічному Товаристві та Гімназії. Рукописи Гоголя і архівні матеріали були розміщені у 2 вітринах, книги – по шафах, а на стінах були розвішані портрети, картини і фотографічні знімки, які мали відношення до Гоголя та його епохи. У кімнаті були поміщені бюст Гоголя, шафи і штори його часу. В облаштуванні Музею, у складанні карткового каталогу і т.д. організатору надавали сприяння студент IV курсу А.М.Порохов і пані Н.О.Шарко і Є.А.Фогель, а також гімназистки Е.Г.Спаська і Л.А.Фогель" [4].

14 квітня 1909 р. кімнату-музей відвідали попечитель Київського навчального округу П.А.Зілов, його помічник В.А.Флеров, окружний інспектор В.І.Марданов, керівник канцелярії округу В.Є.Ціхоцький, депутат Харківського університету на гоголівських урочистостях професор А.П.Кадлубовський, представники міської ніжинської Управи, Земства і Окружного суду. Саме ж відкриття кімнати-музею спершу було заплановане на 9 травня (на свято Миколи за старим стилем), проте оскільки в Інституті розпочиналися екзамени, що завершували навчальний рік, було вирішено відкрити його 14 вересня, пов'язавши це зі щорічним урочистим засіданням Історико-філологічного товариства. Перенесення відкриття музею було ініційовано П.О.Заболотським. Звертаючись із цим проханням до директора І.І.Іванова, П.О.Заболотський мотивував це тим, що "у травні і я і мої найближчі помічники не маємо достатнього часу для ознайомлення відвідувачів з Гоголівським музеєм, а також через те, що за літній час мною очікуються ще цінні пожертви для Музею" [5].

14 вересня 1909 р. після урочистого засідання Історико-філологічного товариства музей був відкритий. Планувалося, що він працюватиме для доступу відвідувачів по неділях або в святкові дні. За свідченням П.О.Заболотського, "число відвідувачів Музею як місцевих, так і з інших міст, зростало з кожним недільним днем, причому для огляду відводилися години з 12 до 14 і пояснення давалися Завідувачем (тобто П.О.Заболотським – П.М.) і його помічниками: студентом IV курсу А.М.Пороховим і студентами III курсу П.Ф.Хлопиком і П.А.Чайковським; учні і учениці місцевих Гімназій відвідували Музей групами у супроводі своїх викладачів і викладачок" [6].

Проте невдовзі Правління Інституту ухвалило рішення щодо відвідання кімнати-музею Гоголя дозволити "1 раз на місяць у першу

неділю після 1-го числа з 12 до 2 години дня" [7]. Але відсутність окремого приміщення для музею та побоювання за цілісність бібліотеки під час відвідування його групами змусило Правління слідом за тим ухвалити рішення про повну заборону екскурсій до того часу, поки не буде відшукано окремого приміщення для музею. Конференція Інституту у своєму засіданні 23 січня 1910 р. приєдналася до ухвали Правління, зазначивши, що заборона доступу до музею діє до "відшукання приміщення незалежного від бібліотеки" [8].

Таким чином, не попрацювавши і півроку, кімнату-музей Гоголя було закрито для широкого загалу вже на початку 1910 р. з цілком зрозумілих причини. При цьому була ще низка колізій юридичного характеру, які унеможливлювали тоді функціонування Гоголівської кімнати. По-перше, в Статуті Історико-філологічного інституту князя Безбородька, звичайно ж, не було згадки про музей (чи кімнату) як окремий структурний підрозділ інституту, а значить, не передбачалися видатки на його утримання, поповнення і т.п.; по-друге, все, що знаходилося в експозиції кімнати Гоголя (крім нот і газет), було записано на баланс бібліотеки, а кімната не мала своєї інвентарної книги (було тільки висловлено бажання її мати [9]) і печатки, яку теж планувалося замовити [10]; по-третє, кімната Гоголя працювала за відсутності інструкції чи положення (чи тим більше Статуту) про її функціонування і тому Конференція Інституту 23 січня 1910 р. цілком слушно відклала прийняття проекту інструкції "до остаточного з'ясування питання про приміщення для Гоголівської Кімнати" [11]. Крім того, тоді, в 1909–1910 рр., Інститут переживав непрості часи недостатнього фінансування, а директор І.І.Іванов проводив режим економії коштів і тому непередбачені додаткові витрати на створення музею були просто непідйомними для навчального закладу.

Отже, всі зазначені обставини вказували на те, що кімната Гоголя, не маючи окремого приміщення і нормативного документа, який би засвідчував її статус, не могла працювати в режимі музею і приймати групи відвідувачів.

Проте у завідувача кімнатою Гоголя П.О.Заболотського були досить амбіційні плани щодо музею. 13 жовтня 1910 р. Конференція Інституту розглянула рапорт П.О.Заболотського, у якому він, зокрема, пропонував відвести в "Известиях Историко-филологического института князя Безбородко" особливий відділ – "Ежегодник Гоголевского музея". Тоді Конференція відклала прийняття ухвали з цього питання. 30 жовтня це

питання було знову поставлене на обговорення, і "Конференція, визнаючи такий відділ зайвим, ухвалила проте друкувати всі матеріали, які стосуються Гоголівської Кімнати звичайним порядком, тобто шляхом балотування, але даючи їм, разом з тим, спільну назву" [12].

6 листопада 1910 р. Конференція розглядала ще два клопотання П.О.Заболотського. У першому йшлося про поданий ним список пропонуванних для купівлі творів Гоголя. Конференція ухвалила "купляти не всі видання творів Гоголя, що з'являються на книжковому ринку, а тільки ті з них, які відзначаються якими-небудь цінними якостями" [13]. Крім цього клопотання, П.О.Заболотський подав на розгляд Конференції свою статтю для друку в "Известиях" під назвою "Ежегодник Гоголевского Музея при Историко-филологическом Институте князя Безбородко". Назва і зміст статті змусили директора І.І.Іванова поставити на голосування два питання. По-перше, чи знаходить Конференція слушним те, що у заголовку статті Гоголівська кімната названа "Музеєм"? По-друге, оскільки зі змісту статті випливало, що "Гоголівський Музей" є установою зовсім незалежною від бібліотеки і навіть зазнає шкоди від перебування у приміщенні бібліотеки, то директор поставив перед Конференцією питання, чи вважає вона "можливим виділити кімнату імені Гоголя в самостійне від бібліотеки приміщення з тією метою, щоби, за міркуваннями п. Заболотського, було відкрито широкий доступ публіці" [14]. З першого питання Конференція ухвалила, "принципово не маючи взагалі нічого проти найменування Гоголівської Кімнати "Музесм", на даний момент, за скромного змісту цієї Кімнати, Конференція знаходить більш доцільним залишитися за первісного найменування Кімнати" [15]. З другого питання Конференція ухвалила, що "вона не має нічого проти виокремлення Кімнати до окремого приміщення, проте за умови, щоби доступ до цієї кімнати завжди був безперешкодним, і щоби ключ від неї знаходився у бібліотекаря. За бажання, завідувач може мати у себе другий ключ" [16]. Виходячи з викладеного, Конференція ухвалила відредагувати назву статті П.О.Заболотського і внести туди формулювання "Кімната імені Гоголя". За це проголосували 8 членів Конференції, а один був проти [17].

Здавалося, що всі двозначності тепер знято – Конференція визначилася. Проте за місяць, 4 грудня 1910 р., професор Г.А.Ільїнський уніс на розгляд Конференції пропозицію про перегляд питання про назву Гоголівського зібрання на тій підставі, що в протоколі Правління

зустрічається назва "Музей" [18]. При голосуванні за перейменування "Кімнати" в "Музей" "проти" було четверо (І.І.Іванов, І.І.Семенов – інспектор, Ф.В.Режабек і В.І.Резанов) і п'ятеро "за" (Г.А.Ільїнський, В.І.Петр, В.В.Новодворський, П.В.Тихомиров і В.Г.Ляскоронський). Цілковитою очевидною є кон'юнктурність цього рішення, а аргументація "ревізійоністів" була непереконливою. Професори В.В.Новодворський, П.В.Тихомиров, В.Г.Ляскоронський і Г.А.Ільїнський мотивували свої голоси за "Музей" тим, що "Кімната" з часом може перетворитися в справжній Музей, і що сама назва "Музей" може посилити приплив пожертвувань" [19]. А професор В.І.Петр мотивував своє голосування посиланням на те, що у П.О.Заболотського є печатка з ім'ям Музею, на що І.І.Іванов категорично заперечив наявність такої печатки, заявивши, що він "завжди був проти найменування Кімнати "Музеєм" [20]. Крім того, до протоколу засідання директор І.І.Іванов подав свою особливу думку з приводу голосування, де, зокрема, справедливо зауважував, що "така готовність Конференції змінювати свої рішення без наявності яких-небудь нових обставин з новим змістом по суті питання і під впливом особистісних домагань, що мають значення тільки особистого смаку, позбавляє постанови Конференції необхідного стійкого авторитету, і загрожує взагалі їх серйозному значенню" [21]. Можна припустити, що це голосування було радше, так би мовити, в піку директору (який тримав себе дещо на дистанції від колективу), а не на користь справи.

Цей розкол колективу Конференції мав місце і пізніше, коли 12 березня 1911 р. Конференція 5 голосами (І.І.Іванова, І.І.Семенова, А.Ф.Семенова, В.І.Резанова, Ф.В.Режабека) проти 4 (П.В.Тихомирова, В.В.Новодворського, В.Г.Ляскоронського, Г.А.Ільїнського) визнала некоректним стосовно Інституту вчинок П.О.Заболотського, який без дозволу Конференції опублікував у "Журнале Министерства Народного Просвещения", не подавши до "Известий" Інституту, неопублікованого раніше листа Гоголя, якого в 1909 р. подарував Інституту один студент [22].

27 жовтня 1911 р. Конференція обрала вченим секретарем чергового наставника студентів завідувача Гоголівського Музею П.О.Заболотського, проте на всіх посадах він пробув тільки до кінця 1912 р., коли наказом міністра від 16 вересня 1912 р. він був призначений директором Ніжинської міської чоловічої гімназії. (Зауважимо, що протягом 1911–1912 рр. музей не працював для відвідувачів.)

Колектив Інституту гідно поцінував шестирічну працю П.О.Заболотського в навчальному закладі, і 19 січня 1913 р. Конференція одногосно ухвалила висловити йому подяку за це, а також "за участь в організації гоголівських урочистостей і особливо гоголівської кімнати" [23]. На жаль, з боку П.О.Заболотського ставлення до колективу, до реноме Інституту не було адекватним. Його честолюбні амбіції, його прагнення до кар'єрного росту деколи входили в суперечність з інтересами колективу Інституту. Так, наприклад, незважаючи на вказівку попечителя округу від 17 листопада 1910 р., що загальний курс історії російської літератури повинен читати професор, а не викладач [24], П.О.Заболотський через голову директора І.І.Іванова прохав окружне і міністерське начальство про надання йому такого дозволу, в т.ч. і на читання курсу історії слов'янських літератур, який читав професор Г.А.Ільїнський. Такий демарш П.О.Заболотського можна кваліфікувати як невдячність і непорядність стосовно Г.А.Ільїнського, який був чи не найголовнішим захисником амбіційного магістра на засіданнях Конференції Інституту. Крім того, коли П.О. Заболотський перейшов на посаду директора гімназії, він настійливо прохав зберегти за ним до кінця академічного року (тобто до 1 липня 1913 р.) його посади в Інституті (викладача, наставника студентів і секретаря Конференції) з оплатою за наймом [25]. У січні 1913 р. надійшло роз'яснення міністра освіти про неможливість суміщення посади директора гімназії з посадами в Інституті [26].

У лютому 1913 р. Конференція доручила професору Ф.В.Режабеку (він же і бібліотекар) взяти на себе від П.О.Заболотського "тимчасове завідування музеєм імені Гоголя" [27]. На засідання Конференції 4 червня 1913 р. Ф.В.Режабек подав рапорт про стан гоголівського зібрання. Ревізія зібрання за перевіроючим каталогом музею виявила відсутність на полицях книг, які не були записані у формулярах користувачів бібліотеки. Всього виявилось відсутніх 12 найменувань у 16 томах. Крім того, в інвентарному каталозі бібліотеки під №19546 П.О.Заболотським було приписано наступне: "10 примірників пожертвовано до Гоголівського музею П.О.Заболотським". Ф.В.Режабек зазначав у рапорті, що "в музеї з 10 прим. виявився на місці тільки один, а де знаходяться решта 9 прим., ніде не записано. № різних газет зі статтями про Гоголя і частина нот не могли бути перевірені за відсутністю систематичного опису; з тієї ж причини залишені без перевірки гравюри, малюнки та інші предмети, які мають відношення до

Гоголя і знаходяться в музеї" [28]. Це означає, що за три роки з моменту утворення гоголівського зібрання у П.О.Заболотського не знайшлося часу інвентаризувати колекцію і вести облік нових надходжень, які час від часу надходили. (До речі, такий список експонатів був складений у 1917 р. директором Інституту І.П.Козловським. – Див.: Козловский И.П. Отчёт о состоянии коллекций Института кн. Безбородко к 1 января 1918 года. — Нежин, 1917. — 47 с.) Стосовно ж нестачі згаданих раніше експонатів (тобто книг) музею, то не будемо кидати тінь підозри на організатора гоголівського зібрання, оскільки не маємо якихось доказів. Річ в тому, що, обговоривши рапорт Ф.В.Режабека про стан музею, Конференція ухвалила надіслати П.О.Заболотському копію рапорта з проханням дати роз'яснення стосовно порушених Ф.В.Режабеком питань [29]. На жаль, залишилося нез'ясованим, чи надсилав П.О.Заболотський якусь відповідь на запит Конференції – на сьогодні в документах Інституту це не вдалося виявити.

Новий поворот в історії гоголівського зібрання інституту князя Безбородька стався після призначення директором Інституту Й.Леціуса, який перебував на цій посаді протягом вересня 1913 – жовтня 1914 рр. Реалізація однієї з пропозицій директора стосовно музею Гоголя мала досить гучний розголос у пресі та громадській думці і, врешті-решт, була однією з причин звільнення Й.Леціуса з посади директора восени 1914 р. 25 січня 1914 р. на засіданні Конференції інституту було заслухано "пропозицію п. Директора про необхідність перетворити так званий Гоголівський музей, що існує при фундаментальній бібліотеці Інституту, в іншу установу внаслідок того, що кількість предметів, які відносяться до великого письменника, надто невелика, і тому сховищу, де вони знаходяться, аж ніяк не личить називатися музеєм" [30]. Конференція одноголосно ухвалила "скасувати постанову Конференції від 4 грудня 1910 р. і, відповідно до пропозиції п. Директора, утворити замість т.зв. Гоголівського музею історичну кімнату Інституту імені Гоголя для зберігання пам'ятних предметів, які відносяться і до життя великого письменника і до історії цього вищого навчального закладу взагалі, в якому він отримав освіту" [31].

Така реорганізація, мабуть, зачепила за живе організатора цього зібрання П.О.Заболотського, який на той момент не працював у Інституті. Ймовірно, що саме він був натхненником (а то й автором) публікації допису в №13687 газети "Новое время" (яку, до речі, в Інституті передплачували) в квітні 1914 р. під заголовком "Злоключення

с Гоголевским Музеем", де в перекрученому вигляді було змальовано ситуацію, пов'язану з рішенням конференції. У відповідь на цю публікацію Й.Леціус надіслав до газети "Новое время" своє спростування, де, зокрема, зазначав: "Вся замітка від початку до кінця є суцільною мерзенною інсинуацією. Автор, який, звичайно ж, добре відомий кожному ніжинцю, скаржиться на те, що нібито я знущаюся над пам'яттю Гоголя, що я знищую організований П.О.Заболотським Гоголівський Музей... П.О.Заболотський наполегливо називав цю кімнату "Музеєм", хоча зібрані ним матеріали ні в кількісному, ні в якісному відношеннях не виправдовують такої гучної назви... Це була кімната з не багатьма предметами, що мали відношення до Гоголя, і досить багатьма, що ніякого відношення до нього не мають і ніякому російському серцю не є дорогими, хіба що тільки серцю Заболотського, організатора "Музею". Проте, ім'я їй (так в тексті мався на увазі "Музей" – П.М.) було дане не Конференцією, а тільки п. Заболотським. У "Музеї" навіть зберігалася одна коробка з-під цукерок із зображенням Тараса Бульби, а стіни були обвішані засохлими вінками з брудними стрічками. Такими ж вінками і стрічками була обвішана також тумба, що щезла зі студентської спальні, на якій організатор "Музею" поставив гіпсовий бюст Гоголя. Все це було зовсім негідне Гоголя, негідне Вищого Навчального Закладу і являло собою якусь фальш" [32].

Те, що запропонував Й.Леціус і Конференція одностайно підтримала, було, звичайно ж, аж ніяк не якимось оригінальним витвором директора. Такою ж (стосовно гоголівського зібрання) була і позиція попереднього директора І.І.Іванова. Але вся заковика тут була наступною: те, що не можна було "пришити" росіянину Іванову, виявилось можливим до особи Й.Леціуса – німця за походженням. Напередодні, і особливо з початком, війни з Німеччиною (19 липня 1914 р.) шовіністичний чад і антинімецькі настрої у російському суспільстві досягли небаченого раніше розмаху. Роздуті інсинуації навколо директора Й.Леціуса і його сім'ї викликали недовіру і підозри у місцевої влади (міста і губернії), а потім перекинулися на вищий рівень. Дійшло до того, що жандармське управління встановило нагляд за листуванням і особою Й.Леціуса [33]. А в серпні 1914 р. губернатор І.І.Стерлігов у листі до попечителя округу А.М.Деревинського, зокрема, писав, що "у березні місяці цього року (так у листі – П.М.) директором Ніжинського інституту Леціусом було порушено питання про знищення в інституті музею М.В.Гоголя, заснованого в 1909 р. в столітню річницю великого

вихованця гімназії вищих наук (нині інститут) князя Безбородька. Через декілька тижнів після цього, вінки, що були покладені в день заснування музею, за наказом Леціуса були перенесені до вбиральні, якою користуються професори", додаючи, що "переслідування всіма доступними засобами переконаних російських людей і небажання стати близько до представників російського суспільства у Ніжині, викликали вкрай неприємне ставлення до директора інституту...", губернатор увінчав це висновком, що "перебування на посаді керівника майбутніх педагогів людини подібного спрямування може потягти за собою вкрай небажані для російської школи наслідки" [34]. Губернатор прохав також попечителя перевести з Ніжина "Директора Інституту Леціуса хоча би на час війни" [35]. Про те ж саме йшлося і в проханні губернатора до військових властей, і вже 31 серпня І.І.Стерлігов отримав зі штабу Київського військового округу повідомлення про наказ перевести з Ніжина директора Й.Леціуса [36]. Тиск військових справив свій вплив і на Міністерство освіти, і міністр розпорядився в листі до попечителя округу запропонувати директору (після виходу з відпустки 20 жовтня) написати прохання про звільнення від служби, що, врешті-решт, і сталося 10 жовтня 1914 р., коли Й.Леціус подав відповідне прохання [37].

Тож чи можна говорити про "розгром музею", здійснений директором Й.Леціусом? Дії директора Інституту стосовно гоголівського зібрання були цілком логічними і виправданими, і ніякого замаху "на пам'ять великого письменника" (як писав губернатор І.І.Стерлігов на ім'я попечителя округу) [38] не було й близько. А навколomuзейна істерія, ініційована, очевидно, і підживлювана П.О.Заболотським, мала на меті те, що, по-перше, нападки на "німця і непатріота" Й.Леціуса мали привернути увагу вищого начальства на патріотичний запал таких борців проти прихованих "врагов Отчєства"; по-друге, відволікти увагу від підозр колективу Інституту на те, що П.О.Заболотський, залишаючи Інститут, міг привласнити деякі експонати гоголівського зібрання, на що й натякав Ф.В.Режабек у своєму рапорті про стан цього зібрання.

Дії директора Й.Леціуса звелися, власне, до двох пропозицій, підтриманих колективом: ухвалили про винесення з музею вінків і одноголосного рішення про те, що зібрання треба все-таки іменувати кімнатою, а не музеєм. А хіба вінкам, покладеним до пам'ятника М.Гоголю, а потім переданих міською владою до Інституту, місце в музеї? А на що ці вінки із живих квітів могли перетворитися за п'ять років? Відповідь очевидна. Стосовно ж найменування кімнатою чи

музеєм зібраної гоголіани, то після відомої ухвали Правління про припинення відвідин зібрання і відсутності окремого приміщення для нього називати це музеєм було б видавати бажане за дійсне.

Отже, "розгрому музею" не було, бо не було власне музею – існувало гоголівське зібрання, яке від 1909 р. не вдалося перетворити (з відомих причин) на повноцінний і діючий музей із відповідним статусом і штатом працівників. І тому мав рацію директор Інституту І.П.Козловський, коли в січні 1917 р., відповідаючи на запит щорічника "Наука в Росии", зазначив, що "установи під назвою "Гоголівський музей" в інституті немає", зауваживши при цьому, що "інститут володіє декількома цінними зібраннями (зібранням рукописів Гоголя та інших рукописів, нумізматичним зібранням і картинною галереєю), які передбачається в майбутньому об'єднати в одну установу" [39]. Саме в такому вигляді, як і передбачав І.П.Козловський, на початку 20-х рр. і виник музей. За листопадним 1923 р. звітом Інституту Народної Освіти "у музеї імені Гоголя є рукописів більше 200 номерів, картин – 174, нумізматичне зібрання, що включає більше 600 монет, починаючи з греко-римської епохи до теперішнього часу; предметів, що стосуються Гоголя і його перебування в Гімназії вищих наук – документів, портретів його та його друзів і т.д. – близько 200 номерів" [40].

Таким чином, гоголівське зібрання в Інституті князя Безбородька, підготовлене до 100-річного ювілею з дня народження Миколи Гоголя, на жаль, не відразу стало доступним для широкого загалу. Головною причиною цього стали зазначені на початку цього дослідження юридичні неув'язки, оскільки треба було вносити зміни до Статуту Інституту, а також відсутність положення чи інструкції про статус музею і брак вільних приміщень для розміщення експозиції гоголівського зібрання. Якщо взяти до уваги тільки один аспект – положення (інструкція, статут) музею, то оскільки зібрання гоголіани було на балансі бібліотеки, а в штатному розписі посад Інституту не було посади бібліотекаря, то як можна було відшукати ще одну непередбачену посаду – завідувача музею? Все це разом і не давало тоді можливості створити повноцінний музей. Крім того, з початком Першої світової війни приміщення Інституту було зайняте під госпіталь для поранених солдатів, і про які вільні приміщення можна було говорити, коли навіть інтернат для студентів був ліквідований. Тому з 1910 р., не проіснувавши і півроку, кімната-музей Гоголя фактично припинила своє існування, тільки формально залишаючись зібраною колекцією гоголіани в бібліотеці Інституту.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі — ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 1538, арк. 62 зв.
2. Заболотский П. А. Гоголевские юбилейные торжества (1809—1909) в Нежине / П. А. Заболотский. — Нежин, 1910. — С. 4—5.
3. Заболотский П. А. Музей имени Гоголя при Историко-филологическом Институте кн. Безбородко в Нежине. Год 1-й / П. А. Заболотский. — Нежин, 1910. — С. 7.
4. Там само. — С. 7.
5. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1538, арк. 74.
6. Заболотский П. А. Музей имени Гоголя при Историко-филологическом Институте кн. Безбородко в Нежине. Год 1-й. — С. 8.
7. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1592, арк. 2.
8. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1538, арк. 102 зв.
9. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1664, арк. 91.
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1592, арк. 2.
11. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1664, арк. 3.
12. Там само, арк. 80, 89.
13. Там само, арк. 91 зв.
14. Там само, арк. 92.
15. Там само, арк. 92—92 зв.
16. Там само, арк. 92 зв.
17. Там само, арк. 92 зв.
18. Там само, арк. 104 зв.
19. Там само, арк. 104 зв.
20. Там само, арк. 104 зв.
21. Там само, арк. 108.
22. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1740, арк. 13 зв. — 15.
23. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1908, арк. 2; ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1740, арк. 164.
24. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1740, арк. 31 зв.
25. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1908, арк. 1 зв.
26. Там само, арк. 1 зв.
27. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1740, арк. 174 зв.
28. Там само, арк. 174 зв., 176 зв.
29. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1908, арк. 32.
30. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1971, арк. 2.
31. Там само, арк. 2.
32. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 48—48 зв.
33. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАК), ф. 1439, оп. 1, спр. 1608 (мкф), арк. 22.
34. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 43 зв.—45 зв.
35. Там само, арк. 38.
36. Там само, арк. 39.
37. Там само, арк. 48—49.
38. Там само, арк. 45 зв.
39. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2168, арк. 9.
40. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 241, арк. 130 зв.

Микола Ге і його учень Степан Яремич

У статті розглядається період життя і творчості художника М.Ге в Україні, вплив його уроків художньої майстерності на становлення молодих художників – учнів Київської малювальної школи. Більш детально автор звертає увагу на формування світогляду Степана Яремича, видатного художника і мистецтвознавця.

Ключові слова: мистецтво, сюжет, фон, композиція, форма.

В статье рассматривается период жизни и творчества художника Н.Ге, связанной с Украиной, влияние его уроков художественного мастерства на становление молодых художников-учеников Киевской рисовальной школы, в частности, на Степана Яремича.

Ключевые слова: искусство, сюжет, фон, композиция, форма.

The article deals with the life period and activity of painter M.Ge in Ukraine. The influence of his art lessons is pointed out in the training of young painters who were the pupils of Kyiv art school. Greater attention is paid on the world outlook formation of Stepan Yaremych who was a great painter and art historian.

Key words: art, plot, background, composition, form.

Довгий час у мистецтвознавстві творчість багатьох російських майстрів, життя яких пов'язане з Росією й Україною, розглядалась однобічно, тобто у контексті лише російської культури. Такий підхід у науці викликав багато непорозумінь у дослідників, особливо тих, які вивчали мистецьку спадщину майстрів кінця XIX – початку XX ст., не враховуючи "культурний ландшафт" України цього ж періоду, особливості його громадсько-політичного, наукового і релігійного життя. Нині, коли відбувається закономірний процес переоцінки цінностей, ми маємо можливість по-новому розглянути художню творчість таких діячів культури, як Микола Ге. Духовний світ цього художника був своєрідною мистецькою філософією, яка мала надто винятковий, неповторний і суперечливий характер. Згодом вона вплинула на формування світогляду його учнів, до яких належить Степан Яремич.

З'ясувати роль М.Ге у становленні С.Яремича як художника і мистецтвознавця є метою нашого дослідження.

Останні вісімнадцять років життя, тобто з 1876 р. до 1894 р., видатний художник Микола Ге провів в Україні на хуторі Іванівка Борзнянського району Чернігівської області, сподіваючись, що тут "мистецтво буде вільним" [3, с. 101].

Нині це село Шевченка. Воно знаходиться за шість кілометрів від села Фастівці і села Плиски, де розташована залізнична станція. У давнину люди називали хутір Забілиним, бо належав він Борзнянському сотнику Іванові Забілі [8].

Микола Ге тут не тільки створив свої кращі полотна, які ще й досі залишаються не до кінця зрозумілими російській критиці, а й, як простий український селянин, вів господарство. Він орав цілину й перелоги, волочив ріллю, сів пшеницю, жито, ячмінь і просо, вигодував бичків і розводив різну птицю. Майстер навіть їздив у Фастівці на ярмарки, про які з захопленням писав у листі від 15 червня 1880 року до дружини меншого сина К.І.Ге: "... жодної хвилини не було вільної. Господарство і два ярмарки, кожен по два дні й дві ночі, без відпочинку. Зато серце моє хазяйське радіє, і продав я добре, і купив, що потрібно" [3, с. 110].

Найбільшого задоволення Микола Ге отримував від своєї пасіки. До нас дійшло фото Л.Ковальського, учня М.Ге, на якому бачимо художника в простому сільському одязі серед бджолиних уликів. Чи була ця справа простим захопленням, чи місцем натхнення, в якому, як і колись у Григорія Сковороди, народжувалися нові думки, що потім переросли у філософію, нам не відомо.

Життя в Україні не позбавило видатного майстра творчої атмосфери. У кінці 1876 року в Києві М.Мурашко відкрив малювальну школу. М.Ге відіграв значну роль на початку розвитку цього закладу. Щоб покращити убогий стан школи, художник рекламував її в аристократичних кварталах. М.Мурашко згадував, що перші роки М.Ге "був якось особливо до нас прихильний і обов'язково заходив до школи" [6, с. 33]. Майстер у присутності групи аналізував роботи учнів і робив зауваження. "Кого треба хвалити – хвалили, а кого треба рознести – розносили і по-батьківському пробирали" [6, с. 33].

Своїми уроками Ге полонив учнівську аудиторію, він говорив "просто, ясно, переконливо й щиро" [6, с. 34]. Майстер ділився з учнями своїми знаннями з історії мистецтва. І хоча, за словами М.Мурашка, М.Ге учні розуміли не повністю, все ж відчували на собі позитивний

заряд. "Мені здається, що хто хоч раз його бачив, той отримав глибоке, незабутнє враження" [6, с. 34].

Зберігся лист Миколи Ге (березень, 1886 р.) до учнів школи, в якому він висловив свої погляди на роль і значення мистецтва в суспільстві. Погляди майстра – це думки художника-філософа, до того ж глибоко релігійного. У листі знаходимо цікаві пояснення майстра з приводу недавнього виникнення в мистецтві поділу на окремі роди. "Художник був завжди господарем своєї творчості: один Бог міг ним керувати – художник це знав і свято беріг" [3, с. 209]. Але з часом, на думку мислителя, "у мистецтво ввійшов інший господар, який, не знаючи, не розуміючи значення творчості, ввійшов у неї заради грошей, які стали потрібними художнику, а з грошима в мистецтво ввійшло ремесло" [3, с. 209]. Згодом воно витіснило мистецтво, і от з'явилися "пейзаж, мертва натура, металеві речі, шкіряні, бархат, убиті птиці, корови, полювання, шпалери, меблі та з ними історичні й будь-які сюжети задля обстановки – усе це можна назвати одним словом – зображення фону, картини без змісту. До цього прагне все наше мистецтво. І незважаючи на малу кількість років, 25, 30, уже цей хід можна не тільки запримітити, але ясно бачити... Замість мистецтва давно на виставках показують одне ремесло, завдання якого – створювати до обману схоже на природу" [3, с. 209].

У цих рядках розкрито причину незадоволення Миколою Ге передвижництвом, що перетворилося з початку 70-х років на "ремесло". Воно повністю відповідало вимогам російської критики кінця XIX – початку XX ст., яка в основному була зорієнтована на ідеологію теоретика В.Стасова, а пізніше його послідовника І.Рєпіна. Микола Ге як самобутній митець, творчість якого не була підпорядкованою жодній російській течії, вважав, що справжній художник – "той, який вносить у свій витвір мистецтва свою живу думку, тобто ту, якою він жив, яка заволоділа його душею, і він не може її не висловити" [3, с. 210].

Із такими словами звертався майстер до учнів малювальної школи не тільки під час лекцій, а й у себе на хуторі. Тут із 1883 до 1894 років у майстра жили і навчалися молоді художники: С.Костенко, В.Замирайло, О.Куренной, Г.Бурданов, С.Яремич, Л.Ковальський, І.Пархоменко, Т.Шинкаренко, М.Теплов, Є.Кузьмін. Згодом ці творчі особистості вплинуть на розвиток українського і російського мистецтва першої третини XX століття.

Засвоївши від майстра найцінніше, кожен із учнів М.Ге пішов своїм шляхом, але вони часто згадували добрим словом свого талановитого й улюбленого вчителя.

Так, у 1894 році Сергій Костенко, отримавши високу оцінку своїх картин у Салоні на Марсовому полі в Парижі, писав своєму другові Степану Яремичу в Київ про їхнього вчителя: "Цей художник і наш спільний друг, у міру того як я все більше й більше поглиблююся у вивчення французького мистецтва й мистецтва взагалі, знову отримує в моїх очах вищої й вищої цінності, я не говорю вже про те, наскільки ми зобов'язані йому своїм розвитком" [2, с. 60].

Не тільки учнем, а й другом М.Ге в останні роки його життя (1892–1894) був Степан Яремич. У листі до Л.Толстого від 19 серпня 1892 року Микола Ге писав: "Бог мені послав дорогого друга, молоду людину, який із повною самовідданістю мені служить і буквально висить, коли потрібно" [3, с. 171].

У цей час художник продовжив роботу над картиною "Розп'яття", яку він почав писати ще в 1884 році. Як свідчить невістка художника К.І.Ге, полотно переписувалося 18 разів: майстер був постійно не задоволений вираженням своєї думки. Саме у цей напружений момент творчих пошуків у майстерню до Миколи Ге потрапив Степан Яремич.

Як згадував молодий учень, протягом осені 1892 року М.Ге перебував у "страшному збентеженні, тому що ніяк не міг зупинитися на виборі композиційного вирішення сюжету. Ідеї та образи вирували в ньому з незвичною силою, і художник змінював до безмежності форму і розташування фігур, кожного разу надаючи нових відтінків вираженню обличчя" [3, с. 356]. Микола Ге настільки був захоплений творчістю, що іноді знаходився повністю під владою образів, які оволодівали його свідомістю. А інколи це навіть доходило до галюцинацій. "Йому починав ввижатися привід Христа, що пролітав у повітрі, потім цілував виснаженого муками розбійника, який у відповідь блаженно усміхався в передсмертному забутті". "Картин, які змінювалися на тому й самому полотні, було декілька десятків" [3, с. 356].

До нас дійшли два варіанти "Розп'яття": перший – 1892 року, який зараз зберігається в музеї Орсе, і другий – 1894 року, який, можливо, десь у Швейцарії. Степан Яремич перебував на хуторі під час створення цих картин. Він погодився позувати майстрові для образу Христа в новій трактовці.

За спогадами іншого учня М.Ге Євгенія Кузьміна, у будинку були всі атрибути для створення відповідної атмосфери розп'яття: "Недалеко від печі стояв великий дерев'яний хрест з повішеним на перекладині терновим вінком. На цьому хресті Ге не раз і не двічі "розпинав" Яремича" [4].

Позувати, за свідченнями С.Яремича, було "свого роду великим подвигом" і вкрай виснажливо: тіло висіло в повітрі, тримаючись на руках, закріплених рушниками. Більше трьох хвилин висіти було неможливо.

Однак не тільки позуванням обмежилася роль С.Яремича у долі цієї картини. В епістоляріях Є.Кузьміна знаходимо цікавий факт, що був записаний ним із вуст самого позувальника. "Одного разу, розглядаючи вже написану картину у дзеркалі, Яремич присів на підлогу.

– Миколо Миколайовичу! – раптом покликав він. – Ось подивіться! Яремич закрив лінійкою фігуру п'яного розбійника. Ге підійшов, подивився, і доля цієї фігури була вирішена.

– Ніж! – закричав Ге. Через декілька хвилин від правого хреста виднілася лише невелика частина, відрізаний шмат із розбійником, завернений у трубу і підпалений, лежав у печі" [5].

Композиція була вирішена, автор дихнув вільно.

Степан Яремич, тісно спілкуючись із М.Ге до останніх днів його життя, записував висловлювання старого вчителя про творчість у щоденник. Зі сторінок цих записів перед нами постає не тільки образ Ге-художника, а й образ Ге-вчителя. Його настанови відіграли велику роль у формуванні світогляду Степана Яремича, майбутнього мистецтвознавця. Ось деякі з них.

"Те, що людина виражена у відомій формі, може бути названим картиною. Форма ця у більшості випадків – слово. Пластична картина повинна бути як одухотворене слово. Тобто слово, яке перестало бути звичайним, а зробилося само життям, дійсністю. Картина повинна мати особливості не тільки зовнішні, але, головним чином, внутрішні. Щоб думка належала саме мені і нікому іншому. Тільки такий витвір можна назвати по-справжньому художнім. Розуміння душі людської – ось справжнє мистецтво" [6, с. 1].

"Форми знайти не можна, потрібно, щоб вона народилася. Яке б враження не було, чи буде воно отриманим безпосередньо з самого життя чи з оповідання, воно повинно переробитися так, щоб увійти в плоть і кров. Результатом цього з'являться відомі пластичні образи, але вам навіть на думку не спаде, звідки це? Тільки через деякий час ви це побачите" [3, с. 187].

Хотілося б зупинитися ще на одному цікавому факті зі спільного життя майстра й учня, в якому Степан Яремич проявив себе як критик мистецтва.

У 1891 році на XIX Пересувній виставці, що відкрилася 9 березня, Микола Ге представив картину "Совість (Іуда)".

Критика на цей твір була в основному ганебною.

Теоретик народництва, російський критик М.К.Михайловський у "Русских ведомостях", 1891, №83 писав: "Чому це "совість"? Докір совісті, цей дорогоцінний для нас момент у всій історії Іуди ... цей момент художник відважився зобразити спиною зрадника! ... Надто смілива задумка і ... надто боязке виконання ... Ге побоявся ... показати нам "дзеркало душі" зрадника ... Як ви не вдивляйтеся в картину Ге, "совісті" ви в ній не знайдете" [3, с. 355].

У колі передвижників картина теж була не прийнятою. Так, російський художник В.Д.Поленов, член Товариства передвижників, у листі до дружини писав: "Дуже і дуже слабкий витвір. На чорно-синьому фоні стоїть довга й м'яка тумба, що завернена в простиню і освітлена голубим світлом, схожим на бенгальський вогонь, а направо, вдалині, якісь жовтенькі й сіренькі мазочки. Це відводять Христа. Жахливо шкода, що так погано..." [3, с. 160].

А от на журналіста і літературного критика О.С.Рождествіна картина справила глибоке враження. "Казанские Вести", 1892, №535 і 536 надрукували його статтю "Іуда зрадник на картині М.М.Ге". Автор ставив за мету розібрати негативний відгук Михайловського на картину й висловити свою точку зору на цей твір. Ми не будемо вдаватися в подробиці змісту цієї статті, але наведемо найбільш яскраві тези з неї.

На думку Рождествіна, "картина Ге займає на виставці одне із перших місць". 104. "Зобразивши Іуду нерухомим, Ге тим самим довів, що він добре відчув психологію зрадника, який зрозумів свій злочин". 106. Підкреслюючи правдивість образу Іуди, художник зобразив "найвеличнішого зрадника, який відчуває адські душевні муки" [7, с. 107]. Крім того, Рождествін відзначав новаторство майстра у трактуванні релігійного сюжету. Він закликав публіку зрозуміти, що "ця картина вільна від будь-яких "яскравих штрихів", які кидаються в очі, вона потребує напруженої уваги" [7, с. 107].

Щоб дізнатися, чи правильні його погляди, Рождествін відправив цю статтю до М.Ге з проханням відповісти, чи погоджується автор із ним.

Художнику сподобалася рецензія критика на картину, він написав йому листа, до якого приклав рукописну статтю С.Яремича "З приводу брошури О.Р. "Іуда зрадник". М.Ге надавав цьому рукопису великого значення і вважав його своєрідним доповненням до своїх думок, які висловив Рождествіну в листі.

Порівнюючи лист М.Ге і статтю С.Яремича, знаходимо багато спільного в поглядах цих двох людей. Простежимо деякі з них. М.Ге писав у листі до О.Рождествіна: "Не можна Іуду зрозуміти, якщо не буде перед ним його злочину, смисл якого для нього віддалення Ідеалу, за його причини – його відводять, і він, скільки не біжи, його не зупинити для себе. Такий Іуда в кожному з нас, коли ми зупинилися і не можемо бігти за тим, хто наш Ідеал, наше життя, смисл нашого життя. Ось цей зв'язок глядача з положенням Іуди і дав назву цій картині "Совість" [7, с. 108].

С.Яремич у своїй статті так описував сюжет картини: "Перед нами стоїть людина, ніби придавлена важкою ношею, з судорожно стиснутими руками. Ця людина–зрадник. Він не може відірвати погляду від учителя, який віддаляється від нього в оточенні солдат і якого він ще декілька хвилин назад так ненавидів. У цю хвилину він схожий на людину, яка тільки що прокинулася від міцного сну. Він відчуває присутність розуміння, яке тільки зароджується, і разом із тим його починає хвилювати біль, як він не знав раніше. Чи він це зробив? Йому якось не віриться, що був причиною тільки що скоєного ... чому ж він не може бігти слідом за Вчителем... Він не в змозі рухатися жодним членом, він бачить перед собою провалля, яке у міру віддалення юрби, все більше і більше розширюється. Ще мить, і розуміння осяяло його душу. Він зрозумів своє положення; вогонь, який запалав у ньому розумінням, освітив зроблене ним до найменших подробиць. Усе роз'яснилося..."

"... Важливо тільки те, що тут пластично зображено ледь помітне відродження людини..."

"... у кожному сидить Іуда, але не той, який хотів загладити свою помилку смертю, а інший, підлий і дрібний, який на кожному кроці готовий продати, і продає Христа за невеличку вигоду, не віддаючи цій зраді жодного значення. Кожен думає, що його злочин дрібниця, а що був такий Іуда, який зробив жahlivіший злочин, от він і є, за таким розумінням, справжній злодій. І раптом знайшлася людина, яка показала, що цей передбачуваний злочинець не настільки поганий, як нам здається, і навіть, коли в ньому заговорила совість, він став набагато краще й вище від нас" [7, с. 110]. Ця стаття була першим кроком С.Яремича в галузі мистецтвознавчої критики. Наведені тези з рукопису свідчать про те, як під впливом М.Ге формувался світогляд цього мистецтвознавця. Настанови старого вчителя з приводу художньої творчості не минули марно.

Після смерті М.Ге С.Яремич підтримував дружні стосунки з членами родини вчителя, реставрував картини майстра, допомагав у

складанні каталога його художніх творів, влаштував картини в музеї та на виставки.

С.Яремич написав безліч монографій про творчість українських, російських та зарубіжних художників. Як художник створив сорок п'ять картин і близько трьохсот акварелей і рисунків. Але, можливо, найбільшою його заслугою була реставраційна робота в Ермітажі.

Отже, роки життя на хуторі у видатного художника і мудрого вчителя М.Ге відіграли важливу роль у становленні Степана Яремича як багатогранної творчої особистості.

Література

1. Інститут рукопису, ф. 250, № 42 : Антонович Д. В. Український художник Микола Ге.
2. Выдрин И. Н.Н.Ге в воспоминаниях его учеников / И. Выдрин // Искусство. — 1971. — № 9. — С. 60—64. (Переклад українською автора статті.)
3. Ге Николай Николаевич. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. — М. : Искусство, 1978. — 399 с. (Переклад українською автора статті).
4. Інститут рукопису, ф. 250, № 49 : Кузьмін Є. Микола Ге (спогади в 20 роковину з дня смерті, 1914).
5. НХМУ, ДАФ № 13, од. зб. № 39 : Кузьмін Є. Николай Ге.
6. Мурашко М. І. Спогади старого вчителя / М. І. Мурашко. — К., 1964. — 167 с.
7. Рождествин А. Николай Николаевич Ге / А. Рождествин // Казанский музейный вестник. — 1921. — № 3—6. — С. 98—111.
8. Фастівці на хвилях історії. — Чернівці : Обласне відділення пошуково-видавничого агентства "Книга пам'яті України", 2008. — 528 с.

УДК 94 (477.51)

М.В.Семенова

Театральне життя Чернігівщини як складова культурно-історичного процесу в Україні 90-х рр. ХХ ст.

У статті на прикладі театральної мережі Чернігівщини визначено основні тенденції розвитку театральної сфери як складової культурно-історичного процесу в Україні у 90-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: театральна мережа, тенденції розвитку, культурно-історичний процес, Чернігівщина.

В статье на примере театральной системы Черниговщины выделены основные тенденции развития театральной сферы как составляющей культурно-исторического процесса в Украине в 90-е гг. XX века.

Ключевые слова: театральная сеть, тенденции развития, историко-культурный процесс, Черниговщина.

On the example of theatre network of Chernihiv region the article defines the major tendencies of theatrical sphere as a component of historic cultural process in the 90-ies of the XXth century.

Key words: theatre network, development trends, cultural-historical process, Chernihiv region.

У період суспільно-політичної та економічної нестабільності консолідувати українське суспільство може культура. Саме тому держава має спрямовувати зусилля на поглиблення культурного самоусвідомлення, на вироблення потреби в культурі як фундаменті духовності суспільства й особистості. Культура є явищем, що охоплює все духовне та інтелектуальне життя народу, мистецтво, літературу, науку, освіту, засоби масової інформації, сферу виховання, естетику побуту й виробництва. У цьому переліку своє місце посідає театр – мистецький заклад, функціонування якого вирішує надзвичайно важливі питання, пов'язані з духовністю нації.

Театральне мистецтво як естетичний вид мистецтва викликає позитивні емоції, позитивно впливає на стан соціального здоров'я, допомагає у пошуку відповідей на філософські питання життя. Театральне мистецтво – це вирішення психолого-педагогічних проблем, адже передбачає формування художньо-естетичного смаку, розвиток комунікативності особистості, пам'яті, уяви, мови, моральне виховання, створення позитивного емоційного настрою. Театр сприяє формуванню людини і, водночас, виховує перспективного глядача, що завітає на вистави, шукаючи відповіді на чергові питання життя [1]. Театр – це найбільш правдиве відображення почуттів, ідей і поривань, що збуджують свого часу суспільство, і в особі кращих своїх представників мусить бути найбільш яскравим виразником самосвідомості нації у даний період [2]. Безперечно, театральне мистецтво має значні можливості впливу на особистість – на її інтелектуальний і духовний стан; формує світогляд і світобачення людини, визначає рівень

культурного розвитку суспільства, має великий вплив на суспільну думку і має всі можливості для консолідації української нації.

Як складова культурної сфери театральне мистецтво є об'єктом наукового інтересу дослідників історії культури [3], культурології [4]. Характеризуючи культурне життя як частину історичного процесу, історики приділяють увагу і тенденціям розвитку театральної справи [5]. З позицій мистецького явища вивчають театральну сферу мистецтвознавці [6].

Домінуючим питанням, над яким працюють дослідники, є питання про роль та значення театру у суспільстві (І.Д.Безгін, О.В.Семашко, В.К.Ковтуненко) [7].

Актуальні питання театального сьогодення постійно в центрі уваги періодичних видань – "Українська культура" та "Український театр".

Наше завдання – проаналізувати сучасні тенденції розвитку театральної мережі, визначити особливості розвитку театральної сфери Чернігівської області.

У дев'яностих роках помітно розширилася мережа державних театрів, переважно за рахунок надання бюджетного фінансування новоствореним театрам-студіям, виникають недержавні культурно-мистецькі організації. Театральне мистецтво наших днів переживає справжній розквіт. Творча самостійність художніх колективів, які працюють в умовах вільної конкуренції, розширює стильові й тематичні межі театального мистецтва. Зростає популярність театрів. Щороку відбувається до 40 тис. вистав, що їх переглядають майже 20 млн. глядачів [8].

Однією з показових тенденцій є зникнення, принаймні згладжування різниці між театальною столицею і периферією. З київськими прем'єрами – і за рівнем зазіхань, і за переконливістю результатів – конкурують на рівних периферійні [9]. Це стало можливим за рахунок аматорських фестивалів, головну роль у яких відіграють аматорські театри.

Разом з тим варто відзначити, що негативною тенденцією є те, що в нашій країні відвідування театру не є потребою. Більшість громадян України віддають перевагу перегляду телевізійних програм та серіалів. У той же час подивитися виставу є радше подвигом, ніж потребою.

За середньостатистичними даними, у нашій країні 12 відвідувань театру на 100 осіб [10]. Цей показник досить низький. Хоча сьогодні театр має чимало труднощів, проте своєю популярністю не поспішає поступатися ані кіно, ані телебаченню. Репертуар наших театрів може зацікавити глядача різних художніх смаків, поглядів, професійних інтересів,

вікових категорій. Він постійно поповнюється новими виставами. Відбувається й оновлення (модернізація) вистав, поставлених раніше.

Ключовою умовою функціонування театральної сфери є формування її законодавчої бази. Точкою відліку тут є прийняття Верховною Радою України "Основ законодавства про культуру" у 1992 р., які регулюють правові відносини у сфері культури [11].

Нові економічні умови визначили необхідність прийняття Закону "Про благодійництво та благодійні організації" [12]. Особисті немайнові і майнові права авторів та їх правонаступників, пов'язані зі створенням творів літератури і мистецтва (авторське право), права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення (суміжні права) регулюються Законом України "Про авторське право і суміжні права".

Кабінет Міністрів України ухвалив низку постанов: "Про затвердження Положення про стажування працівників театрів, філармоній, професійних творчих колективів, цирків, кіностудій України", "Про контрактну форму трудового договору з керівниками й творчими працівниками державних театральних та концертно-видовищних закладів, підприємств і організацій культури", "Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури та мистецтв, заснованими на державній і комунальній формі власності" та "Про затвердження Державної програми розвитку культури на період до 2007 року" [13].

Неодноразово проблеми театральної сфери розглядалися на засіданнях колегиї Міністерства культури і туризму України. Прийняті нормативні документи сприяли зміцненню матеріально-технічної бази закладів культури і мистецтва, без чого неможливий їхній подальший розвиток [14].

Передумовою для вироблення ефективної державної політики у театральної сфері та важливою запорукою позитивних змін у державній політиці підтримки театрального мистецтва стало, нарешті, введення в дію у 2005 році Закону України "Про театри і театральну справу в Україні" [15].

Театральна справа – це комплекс заходів, спрямованих на створення, публічне виконання та публічний показ творів театрального мистецтва, їхнє поширення і збереження умов для розвитку театральної творчості, професійної освіти, науки, театральної журналістики, видавничої діяльності з історії, теорії та практики цього виду мистецтва.

Театральне мистецтво – вид мистецтва, особливістю якого є художнє відображення життя за допомогою сценічної дії акторів перед глядачами.

Процеси, що відбуваються сьогодні в українській театральній галузі, загалом відповідають ситуації у всьому мистецтві країни, а більшість проблем, характерних для культури, в тому числі мають місце й у театральному житті країни. Серед цих проблем найчастіше називають низьку заробітну плату, житлову та матеріальну незабезпеченість театральних фахівців, відсутність творчої атмосфери у театрі, слабкість професійної підготовки театральних кадрів, "старіння" творчого складу театрів, консерватизм художнього та адміністративного керівництва, вузькість репертуару, не здатного зацікавити публіку, надмірна орієнтація на економічні показники за рахунок художності.

Однією з найактуальніших проблем, на думку дослідників, є недооцінка державою ролі театру в житті суспільства. Держава повинна створювати стимули для участі спонсорів у відкритті театрів і фінансуванні їх мережі, забезпечувати населення послугами сценічних колективів, налагоджувати розробки і виробництво сучасної сценічної техніки, підтримувати належний рівень театральної освіти і науки про театр, надавати підтримку в організації театральних гастролей, обмінів, конкурсів і наукових зібрань [16].

В Україні кількість професійних театрів (включаючи театри-студії), зазнавши незначних коливань (від 125 до 136 одиниць) протягом першого десятиліття незалежності, на початок 2002 року складає 131 [17]. Найбільша їх кількість нараховується у Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Харківській областях та Автономній Республіці Крим (місто Київ до уваги не береться) [18]. Щодо загальної кількості відвідувачів – домінують Дніпропетровська, Донецька області, Чернігівська область посідає середню позицію у цьому показнику, тоді як за показником загальної кількості відвідувачів у розрахунку на 100 жителів їй належить одне з провідних місць (поступається лише Львівській, Миколаївській, Херсонській областям та Автономній Республіці Крим і випереджає Дніпропетровську і Донецьку) [19].

Система театральних підприємств області включає 4 театри та філармонію. Зазнавши певної реорганізації, театральна мережа області включає: Чернігівський обласний академічний (цей статус театру було надано у 2001 році за високі творчі досягнення та у зв'язку із 75-річчям) український музично-драматичний театр ім. Т.Шевченка, Ніжинський український драматичний театр ім. М.Коцюбинського (заснований у 1933 році), Чернігівський обласний дитячий (пляльковий)

театр імені Олександра Довженка та Чернігівський обласний молодіжний театр.

Чернігівський обласний дитячий (ляльковий) театр ім. О.П.Довженка створено у 1976 році. У 1988 році театр реорганізовано в обласний театр для дітей та молоді з двома труппами – драматичною і ляльковою, а в 1996 році ляльковій трупі надано окреме приміщення колишнього кінотеатру і створено обласний дитячий (ляльковий) театр, якому присвоєно ім'я Олександра Довженка (з 1998 р. до 2000 р. тут діяв театр-студія ім. В.Висоцького) [20, с. 128]. Аналіз звітної документації театральних закладів та матеріалів колегій управління культури обласної державної адміністрації дає можливість визначити ряд проблем у функціонуванні театральної мережі Чернігівської області.

У першу чергу – це недостатнє фінансове забезпечення театральної галузі, необхідність постійного пошуку залучення позабюджетних надходжень, активізація роботи з розширення платних послуг. Якщо у 1992 році, незважаючи на складну економічну ситуацію, заклади культури та мистецтва, особливо установи обласного підпорядкування, не відчували гострої нестачі коштів: це пояснюється збільшенням асигнування на утримання установ культури порівняно з попереднім роком – якщо у 1991 р. витрати на сферу культури склали 3,8% бюджету області, а у 1992 р. – 8%, то протягом наступного десятиліття відсоток постійно скорочувався. Так, у 1994 р. ця частка складала 7,2%, у 1996 р. – 5,9%, у 2001 році – 4,8% [21].

Наприклад, Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського вирішували фінансове питання шляхом отримання допомоги від спонсорів та міської влади.

Похідною від попередньої є друга проблема – слабка матеріально-технічна база: незабезпеченість транспортом, відсутність ремонтних робіт у театральних приміщеннях, потреба оновлення театральних костюмів та поповнення репертуару. Так, у зв'язку нестачею пального було відмінено значну кількість виїзних вистав, як наслідок – невиконання показників гастрольної діяльності. Коли на базі обласного театру ляльок у 1988 р. було створено обласний театр для дітей та молоді, постало питання про те, що зал на 100 місць потреби глядача не задовольняє. У 1996 р. обласний театр для дітей та молоді відзначав 20-річний ювілей, а питання про прибудову залу на 300 місць залишилося відкритим. Аж до 2002 року залишався без приміщення

Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського, був єдиним пересувним професійним театром у сучасній Україні.

Невирішеними залишались і проблеми соціального захисту працівників театрів: низька заробітна плата і заборгованість із її виплати. Гостро і неодноразово піднімалося житлове питання. Жодної квартири з часу заснування (1976 р.) не отримали працівники обласного театру для дітей та молоді. Театр має потребу щодо збільшення акторського складу театру, а можливості запросити фахівців немає через брак житлових умов. Цю проблему мають й інші заклади [22].

Мають місце і проблеми суто професійно-театрального характеру. Перед колективами постійно ставлять питання про їх творчий рівень та професійну майстерність. Інша проблема – творча завантаженість акторів, виконання норми виступів. (Систематично не виконуються норми виступів артистами Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т.Шевченка.) Управління культури області постійно звертає увагу керівництва театрів на цей недолік, вбачаючи причину цього в тому, що художнє керівництво займає позицію стороннього глядача і не займається його вирішенням, що можливо шляхом рівномірного завантаження творчого складу з урахуванням оптимального планування поточного репертуару, пошуку нових творчих форм (малі сцени, театр у фойє). Наказом управління культури від 11.01.2001 р. введені обов'язкові норми виступів, що дасть можливість упорядкувати творчу завантаженість. Проте, як покаже практика, у 2002 році колегія змушена буде констатувати: актуальною серед творчих проблем залишається творча завантаженість артистів. Незадовільно експлуатуються окремі вистави театру, так, деякі з них демонструвалися лише двічі [23].

У досліджуваний період спостерігається ряд позитивних тенденцій та явищ.

Так, прослідковується позитивна динаміка у таких процесах, як виконання планових показників діяльності (проведення театральних вистав та концертних програм, належна гастрольна робота), так і підготовка нових вистав, пошук нових форм роботи, оригінальність постановок, проведення традиційних театральних фестивалів ("Слов'янські театральні зустрічі", "Театральні вечори" та ін.).

Репертуарна афіша театрів збагатилася новими виставами. За показником нових постановок Чернігівщина посідає провідне місце в Україні, готуючи щороку в середньому 25 нових вистав [24].

Завдяки відкриттю приміщення Ніжинського драматичного театру, а також реорганізації приміщень інших театральних закладів кількість місць для глядачів зросла з 914 у 1990 р. до 1102 у 2000 р. та на 2002 р. склала 1329 місць.

Кількість проведених вистав та концертів протягом 90-х років зменшувалась: у 1993 р. проведено 1655 концертів та вистав, у 1996 р. – 1605, у 2000 р. – 1434, з 2001 р. почався певний ріст – 1485 концертів та вистав [25].

Серед результативних напрямків діяльності театральних закладів варто виділити організацію та участь у фестивалях. Постійним успіхом у глядачів користується проведення в Чернігові Міжнародного фестивалю "Слов'янські театральні зустрічі": заснований у 1990 році (співзасновниками були Гомельський драматичний театр і Брянський театр драми імені О.Толстого, ці театри стали постійними учасниками фестивалю) як регіональний, у 2001 році він одержав статус Міжнародного.

Ніжинський драматичний театр імені М.Коцюбинського є одним із засновників Всеукраїнського театрального фестивалю жіночої творчості імені Марії Заньковоцької.

Театром для дітей та молоді ще у 1988 році започатковано фестиваль "Грудневі театральні вечори", який збирає численних прихильників театального мистецтва [26].

У 1996 році театр виступив ініціатором проведення в місті міні-фестивалю авторських вистав "Лялькові рандеву в Чернігові". Учасниками цих фестивалів стали лялькові театри з Ужгорода, Києва, Вінниці, Черкас, Тернополя, Дніпропетровська [27]. На належному організаційно-творчому рівні в обласному дитячому (ляльковому) театрі ім. О.Довженка проводиться фестиваль учнівських театральних колективів "Пролісок".

Популяризація театального репертуару та надбань театального життя Чернігівщини відбувається за допомогою гастрольної діяльності театрів.

Чернігівський обласний український музично-драматичний театр імені Т.Г.Шевченка протягом 90-х рр. здійснив гастрольні подорожі по території України, Росії, Білорусі, Молдови, Грузії, країн Балтії, Середньої Азії.

Чернігівський обласний дитячий (ляльковий) театр ім. О.Довженка за роки свого існування здійснив постановки більше як 90 вистав та побував із ними на гастрольях не тільки в Україні, а й у Білорусі, Росії, Німеччині, Польщі.

Театр є учасником всеукраїнських фестивалів та міжнародних, що проходили в Австрії (1992 р.), Німеччині (1997 р.), Болгарії (1997 р.), Росії (2001 р.). Свою місію театр вбачає у вихованні ідей добра і гуманізму, у створенні вистав на основі національної драматургії і кращиз зразків світової класики, використовуючи багатство стилів і сценічних прийомів мистецтва граючої ляльки.

Новацією Чернігівського обласного молодіжного театру стало започаткування у 1994 році явища "Театр-вдома". Це своєрідна форма принесення культури не у маси, а особисто в кожний дім [28].

Чернігівський обласний дитячий (ляльковий) театр ім. О.Довженка та Чернігівський обласний молодіжний театр відіграють важливу роль у вихованні підростаючого покоління. Своєю діяльністю вони сприяють піднесенню культурного рівня особистості.

Постійно театральнo-видовищні заклади спрямовують свої зусилля на підготовку нових вистав, концертних програм, пошук нових форм роботи. Результатом цього стали вистави, концертні програми, яким притаманні цікаві режисерські вирішення, естетичний смак.

Окремо слід зупинитися на питанні щодо проведеної роботи театральнo-видовищними закладами з виконання Розпорядження Президента України від 22.03.2000 р. №120/2000 "Про проведення щорічної Всеукраїнської культурно-мистецької акції "Майстри мистецтв – трудівникам села". З цією метою управлінням культури розроблено графік культурного обслуговування сільського населення, який доведений до кожного району [29].

Найактивніше в цьому питанні працював Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського.

Творчі колективи значну увагу приділяють благодійній та шефській роботі: проводяться шефські концерти у військовому госпіталі, дитячому притулку "Надія". Театри постійно співпрацюють із благодійними фондами "Родина", "Айболить".

Отже, у функціонуванні театральної сфери Чернігівщини головна увага була зосереджена на здійсненні програми подальшого розвитку української національної культури, пропагуванні досягнень театральнo-мистецтва. Проведено ґрунтовну роботу з подальшого вдосконалення системи функціонування театральнo-видовищних закладів, переведення їх на нові економічні умови, розширення творчої та економічної самостійності.

Література

1. Найперше — особистість // Українська культура. — 1999. — № 11—12. — С. 14—15 ; Настоящее и будущее нашего театра // Театр. — 1994. — № 2.
2. Соколенко А. Звітуємо перед тими, хто любить театр // Вісті. — 2006. — 28 липня. — С. 5.
3. Бокаль В. А. Історія культури України : [навч. посіб.] / В. А. Бокаль, Л. П. Польовий. — К., 2001. — 256 с. ; Шейко В. М. Історія української культури : [навч. посібник] / В. М. Шейко. — К., 2006. — 264 с.
4. Матвєєва Л. Л. Культурологія : курс лекцій / Л. Л. Матвєєва. — К., 2005. — 512 с.
5. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.) / В. М. Литвин. — К., 2000. — 360 с.
6. Вступ до театрознавства / К. Бальме. — К., 2008. — 269 с.
7. Глядач і театр: соціодинаміка взаємовідносин : соціол. дослідж. / І. Д. Безгін, О. М. Семашко, К. В. Юдова-Романова. — К. : Компас, 2006. — 365 с.
8. Бокаль В. А. Історія культури України : [навч. посіб.] / В. А. Бокаль, Л. П. Польовий. — К., 2001. — 256 с.
9. Остапенко Д. Український театр. Здобутки, реальність, проблеми / Д. Остапенко // Український театр. — 1997. — № 3. — С. 2—4.
10. Яремчук А. Отже, рік культури / А. Яремчук // Українська культура. — 2003. — № 1. — С. 1.
11. Основи законодавства про культуру (14.02.1992 р. № 2117 — XII) // Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 21. — С. 294.
12. Про благодійництво та благодійні організації // Відомості Верховної Ради. — 1997. — № 46. — С. 292.
13. Про затвердження Положення про стажування працівників театрів, філармоній, професійних творчих колективів, цирків, кіностудій України // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах 1991—1998 рр. — К., 1999. — Вип. IV. — С. 204—212 ; Про контрактну форму трудового договору з керівниками та творчими працівниками державних театральних та концертно-видовищних закладів, підприємств і організацій культури // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах 1991—1998 рр. — К., 1999. — Вип. IV. — С. 221.
14. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури та мистецтв, заснованими на державній і комунальній формі власності : Постанова Кабінету Міністрів від 5 червня 1997 року № 534 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 23. — С. 93—95.
15. Закон України "Про театри і театральну справу" // Голос України. — 2005. — 25 червня. — С. 14—16.

16. Безгін І. Проблеми регулювання театральної діяльності засобами культурної політики / І. Безгін, О. Семашко, В. Ковтуненко // Театр і глядач в сучасній соціокультурній реальності. — К., 2002. — 325 с.

Ч. 1 : Соціально-художні виміри українського театру: ретроспектива, стан, тенденції. — 2002. — 325 с.

17. Україна у цифрах у 1993 році. — К., 1994. — С. 178 ; Заклади культури, мистецтва, фізкультури : статистичний бюлетень. — К., 2004. — С. 2.

18. Заклади культури, мистецтва, фізкультури : статистичний бюлетень. — К., 2004. — С. 43.

19. Там само.

20. Гольцов В. Вічна магія ляльок: з історії театру ляльок на Чернігівщині / В. Гольцов // Літературний Чернігів. — 2008. — № 4. — С. 128—131.

21. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 38.

22. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2303, арк. 25.

23. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2183, арк. 52.

24. Заклади культури, мистецтва, фізкультури : статистичний бюлетень. — К., 2004. — С. 43.

25. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2224, арк. 3—5.

26. Поліщук Т. Казкарі та глядачі готуються до фестивалю авторських вистав театрів ляльок / Т. Поліщук // День. — 2008. — № 205. — С. 2.

27. Там само.

28. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2183, арк. 69.

29. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2292, арк. 173.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

УДК 378/12(092):81

О.Г.Самойленко

Особова справа Ю.Ф.Карського в Archiwum Panstwowe m. St. Warszawy

Дана публікація містить найбільш вагомі документи з особової справи видатного вченого-слависта кінця XIX – першої третини XX ст. Юхима Федоровича Карського, яка зберігається в Архіві м.Варшави і розкриває основні напрямки діяльності професора "варшавського періоду".

Ключові слова: Ю.Ф.Карський, вчений-славист, Варшавський університет.

Данная публикация содержит наиболее документы из личного дела выдающегося ученого-слависта конца XIX – первой трети XX в. Ефима Федоровича Карского, которая сохраняется в Архиве г.Варшавы и раскрывает основные направления деятельности профессора в "варшавский период".

Ключевые слова: Е.Ф.Карский, ученый-славист, Варшавский университет.

The paper includes significant documents from the personal history of an outstanding scholar-slavicist Y.F.Karskiy which are kept in Warsaw's archive and are connected with his work in Polish University.

Key words: Y.F.Karskiy, scholar-slavicist, Warsaw University.

На сторінках даного часопису неодноразово друкувалися архівні матеріали, що проливають світло на життя та діяльність учених і випускників Ніжинської вищої школи. Одним із яскравих її представників є випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Юхим Федорович Карський.

Юхим Федорович (Феодорович) Карський народився 20 грудня 1860 р. (1 січня 1861 р.) в с.Лаша Гродненського повіту Гродненської губернії у родині сільського вчителя. Закінчивши Ятранську сільську школу, Мінське духовне училище та семінарію, юнак у 1881 році вступив до Історико-філологічного інституту князя Безбородька в

Ніжині, де спеціалізувався у відомих російських славістів Р.Ф.Брандта і М.І.Соколова з історії мови та народної творчості білорусів. У 1885 році Ю.Ф.Карський з відзнакою закінчив інститут і був направлений викладачем російської і старослов'янської мови та російської літератури до другої Віленської гімназії. У Вільно Юхим Федорович наполегливо готувався до наукової роботи, написав "Граматику древнего церковно-славянского языка сравнительно с русским" (1888) і 17 вересня 1891 р. склав магістерський іспит на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. Саме російський університет у Варшаві став місцем наукового розквіту Ю.Ф.Карського. З лютого 1893 р. його призначили лектором російської мови на історико-філологічному факультеті цього університету, а після захисту магістерської дисертації в Університеті Св. Володимира у Києві в жовтні 1893 року перед ученим відкрилася можливість зайняти кафедру. 26 червня 1894 року Юхима Федоровича призначають на посаду екстраординарного професора з кафедри російської і церковно-слов'янської мови й історії російської літератури. За короткий час до молодого професора приходять відомості. Російське географічне товариство нагородило його Великою золотою медаллю за праці в галузі білоруської етнографії, а Академія наук – золотою медаллю ім. П.М.Батюшкова за рецензію на працю П.В.Шейна "Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края" (т. 1–2, 1887–1893), було завершено написання монографій "Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках", за яку в грудні 1896 р. Рада Московського університету надала Ю.Ф.Карському ступінь доктора російської словесності, та "Из лекций по славянской кирилловской палеографии в Варшавском университете", Археографічна комісія Московського археологічного товариства (1896 р.) та Товариство любителів давньої писемності (1898 р.) обрали його своїм членом. Крім того, молодий професор редагував "Материалы для изучения белорусских говоров" (вып. 1–3) та входив до складу Редакційної комісії "Варшавских университетских известий".

У цей час Юхим Федорович здійснив кілька експедицій для збору етнографічного і діалектологічного матеріалу до Віленської, Гродненської і Мінської губерній, досліджував народні говірки, звичаї, побут білорусів.

Активну участь брав науковець і в організації та становленні Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті в 1900–1901 роках. Як члена-засновника вченого було обрано головою Відділення історико-філологічних наук Товариства. Незважаючи на величезну завантаженість викладацькою та громадською роботою,

Ю.Ф.Карський не полишав і напруженої наукової праці. У 1901 році з-під пера дослідника вийшло дві вагомі праці "Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век" і "Очерки славянской кирилловской палеографии", які отримали позитивні відгуки від науковців. За другу монографію автор одержав від Академії наук малу Ломоносівську премію. Одночасно Юхима Федоровича було обрано членом-кореспондентом Імператорської Академії наук по Відділенню російської мови та словесності.

У серпні 1902 році вчений брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду в Харкові, на якому доповідав з проблем білоруської етнографії. Академія наук за цю доповідь нагородила науковця другою золотою медаллю ім. П.М.Батюшкова. Відбулося і службове зростання Ю.Ф.Карського. У листопаді 1902 року він почав виконувати обов'язки голови Редакційної комісії, а у грудні цього ж року – був затверджений деканом історико-філологічного факультету.

Користуючись великим авторитетом не лише у Варшавському університеті, але й серед широких наукових кіл Росії, Юхим Федорович у квітні 1903 р. брав участь у Петербурзі у засіданнях Попереднього комітету з улаштування з'їзду спеціалістів зі слов'янської філології та історії. Після повернення до Варшави Карський звернувся з клопотанням про надання йому на канікулярний час відрядження для організації експедиції до губерній Північно-Західного краю. Влітку вчений здійснив подорожі до Віленської, Вітебської, Гродненської, Ковенської, Мінської та Могилевської губерній, результатом яких стала поява першого тому відомих "Белорусов".

Поступальне кар'єрне зростання продовжувалось і надалі. У січні 1905 року Ю.Ф.Карського було затверджено редактором "Русского Филологического вестника", а 6 вересня того ж року – обрано ректором Варшавського університету (6 вересня 1908 р. – переобрано на другий термін). Праці науковця викликали зацікавленість у представників європейської науки і почали виходити за кордоном. У Берліні в 1908 р. було надруковано дослідження "Следы белорусского эпоса в белорусской народной поэзии". У 1910 р. за дослідження у галузі білорусознавства Юхима Федоровича нагородили повною премією ім. П.М.Батюшкова, в 1913 р. – премією Ахматова, а 8 жовтня 1916 р. – його обрали дійсним академіком Імператорської Академії наук з Відділення російської мови і словесності (з 1 листопада 1917 р. – представник Відділення в Правлінні РАН). Обрання ординарним академіком зобов'язувало переїхати до Петербурга, де вчений залишався до кінця життя. За радянських часів академік Ю.Ф.Карський тривалий

час обіймав посаду директора Музею антропології та етнології (з 1921 р.), очолював Словникову комісію та Комісію з російської мови АН СРСР, продовжував активну науково-дослідну працю. 29 квітня 1931 року Юхим Федорович Карський помер у Ленінграді, залишивши після себе величезний науковий спадок і увійшовши до історії науки як один із найвидатніших славістів ХХ ст.

У Державному Архіві м.Варшава зберігається особова справа ректора Варшавського університету Ю.Ф.Карського¹, яка розкриває основні напрями діяльності вченого наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Найбільш вагомі документи цієї справи ми подаємо в даній публікації:

I

Арк. 3

Сент. 18 1892 г.

№6596

Г. Декану Историко-филологического факультета [1]

В дополнение к отношению моему от 12 сентября №4679 имею честь препроводить при сем вторичное прошение преподавателя Виленской 2-й гимназии Евфимия Карского о предоставлении ему вакантной в Варшавском университете лектуры русского языка.

Ректор [2]

II

Арк. 5

Сент. 12 1892 г.

№4679

Преподаватель Виленской 2-й гимназии, магистрант русского языка и словесности, Евфимий Карский заявил желание занять имеющую открыться в Варшавском университете кафедру славяно-русской филологии и литературы.

В следствии чего, препровождая при сем прошение г. Карского имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство составить особую Комиссию гг. Членов Историко-филологического факультета для обсуждения ученых прав г. Карского на искомую им кафедру и о последующем сообщить мне с предоставлением письменного заключения Комиссии.

Ректор

---

¹ *Archiwum Panstwowe M. St. Warszawy. — Sygn. 645. — 208 s.*

III

Арк. 6

Попечитель

9 февраля 1893 г.

№1955

Г-ну Ректору

Причисленного к Министерству Народного Просвещения, Надворного Советника Карского назначаю, с 1-го февраля сего 1893 года, на должность лектора русского языка в Варшавском Университете с жалованием по 2000 руб. в год.

Об этом имею честь сообщить Вашему Превосходительству, для зависящего распоряжения.

Формулярный список о службе г. Карского, а также его прошение, представленное Вами от 15 января с.г. за №294, при сем препровождаю.

Попечитель Округа

Апухтин [3]

IV

Арк. 7

Г. Декану Историко-филологического факультета

Честь имею представить Вашему Превосходительству следующие документы по вопросу о замещении лектуры русского языка в И.В.У.:

- Протокол заседаний комиссии.

- Мой отзыв об ученых трудах кандидатов, гг. Будде [4] и Карского.

- Три прошения кандидатов.

- Три бумаги Г. Ректора Университета.

31 окт. 1892 г.

Профессор А.Смирнов [5]

V

Арк. 7

Г-ну Ректору Университета

В следствии предложений Вашего Превосходительства от 1-го и 18-го Сентября т.г. за №4679, 4929 и 6596 составлена была мною Комиссия из гг. Проф. А.И.Смирнова, К.Я.Грота [6] и П.А.Кулаковского [7] для обсуждения ученых прав гг. Будде и Карского на искаемую ими кафедру лектора русского языка.

Рассмотрев ученые труды кандидатов члены Комиссии пришли к заключению, что "оба имеют полное право на занятие лектуры русского языка в Варшавском университете", но обсуждая характер главных трудов обоих кандидатов, члены Комиссии "обратили внимание на то обстоятельство, что г. Карский более знаком с западным краем и что здесь он может найти материал для дальнейших ученых работ по изучению старого зап.-рус. языка и совр. Зап.-рус. говоров".

При сем честь имею препроводить в подлиннике: отзыв Проф. Смирнова об ученых трудах гг. Будде и Карского, протокол заседания Комиссии по этому делу, равно как прошение гг. обоих кандидатов.

2 ноября 1892 г.

и.д.Декана Г.Струве [8]

VI

Арк. 24

Попечитель

28 января 1893 г.

№21333

Г-ну Ректору

Возвращая при сем приложенные к представлению от 7 и 27 Ноября и 23 Декабря минувшего года за №8145, 8576 и 9216 протокол комиссии с письменным отзывом проф. Смирнова об ученых трудах гг. Будде и Карского, прошение этих лиц, формулярный список о службе г. Будде и свидетельство о выдерживании им магистерского испытания, имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что на должность лектора русского языка во вверенный Вам Университет будет назначен мною г. Карский и таковое назначение состоится как только получится уведомление Департамента Народного Просвещения о неимении препятствий к его переводу

Попечитель Округа

Апухтин

VII

Арк. 27

Протокол заседания Комиссии по вопросу о кандидатах на лектуру русского языка в ИВУ

1. В комиссию представлено прошение кандидатов – магистрантов гг. Будде и Карского.

2. Профессор Смирнов прочитал отзыв об ученых трудах кандидатов.

3. Члены комиссии проф. К.Я.Грот и П.А.Кулаковский согласились с отзывом проф. Смирнова.

4. Обсуждая характер главных трудов обоих кандидатов, члены комиссии обратили внимание на то обстоятельство, что г. Карский более знаком с западным краем и что здесь он может найти материал для дальнейших ученых работ по изучению старого зап.-рус. языка и современных зап.-рус. говоров.

30 октября 1892 г.

Члены комиссии:

Профессоры: А.И.Смирнов

К.Я.Грот

П.А.Кулаковский

VIII

Арк. 69

Заявление

Чсть имею заявить Вашему Превосходительству, что Совет Императорского Русского Географического Общества, в заседании 15 января сего года, присудил мне большую золотую медаль [9] отделения этнографии за ученые труды в области белорусской этнографии, в удостоверении чего и прилагаю сообщение Председателя [10] означенного общества от 15 февраля сего 1894 г. за №40.

23 февраля 1894 г.

Карский

IX

Арк. 72

/чернетка/

Г. Декану Историко-филологического факультета

24/1-94 396

Прилагая прошение лектора русского языка Карского о предоставлении ему с 1 июня с.г. Кафедру русского и церковнославянского языков и истории литературы, имею честь покорнейше просить рассмотреть это в комиссии из представителей наук наиболее близких к означенной кафедре, а именно проф. Смирнова, Грота и Ульянова [11] и мнение прошу с Вашим заключением сообщить мне для предоставления г. Попечителю округа.

Ректор

Х

Арк. 28–28 зв., 29–29 зв., 77

Отзыв об ученых трудах гг. Будде и Карского

Вакантное место лектора русского языка в Варшавском университете изъявили занять два лица: магистр по кафедре русского языка и словесности Евгений Федорович Будде и магистр по той же кафедре Евфимий Федорович Карский.

Г. Будде напечатал следующее:

1. Место и значение духовных стихов в истории русской словесности. Фил. Зап. 1883 г. Вып. III стр. 28.
2. Положение русской женщины по бытовым песням народа. Фил. Зап. 1883 г. вып. IV стр. 28 и Р. Фил. Вест. 1889 №3. стр. 40.
3. Критические заметки о двух изданиях проф. *Гейтлера*??? Фил. Зап. 1885 г. №III стр. 11.
4. Мифический элемент в русской народной словесности. Фил. Зап. 1883 г. №V и VI и 1885 №I. Стр. 106.
5. К вопросу о надстрочных знаках в древне-славянских и русских рукописях Фил. Зап. 1887 г. №5 стр. 29.
6. Об образовательном значении поэзии Пушкина. Фил. Зап. 1887 г. № 5.
7. Из занятий по языку Лаврентьевского списка летописи. Фил. Зап. 1889 г. № 1 и 1889 №II стр. 56.
8. Новый вариант народного стиха "Плач Адама" Р. Фил. Вест. 1891 г.
9. Русский глагол сравнительно с церковно-славянском. Р. Фил. Вест. 1892 (Лекция на звание приват-доцента).
10. Разбор Воронежского этнографического сборника. Рус. Фил. Вест. 1892 №2.
11. К диалектологии велико-русских наречий. Рус. Фил. Вест. 1892 №2 и 3.

Из этого перечня видно, что в области ученых занятий г. Будде входили – народная словесность, палеография, история русского языка и русская диалектология.

Особенное значение имеет последний труд "К диалектологии великорус. нар., Исследование особенностей рязанского говора". Это исследование печаталось в Рус. Фил. Вестнике и вышло теперь отдельной книгой, которая представлена автором в Московском Университете в качестве магистерской диссертации.

Книга г.Будде представляет достаточно полный обзор особенностей Рязанского говора, во многом дополняющий и исправляющий прежние сведения о нем. Для обзора материал собран надежный, записанный из уст народа в большинстве самим автором, а потом другими умелыми лицами по просьбе автора. К этому обзору привлечены были данные не только из современного говора, но и из некоторых старых памятников, начиная с конца XVI в., заключающихся в рукописных актах и грамотах, найденных и изученных автором в Рязани. Метод исследования правильный, научный. Это сочинение показывает, что автор достаточно подготовлен к научным исследованиям по русской диалектологии, умеет взяться за дело и выполнить его удачно.

Г. Карский напечатал следующее:

1. Слово "человек" в произведениях Э.Боброва. Критический разбор. Рус. Фил. Вест. 1883 №3.
2. Заметка на "Ответ рецензенту Боброва". Рус. Фил. Вест. 1884 №2.
3. Белорусские песни. Рус. Фил. Вест. 1884 №3, 1885 №2 и 1889 №2.
4. Обзор звуков и форм Белорусской речи. Москва 1886 г. (Из Изв. Нежин. историко-фил. Института).
5. О так называемых барбаризмах в русском языке (речь, Вильно 1886 г.).
6. Два новые источника для изучения Белорусских говоров (Крит. статья) Журн. Мин. Нар. Пр. 1887 окт.
7. Грамматика древнего церковно-славянского языка сравнительно с русским. Вильно 1888 г.
8. О суффиксах в русских словах типа: теленок, Васенька, рученька, беленький. Рус. Фил. Вест. 1889 №3.
9. О преподавании церковно-славянского языка в мужских гимназиях. Рус. Фил. Вест. 1889 №4.
10. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края П.Шейна. Крит. разбор. Журн. Мин. Нар. Пр. 1890 г. ноябрь.
11. Памяти М.Ю.Лермонтова (Речь). Вильно 1891 г.
12. К истории звуков и форм белорусской речи. Рус. Фил. Вест. 1890 №2 и 4, 1891 №4, 1892 №1 и 4.

Из этого видно, что автор сосредоточился в своих ученых работах на русском языке и в особенности на русской диалектологии.

Из всех статей г. Карского особенное значение имеют две: 1, Обзор звуков и форм Белорусской речи и 2, К истории звуков и форм белорусской речи.

Первый труд представляет довольно полный обзор белорусского наречия, составленный на основании известного до 1885 г. в печати материала.

Этотую книгою, как хорошим пособием пользовался проф. Соболевский [12] в Лекциях по истории русского языка и проф. Владимир [13] в своем сочинении "Доктор Франциск Скорина".

Гораздо ценнее второй труд г. Карского, который печатался в Рус. Фил. Вестнике. Его напечатано теперь около 13 листов, окончание около 3–4 листов напечатано будет в 1893 г. В этом труде отмечены особенности звуков и форм 12 памятников (иногда очень крупных) старого Западно-русского наречия, начиная с XVI в.; кроме того рассмотрен язык старых западно-русских грамот и актов с древнейших времен до конца XV в., а также актов XVI в. По этому разработанному материалу можно составить теперь довольно реальный облик старого западно-русского наречия.

Старинные особенности языка автор сопоставлял с данными новейших белорусских говоров не только по прежнему своему труду (Обзор ...), но и по новым материалам, извлеченных из сборников Шейна, Романова, Добровольского и других сборников, явившихся в свет после 1885 г.

Метод исследования правильный, научный. Научных результатов больше, чем у г. Будде по тому же предмету, и книга г. Карского может быть принята в качестве магистерской диссертации.

Рассмотревши печатные труды гг. Будде и Карского, я нахожу, что и тот и другой достаточно подготовлены к ученым исследованиям по русской диалектологии, и тот и другой внесли довольно видные вклады в науку и потому оба имеют полное право на занятие лектуры русского языка в Варшавском Университете.

Профессор А. Смирнов

Варшава

19 окт. 1882 г. [14]

XI

Арк. 30–30 зв.

Передать декану историкофилолог. фак.

Его Превосходительству
Господину Ректору Варшавского
Императорского Университета

Преподавателя Виленской
2-ой гимназии, магистранта
русского языка и словесности,
Евфимия Карского,

12/9 №4679

прошение.

Ввиду открывающейся при вверенном Вашему Превосходительству университете лектуры русского языка, честь имею покорнейше просить ходатайствовать пред кем следует о предоставлении упомянутого места мне.

К сему присоединяю список моих ученых трудов:

1. Обзор звуков и форм Белорусской речи. Москва 1886 г.
2. Два новые источника для изучения белорусских говоров (Журнал Министерства Народного Просвещения 1887 г. октябрь).
3. Грамматика древнего церковно-славянского языка сравнительно с русским. Вильно 1888 г. Ученым Комитетом Министерства Народного просвещения одобрена для приобретения в фундаментальные библиотеки средних учебных заведений.
4. О суффиксах в русских словах типа: теленок, Васенька и т.д. (Русский Филологический Вестник, т. XXII).
5. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края П.В.Шейна, т. I, ч. II (Критический разбор, помещенный в Журнал Минист. Народн. Просвещения за 1890 г., ноябрь).
6. К истории звуков и форм белорусской речи. Вып. I–IV (Русский Филологический Вестник, т. XXIII, XXIV, XXVI и XXVII); 353 арш напечатано 117 страниц; продолжение следует.

Более подробный список моих ученых трудов послан на имя проф. А.И.Смирнова.

Преподаватель Виленской 2 гимназии
Е.Карский

Адрес:

Вильна.
Преподавателю 2-ой гимназии
Е.Ф.Карский

XII

Арк. 70–70 зв.

ИМПЕРАТОРСКОЕ
РУССКОЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ
ОБЩЕСТВО
15 февраля 1894 г.
№40.
С.Петербург

Милостивый Государь,
Евфимий Федорович.

Согласно представлению Отделения Этнографии и на основании отзыва действительного члена А.И.Соболевского, Совет Императорского Русского Географического Общества, в заседании 15 января сего года, присудил Вам большую золотую медаль отделения за ученые труды Ваши в области Белорусской Этнографии.

С особым удовольствием сообщая о сем Вам, Милостивый Государь, имею честь препроводить при сем означенную медаль, о получении коей прошу уведомить.

Отзыв А.И.Соболевского будет выслан Вам по отпечатании.

Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности.

П.Семенов [15]

XIII

Арк. 75

Его Превосходительству
Господину Ректору 354 Варшавского
Императорского Университета

Магистра русского языка
и словесности лектора
Евфимия Карского

докладная записка

Во вверенном Вашему Превосходительству Императорском Варшавском университете с начала нынешнего 1893/4 академического года сделалась вакантной кафедра русского и церковнославянского языков и истории литературы. Хотя в текущем году она временно и

замещена, но все же для занятия ее пока не предвидится лица соответствующей специальности. Так полученная мною ученая степень, а равно и предметы моих научных занятий имеют непосредственное отношение к указанной кафедре, то я считаю себя в праве покорнейше просить Ваше Превосходительство ходатайствовать о предоставлении мне с 1-го июля сего 1894 года означенной кафедры.

Лектор русского языка Е.Карский.

1894 года.

22 января.

Варшава.

XIV

Арк. 81–81 зв., 98

/чернетка/

Госп. Попечителю Варш. Уч. Округа

3676

8/6–94.

В следствии выхода в отставку э.орд. проф. Лаврова [16], в Варшавск. университет. с начала настоящего 1893/4 acad. года вакантна кафедра русского и церковнославянского языков и истории литературы.

В начале 1894 года мною получены были от двух лиц прошения о представлении им означенной кафедры, а именно лектора русского языка при нашем Университете магистра русского языка и словесности Карского и приват-доцента Новороссийского Университета, доктора русской словесности и русского языка Мочульского [17].

Передав прошение этих лиц декану историко-филологического фак-та, я просил рассмотреть их образовать для этой цели, под его председательством Комиссию из Гг. профессоров А.И.Смирнова, К.Я.Грота и Г.К.Ульянова.

Ныне г. декан историко-филологического фак. доложил мне, что Комиссией рассмотрены права обоих соискателей на занятие свободной кафедры, причем Проф. Смирнов и Ульянов представили письменные отзывы о работах как Карского, так и Мочульского. Основывая на разборе ученых трудов обоих кандидатов, Комиссия признала единогласно, что наиболее прав на занятии кафедры русского языка и церковнославянского имеет Карский.

Предоставляя все изложенное на благоусмотрение Ваш. Прев-ва и прилагая подлинные отзывы Профессоров Смирнова и Ульянова, имею честь почтительно просить Ваше Прев-ва ходатайствовать о

назначении магистра Карского экстраордин. профессором по кафедре русского и церковнославянского языка и истории русской литературы.

XV

Арк. 82–82 зв., 97

3676

М.Н.П.

Декан историко-филологического факультета

ИМПЕРАТОРСКОГО

ВАРШАВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

29 мая 1894 года

№26

г. Варшава

Его Превосходительству
Господину Ректору Императорского
Варшавского Университета

Вследствии предложения Вашего Превосходительства за №№396 и 1125 24 янв. и 22 февр. 1894 года рассмотреть права лектора русского языка г. Карского, а также приват-доцента Новороссийского университета, г. Мочульского, на занятие кафедры по истории русского языка, назначенная для этой цели Вашим Превосходительством Комиссия под моим председательством подвергла означенный вопрос обсуждению в заседании 24 мая. Гг. проф. А.И.Смирнов и Г.К.Ульянов представили письменные отзывы о работах гг. Карского и Мочульского. Проф. К.Я.Грот, хотя отсутствовал, но сделал письменное заявление на отзыв проф. Смирнова, что вполне согласен с его мнением. На основании вышеупомянутого разбора трудов обоих конкурентов, после обмена мнениями, комиссия единогласно решила, что наиболее права по своим ученым трудам на занятие кафедры истории русского языка и церковнославянского имеет г. Карский. Доводя о сем до ведения Вашего Превосходительства, честь имею при этом препроводить прошения гг. Карского и Мочульского, а также отзывы об их ученых трудах проф. А.И.Смирнова и Г.К.Ульянова.

Декан Н.Любович [18]

XVI

Арк. 129

НЕПРЕМЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

ИМПЕРАТОРСКОЙ

АКАДЕМИИ НАУК

21 Декабря 1898 г.

№1350

Милостивый Государь,
Евфимий Федорович!

Императорская Академия Наук желая выразить Вам глубокую ее признательность за содействие ей оказанное при оценке труда П.В.Шейна "Материалы для изучения быта и языка Русского населения Северо-западного края", положила назначить Вам золотую медаль имени П.Н.Батюшкова.

Считая для себя особенно приятным уведомить Вас о сем присовокупляю, что медаль будет доставлена по изготовлении.

Примите уверения в совершенном моем почтении и преданности.

Н.Дубровский

Его Высочородию
Е.Ф.Карскому

XVI

Арк. 144

НЕПРЕМЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ
ИМПЕРАТОРСКОЙ
АКАДЕМИИ НАУК
4 Января 1902 г.
№22

Милостивый Государь,
Евфимий Федорович!

Представленное Вами на соискание премии имени Ломоносова сочинение: а) "Очерк славянской Кирилловской палеографии" и б) "Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век" удостоено Императорскою Академиею Наук премии в пятьсот рублей.

Считая для себя особенно приятным долгом уведомить о сем Вас, Милостивый Государь, имею честь присовокупляю, что о выдаче Вам означенной суммы сделано по Правлению Академии Наук надлежащее распоряжение.

Примите уверения в совершенном моем почтении и преданности.

Н.Дубровский

Его Высочородию
Е.Ф.Карскому

XVIII

Арк. 153

НЕПРЕМЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ
ИМПЕРАТОРСКОЙ
АКАДЕМИИ НАУК
24 Января 1903 г.

№140

Милостивый Государь,
Евфимий Федорович!

Во изъявлении глубокой признательности за доставленную Вами оценку сочинений Е.Р.Романова: а, "Белорусские тексты вертепного действия", б, "Материалы по исторической топографии Витебской губернии", в, "Плащаница 1566 г.", г, "Могилевская старина", выпуски I и II, д, "Биографический указатель трудов Е.Р.Романова", Конференция Императорской Академии Наук положила назначить Вам золотую Батюшковскую медаль.

Считая для себя особенно приятным долгом уведомить о сем Ваше Превосходительство, я вместе с сим препровождаю при сем самую медаль и о получении оной не оставлю меня уведомлением.

Н.Дубровский

Его Превосходительству
Е.Ф.Карскому

XIX

Арк. 159

Его Превосходительству
Господину Ректору Императорского
Варшавского Университета

Ординарного проф. Е.Карского
прошение

Честь имею покорнейше просить Ваше Превосходительство сделать распоряжение о внесении в мой формулярный список а) избрание меня Академией Наук 29 декабря 1901 г. в члены-корреспонденты по отделению русского языка и словесности; диплом на это звание от 29 декабря 1901 г. за №1225; б) награждении меня Ломоносовской премией в пятьсот рублей в том же заседании Императорской Академии Наук от 29 декабря 1901 г. за сочинения "Очерк славянской Кирилловской палеографии" и "Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век". Извещения непрямого секретаря Императорской Академии Наук от 4 янв. с.г. за №№15 и 22 при сем прилагаются.

1902 г.

28 января.

Профессор Е.Карский.

слов'янських літератур. У 1889 р. захистив докторську дисертацію в Петербурзькому університеті "Из истории Угрии и славянства в XII веке", яка була відзначена Уваровською премією. З 1911 р. – член-кореспондент РАН. З виходом у відставку переїхав до Петербурга, де більше 15 років очолював Архів міністерства двору.

7. Платон Андрійович Кулаковський (1848–1913) – відомий російський учений-славіст, професор Великої школи у Белграді (1878–1882), Варшавського університету (1884–1902), Петербурзького історичного інституту та Жіночого педагогічного інституту (з 1908). У 1882 р. захистив магістерську дисертацію "Вук Караджич. Его деятельность и значение в сербской литературе". Головною працею вченого вважається монографія "Иллиризм: исследование по истории хорватской литературы периода возрождения" (Варшава, 1894), нагороджена премією О.О.Котляревського.

8. Генріх Єгорович Струве (1840–1912) – російсько-польський філософ, доктор філософії (1870). Навчався в Тюбінгенському та Йєнському університетах. З 1863 р. працював у Варшаві. Спочатку у Вищій школі, а потім в Імператорському Університеті.

9. Золота Константинівська медаль – вища нагорода Російського Географічного Товариства, яка надавалася за особливі заслуги перед географічною наукою. Заснована в 1846 р. У 1879 р. була заснована Велика Золота медаль за праці з етнографії та статистики, якою й був нагороджений Ю.Ф.Карський.

10. Великий князь Микола Михайлович (1859–1919) – старший син великого князя Михайла Миколайовича, генерал-лейтенант, доктор російської історії, Голова (Президент) Російського Географічного Товариства впродовж 1892–1917 рр.

11. Ульянов Георгій Георгійович (1859–?) – лінгвіст, закінчив Московський університет. У 1889 р. захистив магістерську дисертацію: "Основы настоящего времени в старославянском и литовском языках", а в 1891 р. – докторську: "Значения глагольных основ в литовско-славянском языке. I. Основы, обозначающие различия по залогам", яка відзначена Академією Наук Ломоносовською премією. З 1886 до 1888 р. був приват-доцентом Московського університету; перейшов до Варшавського університету, де обіймав посади ординарного професора, з 1898 р. декана, а з 1899 до 1904 р. – ректора.

12. Соболевский Олексій Іванович (1856–?) – відомий філолог, професор російської мови і словесності Київського (1882–1888) та Петербурзького університетів. Ступінь магістра здобув у 1882 р. за дисер-

тацію "Исследования в области русской грамматики" (Варшава, 1881), ступінь доктора – в 1884 г. за дисертацію "Очерки из истории русского языка" (Київ, 1884). Найбільше значення мають його "Лекции по истории русского языка" (1-е изд., Киев, 1888; 2-е изд., Санкт-Петербург, 1891).

13. Владимиров П. В. "Доктор Франциск Скорина, его переводы, издания и язык" / П. В. Владимиров. — СПб., 1888.

14. Дата стоїть помилкова – має бути 1892 р.

15. Петро Петрович Семенов (з 1906 р. Тянь-Шанський) (1827–1914) – видатний російський географ, статистик, громадський діяч, віце-голова Російського Географічного Товариства.

16. Петро Олексійович Лавров (1856–1929) – російський і радянський філолог-славист, академік АН СРСР (1923, до 1925 – РАН).

17. Василь Миколайович Мочульський (1856) – історик літератури. Захистив магістерську "Историко-литературный анализ стиха о Голубиной книге" (1889) і докторську дисертації: "Следы народной Библии в славянской и в древнерусской письменности" (1893). Був професором Новоросійського університету з кафедри російської мови.

18. Любович Микола Миколайович (1855–1933) — історик-медієвіст, спеціаліст з польської реформації та католицької реакції. Членкор. РАН з 1924 р. Професор Варшавського та Північно-Кавказького університетів, з 1929 р. на пенсії. Репресований близько 1933 р.

19. Олександр Миколайович Шварц (1848–1915) – заслужений ординарний професор, попечитель Ризького навчального округу (1900–1902 р.), Варшавського навчального округу (з 31 травня 1902 до 6 вересня 1905 р.), Московського навчального округу (з 7 вересня до 16 листопада 1905 р.), у 1908–1910 рр. – міністр народної освіти.

УДК 94(4)"1939/1945"

С.М.Крапив'янський

Згадаємо їх поіменно: безповоротні втрати особового складу 125 ГБАП у роки Великої Вітчизняної війни

У статті на основі вперше залученого до наукового обігу джерельного матеріалу – донесень про людські втрати авіаційних корпусів, наказів про виключення зі списків військових частин, що зберігаються в Центральному Архіві Міністерства оборони Російської Федерації, досліджено питання про безповоротні втрати особового складу.

вого складу 125 ГБАП в роки Великої Вітчизняної війни, автором з'ясовано прізвища, імена, по батькові загиблих, військові звання і дати смерті. Особлива увага звертається на обставини загибелі льотчиків і місця їх поховання.

Ключові слова: жіночі полки, М.Раскова, 587 БАП/125 ГБАП, братська могила, безповоротні втрати, Пе-2.

В статье на основе впервые привлеченного в научный оборот источникового материала – донесений о людских потерях авиационных корпусов, приказов об исключении из списков воинских частей, хранящихся в Центральном Архиве Министерства обороны Российской Федерации, исследован вопрос о безвозвратных потерях личного состава 125 ГБАП в годы Великой Отечественной войны. Автором выяснены фамилии, имена, отчества погибших, воинские звания и даты смерти. Особое внимание обращается на обстоятельства гибели летчиков и места их захоронения.

Ключевые слова: женские полки, М.Раскова, 587 БАП/125 ГБАП, братская могила, безвозвратные потери, Пе-2.

In the article, based on the sources of material, which were first attracted in the scientific revolution, – reports of casualties of air corps, orders of exclusion from the lists of military units that are kept in the Central Archives of the Ministry of Defense of Russian Federation, the question of irrecoverable losses of personnel of 125 HBAП during the Great Patriotic War was investigated. The surnames, names, patronymics of the victims, military ranks and dates of death were elucidated by the author. A particular attention is drawn to the circumstances of the death of the pilots and their places of burial.

Key words: women's regiments, M.Raskova, 587BAП/125HBAП, brotherly grave, irrecoverable losses, Pe-2.

Серед багатьох частин Радянської армії, що прославили свої бойові прапори в битвах Великої Вітчизняної війни проти фашистських загарбників, був 125-й гвардійський (колишній 587-й) бомбардувальний авіаційний Борисовський орденів Суворова й Кутузова III ступенів полк імені Героя Радянського Союзу Марини Михайлівни Раскової (587 БАП/125 ГБАП).

У статті ми називаємо імена усіх військовослужбовців 587 БАП/125 ГБАП, які полягли у повітряних боях, загинули в авіакатастрофах, під час підготовки літаків, померли від ран на землі, тих, кого сьогодні

ніхто не пригадає, окрім їхніх родичів. Саме такі льотчики-герої, підготовлені і навчені за прискороною програмою, які майже не мали ніякого бойового льотного досвіду, ціною своїх молодих життів наблизили Велику Перемогу. Безповоротні втрати полку вказані в наступному форматі: дата; звання, прізвище, ім'я, по батькові; обставини загибелі; місце поховання.

Велике значення для дослідження означеної проблеми мають опубліковані в різні роки збірки спогадів і нарисів про бойовий шлях трьох жіночих авіаційних полків "В небо фронтовом" [1], що є на сьогодні найповнішою роботою, присвяченою подвигам 125 ГБАП, книга колишнього штурмана полку О.С.Вотінцевої "Пешки" на боевом курсе" [2], Книги Пам'яті різних областей Російської Федерації, Книги пам'яті загиблих і зниклих безвісти у Великій Вітчизняній війні.

Цінну інформацію містить монографія американського історика Р.Пенінгтон "Крила, жінки і війна. Радянські льотчики в битвах Другої світової війни" [3], одна з останніх за часом видання робота, в якій ґрунтовно вивчений такий маловідомий аспект військової історії, як участь радянських жінок у Другій світовій війні в лавах Військово-Повітряних сил (ВПС) СРСР.

Дані про безповоротні втрати 587 БАП/125 ГБАП також базуються на повідомленнях авіаційних корпусів, інформації з наказів про виключення зі списків частин, що зберігаються в Центральному Архіві Міністерства оборони Російської Федерації.

8 жовтня 1941 р. був виданий наказ Народного Комісара Оборони №0099 "Про формування жіночих авіаційних полків ВПС Червоної Армії": 587-го бомбардувального (587 БАП), 586-го винищувального і 588-го нічного авіаційних полків [4]. Керувала формуванням Герой Радянського Союзу М.М.Раскова. Номери полків уже існували, але самі полки аж до лютого 1942 р. значилися лише в наказі.

Жіночі маршові полки під кодовою назвою "Частина-122" проходили підготовку й навчання у військовій авіашколі м.Енгельс, неподалік від Саратова. Планувалося закінчити підготовку льотчиків за шість місяців, замість трьох років, як це було до війни.

Командиром 587 БАП була призначена М.М.Раскова; комісаром – батальйонний комісар Л.Я.Єлісєєва, начальником штабу – капітан М.А.Казарінова.

Полк комплектувався льотно-технічним складом із числа жінок кадрів ВПС Червоної Армії, Цивільного Повітряного Флоту і Осоавіа-

химу. Підготовка тривала на одномоторному легкому бомбардувальнику Су-2 до квітня 1942 р. У червні 1942 р. в якості матеріальної частини полку був визначений новітній швидкісний пікірувальний бомбардувальник Пе-2, що затримало його введення до діючої армії.

Літак Пе-2 був узятий на озброєння ВПС Червоної Армії в 1941 р. Він розвивав швидкість до 580 км/год. і мав бойове навантаження до 1500 кг бомб різного калібру. Освоєння нового літака льотчиками полку було завершене 23 листопада 1942 р.

Під час навчальної роботи полку у вересні 1942 р. загинули стрілок-радист, сержант Жуковіцька Іда Йосипівна [5], [6] і пілот, молодший лейтенант Кузенкова Віра Іванівна [7]. Обставини їх загибелі з'ясувати не вдалося. Указані військовослужбовці полку були поховані на кладовищі військового училища в м.Енгельс Саратовської області.

25 листопада 1942 р. був підписаний акт про готовність частини, а 1 грудня 1942 р. 587-й бомбардувальний полк у складі 20 літаків вирушив на Північно-Західний фронт.

26 грудня 1942 р. 587 БАП перебазувався на Донський фронт, а 28 грудня 1942 р. полк увійшов до складу 270-ої бомбардувальної авіаційної дивізії (БАД) 8-ої повітряної армії (ПА).

4 січня 1943 р. при перельоті на фронт у складних погодних умовах літак Героя Радянського Союзу майора М.М.Раскової зазнав катастрофи поблизу Саратова. Увесь екіпаж загинув. Після смерті тіло Марини Михайлівни Раскової кремували. 12 січня 1943 р. поміщений в урну прах прославленої льотчиці замурували у Кремлівську стіну на Червоній площі в Москві.

Члени екіпажу: штурман полку, капітан Хіль Кирило Ілліч [8], інженер полку, воєннженер 3 рангу Круглов Володимир Іванович [7, с. 357], стрілок-радист, сержант Єрофеев Микола Миколайович [6, с. 279] були поховані в м.Саратов.

На місці падіння літака, біля с.Михайловка Саратовського району Саратовської області (Російська Федерація), після Великої Вітчизняної війни був установлений пам'ятник.

Бойові дії 587 БАП у складі 223 БАД 2 БАК 16 ПА розпочав 28 січня 1943 р. із січня до лютого 1943 р. полк брав участь у розгромі оточеного північного угруповання німецько-фашистських військ у Сталінграді. На виконання цього завдання було проведено 50 літаковильотів. Льотчики скинули на противника близько 15 тонн бомбового вантажу. За цей час втрат в особовому складі полк не мав.

З 24 квітня 1943 р. полк діяв на Північно-Кавказькому фронті. З 27 квітня до 2 червня 1943 р. 587 БАП у складі 4 ПА бомбив оборонну смугу противника в районі станиці Кримська, сприяючи військам 56-ої Армії та в масових ударах по артмінометних позиціях, скупченнях танків і піхоти ворога, руйнуючи його укріплення в районах станиць Кримська, Неберджаєвська, Верхній Адагум, Нижньо-Баканська, Молдавська, Російське, Червоне, Львівська і Київська, сприяючи 37-ій Армії. На Північно-Кавказькому фронті полк провів 180 бойових вильотів.

Наказом Народного комісаріату оборони СРСР від 4 травня 1943 р. за успішні бойові дії на Донському і Північно-Кавказькому фронтах і на згадку про його першого командира полку було присвоєно власне найменування – 587-й бомбардувальний авіаційний полк імені Героя Радянського Союзу Марини Михайлівни Раскової. Це був єдиний випадок присвоєння імені загиблого командира в історії радянської бомбардувальної авіації в роки Великої Вітчизняної війни.

У боях за Північний Кавказ полк зазнав перших безповоротних втрат в особовому складі. 26 травня 1943 р. під час виконання бойового завдання в районі цілі в результаті вибуху зенітного снаряду повітряний стрілець-радист, сержант Папуша Микола Мойсейович (екіпаж Г.Д.Ломанової) отримав осколкове поранення голови. Наступного дня він помер від ран [9]. Був похований на центральній площі поряд із братською могилою партизанів станиці Виселки Краснодарського краю [10].

12 липня 1943 р. загинула молодший сержант Юдіна Антоніна Василівна "при переході в пішій колоні на залізниці Ладозька. Вона була вбита невідомим поблизу аеродрому Виселки. Похована у ст.Виселки Краснодарського краю на Центральній площі (поряд із братською могилою партизанів) [11]. На думку О.С.Вотінцевої, "убита, мабуть, ворожим лазутчиком" [2, с. 252].

587 БАП імені Раскової перебазувався на Західний фронт і воював у його складі в період із 19 липня 1943 р. до 20 червня 1944 р. Своїми бомбардуваннями полк сприяв введенню в прорив танкової групи на ділянці Сичі–Олешня (29 км на схід від м.Орел (Орловсько-Курська дуга)), на Орлово-Брянському напрямі фронту на користь 15-ої повітряної армії. Частина брала участь у Спас-Деменській, Єльнинській, Смоленській операціях, у забезпеченні наступу наших військ у локальних операціях на Вітебському і Оршанському напрямках фронту, а також сприяла військам Калінінського фронту із прориву оборонної смуги противника на ділянці Клевці–Сельцо, що в 12 км на північ від

м.Духовщина (Смоленська область). Полк здійснив на Західному фронті 234 бойові вильоти.

15 серпня 1943 р. загинули воєнтехнік 2 рангу Кулашников Павло Миколайович [7, с. 569] і сержант Кутаркіна Надія Олександрівна (Олексіївна) [7, с. 668]. Поховані в м.Лебедеянь Липецької області. Обставини загибелі з'ясувати не вдалося.

28 серпня 1943 р. під час повернення з бойового вильоту на Курській дузі прямим влученням зенітного снаряду противника літак, що пілотувався командиром ланки О.П.Тимофєєвою, був збитий, упав на землю і вибухнув. Загинув увесь екіпаж. Командир ланки, лейтенант Тимофєєва Олена Павлівна, штурман ланки, лейтенант Вожакова Марія Федосіївна, стрілець-радист, сержант Юкса Микола Дмитрович вважаються зниклими безвісти [12].

Наступного дня після загибелі екіпажу О.П.Тимофєєвої однополчани О.С.Вотінцева і Г.К.Нікітіна намагалися розшукати місце падіння літака Пе-2. Виявити окремі фрагменти літака і останки загиблих їм не вдалося. Імовірно, бомбардувальник упав у болото біля м.Спас-Деменськ Калузької області.

Наказом НКО СРСР №265 від 03 вересня 1943 р. і Директивою ГШ Н. Орг/10/138919 від 04 вересня 1943 р. 587-й бомбардувальний авіаційний полк імені М.Раскової за відвагу, виявлену в боях, отримав гвардійське звання і переформувався в 125-й гвардійський бомбардувальний авіаційний полк (125 ГБАП).

17 вересня 1943 р. при нанесенні бомбового удару в районі Смоленська і Орші літак командира ескадрильї К.Я.Фомічової був підбитий зенітною артилерією противника і спалахнув. Повітряний стрілець-радист М.С.Криса і штурман Г.П.Турабелідзе отримали поранення. Пілот К.Я.Фомічова, використовуючи свою льотну майстерність, намагалася посадити літак. Під час вимушеної посадки бомбардувальника на аеродром його праве колесо потрапило у воронку, і літак скапотував. Стрілок-радист, гвардії сержант Криса Микола Степанович опинився високо над землею, витягти його не вдалося. Він загинув у палаючому літаку. Похований на кладовищі села Спаське Барятинського району Смоленської області (нині Калузької області) [13]. Пілота і штурмана літака врятувала аеродромна команда.

14 жовтня 1943 р. ескадрилья Н.Н.Федутенко у складі 9 літаків Пе-2 виконувала бойове завдання зі знищення скупчення ворожих військ і бойової техніки в районі залізничного вузла Орша. До складу дев'ятки

входила і ланка Л.М.Губіної. Групу бомбардувальників прикривали шість радянських винищувачів. Під час наближення до цілі бойовий порядок ескадрильї був зустрінутий сильним вогнем зенітної артилерії противника. Вийшов із ладу лівий мотор літака Л.М.Губіної. Її ланка почала відставати від основної групи бомбардувальників. Над лінією фронту ланка Л.М.Губіної була атакована ворожими винищувачами. Радянські винищувачі прикриття були відсутні. Зав'язався повітряний бій. Пілоти Г.М.Язовська і І.С.Осадзе намагалися організувати прикриття підбитого ведучого вогнем своєї бортової зброї і відбити атаки німецьких літаків.

Першим був атакований літак І.С.Осадзе. У її машині був пробитий бензобак, і вона загорілася. Командир дав команду екіпажу вистрибнути на парашутах. Усі члени екіпажу залишилися живі, незважаючи на поранення.

Літак Г.М.Язовської був підбитий німецькими винищувачами, але пілот вів палаючий літак на свою територію. Під час чергової атаки ворожий снаряд пробив бронеспинку літака і розірвався в кабіні. Пілот, гвардії лейтенант Язовська Ганна Максимівна і штурман, гвардії молодший лейтенант Пономарьова Олена Миколаївна загинули, стрілець-радист Котов Валентин Прохорович покинув літак на парашуті. Бомбардувальник, утративши управління, увійшов до крутої спіралі, впав на землю і вибухнув [1, с. 43].

У результаті чергової атаки німецьких винищувачів було перебито управління літака Л.М.Губіної. Вона наказала екіпажу залишити підбиту машину. Стрілок-радист О.І.Омельченко стрибнув з парашутом. Рятуючи життя штурмана К.Я.Батухтіної, командир літака до останнього моменту залишалася за штурвалом. У результаті самовідданих дій заступника командира авіаескадрильї, гвардії лейтенанта Губіної Любові Михайлівни було збережено життя штурмана. "Через малу висоту викинутися з парашутом не могла. Загинула" [12].

"Все, що вдалося знайти від дівчат, помістилося в одну парашутну сумку" [2, с. 267]. Спочатку останки загиблих героїв поховали в селі Іваново Єльнїнського району Смоленської області, але незабаром перенесли в Єльню, до центрального міського скверу. Наказом по дивізії від 9 листопада 1943 р. імена Губіной Любові Михайлівни, Пономарьової Олени Миколаївни, Язовської Ганни Максимівни були навечно зараховані до списків 125-го Гвардійського бомбардувального авіаційного полку.

22 жовтня 1943 р. при виконанні бойового завдання великою групою бомбардувальників літаки полку були обстріляні зенітками противника. У результаті прямого попадання вибухнула в повітрі машина М.М.Лапунової. "У це важко було повірити, але все відбулося на наших очах", – згадувала О.С.Вотінцева [2, с. 264]. Екіпаж у складі командира ескадрильї, гвардії старшого лейтенанта Лапунової Марії Михайлівни, штурмана ланки, гвардії лейтенанта Васильєвої Надії Григорівни, повітряного стрілка-радиста, гвардії старшого сержанта Кримського Квінтеліана Юхимовича загинув [14]. Вони поховані біля с.Червоне Руднянського району (можливо, нині селище Червоне Краснінського району Смоленської області).

На 3-му Білоруському фронті 125 ГБАП воював з квітня 1944 р. до 15 липня 1944 р. У період із 22 червня 1944 р. полк підтримував бомбовими ударами з повітря радянські війська, що проривали довготривалі, глибокоешелоновані оборонні укріплення ворога на ділянці Богушевськ–Орша (Вітебсько-Оршанська операція). Гвардійці брали участь у боях за Вітебськ, Оршу, Борисов, Богушевськ, Дубровник, знищували резерви противника, які підходили, в районі населеного пункту Зембін (Борисовська операція. На 3-му Білоруському фронті) полк здійснив 291 бойовий виліт.

23 червня 1944 р. дев'ять літаків полку під командуванням капітана К.Я.Фомічової, у складі дивізійної колони, злетіли для завдання бомбового удару по артилерійських позиціях ворога в районах Шибані і Заволня у Білорусії. Над ціллю бомбардувальники були обстріляні зенітною артилерією противника. У цей час лівий мотор літака ведучого був підбитий і загорівся, пошкоджено його крило. Прямим влученням зенітного снаряда в кабінку був убитий стрілець-радист, начальник зв'язку аеродрому Г.І.Гришко. Поранені і обпалені К.Я.Фомічова і Г.І.Джунковська залишили палаючий літак лише після того, як перелетіли лінію фронту [1, с. 77]. Гвардії лейтенант Гришко Григорій Іванович похований у селі Заволни Дубровенського району Вітебської області [15]. За іншими джерелами – у братській могилі на південній околиці селища Осинторф Дубровенського району Вітебської області [16].

За час бойових дій з 15 липня 1944 р. і до кінця війни полк воював на 1-му Прибалтійському фронті, у складі 3-ої повітряної армії. Тут льотчиками військової частини було проведено 379 бойових вильотів.

Полк у складі 5 ГБАК сприяв військам фронту зі знищення живої сили, танків і техніки ворога в районі Рокишкіс, Обеляй і Вегеряй, з

прориву глибокешелонованої смуги оборони противника на південь від Риги і в районі Баускі, а також із прориву смуги оборони на Лібавському напрямку.

22 грудня 1944 р. під час нальоту на Лібаву (нині Клайпеда) в літак В.О.Матюхіної влучив зенітний снаряд. Машина почала втрачати висоту. У всіх на очах льотчиця розвернула палаючий бомбардувальник і намагалася долетіти до найближчого аеродрому. Проте, коли політ став небезпечним, В.О.Матюхіна наказала стрілку-радисту Є.Ф.Абсолямовій стрибати з парашутом.

Доля пілота літака, гвардії старшого лейтенанта Матюхіної Валентини Олексіївни і штурмана, гвардії лейтенанта Кезиної Ганни Іванівни багато років залишалася невідомою. Вони вважалися зниклими безвісти [17].

За двадцять років на урочистих зборах, присвячених звільненню Клайпеди, після виступу Героя Радянського Союзу М.Й.Доліної, до неї звернувся кореспондент місцевої газети, який повідомив, що в районі Кретінги є могила невідомих льотчиків. Поховання було знайдене на території колгоспу "Молода гвардія". Свідками падіння літака були колгоспниці Дукаускене і Любортене. Вони повідомили, що радянські льотчиці були поховані на кладовищі д.Баубляй Кретінгського району місцевим жителем Лукаускасом. У 1965 р. у колгоспі "Молода гвардія" на місці загибелі Матюхіної Валентини Олексіївни і Кезиної Ганни Іванівни був установлений пам'ятник [18].

З 1 січня до 5 лютого 1945 р. полк у складі 4 ГБАД сприяв військам 3-го Білоруського фронту у прориві оборони противника у Східній Пруссії (Пількаллен, Гумбіннен), а також знищував позиції артилерії і живу силу ворога на Курляндському півострові в районі Скрунда-Прієкуле.

16 січня 1945 р. на аеродромі, де базувався полк, був зарубаний гвинтом літака Пе-2 моторист гвардії молодший сержант Мазурін Михайло Якович. Він похований у гаю навпроти маєтку Ютайнелі, у 29 кілометрах на південь від міста Панєвежіс у Литві [19].

З 12 квітня до 1 травня 1945 р. полк сприяв військам фронту в наступальній операції з остаточного розгрому військ противника в Східній Пруссії, на Земландському півострові, в районах Піллау, Фіш-Хаузен, Гросс-Хайдекрус, Гросс-Блюментау, Нох-Хойзер, фортах на косі Фріш-неруг.

18 квітня 1945 р. загинула гвардії молодший сержант Соколова Ганна Олексіївна. Вона похована в місті Ольштин (нім. Алленштайн), Польща [20; 21]. Причини смерті нами не з'ясовані.

З 1 до 8 травня 1945 р. полк сприяв військам Ленінградського фронту зі знищення оточеного угруповання ворога на Курляндському півострові, бомбив військовий порт Лібава і скупчення танків і живої сили противника в районі залізничного вузла Ілмая. Останній бойовий виліт полк зробив 8 травня 1945 р. на порт Лібава.

У вересні (за іншими даними 21 листопада) 1945 р. загинув (або помер від ран у госпіталі) гвардії сержант Шумарін Олексій Максимович [22]. Він похований на міському кладовищі м.Паневежіс, Литва.

Обставини загибелі, рік, військове звання, посада Ковтуна Григорія Івановича нами не з'ясовані. Можливо, мова йде про Ковтуна Григорія Івановича, 1910 року народження, який похований у братській могилі міста Енгельс Саратовської області Російської Федерації [23].

У книзі "Крила, жінки і війна. Радянські льотчики в битвах Другої світової війни" [3, с. 182–189] доктор Р.Пенінгтон навела список особового складу 125-го гвардійського Борисовського бомбардувального авіаційного полку імені Раскової в період Великої Вітчизняної війни в 1942–1945 рр. за посадами, а також алфавітний список усього персоналу, з якого видно, що за час існування 587 БАП/125 ГБАП через нього пройшло 297 військовослужбовців. У даному списку зазначені всі імена загиблих. Слід зауважити, що дослідниця Р.Пенінгтон помилково вказала серед загиблих пілота Єгорову Олександрю Степанівну. Дійсно, літак О.С.Єгорової (дату нам не вдалося встановити) під час виконання бойового завдання був атакований двома винищувачами супротивника, отримав пошкодження і став падати. Екіпаж робив усе можливе, щоб зробити посадку за лінією фронту. Коли стало зрозуміло, що це не вдасться, командир наказав залишити літак штурманові Н.Д.Карасьовій і стрілку-радисту М.П.Кудрявцеву. Члени екіпажу стрибнули з парашутом на захоплену ворогом територію. Пілот О.С.Єгорова дотягла палаючий літак до лінії фронту, і лише потім вибралася через люк штурмана. Літак вибухнув у повітрі. Удосвіта наступного дня командир бомбардувальника перетнула лінію фронту, дісталася до наших передових частин і повернулася в полк [1, с. 96]. Н.Д.Карасьова і М.П.Кудрявцев також повернулися на аеродром основного базування.

За період бойових дій полк зробив 1134 бойові вильоти, збив 5 німецьких винищувачів, скинув на ворога 980 тонн бойових бомб, знищив 16 танків, 82 гармат, 45 залізничних вагонів, велику кількість автотранспорту і живої сили ворога. З лав полку вийшли п'ять Героїв

Радянського Союзу, майже весь особовий склад частини нагороджений орденами і медалями СРСР.

10 липня 1944 р. "за точний бомбовий удар і успішне сприяння наземним військам при форсуванні річки Березини і звільненні міста Борисов наказом Верховного Головнокомандуючого полку присвоєно ім'я "Борисовський".

За оволодіння містом Інстербург і виявлені при цьому доблесть і мужність Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1945 р. частина була нагороджена орденом Кутузова III ступеня.

За зразкове виконання завдань командування в боях з німецько-фашистськими загарбниками при оволодінні містом і фортецею Піллау і виявлені при цьому доблесть і мужність Указом Верховної Ради СРСР від 28 травня 1945 р. 125 ГБАП був нагороджений орденом Суворова III ступеня.

Полк воював на Донському, Північно-Кавказькому, Західному, 3-му Білоруському і 1-му Прибалтійському фронтах; пройшов від Сталінграда до Кенігсберга, від Волги до Балтійського моря.

Маловідомий на початку війни, 587 БАП став у 1945 р. 125-м гвардійським Борисовським орденом Суворова і Кутузова III ступенів бомбардувальним авіаційним полком імені Героя Радянського Союзу Марини Раскової. Полк був розформований 28 лютого 1947 р.

Як бачимо, в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни полягли смертю хоробрих 27 військовослужбовців 587 БАП/125 ГБАП. З них 15 жінок і 12 чоловіків. Під час війни полк безповоротно втратив 7 пілотів, 5 штурманів, 7 стрільців-радистів, 7 інженерів, техніків, механіків, мотористів і зброярів, 1 штабного працівника. Їхні імена навіки залишаться в пам'яті вдячних нащадків. Такою була важка ціна перемоги 125-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку у Великій Вітчизняній війні.

Література

1. В небе фронтовом. Сборник воспоминаний и очерков советских летчиц – участниц Великой Отечественной войны. — М. : Молодая гвардия, 1962. — 296 с.

2. Вотинцева А. С. "Пешки" на боевом курсе (Сборник "Высоты огневой юности") / А. С. Вотинцева. — М. : Воениздат, 1990. — С. 218–271.

3. Pennington Reina. WINGS, WOMEN AND WAR. Soviet Airwomen in World War II Combat / Reina Pennington. University Press of Kansas, 2001. — 312 pp.

4. Авиаторы второй мировой. — Режим доступу:
<http://www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sss/docs/nko/0099.dat>

5. Книга памяти воинов-евреев, павших в боях с нацизмом. 1941–1945. — М., 2002. — С. 196.
Т. 7. — 2002. — С. 196.
6. Книга памяти погибших и пропавших без вести в Великой отечественной войне. — М., 1994.
Т. 5. — 1994. — С. 408.
7. Книга памяти погибших и пропавших без вести в Великой отечественной войне. — М., 1994. — С. 445.
Т. 7. — 1994. — С. 445.
8. Книга памяти. Москва. — М., 1994. — С. 520.
Т. 13. — 1994. — С. 520.
9. Центральный архив Министерства Обороны (далее ЦАМО), ф. 58, оп. 18001, д. 152, л. 116.
10. Книга памяти погибших и пропавших без вести в Великой отечественной войне. — М., 1994. — С. 520.
Т. 10. — 1994. — С. 520.
11. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18001, д. 634, л. 294.
12. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, д. 160, л. 263.
13. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18001, д. 865, л. 91.
14. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18001, д. 1237, л. 116.
15. Книга памяти погибших и пропавших без вести в Великой Отечественной войне. — М., 1993. — С. 408.
Т. 4. — 1993. — С. 408.
16. Учетная карточка воинского захоронения. Республика Беларусь, Витебская область, Дубровенский район, южная окраина пос. Осинторф. ОБД Мемориал. — Режим доступа:
[// www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html](http://www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html)
17. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, д. 686, л. 221.
18. Анищенко П. С. Третья воздушная / П. С. Анищенко, В. Е. Шуринов. — Режим доступа:
[// militera.lib.ru/h/anischenkov_shurinov/index.html](http://militera.lib.ru/h/anischenkov_shurinov/index.html)
19. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18003, д. 164, л. 17.
20. Книга памяти. Москва. — М., 1994. — С. 175.
Т. 12. — 1994. — С. 175.
21. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. А-64238, д. 27.
22. Книга памяти погибших и пропавших без вести в Великой Отечественной войне. — М., 1994. — С. 482.
Т. 14. — 1994. — С. 482.
23. Книга памяти. Саратовская область. — Саратов, 1995. — С. 497.
Т. 9. — 1995. — С. 497.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Якубіна Ю.В. До питання літературної освіти Миколи Гоголя: російська мова і словесність у Гімназії вищих наук	3
Жаркевич Н.М. "Вечера на хуторі близ Диканьки". Проблема метода и стиля. Взгляд сегодня (на материале российских и украинских источников).....	24
Ісаснко К.П. До питання про особливості інтерпретації історії України в творчості М.Гоголя і П.Куліша.....	32
Чоботько О.В. Особливості художнього мислення В.Розанова і творчість М.Гоголя.....	41
Капленко О.М. Авангардний наратив: оголення деструктивних практик.....	51
Ковальчук О.Г. Сім'я в "системі надлюдського" (за матеріалами роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")	71
Бондаренко А.І. Текстове асоціативно-смісловне поле й концепт у світлі проблеми інтерпретації тексту.....	82
Банзерук О.В., Шакура Ю.О. Лексико-фразеологічні одиниці та їх стилістична роль в епістолярії П.Куліша.....	91
Пасік Н.М. Розмовна лексика в ідіостилі Ю.Мушкетика	99
Сидоренко Т.М. Роль Миколи Сулими у формуванні мовознавчої думки 20–30-х років ХХ ст.	107

ІСТОРІЯ

Таран Л.В. Марксизм в історичній науці	113
Кушерець Т.В. Про маси та історію.....	117
Москаленко О.Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті.....	136
Василенко В.О. Історія литовсько-рязанських та литовсько-нижньгородських взаємин у східнослов'янських історіографіях ХІХ–ХХ ст.	150

Ростовська О.В., Желєзко Р.А. Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк.....	167
Кочергін І.О. Взаємини катеринославських дворян і євреїв у пореформений період (друга половина XIX ст.).....	184
Крупенко О.В. Окремі аспекти природоохоронної політики Росії в II пол. XIX – на поч. XX ст. (на прикладі фабрично-заводської промисловості)	193
Кривобок О.П. Ліберально-демократичний рух на Північному Лівобережжі України напередодні офіційного виникнення політичних партій на початку XX століття	207
Коломієць С.М. Діяльність есерів-максималістів на Харківщині та Полтавщині (1906–1907 рр.)	226
Тимченко Р.В. Договір УГА з Добровольчою армією А.Денікіна: вимушений крок чи зрада українській соборності?	232
Потапенко М.В. Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	243
Мартиненко В.В. Проблема кордонів у контексті налагодження українсько-білоруських відносин 1918 році	259
Нагорна Н.М. Жіночі делегатські збори в УСРР: мета і сутність функціонування, організаційна структура, значення (1920–1933 рр.)	267
Кузьменко Ю.В. "Січнева весна" 1987 року та її роль у кадрових трансформаціях Української РСР	289

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність В.Ю.Данилевича в Київському університеті.	306
Моціяка П.П. До питання про так званий "розгром" музею М.Гоголя директором Й.Леціусом	313
Лисенко О.В. Микола Ге і його учень Степан Яремич	325
Семенова М.В. Театральне життя Чернігівщини як складова культурно-історичного процесу в Україні 90-х рр. XX ст.....	332

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Самойленко О.Г. Особова справа Ю.Ф.Карського в Archiwum Panstwowe m. St. Warszawy	343
Крапив'янський С.М. Згадаємо їх поіменно: безповоротні втрати особового складу 125 ГБАП у роки Великої Вітчизняної війни.....	361

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 56

*Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст.
в сучасному науковому контексті*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М. М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О. В.
Літературний редактор: Лісовець О. М.
Коректор: Конівненко А. М.

Підписано до друку __.01.10
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 21,3

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru